

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

БІЛЯ ДЖЕРЕЛ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

(СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК
ЧЕРНЯХІВСЬКИХ ПЛЕМЕН)

КИЇВ—1964

Перша половина I тисячоліття нової ери — переломна епоха в історії древньослов'янських племен. Це час переходу від первісно-общинного устрою суспільства до класового і початку утворення слов'янської державності.

В книзі з позицій марксизму-ленінізму досліджується стан продуктивних сил — кількість і густота населення, розвиток землеробства, скотарства, промислів, ремесла. Особлива увага приділяється соціальним процесам, які привели до утворення класів і держави; розкривається внутрішня закономірність переходу слов'ян до нової, більш прогресивної формації — феодалізму.

Розрахована на науковців, викладачів вузів, учителів та всіх, хто цікавиться минулим слов'янських народів.

Відповідальний редактор
кандидат історичних наук
О. М. АПАНОВИЧ.

Пропонована праця присвячена дослідженню соціально-економічного розвитку групи племен, які в спеціальній літературі відомі як племена «черняхівської культури». Йдеться про населення лісостепової смуги Східної Європи першої половини I тисячоліття н. е. Писемні джерела для вивчення цієї групи племен практично відсутні. Отже, дослідження побудоване насамперед на базі використання археологічних джерел — матеріалів так званої черняхівської культури.

Важливість проблеми посилюється в зв'язку з тим, що в історії населення Східної Європи (і насамперед — слов'ян) перша половина I тисячоліття н. е. становить поворотний етап, коли воно, це населення, зробило рішучий крок в сторону переходу від первіснообщинного ладу до класового суспільства. Б. Д. Греков називає період VI—VII ст. в історії східних слов'ян «напівпатріархальним-напівфеодальним». Отже, в цей час процес утворення класів у східних слов'ян йшов уже повним ходом. Передумови ж утворення класового суспільства в середовищі східноєвропейських племен в основному склалися у попередню добу — в першій половині I тисячоліття н. е. Завданням дослідника є показати, в чому саме полягали ці передумови, як вони склалися і який вплив мали на дальший розвиток суспільства.

Черняхівська культура являє собою дуже яскраве явище в культурно-історичному розвитку Східної Європи. Вона відбиває найбільш прогресивні тенденції цього розвитку. Її носії знаходилися в авангарді історичного процесу і в соціально-економічному розвитку стояли попереду інших східноєвропейських племен. Тому саме в їхньому середовищі доводиться насамперед шукати ті явища, які обумовили перехід від первіснообщинного ладу до феодалізму і виникнення державності.

Наявні в розпорядженні дослідника джерела показують, що «племена черняхівської культури» (на нашу думку, слов'янські племена, відомі в джерелах під іменем антів і склавів) характеризуються всіма тими ознаками, які Ф. Енгельс вказує для етапу, перехідного від первіснообщинного ладу до класового суспільства: розклад родових відносин і панування територіальної общини, індивідуальне землекористування, відокремлення ремесла від сільського господарства і роз-

виток більш-менш постійної торгівлі, поява грошового обігу, досить глибоке майнове розшарування, поява експлуатації людини людиною, формування суспільної верхівки, що виявляє прагнення до встановлення політичного панування над рештою населення, початок утворення професіонального війська і т. д. і т. п. Всі ці явища зв'язані між собою так, що одне закономірно і невблаганно тягне за собою інше, тобто стає системою, в основі якої лежить розвиток продуктивних сил.

Виявити і показати всі ці взаємозв'язки і їх закономірність на базі конкретних джерел і є завданням пропонованого дослідження.

Суспільство, яке є предметом дослідження, охоплювало не лише територію сучасної України і Молдавії, але й південної Польщі, Румунії, Словаччини. В цьому для дослідника полягала деяка трудність, оскільки в існуючій історіографії поки що немає жодної спроби комплексного дослідження в масштабах усього суспільства, про яке йдеться. Досі маємо лише окремі дослідження, побудовані на обмеженому матеріалі, переважно в межах існуючих державних кордонів (Україна, Молдавія, Польща і т. д.).

Тим часом для кожного, хто знайомий з матеріалом, цілком очевидно, що населення усіх перелічених вище районів в першій половині I тисячоліття н. е. становило в культурно-історичному відношенні певну єдність, що обумовлювалася єдністю соціально-економічного розвитку. Свідченням цього є безперечна єдність археологічного матеріалу: незважаючи на наявність окремих локальних особливостей в деталях, загалом пам'ятки лісостепової України, Молдавії, південної Польщі, Румунії, Словаччини виявляють надзвичайну подібність, що, на нашу думку, дозволяє розглядати їх як пам'ятки однієї культури.

Само собою зрозуміло, що таке величезне явище — культура, що займає землі від Сілезії до Наддніпрянщини і від Західного Бугу до Дунаю, не могла бути абсолютно монолітною. Вона має ряд локальних варіантів, точну кількість і докладну характеристику яких дослідникам поки що встановити не пощастило, незважаючи на неодноразові спроби. Трудність просторового розчленування культури підтверджує правильність тези про необхідність дослідження культури у повному її масштабі: не може бути сумніву, що єдність археологічного матеріалу є безпосереднім свідченням єдності суспільного життя і розвитку тих племен, що залишили пам'ятки даного типу.

У зв'язку з цим виникає і термінологічна трудність: досі культурно-історична єдність, про яку йдеться, не має загальноприйнятої назви для позначення усіх її проявів в масштабі всієї означеної території. Пам'ятки України, Молдавії та Румунії прийнято називати черняхівською культурою, однак цей термін досі не вживався для позначення аналогічних пам'яток південної Польщі, Словаччини, а також україн-

ського Прикарпаття, хоча вони відрізняються, скажімо, від пам'яток Наддніпрянщини чи Волині не більше, ніж пам'ятки Румунії типу Ма-рошсентанни та Спанцова.

Втім в останній час з'явилася тенденція ще більш обмежити територію культури. М. Ю. Смішко протиставляє пам'яткам черняхівського типу не лише так звані «підкарпатські кургани», але й синхронні пам'ятки Наддністріянщини, які він пропонує називати «верхньодністровською культурою». І. С. Винокур та Ю. В. Кухаренко відокремлюють від черняхівської культури також пам'ятки Волині, які вони називають пам'ятками «волинського типу» і т. д. В цьому знаходить вияв тенденція зберегти термін «черняхівська культура» для позначення лише одного локального вияву культури — наддніпрянського, оскільки в такому разі іменування «черняхівськими» пам'яток Молдавії та Румунії стане принципово неможливим.

Але нам здається, що ця тенденція не варта підтримки: правильніше говорити про локальні вияви чи варіанти черняхівської культури — «волинський», «верхньодністровський», «середньодністровський», «молдавський» і т. д., оскільки вживання терміна «черняхівська культура» саме в такому розширеному значенні властиве спеціальній літературі. Але в такому разі не бачимо причин заперечувати проти поширення цього терміна і на інші землі, де є прояви аналогічного типу, — Прикарпаття, Польщу, Словаччину, тим більше, що інших термінів для позначення цих виявів поки що не запропоновано.

В цій роботі термін «черняхівська культура» вживається саме в такому широкому значенні. Спеціально застерігаємо це, щоб уникнути можливих непорозумінь і закидів в незакономірному зарахуванні до черняхівської культури таких пам'яток, які черняхівськими ще ніхто не називав. Колись так чи інакше треба зробити перший крок, необхідність якого обумовлена потребою ввести нарешті якийсь спільний термін для позначення цілком реального великого культурно-історичного масиву.

Автор цілком усвідомлює наявність в літературі певних розбіжностей щодо оцінки місця того культурно-історичного явища, яке він називає черняхівською культурою, в загальному історичному розвитку Східної Європи. Пропонована праця присвячена соціально-економічній проблематиці, краще забезпеченій джерелами. Проблеми етногенезу тих племен, що є об'єктом даної праці, ще чекають спеціального дослідження, для успішного здійснення якого, очевидно, потрібне розширення джерелознавчої бази.

СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ПЛЕМЕН ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Писемні джерела для вивчення історії населення, що залишило пам'ятки черняхівської культури, відсутні, а тому, по суті, єдиним видом джерел виступають джерела археологічні.

Початок дослідження Черняхівська культура була відкрита в 1899 р. В. В. Хвойкою, який розкопав перші пам'ятки її — могильники біля сіл Ромашки та Черняхів [35; 37; 399] на Київщині. Одночасно (1898—1903 рр.) львівський археолог К. Гадачек провадив розкопки на поселенні в с. Неслухів, розташованому на північ від Львова [537; 534; 535]*.

В. В. Хвойка розглядав відкриті ним пам'ятки, як пізній етап «культури полів поховань», ранній вияв якої, на його думку, був репрезентований пам'ятками типу Зарубинецького поля поховань, відкритого одночасно з Ромашками і Черняхом. Носіями культури він вважав слов'ян і стверджував генетичні зв'язки її як з більш ранньою хліборобською культурою Скіфії, так і з більш пізньою культурою Київської Русі.

В. В. Хвойка датував черняхівські пам'ятки часом від II до V ст. н. е., але разом з тим передбачав можливість існування цієї культури і пізніше, проголошуючи її головною генетичною основою культури ранньої Русі в Середній Наддніпрянщині. Цю думку підтримували К. Гадачек [536], А. О. Спіцин [336; 334], М. Ф. Біляшівський [36] та ін.

Але ця точка зору не знайшла загального визнання. В протипагу їй в німецькій історіографії було висунуто іншу концепцію, яка дістала назву «готської теорії». Думка про приналежність черняхівської культури германським племенам (готам і ін.), вперше висловлена П. Райнеке в 1906 р. [739], до кінця 30-х років нашого століття, незважаючи на повну відсутність будь-яких серйозних доказів [319], займала панівне місце в спеціальній літературі, особливо німецькій [445; 452; 750; 749; 704; 789; 790; 427; 491; 492; 494; 762; 488 та ін.], мала вона своїх прихильників серед польських археологів [418; 420; 421;

* Цифри в квадратних дужках означають номер в списку літератури, а коли потрібно — сторінки цитованих праць.

620], російських [168], українських [116; 241] і т. д. «Готська теорія» була спростована лише радянською археологічною наукою.

Таке становище приводило до того, що матеріали черняхівської культури повністю ігнорувалися при дослідженні проблеми утворення перших слов'янських держав і при висвітленні ранніх етапів середньовічної історії слов'янських народів.

Окремо розроблялося питання про знахідки римських монет в Східній Європі. Ці знахідки, що трапляються дуже часто в зоні лісо-степу, тобто саме на території поширення черняхівської культури, привертати увагу дослідників ще в XVI ст. [218], а особливо — від кінця XVIII — початку XIX ст. [425; 261; 468; 628; 393 та ін.]. В передреволюційний час вони стають об'єктом наукового дослідження як важливе історичне джерело. З'являється серія публікацій та зведень (як спеціально нумізматичних, так і археологічних) в російській та польській історіографії [6; 3; 5; 339; 118; 7; 256; 2; 1; 294; 110; 27; 285; 286; 196; 117; 731; 578 і т. д.]; робляться спроби осмислити їх історичне значення (праці І. Садовського [760], Д. Я. Самоквасова [285, 286], В. Б. Антоновича [6; 3; 5; 10], В. Г. Ляскоронського [195, 196] та ін.). Але ця категорія знахідок тоді ще не була пов'язана з проблемою черняхівської культури та її носіїв.

Радянська історіографія Після Великої Жовтневої революції дослідження стародавньої історії було поставлено на принципово нову основу. 20-і і початок 30-х років були ознаменовані корінною ломкою всіх попередніх уявлень про далеке минуле нашої країни, тотальним переглядом усього нагромадженого матеріалу в світлі вчення марксизму-ленінізму.

Головна увага дослідників стала спрямовуватися в сторону соціально-економічної проблематики, тобто тих питань, які в дореволюційній літературі займали дуже і дуже скромне місце.

Ця величезна робота, що мала першорядне значення для дальшого розвитку історичної науки, однак, не обходилася без деяких захоплень і крайностей, які подекуди заважали успішному розвитку студій. Захопившись широкими соціальними проблемами і побудуваннями, історики і археологи 20-х і 30-х років менше уваги приділяли розробці джерел, зокрема, польовим дослідженням і роботі над систематизацією археологічного матеріалу, який був здобутий розкопками в дореволюційні роки. Більше того, дехто готовий був підводити під цю тенденцію теоретичну базу, проголошуючи джерелознавчу роботу «речознавством», спадщиною чи впливами буржуазної науки, що повинні бути рішуче засуджені.

Зокрема і проблема черняхівської культури (за тодішньою термінологією — культури полів поховань) майже не розроблялась, а польові дослідження її пам'яток не набрали систематичного характеру і

здійснювалися епізодично, від випадку до випадку [329; 157; 407; 200; 280; 8; 281 та ін.]. Справжній перелом в історії вивчення черняхівської культури відбувся у передвоєнні роки, наприкінці 30-х років, у зв'язку з посиленням інтересу до проблеми слов'янського етногенезу. З'явилася необхідність висвітлити питання, зв'язані з походженням слов'ян і їх історією в раннє середньовіччя, а тим самим — потреба у безпосередньому вивченні джерел, більш ранніх, ніж епоха Київської Русі. Такими джерелами могли бути, з одного боку, повідомлення пізньоантичних авторів про слов'ян, а з другого — археологічні матеріали. І ті, і інші стають предметом глибокої уваги дослідників [121; 106; 107; 180; 179; 141; 140; 94; 176; 221; 220; 222; 223; 264; 360; 367; 20].

У 1937 р. в Інституті археології АН УРСР розпочинається велика робота по збиранню, мобілізації та підготовці до видання основних фондів з царини черняхівської культури. Ця робота, очолювана В. П. Петровим, планується дуже широко і багатогранно. Вона включала в себе, по-перше, обробку і публікацію наявних музейних фондів, здійснювану за регіональним принципом (Київський історичний музей, музеї Дніпропетровська і Запоріжжя, музеї Лівобережжя і Харківщини і т. д.); по-друге, підготовку великих публікацій пам'яток, які були досліджені раніше, але своєчасно не опубліковані (Черняхів, Маслово, Привільне, Дідівщина); по третє, організацію систематичних розкопок в кількох точно визначених районах; по-четверте, створення широких зведень, першим зразком яких було укладання карти поширення черняхівських пам'яток в масштабі всієї України і, нарешті, створення синтетичних праць, присвячених дослідженню конкретних питань, зв'язаних з проблемою культури та її носіїв.

Ця велика і багатоперспективна робота була перервана нападом фашистської Німеччини на Радянський Союз і початком Великої Вітчизняної війни радянського народу проти фашистських агресорів.

В період війни та в перші післявоєнні роки з'явився цілий ряд принципово важливих праць з стародавньої історії східних слов'ян (книги Б. Д. Грекова [115], М. С. Державіна [122], Б. О. Рибакіна [271], П. М. Третякова [362] та ін.).

В післявоєнний час вивчення черняхівської культури розвивалося у двох основних напрямках: 1) розгортання польових досліджень і 2) осмислення наявного і весь час зростаючого матеріалу. Якщо польові роботи цих років не можна назвати цілком систематичними і цілеспрямованими, то в усякому разі їм не можна відмовити у широкому розмаху [210; 213; 206; 323; 322; 320; 356; 355; 348; 354; 56; 50; 299; 306; 304; 305; 310; 40; 43; 59; 309; 297; 28; 31; 29; 32 та ін.]¹.

---

¹ Значна частина матеріалів залишається неопублікованою.

Поряд з розкопками проводилися широкі розвідки, наслідком яких було виявлення величезної кількості нових пам'яток і серед них сотень поселень та могильників черняхівської культури [187; 184; 183; 188; 189; 23; 11; 22; 12; 18; 13; 15; 30; 93; 91; 345; 344; 343; 346 та ін.]. Досить широкі дослідження провадяться також в Молдавії [389; 390; 387; 381; 388; 382; 384; 378; 272; 273 та ін.].

Не менш інтенсивно розробляються питання історичної інтерпретації культури. Це приводить на початку 50-х років до вироблення так званої «антської теорії», або «теорії антського періоду».

Припущення щодо приналежності черняхівської культури антам, висловлене М. І. Артамоновим [20] та Б. О. Рибаким [270], набуває загального визнання. До 1955 р. в слов'янській приналежності культури ніхто не сумнівався, хоча висловлювалися різні думки щодо часу її існування, території, генетичних зв'язків, а особливо — її дальшої долі в післячерняхівські часи.

Головним досягненням цього часу було вироблення принципово нового погляду на соціальний розвиток того суспільства, яке залишило пам'ятки черняхівської культури. Це суспільство характеризувалося як таке, що переживало останній етап розкладу первіснообщинного ладу і стояло на порозі класового устрою. Теза ця вимагала перегляду існуючої концепції ранньої історії Русі (IX—X ст.) як дофеодального періоду; замість неї була висунута теза про початок феодальної формації на Русі в IX ст., яка дістала загальне визнання [134; 133; 60; 243; 230].

Активно розроблялися питання про господарський уклад черняхівських племен. Землеробство, яке становило основу їх економіки, стало предметом дослідження В. Й. Довженка [127; 128; 132; 131]; питання ремесла привертало увагу багатьох дослідників (зокрема, їм присвячена дисертація А. Т. Брайчевської [53; 51; 54]). Велика увага приділяється також торговельним зв'язкам носіїв черняхівської культури, зокрема на базі вивчення знахідок римських монет.

З'являється ряд нових публікацій монетних знахідок [169; 229; 71; 152; 149; 401; 163] та зведень [161; 79; 162], але разом з тим і синтетичних праць, в яких поставлена проблема виникнення грошового обігу у давніх слов'ян [65; 72; 79; 392; 161; 165; 162].

Реальним виявом підвищення інтересу до синтетичного опрацювання матеріалів черняхівської культури була поява цілого ряду дисертацій, присвячених цій культурі ².

---

² Крім уже згадуваної дисертації А. Т. Брайчевської, відзначимо праці Є. В. Махно («Пам'ятки культури полів поховань в міжріччі Рось — Тетерев», 1949); Е. О. Симоновича («Культура полей погребених на Подолині», 1949); Ю. В. Кухаренка («Юго-восточная граница расселения раннеславянских племен», 1951); М. Ю. Брайчевського

Все це зробило можливим використання археологічних матеріалів для загальної історичної характеристики доби, яка нас цікавить. З'явилися загальноісторичні праці, присвячені найдавнішим періодам історії нашої Батьківщини, в яких матеріали черняхівської культури широко використані для висвітлення початкового етапу генезису класового суспільства у стародавніх східних слов'ян. З їх числа відзначимо «Нариси стародавньої історії Української РСР» (1957 р.), підготовлені колективом київських археологів [228], та «Очерки истории СССР, III—IX вв.» (1958 р.), випущені в світ Інститутом археології АН СРСР в Москві [234]. В цих синтетичних працях суспільство черняхівської культури розглядається як таке, що переживає останній етап первіснообщинного ладу і початок переходу до класового устрою. Саме в надрах цього суспільства треба шукати в першу чергу найглибші корені давньослов'янської державності.

Але поряд з безперечними успіхами в 40-х і на початку 50-х років в радянській історіографії намітилися деякі нездорові явища, зв'язані з проваджуваними в той час кампаніями проти «космополітизму», «маризму» і т. п., нібито спрямованими на захист патріотичних ідей. Наслідком цього було перебільшення реальної історичної ролі слов'янських племен і надмірне розширення слов'янських земель. Слов'янам приписувалися такі археологічні явища, до яких вони не мали жодного відношення (салтівська культура, пам'ятки Криму типу Суук-Су, навіть пізні шари античних міст Північного Причорномор'я і т. д.) [408; 226]. До слов'янської черняхівської культури зараховувалися городища і поселення Низового Дніпра та Причорномор'я типу Киселова, Любимівки, Берислава, деякі пам'ятки Криму [262; 405; 312; 226 та ін.].

Все це не могло не викликати цілком законного протесту з боку спеціалістів. Але наслідком його була інша крайність, що знайшла вираз в запереченні слов'янської приналежності деяких культурних виявів навіть там, де для цього не було жодних підстав. Останнє стосується і черняхівської культури, навколо етнічної інтерпретації якої в 1955 р. розгорілася жвава дискусія, що не припиняється і до цього часу. Більшість дослідників, спеціально зайнятих вивченням черняхівської культури, і зараз відстоює тезу про її слов'янську приналежність. Ця точка зору знаходить своє відображення і в більшості узагальнюючих та офіційних видань [244; 228, розділ 8; 234, с. 63—82; МИА СССР, № 82, с. 5—6; УРЕ, т. I, стр. «Анти»]. Але разом з тим чимало дослідників виступає проти цієї тези [19; 14, с. 47; 234, с. 64; 386; 385; 275 та ін.]. Зокрема, активно обстоюється деякими авторами гі-

---

(«Римская монета на территории УССР», 1954); В. Д. Барана («Поселение первой половины I тысячелетия н. э. у с. Черепин Львовской обл.», 1958); І. С. Винокура («Древности восточной Волыни первой половины I тысячелетия н.э.», 1962).

гіпотеза, вперше висловлена в 1954 р. П. М. Третьяковим³, згідно з якою черняхівська культура була набутком різних за походженням племен — слов'янських, сарматських, готських, фракійських і т. п.

У зв'язку з цією гіпотезою постало питання про розчленування черняхівської культури і виділення її локальних варіантів, які можна було б зв'язувати з різними групами племен. Позитивним результатом цієї роботи було досить чітке відмежування черняхівської культури від інших синхронних культурних проявів, зокрема степової зони. Але що стосується розчленування самої культури справа виявилася значно складнішою: незважаючи на активні спроби [353], зробити це переконливо поки що нікому не вдалося — на всьому просторі свого поширення наша культура виявляє дивовижну єдність і монолітність [300]. Питання і зараз залишається дискусійним і вимагає дальшої розробки.

Історіографія зарубіжних соціалістичних країн Досить інтенсивно черняхівська культура досліджується в Польській Народній Республіці. Перші відомості про пам'ятки черняхівського типу тут з'явилися ще в кінці ХІХ ст. До 1939 р., як відомо, західноукраїнські землі знаходилися в складі Польщі, а також Чехословаччини (Закарпаття). Пам'ятки черняхівського типу були відкриті там ще за часів Австро-Угорської імперії [537; 534; 535; 536; 604; 692; 487]. У 30-і роки їх дослідження здійснювалося в скромних масштабах переважно львівською групою археологів [241; 240; 242; 770; 769; 775; 462; див. також 467; 639 та ін.].

Щодо власно польської території, то до другої світової війни пам'ятки черняхівського типу тут мало привертали увагу дослідників, які, йдучи за німецькою націоналістичною історіографією, вважали їх переважно готськими [418; 420; 421; 620]. Лише в 30-х роках на них звернули більш серйозну увагу [див., напр., 606].

Приводом для початку дослідження було виявлення кількох горнів для обпалу посуду в с. Тропішів поблизу Кракова, що незаперечно довело місцеве походження кераміки, яка доти вважалася готською [747; 745]. Т. Рейман, автор досліджень, зібрав відомості про пам'ятки з такою керамікою, причому виявилось, що вони розташовані в Малій Польщі досить густо. Це дало можливість досліднику висловити думку про те, що пам'ятки з «сивою керамікою» відбивають певний етап в розвитку місцевого, слов'янського населення [746].

Дослідження в районі Кракова були активно продовжені в післявоєнні роки. Внаслідок цього на території сіл Іголомя — Зофіполе та в районі будівництва металургійного комбінату «Нова Гута» (села

³ У виступі на засіданні слов'янської секції VII наукової конференції ІА АН УРСР в лютому 1954 р. [Див. також 372, с. 7—8; 364; 365].

Виценже, Могила, Плешів) було виявлено великий промисловий округ — поселення з яскраво вираженими залишками ремісничого виробництва (залізоровного та керамічного) [743; 744; 741; 458; 456; 506; 507; 508; 509; 839; 837; 836; 835; 457; 455; 818; 819; 820; 632 та ін.].

Розкопки в районі Кракова справили велике враження не лише на польські, а й на європейські археологічні кола і надали цьому району особливого місця у вивченні так званої «римської доби» в Східній Європі. Вони спричинилися до рішучого перегляду і переосмислення всіх дотогочасних уявлень про цю добу, зокрема, про соціально-економічний розвиток «варварського» населення на північній периферії Римської імперії. Деякі польські археологи висунули у зв'язку з цими дослідженнями гіпотезу про існування рабовласницького укладу у слов'янських племен південної Польщі в першій половині I тисячоліття н. е.

Але разом з тим відкриття промислового округу в районі Кракова обумовило появу невиправданої тенденції розглядати його як щось виняткове, не підготовлене нормальним розвитком місцевих племен, викликало прагнення пояснювати його виникнення якимись особливими умовами та й навіть міграціями частини населення з інших, більш південних земель.

Видатним відкриттям було також виявлення великого металургійного центру в районі Свентокжизьких гір (Келецьке воєводство), де досліджено тисячі горнів для виплавляння заліза [439; 442; 433; 434; 432; 436; 437; 438; 441].

Разом з тим провадяться дослідження і в інших районах країни — в Сілезії, Центральній Польщі, Куявах тощо [740; 519; 552; 521; 590; 792; 779; 780; 793; 587; 598; 606; 579; 829; 830; 828; 581; 584; 588 та ін.]. Особливо інтенсивні роботи в Центральній Польщі були проведені в районі Каліша у зв'язку з відзначенням його 1800-річчя [444; 472; 473; 474; 475; 476; 477; 478; 479; 483; 484].

Активно працюють польські археологи і в плані систематизації наявного матеріалу. Щодо генезису і етнічної інтерпретації черняхівської культури єдиної думки поки що не досягнуто. Переважна більшість дослідників дотримується слов'янської теорії, розглядаючи вияви черняхівського типу на території Польщі як відображення певного етапу в розвитку слов'янської (венедської) пшеворської культури (хоча іноді і з деякими застереженнями). Але загальною рисою, притаманною сучасній польській літературі, є відмовлення визнавати закономірність цього етапу. Звідси — прагнення пояснювати ті зрушення, які відбувалися в середовищі південнопольських племен на початку нової ери, наслідком сторонніх впливів з боку більш розвинених країн і племен (Римської імперії, кельтів і т. д.).

Характерну рису післявоєнної польської історіографії становить

велика увага до соціально-економічних проблем. І відкриття згаданих вище промислових центрів відіграло в посиленні цієї уваги неабияку роль. Наслідки розробки цих питань підсумовано в капітальній праці Є. Веловейського, опублікованій в 1960 р. [810]. У цій праці дано систематичний огляд дослідження соціально-економічного розвитку племен, що населяли південну Польщу (Мала Польща і Сілезія) в епоху латену (від II ст. до н. е. і до середини I тисячоліття н. е.). Але і в цій праці дає себе знати тенденція до перебільшення сторонніх впливів, оскільки переважна більшість технічних досягнень доби подається як наслідок запозичень.

Велику увагу приділяють польські дослідники історії торговельних зв'язків давнього населення Польщі з іншими країнами і насамперед з Римською імперією (праці К. Маєвського та ін.) [650; 647; 649; 648; 529; 602; 759; 758].

Широко використовуються дані археологічних джерел і при створенні загальних історичних праць з ранньої історії Польщі як археологами, так і істориками (особливо в останні роки, у зв'язку з святкуванням тисячоліття Польщі [795; 424; 470; 513; 543; 546; 616; 617]. З числа цих праць слід виділити працю Г. Ловмянського [641], в якій питання про економічну основу процесу виникнення слов'янських держав поставлене в значній мірі на базі археологічного матеріалу.

В післявоєнний час почалося дослідження пам'яток черняхівської культури в Румунській Народній Республіці. Перші пам'ятки цього типу тут, правда, були досліджені ще до першої світової війни (кладовища в Тиргу-Муреші та Синтанна-де-Муреші) [621; 622], але в міжвоєнний час в цьому напрямку майже нічого не було зроблено. Після другої світової війни інтерес до пам'яток черняхівської культури в Румунії значно позбавився. Особливо велика кількість їх виявлена на території Румунської Молдови [821; 822], але досліджуються вони і в інших районах — в Трансільванії, Мунтенії, Олтенії і т. д. [666; 417; 553; 554; 555; 668; 801; 782; 489; 465].

Справа з історичною інтерпретацією культури стоїть значно гірше. Більшість румунських дослідників залишається на старих позиціях визнання тези про готську приналежність культури, давно відкинутої всією європейською наукою, з тим, однак, застереженням, що йдеться, мовляв, лише про матеріали румунських земель [801; 663; див. також 276]. Що ж до соціально-економічних проблем, то вони взагалі майже не привертають увагу дослідників.

В останній час почалося вивчення пам'яток черняхівського типу і на території Чехословацької Соціалістичної Республіки — в Моравії та Словаччині. Ще в 40-і роки Й. Поулік використовував деякі матеріали з моравських знахідок в своїх загальних працях з ранньої історії слов'янської Моравії [729]. Пізніше кількість відомих пам'яток

(особливо в Словаччині) значно зросла [772; 791; 601; 599; 600; 797], однак основна кількість їх відома на підставі розвідкових даних і поки що не опублікована.

Так само залишається нерозробленою і проблема історичної інтерпретації цих пам'яток. Щодо етнічного визначення, то певної загальноновизнаної точки зору не вироблено. Більшість дослідників схиляється до визнання черняхівських пам'яток наслідком германських впливів, хоч на території Чехословаччини вони концентруються в східній частині республіки і виразно вказують на східні та північно-східні (а не західні) зв'язки.

В останній час проблемою черняхівської культури спеціально цікавиться словацький учений Й. Кудлачек, який в основному приймає концепцію радянських археологів [630]. Проте увагу дослідника привертають насамперед пам'ятки України, які, на жаль, не пробуджують у нього асоціацій з аналогічними матеріалами Словаччини.

Сучасний стан проблеми Сучасний стан джерелознавчого вивчення черняхівської культури визначається тим, що вже зараз нам відомо понад 3000 її пам'яток. На карті поширення культури в межах УРСР, складеній Є. В. Махно [209], вона позначена у понад 800 пунктах. Але цей список далеко не повний, бо в ньому, за дуже рідким винятком, не враховані матеріали західних областей України. Крім того, ця карта відбиває стан на 1958 р., а від того часу відкрито чимало нових пам'яток. Не включено сюди і близько 1000 знахідок римських монет, які зв'язані з черняхівською культурою.

У Молдавії, де роботи в галузі вивчення черняхівської культури почалися порівняно недавно, вона зафіксована у понад 250 пунктах [380; 385].

На території південної Польщі Є. Веловейським зафіксовано близько 1700 пунктів, де виявлено пам'ятки епохи пізнього латену та «римської доби» [810, с. 287—400]. Пам'ятки черняхівської епохи представлені не в кожному з цих пунктів, але в деяких маємо по декілька об'єктів; отже, справжня кількість їх значно перевищує названу цифру. До цього слід додати також значну кількість пам'яток Середньої Польщі (Велика Польща, район Лодзі, земля Ленчицька, Куяви), які теж мають певні елементи черняхівського типу.

У межах Румунії зафіксовано близько 250 пам'яток черняхівського типу, не рахуючи знахідки монет, які в цьому районі можуть зв'язуватися з різними культурними виявами (і переважно — з культурою місцевих гето-дакійських племен).

Нарешті, треба мати на увазі і матеріали східної Словаччини, які в переважній більшості ще не видані і кількість яких поки що не може бути підрахована.

Багато з перелічених пам'яток були піддані більш-менш значним розкопкам, але переважна більшість відома нам на підставі розвідкових даних і ще чекає своїх дослідників. Зрештою, те саме можна сказати і з приводу якої завгодно культури, як би добре вона не вважалася вивченою.

В своїй сукупності пам'ятки черняхівського типу становлять дуже яскраве і значне явище в культурно-історичному розвитку Східної Європи. Зокрема, нагромаджений матеріал дозволяє досить повно охарактеризувати соціально-економічний і культурний розвиток черняхівських племен.

Дослідникам добре відомий дуже витриманий тип поселення, властивий черняхівській культурі у всіх районах її поширення: майже однакова топографія, відкритий характер (відсутність укріплень), принципи організації території і планування, типи споруд — як житлових, так і господарських, їх конструкція, розміри, організація внутрішніх приміщень і т. д. Весь цей комплекс ознак здається досить характерним і дозволяє чітко відмежувати черняхівську культуру (а тим самим і її носіїв) від багатьох інших культурно-історичних явищ того ж часу, які займали суміжні території, а подекуди — в маргінальних районах — навіть змішувалися з нею (культура городищ низового Дніпра, фракійська культура Прикарпаття тощо).

Далі, наявність значної кількості досліджених кладовищ черняхівського типу дає можливість створити досить повне уявлення про погребальний обряд, властивий носіям культури. Маємо на увазі не лише відомий біритуалізм цих кладовищ — наявність в них поховань як з тілоспаленням, так і з тілопокладенням, — але й сукупність деталей, що стосуються як одного, так і другого обряду: глибина поховань, тілоспалення на стороні, вміщення праху спаленого в урну або в ямку, положення кістяка в тілопокладеннях, його стійка орієнтація, характер і конструкція погребальної споруди, склад інвентаря і т. п.

Досить повно відомий нам і речовий комплекс черняхівської культури: знаряддя виробництва представлені досить повним набором, що характеризує різні галузі виробництва (сільське господарство і ремесло); побутові предмети; ювелірні вироби — прикраси і металеві деталі одягу; предмети озброєння і т. д.

Велике значення мають відомості щодо самого процесу виробництва, як він виступає в пам'ятках матеріальної культури. Характер речового інвентаря, властивого цій культурі, визначається не лише функціональними типами речей, але й способом їх виготовлення і тим місцем, яке належить їм в сфері суспільного виробництва. Особливе значення в цьому відношенні мають споруди виробничого призначення, наприклад, гончарні горни, залізобісні горни, млини тощо, виявлені в багатьох пунктах, а також знаряддя виробництва і їх характер. Єд-

ність їх типології є відображенням єдності соціально-економічного розвитку черняхівських племен в межах всієї території культури.

В цьому ж плані великий інтерес становлять і предмети імпорту (переважно римського), що раз у раз трапляються в пам'ятках черняхівського типу: монети, римське скло, червонолакова кераміка, бронзовий чи срібний посуд, окремі ювелірні вироби тощо. Ці речі становлять в комплексі культури чужий елемент, але їх аж ніяк не можна скинути з рахунку.

В усякому разі матеріали черняхівської культури, які зараз є у розпорядженні дослідників, хоч і не можуть вважатися вичерпними, але дають можливість досить повно визначити її характер і особливості і тим самим схарактеризувати стан історичного розвитку того суспільства, що стоїть за нею.

І все ж такі саме черняхівська культура є предметом найбільш гострих суперечок в археологічній науці.

В наші дні черняхівська проблема вважається однією з найбільш дискусійних в археології Східної Європи. Суперечки йдуть головним чином з приводу визначення місця культури в загальному процесі історичного розвитку східноєвропейських племен. Насамперед це питання про етнічну інтерпретацію культури, її відношення до культури давніх слов'ян, генетичні зв'язки як з більш ранніми, так і більш пізніми культурними виявами, причини і характер її зникнення і т. д.

Очевидно, остаточно розв'язати всі ці питання на даному етапі розвитку науки неможливо. Потрібні спеціальні дослідження, однією з головних умов яких є одержання нових матеріалів для уточнення хронологічних і територіальних рамок самого явища. Автор цих рядків глибоко переконаний, що носіями черняхівської культури на всій території її поширення були слов'янські племена, відомі в писемних джерелах під іменем антів і склавнів [60; 74; 69; 83], хоча цілком природно, що в створенні її могли брати (і практично брали) участь і деякі інші етнографічні групи східноєвропейського населення: сармати, фракійці та ін. Ці неслов'янські групи племен були асимільовані слов'янами в процесі тієї етнічної консолідації, археологічним виразом якої було формування черняхівської культури. Завдяки участі різних племінних груп в цьому процесі, можливо, виникли деякі локальні варіанти останньої.

Але, як відомо, в цьому питанні є і інші точки зору. Та незалежно від того, як буде розв'язане питання етнічної приналежності черняхівських племен, не може бути сумніву, що вони відігравали в розвитку Східної Європи дуже активну роль, без урахування якої зрозуміти генезис східноєвропейських суспільних організмів доби раннього середньовіччя неможливо.

Черняхівська група племен являє собою надзвичайно інтенсивний суспільно-історичний масив у Східній Європі. Густота розташування пам'яток черняхівського типу перевершує найбільш сміливі гіпотези і припущення. Кожна розвідка в межах основного району її поширення незмінно дає десятки (якщо не сотні) нових поселень, могильників, окремих знахідок, навіть коли головна увага дослідника спрямована на зовсім іншу галузь археології.

Густота населення Поселення черняхівської культури, як правило, розташовуються цілими групами на невеликій віддалі одне від одного, і це вже само по собі є свідченням, що наша культура являє собою явище дуже значне насамперед з погляду демографічного.

На жаль, встановити скільки-небудь точно цифру густоти населення для черняхівських племен не маємо можливості. Справа в тому, що, по-перше, майже немає районів, охоплених суцільною розвідкою, в межах яких набуток науки були б всі наявні тут поселення, по-друге, переважна більшість поселень, як вже говорилося, відома нам на підставі розвідки, внаслідок чого визначити точно кількість їх мешканців неможливо. Тому з приводу цього сьогодні можна висловити лише дуже і дуже приблизні міркування.

Зараз нам відомо понад 2000 поселень черняхівської культури, але кожного року з'являються відомості про нові й нові поселення. Звідси можна зробити висновок, що населення черняхівської культури було для свого часу численним і що, отже, густота його теж була порівнюючи високою. Археологічними розвідками встановлюється, що в основних районах поширення культури її поселення тягнуться вздовж долин річок або польових балок безперервною смугою на протязі багатьох кілометрів, подібно до того, як розташовані сучасні села.

Для прикладу можемо взяти один з краще досліджених археологічно районів — Середнє Поросся, в межах течії річок Рокитки, Негоди, Гороховатки [82]. Тут археологічною розвідкою на площі близько 250—300 км² зафіксовано 25 поселень черняхівського типу; крім того,

тут знаходиться відомий Ромашківський могильник, з яким також, очевидно, було зв'язане якесь поселення, знищене сучасним селом.

В деяких місцях поселення розташовані великими гніздами, що кілометрами тягнуться одне за одним (наприклад, в с. Житні Гори є вісім таких поселень, що тягнуться вздовж річок Рокитки та Негоди на протязі кількох кілометрів; між селами Йосипівкою та Ольшаницею, на схилах балки Рогозівки, маємо шість поселень, що теж протяглися на кілька кілометрів, і т. д.).

Але підрахувати кількість мешканців цих поселень можна лише на підставі дуже приблизної оцінки їхньої площі, оскільки жодне з них не розкопане.

Звичайно поселення черняхівської культури забудовувалися досить густо: оброблювані землі знаходилися за їх межами. Суцільне поширення підйомного матеріалу на території поселень свідчить, що і в Середньому Пороссі картина була такою ж.

Єдине поселення черняхівської культури, розкопане повністю, — у Неслухові на Львівщині — мало 18 домогосподарств. Вважаючи, що в середньому статистична родина складалася з шести осіб [260, с. 159], можна припустити, що кількість мешканців Неслухівського поселення становила близько 100—120 чоловік. Це поселення належить до числа невеликих. Жуківське поселення, наприклад, мало понад 70 будинків [210, с. 154—155] і, отже, кількості мешканців. Але відомі і ще менші виселки, як, наприклад, Леськівське поселення, розташоване поблизу Черкас [59], де проживало не більше 50 осіб. Тому, якщо взяти цифру 100—120 за середню для поселень черняхівської культури, то, гадаємо, помилка не буде дуже великою.

Можливо, що деякі поселення в Середньому Пороссі були трохи меншими, ніж Неслухівське, зате інші, напевно, були значно більшими. Що ж до таких гнізд, як в Житніх Горах або у Рогозівці, то загальне число їх мешканців, напевно, перевищувало тисячу чоловік. Отже, загальна кількість населення в цьому районі могла становити близько 2500—3000 чоловік, а густина населення — близько 10 чоловік на 1 км².

До цього слід додати, по-перше, що розвідкою, звичайно, пощастило виявити не всі поселення, які тут існували (певна частина їх, очевидно, знищена сучасними селами), а, по-друге, можна гадати, що не на всіх поселеннях люди жили на протязі усього періоду існування черняхівської культури, а це робить наші міркування ще більш приблизними.

Однак є підстави думати, що дані, одержані розвідкою в Середньому Пороссі, не є випадковими. Матеріали, що походять з інших районів поширення черняхівської культури, підтверджують досить велику густоту розташування її пам'яток. Наприклад, розвідкою

В. К. Гончарова вздовж р. Роставиці між селами Білилівкою і Павлочню (Житомирська обл.) на протязі близько 30 км виявлено 15 черняхівських поселень [100, с. 239—241].

Аналогічні відомості маємо і з інших районів — Волині, Наддністрянщини, південної Польщі, Молдавії і т. д. Зокрема, польський археолог Є. Веловецький, роблячи спробу підрахувати загальну густоту населення найбільш залюднених районів південної Польщі в «римську добу», незалежно від нас одержав ту саму цифру — 10 чоловік на 1 км² [810, с. 41—43].

Про те, що ця цифра не є фантастичною, свідчать і підрахунки Ф. Енгельса щодо густоти населення Германії в перші віки нової ери¹. Як відомо, на підставі даних писемних документів про чисельність окремих германських племен він одержав ту ж саму цифру — 10 чоловік на 1 км². Очевидно, ця цифра не є випадковою і справді відбиває демографію епохи. Адже германці епохи Цезаря і Таціта стояли приблизно на тому ж етапі історичного розвитку, що й племена черняхівської культури (в усякому разі — не на вищому), тому загальні закономірності розвитку у тих і в інших повинні були бути схожими.

Таким чином, вважаємо за можливе умовно прийняти цифру 10 чоловік на 1 км² як реальну і використовувати її для дальшого дослідження. Зазначимо лише, що йдеться про точно визначену групу населення, яке займало переважно лісостепову смугу Східної Європи і розвивалося в найбільш сприятливих географічних умовах. Населення лісової смуги напевно було більш розрідженим².

Територія культури Основною територією черняхівської культури є такі області: Сілезія, Мала Польща, північно-східна Словаччина, південна Волинь, Верхня і Середня Наддністрянщина, Поділля, Середня Наддніпрянщина. На цих землях пам'ятки черняхівського типу розташовані дуже густо і відомі у сотнях і тисячах поселень і могильників.

Остаточо визначити границі поширення черняхівської культури поки що трудно. Різні автори дотримуються в цьому питанні різних поглядів. Найкраще визначається північна межа, принаймні у східній частині: вона загалом досить точно збігається з границею між зонами Лісостепу і Лісу і на території УРСР проходить по лінії Володимир-Волинський — Луцьк — Ровно — Житомир — Київ. В більш західних районах північна межа здається менш певною через наявність великої кількості пам'яток, що мають черняхівські елементи, в Середній

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 21, стор. 145—146. Загальну кількість населення Германії Ф. Енгельс визначає близько 5 000 000 чоловік (там же, стор. 145).

² Польський історик Г. Ловмянський визначає для лісової смуги густоту населення цифрою 2—3 особи на 1 км² [641, с. 233—235].

Польщі. Відношення цих пам'яток до черняхівської культури поки що не з'ясовано.

Що ж до південної межі, а також західної та східної, то тут уточнення границь черняхівських земель утруднюється експансією черняхівської культури на сусідні землі. У зв'язку з цим цілком справе-

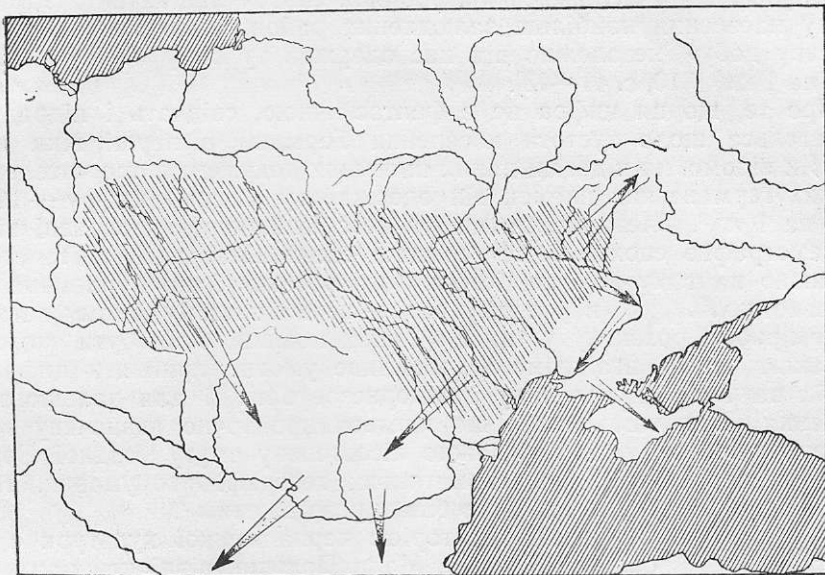

Рис. 1. Територія та напрямки розселення племен черняхівської культури.

дливо поставлено питання про необхідність розрізняти територію формування черняхівської культури від території її поширення³. З точки зору демографічних студій ця постановка питання має особливе значення.

Незалежно від уточнення детальних границь вже сьогодні можна вважати, що територією формування черняхівської культури була в основному територія лісостепової смуги від Середньої Наддніпрянщини на сході до Сілезії на заході. Саме в цій області знаходимо і генетичні основи культури, які виявляються в більш давніх пам'ятках зарубинецького, пшеворського і липицького типів. В часи існування черняхівської культури тут не знаємо жодного іншого культурного вияву,

³ Це питання, зокрема, було сформульоване Г. Б. Федоровим на нараді, присвячній проблемі черняхівської культури, в травні 1957 р. в Києві.

який був би синхронний її пам'яткам і міг би свідчити про етнічно-культурну складність населення.

Одним словом, зазначені землі є тим районом, де черняхівська культура може вважатися виявом автохтонного культурного розвитку, а її носії — основним і по суті єдиним населенням.

Розселення черняхівських племен

Пам'ятки черняхівського типу, однак, є і за межами території, яку слід розглядати як основний район формування культури. Так, вони досить добре відомі на території Трансільванії і Подунав'я, в Надпоріжжі, в нижній течії Дніпра і т. д. Окремі елементи черняхівського типу відомі і у вузькому степовому Причорномор'ї і навіть в Криму. Отож, маємо всі підстави твердити про розселення (принаймні на певному етапі) черняхівських племен у сусідні райони, зокрема, на південь і південний схід. Розглянемо коротко відомості щодо цього розселення, починаючи від заходу на схід.

Прикарпаття і Подунав'я

Одним з районів, де цей процес простежується досить певно, є Трансільванія (Семигороддя) — територія західної частини сучасної Румунії. Наявність тут пам'яток черняхівського типу була встановлена ще давно — відколи І. Ковачем були проведені дослідження на двох характерних могильниках цього типу в районі м. Тиргу-Муреша: в Синтанна-де-Муреші (Марошсентанна) та в самому Тиргу-Муреші (Марошвасаргель) [621; 622]. На першому з них розкопано 79 поховань з тілопокладенням, які супроводжувалися характерним черняхівським інвентарем (глиняний посуд, виготовлений на гончарному крузі і ліплений вільворуч, арбалетні і щиткові фібули, пряжки від ременів, кістяні гребінці з вигнутою спинкою, підвіски з крученого дроту, ромбовидні підвіски, глиняні і скляні прясла, залізні ножі і кільця, голка, бронзові колечка тощо).

На другому кладовищі розкопано 14 поховань з тілопокладенням (в тому числі одне в кам'яному ящику). Інвентар, знайдений при похованнях, загалом подібний до інвентаря синтаннівського могильника, але крім звичайних категорій речей містив предмети озброєння (наконечники стріл і списа), які взагалі в пам'ятках черняхівської культури трапляються порівняно рідко. Датуються обидва могильники приблизно IV ст.

Зараз пам'ятки черняхівського типу на території Трансільванії відомі в багатьох пунктах [782], засвідчуючи поширення черняхівської культури на землях, розташованих на південь від головного Карпатського хребта. Але такі пам'ятки відомі ще південніше — в області власно Подунав'я. Тут найкраще дослідженою пам'яткою є могильник у с. Спанцов на Дунаї, частково розкопаний Б. Митря [666]. У 1952 р.

тут було досліджено 14 поховань: 12 з тілопокладенням, одне з тілоспаленням⁴ і одне кентотафа (поховання без небіжчика). Інвентар, знайдений при похованнях (кераміка, фібули, пряжка, кістяні гребінці з вигнутою спинкою та ін.), засвідчує приналежність пам'ятки до черняхівської культури і дату близько III—IV ст.

Іншою пам'яткою черняхівського типу, відомою в Подунав'ї, є поховання в с. Альдені поблизу Бузеу, яке, очевидно, теж належало до якогось кладовища нашої культури. Воно було виявлене при випадкових обставинах ще наприкінці 30-х років; з його інвентаря відомі шість характерних посудин черняхівського типу та антична амфора IV—V ст. [787].

Пам'ятки черняхівської культури на території Румунії зараз відомі в багатьох пунктах: це і могильники, і поселення [417; 668; 489; 801]. Характерною ознакою поселень є те, що в переважній більшості вони розташовуються на території більш давніх поселень гето-дакійської культури і здебільшого мають мішаний характер.

Прикладом такого поселення може бути поселення в Крістешті (район Тиргу-Муреша), розташоване недалеко від згаданих вище полів поховань в Синтанна-де-Муреші та Тиргу-Муреші. Це поселення відоме в літературі давно як римський кастиль завдяки знайдений тут цеглині з написом ALI BOS (абревіатура I Боспоранської али) [499]. Але в результаті нових розкопок, проведених тут Д. Попеску, виявилася приналежність пам'ятки місцевому дакійському населенню, що, правда, зазнало певної романізації [728]. Саме цьому населенню належали кам'яні будинки, рештки яких були виявлені розкопками. Але поряд з цим знайдено і матеріал черняхівського типу (зокрема, посуд), який свідчить про появу тут нового, черняхівського населення. З останнім, мабуть, пов'язуються залишки глинобитних будівель, виявлених у вигляді завалів обпаленої глини, — тип жител, дуже характерний саме для черняхівської культури.

Аналогічна картина виявлена на поселенні в Лекінці-де-Муреш [782, с. 320—327] та в багатьох інших місцях.

На підставі цих пам'яток можна припустити, що черняхівські переселенці, з'явившись на території Трансільванії і Подунав'я, не засновували тут нових поселень, а осідали на тих, що існували до їхньої появи, поруч з місцевим населенням, змішуючись з ним.

Названі райони аж ніяк не можуть бути включені до складу основної території черняхівської культури, в межах якої відбувався процес її формування. Основне населення цієї території становили гето-дакійські племена, які мали свою власну культуру, виразно відмінну

---

⁴ Це поховання автор розкопок вважає слов'янським, безпідставно протиставляючи йому всі інші поховання кладовища.

від черняхівської. Ця культура представлена поселеннями, часто укріпленими, з кам'яним домобудівництвом типу відомого городища Мунчелулуй або столиці царства Децебала — Сармізегетузи [783; 784; 471] та кладовищами типу могильника в Поенештах — з специфічним обрядом поховання (спалення в урнах, накритих спеціальними кришками [803]). Ці пам'ятки характеризуються своєрідним речовим комплексом, також виразно відмінним від черняхівського.

Генетично культура гето-дакійських племен добре пов'язується з гетською культурою попередньої (латенської) доби, представленою в таких пам'ятках, як городище в Пояна-Текуч, Тіносуль, Крашані, могильник в Зімніча та ін. [694; 805; 800; 798; 804; 806; 816; 416; 815; 817; 675; 786].

На відміну від цього черняхівська культура в Трансільванії та Подунав'ї не має генетичної основи. Її пам'ятки з'явилися тут на певному етапі вже в цілком оформленому вигляді і існували поруч з синхронними їм пам'ятками місцевої культури. Можна припускати, що початок руху черняхівських племен на ці землі розпочався не раніше III ст. н. е.

Дніпровське Надпоріжжя Аналогічну картину бачимо і на південному сході від основної території черняхівських племен. Археологічні матеріали переконливо свідчать, що приблизно в той же час відбувається рух черняхівського населення вздовж Дніпра (а може не тільки Дніпра) в межі степової смуги. Результатом цього руху була поява пам'яток черняхівського типу в області Надпоріжжя і нижче порогів — в районі сучасного Нікополя.

У Надпоріжжі пам'ятки черняхівського типу відомі компактною групою на правому березі Дніпра, починаючи від сучасного Дніпропетровська і до острова Хортиця. Найбільш північним пунктом цієї культури, відомим сьогодні, є поселення в Лоцманській Кам'янці на південній околиці Дніпропетровська [58, с. 182]. На півдні ціла група пам'яток (Ново-Олександрівка, Привільне та ін.) відома поблизу Запоріжжя [126, с. 86].

Найкраще дослідженим поселенням черняхівського типу в області Надпоріжжя є поселення в с. Микільському-на-Дніпрі (Дніпропетровська обл.), де дослідження провадилися в 1940, 1941 та 1950 рр. [56, с. 86—92; 58, с. 150—163]. Розкопками розкрито кілька жител і господарських споруд, серед яких особливу увагу привертає горн для обпалу кераміки.

Інші поселення черняхівської культури в області Надпоріжжя відомі в Майорці, Федорівці, Волоському і ряді інших місць [58, с. 174—183]. З їх числа треба виділити єдине відоме нам городище черняхівської культури, частково досліджене в с. Башмачка (Дніпропетровська обл.) [50; 58, с. 163—166].

Порівняно добре дослідженим могильником черняхівського типу у Надпоріжжі є могильник в Привільному (Запорізька обл.), де значні розкопки були проведені П. А. Козаром у 1929 р. [170]. Всього відкрито 29 поховань, з числа яких 19 було з тілоспаленням і 10 з тілопокладенням. При небіжчиках знайдено типовий черняхівський інвентар: гончарний і ліпний посуд, фібули, пряжки, відеркоподібні підвіски, срібні браслети, бронзові колечка, черепашки, оброблені у вигляді привісок, залізні ножі, швайки, цвяшки, кістяні гребінці, кістяна привіска пірамідальної форми, намисто, шашки для гри, прясла (глиняні і одне скляне) і т. д.

Могильники черняхівської культури в Надпоріжжі відомі в Августинівці, Волоському та ін. [58, с. 167—183].

Оцінюючи цю групу пам'яток з історичного погляду, слід пікреслити відсутність для них в Надпоріжжі генетичної основи. Але справа тут виглядає трохи інакше, ніж у Трансільванії і Подунав'ї. В цьому районі у попередню епоху, до появи тут пам'яток черняхівського типу, взагалі не знаходимо ознак постійного життя. Очевидно, осілого населення тут до II—III ст. взагалі не було. Степова смуга Східної Європи за цієї доби була залюднена лише кочовими племенами, що мали в основному сарматське (іранське) походження. Археологічні пам'ятки цих племен у вигляді курганних поховань добре відомі в степовій зоні, зокрема і в Надпоріжжі. Що ж до пам'яток черняхівського типу, які з'являються тут близько II—III ст. н. е., то вони є першими реальними слідами осілого життя в цій частині Наддніпрянщини.

Очевидно, саме обставовкою, що визначалася відсутністю у Надпоріжжі осілого населення і наявністю у степу войовничих кочовиків, було обумовлено те, що черняхівські поселення в цьому районі розташовуються компактною групою на порівняно невеликій території вздовж течії Дніпра. Єдиним віддаленим від Дніпра поселенням є згадане вище городище в с. Башмачці, яке, очевидно, було певного роду форпостом, висунутим в степ проти кочовиків для захисту інших поселень, розташованих безпосередньо вздовж ріки.

Нижній Дніпро Ще далі на південь пам'ятки черняхівської культури відомі у Нижній Наддніпрянщині, в районі сучасного Нікополя, де в 1951—1954 рр. була досліджена цікава група пам'яток цього типу. Тут, зокрема, були частково розкопані два поселення — в селах Грушівка і Кут (Дніпропетровська обл.) [308; 305, с. 313—315], де виявлено залишки наземних та одного трохи заглибленого в землю житла з глинобитними стінами.

Могильники в цьому районі досліджувалися біля сіл Кам'янка (Запорізька обл.) та Гаврилівка (Херсонська обл.) [304; 305; 310]. На першому розкрито 12 поховань (в тому числі 11 тілоспалень і одне тілопокладення), а на другому — 83 поховання (переважно з тілопо-

кладенням). Автор розкопок виділяє серед поховань Гаврилівського кладовища дві групи, які розрізняє хронологічно: більш ранню групу поховань з північною орієнтацією і більш пізню — з західною орієнтацією. За характером інвентаря (зокрема, на підставі знахідки пізнього скляного кубка) Е. О. Симонович датує Гаврилівський могильник приблизно пізнім часом — V ст. н. е., а може і ще пізнішим.

В цьому ж районі відомо ще кілька поселень черняхівського типу — в селах Осокорівка, Олексіївка, Перевізькі хутори, Олександрівка і т. д. [209, с. 21—22, 73—74].

Історично пам'ятки черняхівського типу, відомі в районі Нікополя, мають бути пояснені так само, як і надпорізькі. В цьому районі так само не знаходимо певних слідів осілого життя в попередню епоху (за винятком хіба відомого Кам'янського городища скіфської доби). Отже, і ця група пам'яток є наслідком просунення ще далі на південь якоїсь групи черняхівського населення, подібно до того, як це відбувалось в області Надпоріжжя і Подунав'я.

Але хронологічно рух середньодніпровських племен у Нижню Наддніпрянщину почався, очевидно, трохи раніше, ніж рух в Трансільванію і Подунав'я. Можливо, він взагалі був не початком, а продовженням того руху, який відбувався ще в попередню епоху і знайшов своє відображення в появі на Нижньому Дніпрі деяких елементів зарубинецької культури [246; 251, с. 136—141; 208—215], відомих на пізньоантичних поселеннях, розташованих на південь від Нікополя.

Тут культурно-історична ситуація на рубежі і початку нової ери виглядає іншою, ніж у Надпоріжжі або на території між Запоріжжям і Базавлуком.

Дійсно, в районі Дніпровського Пониззя близько рубежу нової ери маємо своєрідну групу пам'яток, які є свідченням осідання тут нащадків причорноморських скіфських племен і почасти сарматів. Це — пам'ятки типу так званих городищ низового Дніпра (Любимівка, Козацьке, Гаврилівка та ін.) [109] та зв'язаних з ними поселень типу Берислава, Дудчан тощо [211; 215; 57]. Подібні поселення відомі і у вузькому Причорномор'ї як пам'ятки Ольвійської периферії (Снігурівка, Афанасіївка, Ново-Кондакове та ін. [312; 124; 125]), поселення в Киселовому під Одесою і т. д. [262].

Ці поселення виразно відрізняються від черняхівських своїм характером (наявність укріплень), кам'яним домобудівництвом, а головне — речовим інвентарем, у якому дуже сильний античний струмінь. Але майже на кожному з них як домішка виступає керамічний матеріал черняхівського типу, який, правда, становить нечисленну групу, але безумовно є свідченням якихось зв'язків місцевого населення з черняхівськими племенами. Дуже ймовірно, що цей матеріал засвідчує проникнення і сюди якоїсь частини черняхівського населення. Ціл-

ком природно, що тут, як і в Трансільванії та Подунав'ї, переселенці не засновували нових поселень, а селилися на тих, що існували до їх появи.

Відсутність відомих пам'яток (зокрема, могильників), які б зберігали чисто черняхівський характер, не дає можливості категорично стверджувати факт переселення. Але незалежно від того, як питання буде вирішене в майбутньому, наявність безпосередніх зв'язків між місцевим, причорноморським населенням і черняхівськими племенами залишається поза сумнівом.

Більше того, деякі елементи черняхівського типу відомі навіть в Криму. Можна згадати кілька посудин, знайдених у похованнях сармато-аланських могильників в Інкермані і на Чорній річці [90]. Ці (і подібні до них [316]) знахідки, хоча й не можуть безперечно довести наявність слов'янського (черняхівського) населення в Криму в III—IV ст., як це вважали деякі дослідники [226, с. 48], проте є безумовним свідченням наявності певних зв'язків кримських племен цього часу з черняхівськими племенами.

Кількість черняхівського населення

Таким чином, підводячи підсумки, доходимо висновку, що протягом III—IV ст. (а, очевидно, і пізніше) здійснювався досить широкий рух частини черняхівських племен за межі первісної території їх розселення на сусідні землі — на південь і південний схід. З зазначеного часу ці племена розширюють свою оейкумену частково шляхом освоєння земель, до того зайнятих іншими племенами, а частково — займаючи землі, взагалі вільні від осілого життя.

Найважливішою рисою цього руху було те, що він мав характер розселення, тобто супроводжувався осіданням принаймні частини населення, що брало в ньому участь, на нових землях. При цьому в тих районах, де осіле життя було відсутнє до початку цього руху, переселенці засновували нові поселення, а в районах з старою традицією осілого життя — осідали на тих поселеннях, що існували тут до появи черняхівського населення. Отже, це було в основному мирне розселення, що переслідувало мету відшукання нових земель для життя. Воно не приводило до зменшення населення в тих областях, які повинні розглядатися як первісна оейкумена черняхівських племен, тобто на території формування черняхівської культури. Участь в ньому брало насамперед надлишкове населення, що не знаходило нормальних умов для застосування виробничих можливостей в рамках, продиктованих рівнем розвитку продуктивних сил. Це ще раз підтверджує думку, що густота населення черняхівської культури була високою для свого часу.

Основна територія черняхівської культури може бути оцінена приблизно в 400 000 км². Вважаючи густоту населення 10 чоловік на

І км², одержимо загальну цифру кількості населення близько 4 млн. осіб. В дійсності його, очевидно, було менше, бо не всі райони зазначеної території були залюднені в однаковій мірі. Зокрема, більш рідким було населення підгірських районів, районів великих боліт та лісових масивів, маргінальних районів тощо. Є. Веловейський вважає, що у південній Польщі густо заселеними були лише райони, які займали близько третини всієї території, хоча цей модус здається надто заниженим [810, с. 41].

Але треба ураховувати і черняхівське населення районів, які не входили до території формування культури, але стали об'єктом експансії (розселення) її носіїв (Трансільванія, Подунав'я, степова зона Східної Європи). Загальна площа цих областей, мабуть, не менша за площу основної території культури, але густина розселення черняхівських племен тут визначалася зовсім іншими закономірностями. Переселенці осідали на цих землях нерівномірно, гніздами і до того ж змішувалися з місцевим населенням. Отже, кількість мешканців на одиницю площі тут була значно меншою.

Таким чином, не маючи змоги визначити загальну чисельність населення черняхівської культури точно, можна твердити, що воно в усякому разі налічувало кілька мільйонів чоловік; думаємо, що найбільш правдоподібною повинна бути визнана цифра між 3 і 4 мільйонами. Для епохи початку нової ери ця цифра виглядає дуже значною.

**Давність
землеробства
в Східній
Європі**

Носії черняхівської культури були хліборобами: вся культура має наскрізь землеробський характер. В цьому бачимо дуже глибоку традицію розвитку населення лісостепових районів Східної Європи.

Нагромаджений археологічною наукою матеріал незаперечно свідчить, що починаючи від самого виникнення землеробства за доби неоліту воно було завжди провідною галуззю господарства племен, які заселяли лісостепову смугу Східної Європи [398]. Ще енеолітична трипільська культура мала яскраво виражений хліборобський характер. Про це говорить ряд фактів: характер поселень, знахідки землеробських знарядь (мотик з каменю чи рогу, зернотерок, кам'яних серпів), відбитки соломи культурних злаків на будівельних рештках, відбитки зерен і полови на глиняних виробах (зокрема, статуетках) та інші факти [238; 237; 45]. Встановлено, що трипільські племена вирощували пшеницю, ячмінь, просо.

Після першого великого суспільного поділу праці і відокремлення хліборобських племен від скотарських лісостепова смуга протягом всієї дальшої історії була зайнята хліборобськими племенами, тоді як степ на протязі тисячоліть залишався в основному скотарським. Причину такого розділення доводиться бачити в фізико-географічних умовах: в лісостепу хліборобство за допомогою тодішніх технічних засобів було можливе, тоді як обробляти важкі степові ґрунти мотикою було справою практично непосильною¹.

На початку доби раннього заліза в Східній Європі виникає орне хліборобство, про яке знаходимо деякі матеріали в писемних джерелах. Зокрема, Геродот — автор V ст. до н. е. — виділяв з числа племен Скіфії ряд хліборобських, в тому числі скіфів-орачів [Нер., IV, 17], в яких дослідники вбачають безпосередніх предків східних слов'ян [341; 340].

З скіфами-орачами зв'язується легенда, в якій фігурують небесні дари — священне скіфське золото: плуг, ярмо, сокира і чаша [Нер., IV,

¹ Про значення зміни кліматичних умов для розвитку хліборобства див. [773].

5]. Перші два з названих предметів мають безпосереднє відношення до землеробського виробництва, причому в його орній формі.

Археологічно плуг скіфського часу невідомий; мабуть, в той час у вжитку була лише дерев'яна соха, залишки якої не збереглися в землі. Найдавніші залізні наральники (сошники), відомі в Східній Європі, датуються IV—II ст. до н. е. Вони походять з поселень латенського часу, розташованих на горах Галіш та Ловачка поблизу Мукачевого на Закарпатті [636], де в останні століття до нової ери існував значний центр залізообробного виробництва [63]. Наральники становили один з видів продукції цього центру і тому знайдені тут у значній кількості (понад півтора десятки). Вони репрезентують найбільш примітивний тип знарядь цього роду: відзначаються надто великою довжиною (що значно перевищує глибину борозни) і незначною шириною, загальною масивністю і мають лопать, ширина якої дорівнює втулці. Такий наральник був конструктивною частиною сохи, яка могла розрихляти, але не перегортати землю. Для нас ці сошники важливі як археологічне свідчення поширення орного хліборобства з застосуванням рала з залізним наконечником в кінці I тисячоліття до н. е.

Хліборобський характер черняхівської культури

Хліборобський характер черняхівської культури відбитий насамперед в типі поселень, які завжди розташовуються в місцях, найбільш зручних саме для хліборобського виробництва. Великі розміри більшості поселень і довготривалість їх існування свідчать про концентрацію землеробського населення і порівняно високий рівень виробництва, який допускав постійний обробіток одних і тих самих земельних масивів [131, с. 117].

На території поселень черняхівської культури розкопками розкриваються об'єкти, так чи інакше зв'язані з землеробським виробництвом. До їх числа належать зернові ями для зберігання збіжжя. Такі ями, безпосередньо зв'язані з житлами, виявлені на багатьох поселеннях. Для прикладу можна назвати Іванківці (Хмельницька обл.), Луку-Врублівецьку (Хмельницька обл.), Дахнівку (Черкаська обл.) і т. д. [354, с. 45—46; 87, с. 156]. Частина з них має дуже великі розміри. Так, в 1959 р. при розкопках поселення пізньої черняхівської культури в с. Черепин (Черкаська обл.) було виявлено зернову яму характерної грушоподібної форми глибиною понад 2 м; за попередніми підрахунками, в цій ямі могло зберігатися до 5 т зерна. Ясно, що такий запас був розрахований не на одну сім'ю [87, с. 157].

Іноді в таких зернових ямах при розкопках виявляються залишки зерна. Зокрема, цікаві знахідки цього роду відомі в районі будівництва Нової Гути біля Кракова, в селах Виценжі та Могила [460; 518, с. 193]. На території України подібні випадки зафіксовані в Микіль-

ському-на-Дніпрі у Надпоріжжі, в Теробовлі на Тернопільщині та в Неслухові на Львівщині [58, с. 160; 486, с. 92—125].

Поряд з ямами жителі черняхівських поселень використовували для зберігання збіжжя великі, спеціально призначені для цього посудини — піфоси, або зерновики («краузен»). Такі посудини та їх уламки становлять одну з найбільш поширених і характерних знахідок і трапляються практично по всій території поширення черняхівської культури, особливо ж в області Побужжя, Наддністрянщини та південної Польщі [295]. Думку деяких дослідників про те, що зерновики не характерні для території Наддніпрянщини, доводиться відкинути, оскільки і тут їх знахідки траплялися неодноразово, наприклад, в Ольшаниці (Київська обл.), в Турії (Кіровоградська обл.) і в інших місцях [82, табл. I, 3; 209, с. 55].

Солома від культурних злаків широко використовувалася як будівельний матеріал при спорудженні будинків, тому відбитки її трапляються на кусках глини від обмазки стін [208]. На денцях посудин іноді помітні відбитки полов, яку підсипали на поверхню гончарного круга.

Але найбільш важливими археологічними слідами землеробства у племен черняхівської культури є знахідки хліборобських знарядь і в першу чергу залізних наральників.

Знахідки наральників

Знахідки наральників черняхівської культури відомі в таких місцях:

Єрківці (Київська обл.). Уламок наральника (втулка) знайдено на поселенні черняхівської культури. Довжина його 9 см, ширина — 8—7,2 см, товщина пластинки, з якої виготовлене знаряддя, — 1,1 см [127; 131, с. 117].

Ягн'ятин (Житомирська обл.). Уламок лопаті наральника знайдений в 1946 р. при розкопках поселення черняхівської культури в одному з жител. Довжина уламка — 5,5 см, ширина — 7,5 см, товщина пластинки — 0,3 см [210, с. 169].

Волоське (Дніпропетровська обл.). Цілий екземпляр залізного наральника знайдений в урочищі Скеля, де виявлено залишки поселення пізньочерняхівського типу. Належить до типу вузьколезових і має лопать, вужчу від втулки, трикутну, з заокругленим робочим кінцем. Довжина — 13,5 см, ширина — 7,5 см, товщина пластинки — 0,3 см [58, с. 175].

Пражів (Житомирська обл.). Масивний вузьколезовий наральник з гвіздком для прикріплення до дерев'яної основи рала. Довжина — 19 см, ширина — 9,5 см, товщина пластинки — 0,7—0,8 см, довжина гвіздка — 4 см [93, с. 72—73].

На тому ж поселенні під час розкопок в 1945 р. знайдено уламок (втулку) другого залізного наральника. Довжина його — 10,5 см, ширина — 8,5—6,5 см, товщина пластинки — 0,5 см [210, с. 173].

Слободище (Житомирська обл.). Уламок наральника (лопата) знайдено на поселенні черняхівської культури в 1955 р. В середній частині лопаті є отвір для прикріплення за допомогою цвяшка. Довжина уламка — 10 см, ширина при переході лопаті до втулки — 6,5—7,0 см [93, с. 73].

Іванківці (Житомирська обл.). Уламок наральника (втулка) знайдений на поселенні черняхівської культури в 1959 р. [93, с. 73].

Леньківці (Чернівецька обл.). Добре збережений екземпляр наральника² знайдений в 1951 р. на поселенні черняхівської культури. Належить до типу вузьколезових, має лопать напівкруглої форми і втулку, ширина якої дорівнює лопаті. В середній частині наварена позовжня пластина, очевидно, для міцності. Довжина — 15,5 см, ширина — 7,5 см, ширина втулки — 7,0—7,7 см.

Кринички (Одеська обл.). Добре збережений наральник знайдений при розкопках черняхівського поселення в урочищі Лабушна-Посад. Належить до типу вузьколезових, має лопать з загостреним робочим кінцем підтрикутної форми. При переході лопаті у втулку — ледь-ледь помітні плечики, але ширина їх значно менша, ніж ширина втулки. Довжина — 15,5 см, ширина втулки — 6,8—8,8 см, ширина лопаті — 7,8 см [303, с. 248, рис. 3, 2].

Загайкани (Криулянський р-н, Молдавська РСР). Залізний наральник знайдено при розкопках поселення черняхівської культури. Має асиметричну форму, робочий кінець — загострений. Лопать трохи ширша за втулку. Довжина — 12,5 см, ширина — 7,5 см, [274, с. 116].

Родой (Синжерейський р-н, Молдавська РСР). Уламок наральника (частина лопаті) знайдений на поселенні черняхівської культури. Наскільки можна судити з уламка, форма його була асиметричною, ширина могла становити близько 10 см [274, с. 116].

Стримба (Одеська обл.). Наральник, подібний до загайканського (тобто асиметричної форми), знайдено на поселенні перших віків нової ери [274, с. 114—116].

Могила (Краківський повіт, Польща). Два добре збережені наральники знайдено на поселенні в 1952 р. у культурному шарі черняхівської епохи. Належать до типу широколезових, мають лопаті, ширші від втулки, з добре вираженими плечиками. Один має асиметричну форму. Робочі кінці заокруглені і добре заточені. Розміри першого: довжина — 17,5 см, ширина лопаті — 10 см, ширина втулки — 8,8 см; розміри другого: довжина — 12,5 см, ширина лопаті — 9,5 см, ширина втулки — 8 см [532; 726].

Зофіполе (повіт Прошовиці, Польща). Залізний наральник

² Зображення дано в статті Г. Б. Федорова [382, с. 9], але без позначення місця знахідки. В книзі того ж автора [385, с. 105] згадується як знахідка з с. Оселівка. Див. [348, с. 18].

знайдений разом з череслом в гончарному горні черняхівського типу. Належить до типу вузькокозових, має лопать, ширина якої дорівнює втулці, гострий робочий кінець. Довжина — 25 см, ширина — 10,6 см [809, с. 297, рис. 6].

Іголом'я (повіт Прошовиці, Польща). Залізний наральник знайдений на поселенні черняхівської культури. Належить до типу ширококозових, має лопать, ширшу від втулки [688, с. 77; 443; 809, с. 290, рис. 1; 518, с. 183].

Яронів (повіт Глубчиці, Польща). Залізний наральник знайдений на поселенні першої половини I тисячоліття н. е. (черняхівсько-

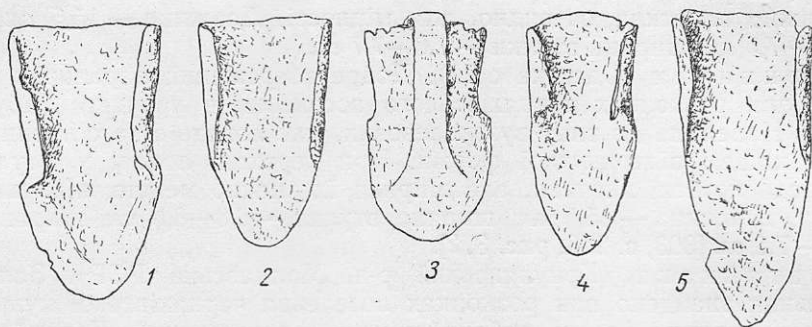

Рис. 2. Сошники:

1 — Кринички, 2 — Волюське, 3 — Ленківці, 4 — Яронів, 5 — Зофіполе.

му). Належить до типу вузькокозових, з лопаттю, ширина якої дорівнює втулці. Робочий кінець заокруглений, трохи асиметричний. Довжина — близько 22 см, ширина — 10 см [689, с. 93; 724, с. 411, 414; 569, с. 80; 812, с. 162; 602, с. 66].

Єленя Гура (повіт Єленя Гура, Польща). Залізний наральник знайдено з матеріалом «доби переселення народів». Належить до типу ширококозових, з лопаттю, ширшою від втулки [689, с. 96, 99; 724, с. 412 і далі; 602, с. 111; 810, с. 131].

Уездець Великий (повіт Тшебниця, Польща). Залізний наральник знайдено з матеріалом «доби переселення народів». Належить до типу ширококозових [724, с. 412—413; 810, с. 131].

Росошниця (повіт Зомбковиці, Польща). Уламок залізного наральника знайдений з матеріалом «доби переселення народів» [724, с. 412; 602, с. 171; 810, с. 131].

Сосниця (повіт Вроцлав, Польща). Уламок наральника знайдено з матеріалом «доби переселення народів» [689, с. 99—100; 724, с. 412].

Мочидльниця Кляшторна (повіт Волів, Польща). Два залізні наральники IV—V ст. Належать до типу вузьколезових [689, с. 99; 724, с. 412].

Піотровиці Великі (повіт Сьрода Сілезька, Польща). Наральник, що належить до типу вузьколезових. Хронологія не встановлена через неясні умови знахідки [689, с. 99—100; 724, с. 412].

Типи черняхівських наральників

Наральники черняхівської культури поділяються на дві групи, які представляють два типи орного знаряддя. Першу з них становлять вузьколезові наральники, характерною особливістю яких є те, що ширина лопаті у них не перевищує ширину втулки. До цього типу належать знахідки з Волоського, Пражева, Криничок, Леньківців, Зофіполя, Ярошова, Мочидльниці Кляшторної, Піотровиць Великих, а також, мабуть, уламки з Єрковець, Пражева, Слободища, Іванківців.

Це були залізні наконечники орного знаряддя з вузьким робочим кінцем, поставленим похило до лінії руху. Цей висновок впливає з того, що лопать такого наральника не могла б зробити борозну, досить широку для проходження втулки. Якщо б ральник з таким наконечником стояв горизонтально, то широка втулка заклинювалася б у вузькій борозні і заважала б роботі рала. Отже, це була звичайна соха, здатна лише розпушувати, але не перегортати землю [131, с. 119—121].

Наральники черняхівської культури першого типу здаються подекуди більш досконаліми, ніж, скажімо, наральники, знайдені на поселеннях Галіш-Ловачки. В більшості вони менш масивні, отже, виготовлялися з мінімальною затратою металу (виняток становить уламок наральника з Єрковець). Ширина їх більша, ніж ширина наральників латенської епохи: 7—8—10 см проти 5—6 см. Довжина їх менша — 15—25 см проти 30—35. Очевидно, довжина до 20—25 см була найбільш доцільною, бо навряд чи оранка в ту епоху здійснювалася на більшу глибину. Таким чином, розміри черняхівських сошників були обумовлені функціонально.

Реконструкція орного знаряддя, яке було у вжитку у племен черняхівської культури, — завдання досить важке, бо дерев'яна частина сохи в силу природних причин не збереглася в жодному випадку. Очевидно, це знаряддя нагадувало рало, яке застосовувалося на Україні ще в XVIII ст. і тоді ж було описано акад. А. Гільденштедтом [146, с. 17—19; див. 99, с. 5]. Його основу становив так званий грядиль — дерев'яний брус довжиною до 3 м, до якого поблизу заднього кінця, під кутом близько 45°, прикріплювався ральник — короткий дерев'яний брус довжиною до 0,6 м. Останній був головною робочою частиною; на його загострений кінець одягався залізний сошник. Спереду зна-

ряддя мало ярмо для запрягання худоби; позаду — держак, що дозволяв орачеві під час оранки направляти соху.

Подібне рало вживалося у східних слов'ян (принаймні в деяких районах) протягом усієї доби феодалізму і капіталізму і де-не-де дожило майже до наших днів (може в трохи удосконаленому вигляді) [146, с. 17—19; 203, с. 73—77].

За допомогою такого знаряддя можна було зробити борозну шириною до 10 см, яка звужувалася донизу, повторюючи в перерізі

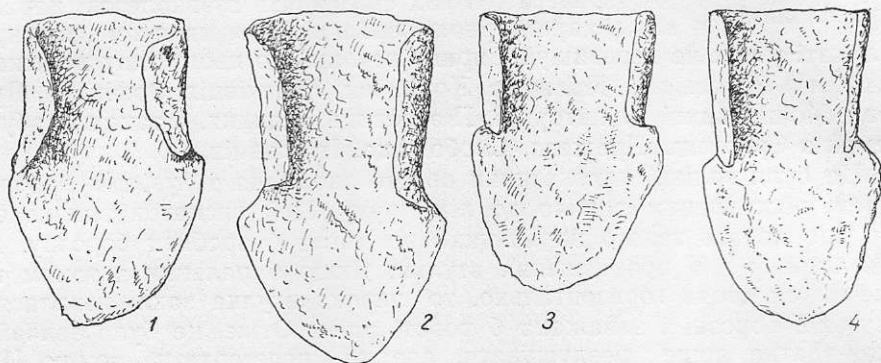

Рис. 3. Лемеші:

1 — Загайкани, 2 — Іголомя, 3—4 — Могила.

форму робочого кінця. У зв'язку з цим в нижній частині орного шару між сусідніми борознами залишалися полоси незораної землі. Через це, як припускають деякі дослідники [131, с. 119], доводилося застосовувати перехресну обробку ріллі (тобто фактично дублювати процес). Це вимагало додаткових затрат і значно знижувало продуктивність праці. З цим доводилося миритися до винайдення знаряддя плужного типу з горизонтально поставленим ральником.

Поява останнього у Східній Європі в літературі звичайно відноситься до VII—VIII ст. [132; 725] чи навіть до ще пізнішого часу [430]. Конструктивною частиною його вважаються наральники типу знайдених на Пастирському городищі [137, табл. V, 137], які датувалися саме VII—VIII ст.

Ці наральники суттєво відрізняються від щойно описаних. Їх технологічною особливістю є, по-перше, більше відношення ширини лопаті до довжини, що досягає $\frac{1}{2}$, по-друге — більша ширина лопаті у порівнянні з втулкою.

На відміну від вузьких сошників ці наральники виготовлялися з трикутної залізної пластинки так, що частина, яка утворювала втул-

чу, спочатку підрубалася з країв, і коли краї втулки загиналися, по бортах лопаті утворювалися два виступи або плечики, ширші, ніж втулка. Це була конструктивна частина орного знаряддя плужного типу з горизонтальним повзуном, здатного не тільки розрихляти, але й перегортати пласт землі [131, с. 129—131].

Очевидно, найбільш близькою етнографічною аналогією цьому ралу є плуг, який був у вжитку у слов'янських народів в історичну епоху. Зокрема, на Україні він побутував щонайменше до кінця XIX ст. [203, с. 79—82]. Конструктивну основу його становив грядиль, до якого з одного боку прикріплялося ярмо, а з другого — ральник, що закінчувався горизонтально поставленим робочим кінцем (повзуном). На останній одягався залізний наральник — леміш з лопаттю, що трохи видавалася за повзун. Це давало можливість робити борозну, ширшу від ральника, і забезпечувало плугу вільний рух. Перед ральником вертикально, лезом вперед закріплювалося чересло, яке підрізало пласт землі збоку. Далі леміш підрізав цей же пласт горизонтально, а дерев'яна основа ральника — так звана відвальна дошка — перегортала його в бік, протилежний підрізаному череслом. Така конструкція плуга при оранці вимагала затрати мінімуму робочих зусиль.

Більш складну етнографічну паралель становить український плуг XVIII ст., що до війни зберігався у Полтавському музеї [145, с. 75]. Він мав колісний передок і більш складну робочу частину з відвальною дошкою, що становить окрему конструктивну частину знаряддя³.

Наральники того типу, що повинні розглядатися як частина описаного знаряддя, до недавнього часу були відомі у нас лише в пам'ятках, ще раніших від VI—VIII ст. н. е. Їх знахідки відомі на Пастирському городищі, про що вже була мова, в Сахнівці (Черкаська обл.), в Шмиремові (Курська обл.), в урочищі Макарів Острів у с. Пеньківка (Кіровоградська обл.), в районі м. Сміли, на Пліснеському городищі (Львівська обл.), на городищі Хотомель в Ровенському Поліссі і т. д. [135, с. 105; 123, с. 3—5; 25, табл. Іа, Іа; 42, с. 42—43; 337, табл. І, 11—12; 171, с. 94—95].

Це і давало підставу дослідникам вважати, що саме близько цього часу знаряддя плужного типу входить в побут населення лісостепової смуги Східної Європи, хоча І. І. Ляпушкін датував шмирівську знахідку часом черняхівської культури (першою половиною I тисячоліття

³ В. Й. Довженок [130, с. 68—69] уявляє собі конструкцію плуга, представленого наральниками VII—VIII ст., дуже спрощеною, притягаючи як документ дерев'яні «плуги», знайдені в торфовищах біля с. Токарі на Сумщині [41] та біля с. Сергеевськ Брянської обл., зроблені з одного куска дерева — розсохи. Але в дійсності ці знаряддя являють собою найпримітивніший тип рала (так звана гакоподібна соха), що в Європі було у вжитку за доби бронзи і раннього заліза (див., напр., [154, с. 110—111]). Очевидно, і на наших землях вони датуються тим же часом (тобто часом торфовищних стоянок).

н. е.) [192, с. 19—20]. Однак остання точка зору не знаходила підтримки, оскільки умови шмирівської знахідки здаються дуже непевними, і вона цілком правдоподібно може датуватися часом другої половини I тисячоліття н. е., зв'язуючись з іншими речами цього часу (лунниця з вим'ястою емаллю тощо).

Датування наральників пастирського типу саме другою половиною I тисячоліття н. е. знаходило своє підтвердження і в найближчих аналогіях в царині салтівської культури, зокрема, в матеріалах правобережного Цимлянського городища VIII—IX ст., де в 1939 р. в одному з жител був виявлений виразний комплекс землеробських знарядь (два лемеші, чересло, коса та ін.) [193].

В останні роки, однак, цілком незаперечно з'ясувалося, що думка про наявність плуга в епоху черняхівської культури є правильною. Широколезові наральники дійсно з'явилися ще в першій половині I тисячоліття н. е., принаймні в пізній період існування черняхівської культури. Про це свідчать знахідки таких наральників в Могилі, Іголомі, Єленій Гурі, Уездцю Великому; до того ж типу знарядь, очевидно, слід віднести і уламок лопаті з Ягнятина, який теж, мабуть, мав лезо ширше, ніж втулка.

Особливе місце займають наральник з Загайкан і, очевидно, уламок з Родоя. Вони мали лопаті за шириною майже однакові з втулкою, але з ясно вираженою асиметричністю. Остання риса характерна для знаряддя, оснащеного череслом і відвальною дошкою [175, с. 29; 430; 227, с. 48], отож, і ці знахідки є частиною не сохи, а плуга. Мабуть, до цього ж типу належить і неопублікований наральник з Стримби на Одещині.

Знахідки чересел

Так само розв'язаним позитивно можна вважати і питання про наявність чересла як конструктивної частини плуга черняхівського часу. До недавнього часу це питання вважалось дискусійним через те, що єдина знахідка чересла в матеріалах черняхівської культури була непевною.

Це єдине чересло було знайдено в с. Коровинці (Сумська обл.) під час копання криниці у складі «скарбу» — разом з глиняними посудинами черняхівського типу, амфорою яйцеподібної форми, що датує знахідку VI ст. н. е., і двома залізними кільцями [291, с. 70—71; 192, с. 17—19]. На території, де трапилася знахідка, існувало поселення черняхівської культури.

Проте щодо зв'язку цього чересла з культурним шаром поселення думки дослідників розійшлися: одні (І. І. Ляпушкін) вважають цей зв'язок цілком безсумнівним фактом [192, с. 17—19], інші (Є. В. Махно) висловлюють сумніви [212, с. 78; див. також 727]⁴. Само собою зрозу-

⁴ Підставою заперечувати приналежність чересла до поселення черняхівської культури є те, що в тому місці, де трапилася знахідка, існує культурний шар XVII—

міло, однієї знахідки для серйозних міркувань замало, тому, доки не було інших відомостей про знахідки чересел в комплексах черняхівського типу, питання залишалося відкритим. Але зараз такі знахідки відомі в багатьох місцях.

Грицівці (Тернопільська обл.). Залізне чересло знайдено на поселенні черняхівської культури [282, с. 116].

Ріпнів (Львівська обл.). Залізне чересло знайдено на поселенні II під час археологічних розкопок, в умовах, що не залишають сумніву щодо його зв'язку з культурним шаром черняхівського типу⁵.

Лопатна (Молдавська РСР). Залізне чересло знайдено на поселенні черняхівського типу [385, с. 257].

Зофіполе (повіт Прошовиці, Польща). Залізне чересло знайдено разом з наральником в одному з гончарних горнів черняхівського типу. Довжина — 42 см, ширина робочої частини — 6 см [809, с. 297, рис. 6].

Пемпиці (повіт Бжег, Польща). Залізне чересло знайдено на поселенні черняхівської культури у кладі залізних виробів разом з трьома серпами, двома косами-горбушами і предметом, що не піддається визначенню. Довжина чересла — 27,8 см, ширина — 4,8 см [689, с. 94—101; 724, с. 413; 602, с. 159; 810, с. 145].

Єлень Гура (повіт Єлень Гура, Польща). Чересло знайдено разом з матеріалом «доби переселення народів», в тому числі і наральник [689, с. 96, 99; 724, с. 412; 602, с. 111; 810, с. 131].

XVIII ст., до якого може належати і чересло. Тим часом І. І. Ляпушкін, перевіривши умови знахідки, прийшов до переконання, що чересло дійсно входило в один комплекс з керамікою та амфорою.

⁵ Розкопки В. Д. Барана (не опубліковано).

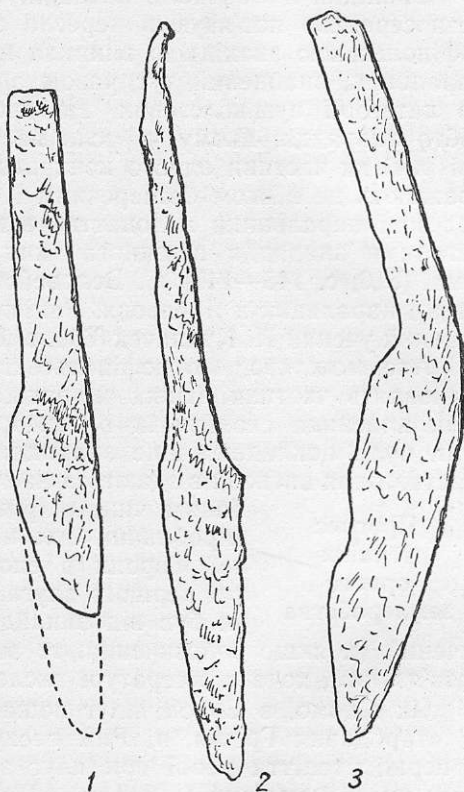

Рис. 4. Чересла:

1 — Грицівці, 2 — Коровинці, 3 — Зофіполе.

Уездець Великий (повіт Тшебниця, Польща). Чересло знайдено разом з матеріалом епохи «переселення народів» (в тому числі — наральник) [724, с. 412—413; 810, с. 131].

Знахідки в Зофіполі, а також в Єленій Гурі і Уездцю Великому безпосередньо пов'язують чересла з наральниками. Але у зв'язку з зофіпольською знахідкою виникла нова проблема. Справа в тому, що наральник, знайдений тут разом з череслом, безперечно, відноситься до категорії вузьколезових, що досі розглядалися як частина сохи, тобто знаряддя, якому чересло не потрібне. Чи треба розглядати ці дві речі як частини одного конкретного знаряддя? Польські археологи вважають це цілком безперечним і на цій підставі твердять, що вузьколезові наральники з лопаттю, вужчою від втулки, теж могли бути деталями знаряддя плужного типу, пристосованого до перегортання землі [810, с. 146—147]. Є. Веловейський зараховує до цього типу знарядь і наральник з Яроньова. Раніше подібну точку зору висловив словацький учений Й. Кудлачек [631, с. 14].

Але можливо, що зофіпольські чересло і наральник в дійсності становлять частини різних знарядь, адже зрештою умови, які примусили власника сховати їх в гончарну піч, нам невідомі. Навряд чи туди було покладено ціле знаряддя з дерев'яними частинами. Отож, підстави для висновків здаються нам недостатніми.

**Прогрес
техніки
орного
землеробства**

Таким чином, фіксуємо важливий факт в розвитку виробничих сил населення лісостепової смуги Східної Європи в епоху черняхівської культури: появу тут першого плуга. Питання щодо його походження — чи був він винайдений самими слов'янами, чи запозичений (а якщо запозичений, то звідки) — поки що залишається нерозв'язаним, хоча в літературі висловлені різні погляди.

Як відомо, в Європі плуг поширився лише на початку нової ери. Ні стародавня Греція, ні Рим республіканської епохи його не знали. В перші століття нової ери плуг з'явився в стародавньому Римі (в тому числі і колісний) [293, с. 40—54], але близько цього ж часу він входить в життя і в інших європейських країнах у кельтів, германців і, як вважають дослідники, у слов'ян, маючи на увазі ті знахідки, про які щойно була мова.

Найдавнішою археологічною знахідкою конструктивної частини плуга у всій Європі вважається асиметричний наральник, знайдений в с. Лісіча в Далмації (нинішня Югославія) при дослідженні римської віли [451, с. 289]. Він датується III—IV ст., тобто часом, дуже близьким до наших асиметричних наральників (Загайкани) та широколезових лемешів з Нової Гути.

В старій літературі була поширена точка зору, що слов'яни взагалі з плугом познайомилися досить пізно і через посередництво гер-

манців [453]. Тепер, коли стає очевидним, що плуг на слов'янських землях з'явився ще в першій половині I тисячоліття н. е., висловлюються інші гіпотези, згідно з якими плуг був запозичений населенням цих земель у римлян або кельтів [631; 542, с. 35—37; 547, с. 15—17], хоча допускається і думка про те, що слов'яни могли одержати плуг від германців вже в IV—V ст. [612, с. 27—41].

Радянські вчені розглядають появу плуга як вияв технічного прогресу, що йшов незалежно від зовнішніх впливів, внаслідок загальної логіки історичного розвитку. Очевидно, справа вимагає принципіально іншого підходу. Суть її полягає не в тому, коли племена черняхівської культури дізналися про існування плуга (в перші століття нової ери з цього не робилося таємниці), а коли стан їх розвитку досяг того ступеню, що застосування плуга стало прямою необхідністю. Перехід на цей ступінь і знаходить свій вияв у виникненні черняхівської культури.

Поширення плуга, який міг перегортати землю, мало велике значення для дальшого розвитку народного господарства і економіки. Його застосування значно підвищувало якість обробітку землі і тим самим підносило продуктивність хліборобської праці. Але головне полягало в тому, що поява плуга, здатного підрізати довге коріння степових трав і перегортати дерновий шар, дозволило в широких масштабах освоювати під посіви родючі чорноземні степові ґрунти. Як відзначалося дослідниками, поява чотиричастного плуга (до цього типу, очевидно, відноситься і черняхівський плуг⁶) в Європі була зв'язана з освоєнням під оранку важких ґрунтів [154, с. 113]. Саме в цьому, а не в удаваних впливах римської чи кельтської цивілізації полягала головна причина поширення плуга в Східній Європі.

Крім того, застосування плуга дозволило перейти від перехресної оранки, що вимагала затрати додаткової праці, до оранки в одному напрямку, що, в свою чергу, давало велику економію сил і часу.

Все це значно збільшувало продуктивність хліборобської праці і тим самим створювало можливості для швидкого розвитку багатьох інших сторін виробництва у племен лісостепової смуги, звільняючи частину робочих рук з сфери сільського господарства.

Борона Оранка землі—перший (правда, найважливіший) етап в процесі обробітку землі під посіви. Далі йде боронування, яке здійснюється двічі: вперше після оранки перед посівом і вдруге — після посіву.

Головним технічним засобом цього процесу є борона, залишки якої, однак, в матеріалах черняхівської культури поки що не виявлені.

---

⁶ Чотиричастний плуг складається з таких чотирьох конструктивних частин: ральника, грядиля, рукояті та ярма.

ні. Очевидно, ця борона була цілком дерев'яною (як це, зрештою, характерно і для слов'янської культури пізніших епох — аж до початку XX ст. [130, с. 90—94]), а тому залишки її, як правило, зникали в землі безслідно. Отже, про конструкцію борони доби черняхівської культури можна судити лише на підставі порівняльного етнографічного матеріалу.

Найдавнішою формою борони, як відомо, є волокуша, тобто стовбур дерева з високо відтятим гіллям, що відіграло роль зубців [368]. За доби раннього середньовіччя у слов'янських народів існувала «борона-смик», яка виготовлялася з кількох плах з високо підрізаними гілками. Це — нібито кілька волокуш, з'єднаних разом. Один такий зуб-гілка був знайдений в Старій Ладозі в шарі IX ст. [233, с. 345].

Але можна думати, що племена черняхівської культури застосовували і більш досконалий тип знарядь — щось на взірць борони-плетінки, яка, за даними П. В. Дундулене, побутувала серед литовського селянства до зовсім недавнього часу [139], а в більш давні часи мала в Східній Європі повсюдне поширення, зокрема і у східно-слов'янських народів [826, рис. 10].

Збирання

врожаю.

Знахідки серпів

Головним знаряддям збирання врожаю у черняхівських племен був залізний серп. Знахідки серпів (чи їх уламків) в матеріалах черняхівської культури трапилися в таких пунктах.

Леськи (Черкаська обл.). Уламок серпа (черешок і нижня частина клинка) знайдений при розкопках поселення черняхівської культури. Довжина — 7,5 см [59, табл. II, 11].

Новолипівське (Черкаська обл.). Уламок серпа (черешок) знайдений на поселенні черняхівської культури при розкопках⁷.

Вітачів — Жуківці — Стайки (Київська обл.). Про знахідки серпів в цій місцевості глухо згадує В. В. Хвойка. Точні дати не встановлено [397, с. 45—49].

Лепесівка (Хмельницька обл.). Уламок серпа знайдено при дослідженні святилища черняхівської культури [350, с. 95].

Вікнини Великі (Тернопільська обл.). Залізний серп знайдений при розкопках поселення черняхівської культури. Належить до типу черешкових, має довгий черешок для ручки і порівняно короткий, мало вигнутий клинок. Довжина — 27 см, ширина леза — 2 см [328, табл. II, 10].

Неслухів (Львівська обл.). Залізний серп знайдений при розкопках поселення черняхівського типу. Зберігся не повністю: уцілів верхній кінець клинка. Характер рукояті залишається неясним [625].

Далакеу (Молдавська РСР). Залізний серп знайдений на по-

⁷ Розкопки Є. В. Махно (не опубліковано).

селенні черняхівської культури, в культурному шарі. Належить до типу черешкових. Черешок становить $\frac{2}{3}$ загальної довжини, лезо — коротке і слабо вигнуте. Довжина — 18,5 см [274, с. 117—118].

Зернешти (Молдавська РСР). Залізний серп знайдено при розкопках кургана епохи бронзи, в якому виявлено поховання черняхівського типу. Належить до типу черешкових, має довгий черешок для ручки і коротке, слабо вигнуте лезо. Особливістю його є те, що черешок є безпосереднім продовженням клинка, без характерного кута між осями того і другого. Довжина — 16 см [274, с. 118].

Петригани (Молдавська РСР). Уламок серпа (нижня частина з черешком) знайдений на поселенні черняхівської культури. Ширина леза — близько 2 см [274, с. 114].

Тропішів (повіт Прошовиці, Польща). Залізний серп знайдений в одному з гончарних горнів черняхівської культури. Належить до типу гачкових: замість черешка для прикріплення рукояті має гачок, поставлений перпендикулярно до площини леза. Має напівкруглу форму і заокруглений кінець [746; 810, с. 151—152].

Могила (повіт Краків, Польща). Залізний серп знайдено на поселенні черняхівської культури. Належить до типу черешкових. Має сильно вигнутий клинок з лезом, обробленим зазубринами [810, с. 152; 518, с. 183].

Зофіполе (повіт Прошовиці, Польща). Залізний серп знайдений на поселенні черняхівського типу. Належить до типу гачкових [810, с. 151—152].

Іголомя (повіт Прошовиці, Польща). Залізний серп знайдений на поселенні черняхівської культури. Належить до типу гачкових [810, с. 151—152].

Курдванів (повіт Краків, Польща). Залізний серп знайдений на поселенні черняхівського типу. Належить до типу гачкових [626, с. 90—97; 810, с. 151—152].

Тинець (повіт Краків, Польща). Залізний серп знайдено на поселенні [810, с. 151—152].

Богухвала (повіт Жешів, Польща). Залізний серп знайдений на поселенні черняхівської культури. Належить до типу гачкових [414, с. 55; 810, с. 151—152].

Вонсош Гурний (повіт Клобуцьк, Польща). Три залізні серпи знайдені разом на поселенні (клад?). Належать до типу гачкових, мають довгі, вузькі, добре вигнуті клинки, загострені до кінця. Два з'єднані внаслідок оксидації металу [565, рис. 14; 809, с. 292, рис. 2].

Пемпиці (повіт Бжег, Польща). Три залізні серпи знайдені на поселенні черняхівської культури у складі «скарбу» разом з косою і череслом. Належать до типу гачкових [689, с. 94, 101; 602, с. 159; 810, с. 151—152].

Рибна (повіт Бжег, Польща). Два залізні серпи знайдені на поселенні черняхівської культури. Належать до типу гачкових [810, с. 151—152].

Сосниця (повіт Вроцлав, Польща). Залізний серп знайдений на поселенні «доби переселення народів». Належить до типу гачкових [689, с. 96—99, 102; 724, с. 419; 602, с. 183; 810, с. 151—152].

Носоциці (повіт Глогів, Польща). Залізний серп гачкового типу [810, с. 151—152].

Типи серпів Як бачимо, серпи, знайдені в комплексах черняхівської культури, представлені двома типами: черешковими і гачковими. Серед наявного матеріалу можна помітити, що перші траплялися переважно в східних районах поширення культури,

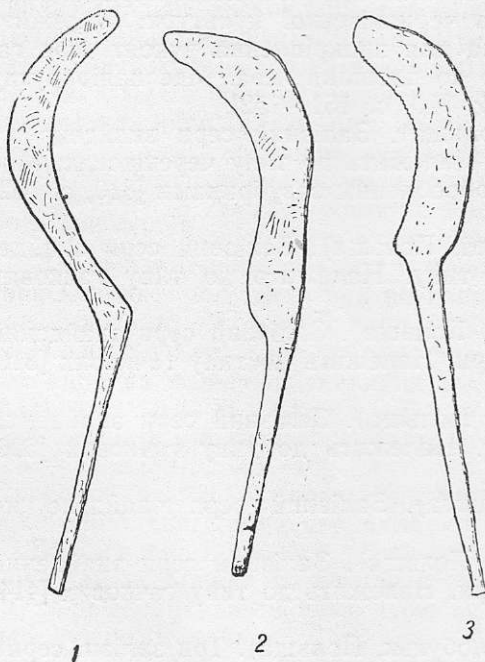

Рис. 5. Серпи черешкові:

1 — Вікнини Великі, 2 — Зерешти, 3 — Делакеу.

[137, табл. IV, 84]; він належить до типу гачкових. Такий же серп і кілька уламків знайдено на городищі і при розкопках 1955 р. [67]. Таким чином, для Середньої Наддніпрянщини серпи другого типу характерні не лише для черняхівської доби, але й для пізнішого часу.

тоді як другі — тільки в західних. Проте не варто спішувати з висновками: співіснування обох типів підтверджується багатьма фактами. По-перше, на території південної Польщі черешковий серп знайдено в Могилі; отже, не можна твердити, що цей тип є чужим для західної частини черняхівських земель. По-друге, хоч на Україні і в Молдавії гачкових серпів в пам'ятках черняхівської культури поки що не знаємо, однак побутування їх тут засвідчене багатократними знахідками на Пастирському городищі VII—VIII ст. Такі серпи тут траплялися ще під час старих розкопок В. В. Хвойки (в друкованому звіті згадувалося, що лише на лівобережній частині городища було знайдено дев'ять серпів) [396, с. 94—95]. В «Древностях Придніпровья» опублікований один з них

Співіснування обох типів серпів в останні століття до нової ери засвідчено матеріалами поселень Галіш-Ловачки на Закарпатті, де знайдена велика серія серпів з гачками і один з черешком [63, с. 115—116].

Наявність двох типів серпів обумовлена їх функціональними особливостями. Тип гачкових є більш архаїчним і в процесі технічного розвитку був витіснений черешковими, але довго зберігався тому, що виконував іншу виробничу функцію. Серп з держаком, поставленим перпендикулярно до площини леза, наближається до знаряддя, відомого в етнографічній літературі під назвою «півкоси», тобто до знаряддя не ріжучої, а ударної дії. У зв'язку з цим деякі дослідники вважають другий тип серпів теж знаряддям ударним (Х. А. Моора, П. І. Кушнер, П. Д. Степанов та ін.) [225, с. 6—7; 174, с. 127; 338, с. 166—167]. Однак навряд чи можна визнати цю думку слушною. Не кажучи вже про те, що знаряддя ударної сили взагалі мало придатні для збирання урожаю зернових (вони вибивали б зерно з достиглих колосків в процесі роботи), цьому суперечить прекрасно збережена насічка на двох пастирських серпах. Інша справа, коли такі серпи використовувалися для трудових процесів, що вимагали застосування ударної сили, і одночасно виконували свої прямі функції. Це дійсно могло обумовити їх тривале переживання в побуті населення Східної Європи, аж доки вони остаточно були витіснені косами.

Знахідки кіс теж відомі в пам'ятках черняхівської культури, але вони вживалися головним чином для заготівлі сіна; отже, це знаряддя не стільки хліборобського, скільки тваринницького господарства.

Вирощувані культури

Важливим питанням, зв'язаним з історією хліборобства у черняхівських племен, є питання про те, які польові культури вони вирощували. Головним джерелом для його розв'язання є знахідки решток зерна, які іноді трапляються при розкопках в обгорілому вигляді. На поселеннях культури полів поховань такі знахідки трапилися в різних районах і, незважаючи на свою уривчастість, дають можливість встановити основний список корисних рослин, що були об'єктом землеробської праці. Знахідки зерна в комплексах черняхівської культури відомі в таких пунктах:

Микільське-на-Дніпрі (Дніпропетровська обл.). Залишки зерна ячменю та гречки виявлені в одній з зернових ям на поселенні черняхівської культури в 1940—1941 рр. [58, с. 16].

Теребовля (Тернопільська обл.). Зерно проса з домішкою гречки знайдено в чотирьох зернових ямах, виявлених на поселенні черняхівської культури в 1899 р. [486, с. 92—125].

Черепин (Львівська обл.). Зерно ячменю і пшениці виявлено при розкопках поселення черняхівської культури [29, с. 80].

Неслухів (Львівська обл.). Рештки проса знайдені в ямах на поселенні черняхівської культури (розкопки К. Гадачка)⁸.

Флорешти (Молдавська РСР). Рештки зерна твердої пшениці і ячменю знайдені в зерновій ямі на поселенні черняхівської культури [236, с. 38; 235, с. 86; 274, с. 118].

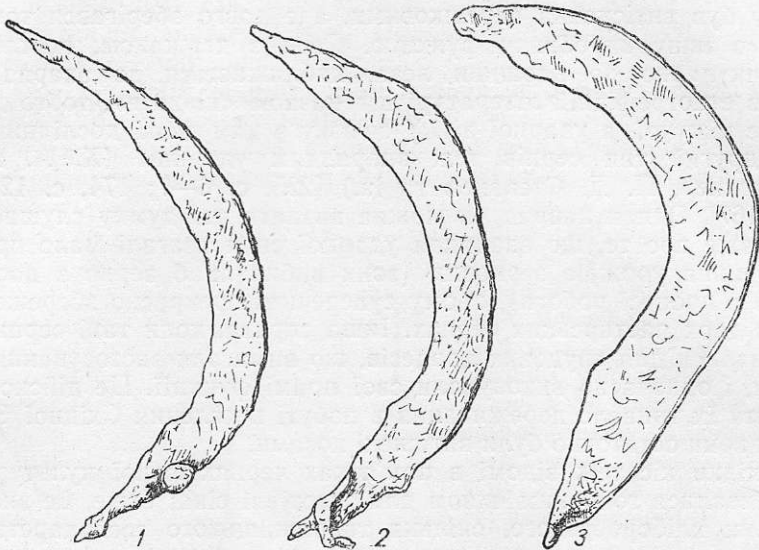

Рис. 6. Серпи гачкові:
1 — 2 — Вонсош, 3 — Тропішів.

Лукашівка (Молдавська РСР). Залишки зерна м'якої пшениці і проса знайдені в ямі на поселенні черняхівської культури (Лукашівка III) [385, с. 255].

Лопатна (Молдавська РСР). Про знахідку зерна (пшениця, просо і ячмінь) повідомляє Г. Б. Федоров [385, с. 105].

Середні Жори (Молдавська РСР). Про знахідку зерна (пшениця, просо і ячмінь) повідомляє Г. Б. Федоров [385, с. 105].

Сакарівка (Молдавська РСР). Про знахідку зерна (пшениця, просо, ячмінь) повідомляє Г. Б. Федоров [385, с. 105].

Раскайці (Молдавська РСР). Про знахідку зерна (пшениця, просо, ячмінь) повідомляє Г. Б. Федоров [385, с. 105].

Малаешти (Молдавська РСР). Відбитки зерен культурної

⁸ Повідомлення М. Ю. Смішка.

пшениці на глиняній обмазці виявлені на поселенні черняхівської культури [385, с. 269].

Крокмази (Молдавська РСР). Відбитки зерен пшениці і проса на глиняній обмазці виявлені на поселенні черняхівської культури (Крокмази) [385, с. 251].

Могила (повіт Краків, Польща). Зерно жита (близько центру) з незначною домішкою проса знайдено в ямі на поселенні черняхівської культури [669; 670; 460, с. 16—21; 518, с. 193]. На цьому ж поселенні знайдено зерно двох сортів ячменю і трьох сортів пшениці [597, с. 689], а також куски глиняної обмазки з відбитками вівса, ячменю, пшениці, жита, гороха [518, с. 194]. Тут же маємо знахідки зерна конопель і вики.

Плешів (повіт Краків, Польща). Залишки зерна жита, проса, пшениці трьох сортів, ячменю, вівса, гороха знайдені на поселенні черняхівської культури [516 с. 179—214]. Тут же знайдено глиняну обмазку з відбитками зерна і колосків (просо, ячмінь, пшениця, жито, овес) [518, с. 194].

Виценжі (повіт Краків, Польща). Зерно пшениці (близько центру) з домішкою жита і проса знайдено в ямі на поселенні черняхівської культури [460, с. 17—19; 518, с. 193].

Зофіполе (повіт Прошовиці, Польща). Рештки зерна жита і проса (?) знайдені на поселенні черняхівської культури [810, с. 137—138]. Тут же виявлено відбитки зерен і полови проса, ячменю і вівса [597, с. 689].

Тинець (повіт Краків, Польща). Зерно жита, проса, пшениці трьох сортів, ячменю, вівса, гречки, гороху знайдено на багатшаровому поселенні і зв'язується з шаром «римської доби» [515].

Таким чином, черняхівським землеробам були відомі всі основні польові культури: жито, пшениця, ячмінь, просо, овес, вика, гречка, горох, а також коноплі.

Жито (*Secale cereale* L.) знайдено в п'ятих пунктах (Могила, Плешів, Виценжі, Зофіполе, Тинець). Це одна з найстаріших культур⁹. Європейським племенам вона відома щонайменше від епохи бронзи (зокрема, в Причорномор'ї). У добу раннього заліза вона просувається далеко на північ і набуває поширення по всій території лісостепу. Отже, наявність жита в списку рослин, які вирощувалися черняхівськими племенами, здається цілком природною.

Найстарішими культурами, проте, є пшениця (*Triticum*), ячмінь (*Hordeum*) і просо (*Panicum miliaceum*). Їх залишки трапляються

⁹ Висловлюється думка, що як культурна рослина жито в лісостеповій смузі з'явилось лише в ранньому середньовіччі [641, с. 168; 547, с. 26 та ін.]. Однак ця думка ніяк не в'яжеться з наявним матеріалом. В VII ст. жито вирощувалося навіть в Старій Ладозі, тобто північна границя його досягала 60° півн. широти [410, с. 21].

найчастіше. Очевидно, саме вони займали центральне місце серед культурних рослин, відомих черняхівським племенам. Пшениця трапилася в Черепині, Флорештах, Лукашівці, Малаештах, Крокмазах, Тинцю, Могилі, Плешові, Виценжах і, можливо, в Лопатні, Сакарівці, Середніх Жорах, Раскайцях. Важливо підкреслити, що пшениця в наших матеріалах представлена кількома сортами. Зокрема, пам'ятки Молдавії дають зерна твердої і м'якої пшениці, а Плешів і Тинець — три сорти: звичайну м'яку (*Triticum vulgare*), дрібнозернисту, або тверду, (*Triticum compactum*) і двурядну — «пłosкурку», або полбу (*Triticum dicossum*). Існує думка, що в цей час вирощувалися ще однорядна пшениця «самопша» (*Triticum monosossum*) і спельта, або оркіш (*Triticum spelta*) [461; 592, с. 138; 810, с. 138].

Ячмінь знайдено в Микільському-на-Дніпрі, Черепині, Флорештах, Могилі, Плешові, Зофіполі, Тинцю і, можливо, в Лопатні, Сакарівці, Середніх Жорах, Раскайцях. Рештки проса зафіксовані в Нєслухові, Тєребовлі, Лукашівці, Крокмазах, Могилі, Плешові, Тинцю, Зофіполі, Виценжах і, очевидно, в Лопатні, Сакарівці, Середніх Жорах, Раскайцях.

Важливим фактом є знахідки вівса в чотирьох пунктах (Могіла, Плешів, Зофіполе, Тинець), оскільки поширений погляд про порівняно пізне походження цієї культури [130, с. 135; 410, с. 22]. Насправді, як бачимо, овес був у вжитку в лісостеповій смугі Східної Європи вже в першій половині I тисячоліття н. е.

Ще цікавішими є знахідки гречки, які трапилися теж в трьох пунктах, причому розташованих в різних, досить віддалених один від одного районах: у Надпоріжжі (Микільське), Наддністрянщині (Тєребовля), Малій Польщі (Тинець). До недавнього часу була загально-визнаною уява про те, що слов'янські країни вперше познайомилися з гречкою не раніше другої половини XIII ст. Батьківщиною цієї рослини прийнято вважати Центральну Азію (Гімалаї), а поширення її на захід, в Європу, зв'язувалося з нашествям татаро-монгольських орд, за якими прийшли і певні верстви хліборобського населення (звідси, між іншим, народна назва гречки — «татарка»).

Цей погляд виявився абсолютно хибним. Знахідки гречки в до-монгольських шарах древньоруських городищ (Гродно, Княжа гора, Донецьке городище, де виявлено навіть п'ять сортів гречки [95, с. 56; 38; 391, с. 8]) спростували його цілком переконливо. Перелічені вище знахідки зерна гречки в комплексах першої половини I тисячоліття н. е. показують, що в дійсності поява цієї культури у східноєвропейських племен повинна бути відсунена назад ще принаймні на тисячоліття. Можливо її поява тут зв'язується з гуннськими часами.

Два рази був знайдений горох (Плешів і Тинець) та один раз вика і коноплі (Могіла). Можна думати, ці знахідки теж мають не

випадковий характер і свідчать, що й ці культури були більше чи менше поширені у землеробському господарстві носіїв черняхівської культури.

Цікавим є питання про кількісне співвідношення культур у землеробстві черняхівських племен. За підрахунками М. Кліховської, серед матеріалів з польських пам'яток перше місце належить пшениці (37,95%), далі йдуть ячмінь (20,70%), просо (17,25%), жито (13,80%) і нарешті овес (10,35%) [597, с. 680].

Агрикультура Питання про агрикультуру, що застосовувалася черняхівськими землеробами, дуже важке для розв'язання. В тому, що їх землеробство було орним, сумніву немає, але яка саме система експлуатації землі практикувалася при цьому, зрозуміти з доступних для нас джерел не так просто, хоча деякі міркування на підставі побіжних даних все ж можливі.

З характеру поселень черняхівської культури, який свідчить про довготривалість життя на одних і тих самих місцях, можна думати, що населення, яке тут жило, застосовувало правильну систему використання орних земель [131, с. 117]. До такого ж висновку приводить і густина розташування окремих поселень, яка навряд чи допускає думку про існування в той час скільки-небудь значних пустошів. Переложна система землеробства, при якій певні ділянки землі використовуються безперервно до їх повного виснаження, з дальшим переходом до обробки іншої площі, вимагає або періодичної зміни місць поселень, або наявності довкола них великих масивів вільних земель, які давали б можливість робити такий перехід. Але обидва ці припущення суперечать нашим уявленням про топографію поселень черняхівської культури. Доводиться думати, що жителі цих поселень мусили якимось регламентувати використання землі під посіви, дотримуючись строгої системи, яка могла б забезпечити відновлення родючості ґрунтів в найкоротший строк. Іншими словами, вони мусили ділити землі на точно визначені масиви, частина з яких в кожний даний момент оброблялася, а частина — відпочивала. Це — двопільна система.

Аналіз списку культурних рослин, які вирощувалися черняхівськими племенами, змушує думати, що вони зробили і дальший крок у застосуванні правильної сівозміни. Справді, в цьому списку бачимо культури озими (насамперед, жито, а можливо, і озима пшениця) і ярі (ячмінь, полба, горох, вика). Отже, оброблювані землі в кожний конкретний сезон повинні були в свою чергу поділятися на ярий і озимий клин. А це вже знаменує собою перехід до трипільної системи. Правда, деякий час поділ оброблюваних земель міг здійснюватися таким чином, що спочатку ці землі ділилися на дві частини — пар і посівну площу, а остання — ще на дві частини — яру і озиму. Це, так би мовити, двопільна система з правильною сівозміною. Але зрештою, не-

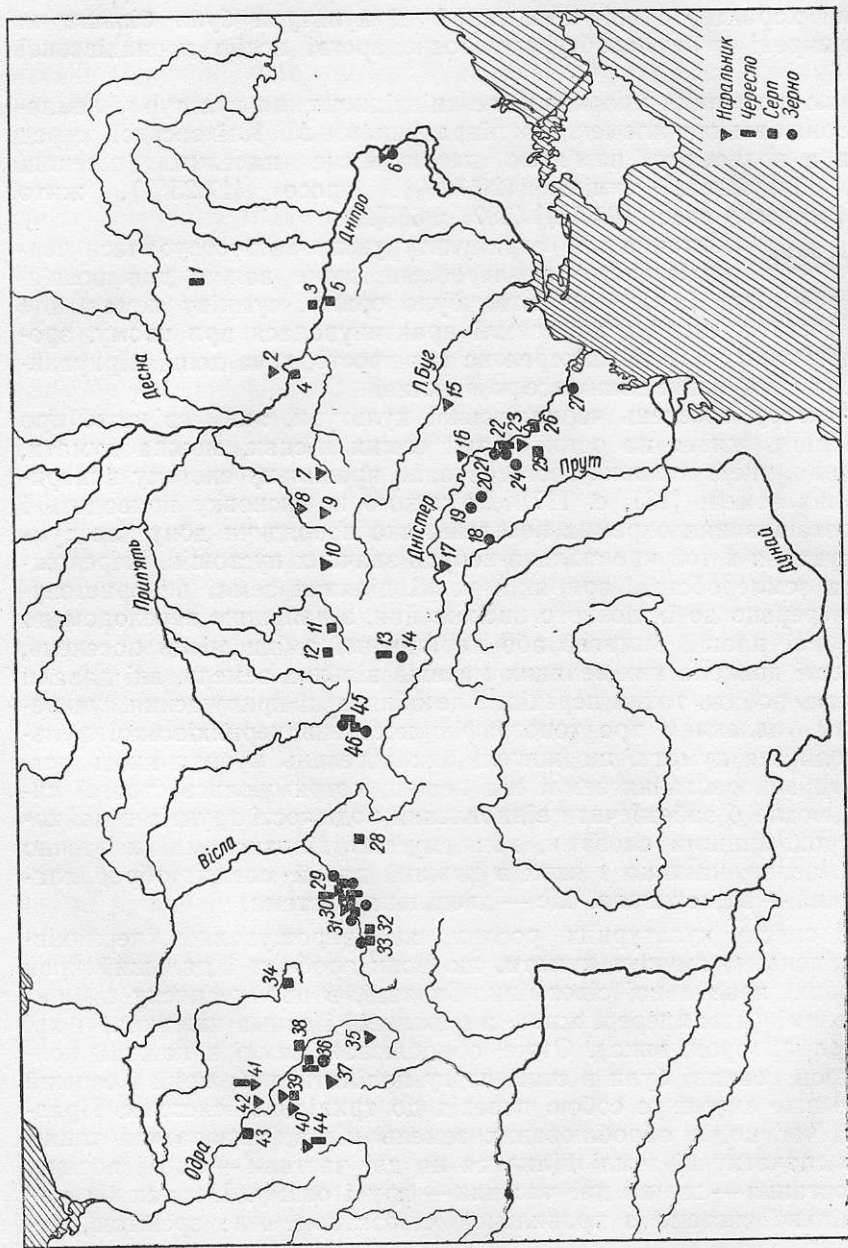

Рис. 7. Карта знахідок сільськогосподарських знарядь:

- 1 — Корювці, 2 — Єрківці, 3 — Новолипівське, 4 — Впаця, Жуківці, Стайки, 5 — Леськи, 6 — Волоське, 7 — Ягнятин, 8 — Пражів, 9 — Слободіне, 10 — Іванківці (Житомирська обл.), 11 — Лепесівка, 12 — Вікниці Великі, 13 — Грицівці, 14 — Теробівля, 15 — Кринички, 16 — Стримба, 17 — Ленківці, 18 — Малешти, 19 — Флорешти, 20 — Сакарівка, 21 — Середні Жори, 22 — Лопатна, 23 — Загайкани, 24 — Лукашівка, 25 — Петрикань, 26 — Дагаку, 27 — Крокмази, 28 — Богухала, 29 — Іголома, Тропівка, 30 — Зосфиполе, 31 — Могила, Палешів, Вапелки, 32 — Курдавань, 33 — Тинель, 34 — Вонсош, 35 — Яронів, 36 — Пемпичі, 37 — Россошниця, 38 — Рибна, 39 — Сосниця, 40 — Пюгровиці Великі, 41 — Уездешь Великий, 42 — Мочидльниця, 43 — Носошниця, 44 — Єлена Тура, 45 — Ріпнів, Неслухів, 46 — Черепин (Львівська обл.).

важко було прийти до висновку про недоцільність подібного чотиричленного поділу і цілковиту достатність тричленного. Це і був початок переходу до трипільної системи. Гадаємо, що існування двопільля з сівозміною, коли воно і мало місце в практиці, не могло бути тривалим.

В літературі до недавнього часу було поширене переконання, що на Русі трипільля взагалі з'явилося дуже пізно — десь в XV—XVI ст. Такої думки дотримувалися дореволюційні дослідники (М. Н. Рожков, О. В. Советов та ін.) [278, с. 63; 330, с. 147—148], а також деякі радянські (П. І. Лещенко [199, с. 236]). Але існування (і досить широке) цієї системи в X—XIII ст. зараз можна вважати безсумнівним [130, с. 119—123] (про це, зрештою, є повідомлення писемних джерел, зокрема арабських)¹⁰. Факти, які стосуються черняхівської культури, змушують ставити питання про те, що генезис трипільної системи уходить в перші віки або в середину I тисячоліття нової ери [810, с. 153]. Очевидно, правильною є думка В. Й. Довженка про те, що поява трипільля була зв'язана з поширенням плуга [130, с. 21].

Ще важче з'ясувати питання про способи відтворення родючості ґрунту, які застосовувалися черняхівськими племенами. При паровій системі (різновидністю якої є двопільля і трипільля) головним фактором відновлення родючості є діяння природних сил протягом того року, коли ділянка землі відпочиває (перебуває під паром). Але можна думати, що в досліджувану епоху цим не задовольнялися.

Одним з ефективних засобів відновлення структури ґрунту і найбільш важливих для розвитку рослин речовин (азоту, фосфору тощо) є угноєння. Це дуже древній спосіб, який застосовувався від самого початку правильного землеробства. Теоретично є всі підстави припускати, що й носії черняхівської культури, які досить активно розводили худобу, практикували цей спосіб. До такої думки схиляються майже всі ті дослідники, які зверталися до даної проблеми [547, с. 43; 641, с. 177—178; 810, с. 144]. Але довести правильність її фактичним матеріалом досить важко з цілком зрозумілих причин: рештки угноєння археологічно не простежуються. Дуже імовірно, що добривом був і попіл від спалених кісток. Можливо, цим пояснюється порівняно мала кількість кісток свійських тварин, знаходжувана на черняхівських поселеннях.

Звернемо увагу на такий момент, як наявність в списку вирощуваних культур бобових рослин — гороху і вики. Як відомо, бобові мають властивість відтворювати в ґрунті вміст азоту; цю властивість їх широко використовує сучасна агротехніка. Очевидно, вона не могла

---

¹⁰ Ібн-Якуб (автор X ст.) пише, що слов'яни сіють двічі на рік — влітку і навесні — і збирають два врожаї [147, с. 54].

лишитися непоміченою стародавніми землеробами, яким досвід повинен був показати, що після бобових зернові ростуть краще, ніж після злакових. Чи буде занадтою модернізацією припущення, що посіви бобових теж відігравали певну роль у підтриманні родючості оброблених ґрунтів за доби черняхівської культури?

Городництво і садівництво Польове хліборобство було найважливішою ділянкою землеробського виробництва черняхівських племен; воно визначало загальний рівень їхньої економіки, але не вичерпувало собою всього землеробства. Крім нього в якійсь мірі розвивалося городництво і садівництво, а може, й виноградарство. На жаль, ці галузі землеробського виробництва погано відображені в археологічному матеріалі.

Основним знаряддям городництва був заступ. Знахідки залізних оковок заступів відомі, зокрема, на поселенні в Неслухові на Львівщині. Дві залізні оковки з цього поселення опубліковані Л. Козловським [625]. Одна з них являє собою полосу заліза дугоподібної форми з загостреним кінцем; в центрі її зберігся цвях, за допомогою якого вона прикріплювалася до робочої площини заступа, що, напевне, була дерев'яною. Друга оковка має більш складний характер: вона являє собою вузьку і довгу залізну пластинку з загнутими догори подвійними краями, які охоплювали дерев'яну робочу пластину заступу з обох боків. Робочий край оковки прямий. В центрі є цвях для прикріплення до дерев'яної основи.

Залізна оковка заступа знайдена також на поселенні в Черепині на Львівщині [29, табл. XVII, 29]. Автор розкопок помилково визначив її як струг.

Описані знахідки більш примітивні, ніж оковки, характерні для часів середньовіччя, поширені на цій же території. Останні виготовлені з двох зварених пластинок, які захищають дерев'яну основу заступа з обох боків і з робочого краю [див., наприклад, 102].

Уявити собі характер заступа черняхівської доби допомагає модель заступа, прикріплена до відомого ланцюга, знайденого у складі скарбу з Сіладь-Шомлію (Угорщина), добре датованого римськими медальйонами IV ст. н. е. Заступ, зображений цією моделлю, має широку робочу лопать неправильної прямокутної форми із скошеними плечиками.

На Неслухівському поселенні знайдена дуже цікава, можна сказати, унікальна річ: кістяний набалдашник для держака заступа чи лопати. Це — короткий, круглий в перерізі брусок з прямокутним наскрізним отвором в середній частині. Він закріплювався на кінці дерев'яного держака в поперечному стані, так, як це робиться і в наші дні, і призначався для більш зручного захвату держака рукою в процесі роботи.

Заступи вживалися не лише для підготовки ґрунту під посадки або для інших робіт на городі чи в саду; це був інструмент, вживаний досить широко всюди, де доводилося копати. Зокрема, при дослідженні Малаештського могильника в Молдавії на стінках однієї ями пощастило виявити відбитки лопати та кирки, якими цю яму копали. Вони мали заокруглений робочий кінець і такі розміри: лопата — довжина близько 20 см і ширина — 14 см; кирка — ширина близько 4 см [385, с. 112]. Ця знахідка може служити доповненням до наших міркувань, бо копали яму, мабуть, тими ж інструментами, які використовували і на городах чи в садах.

До числа знарядь садівництва належать садові ножиці, що застосовувалися для підрізки плодкових дерев та чагарників. За характером вони ідентичні так званим «овечим» ножицям (використовувалися для стрижки овець). Садівнича функція таких ножиць, гадаємо, не може викликати сумнівів. Зокрема, про це свідчить той же ланцюг з Сіладь-Шомліо. На одній з ланок його бачимо з'єднані разом моделі ножиць того типу, про який йдеться, і драбини. Оскільки моделі на ланцюгу з'єднуються попарно з певним сенсом (наприклад: наральник і чересло, тесло і струг, два ключі, два серпи, два наконечники списів і т. д.), можна думати, що і між зображеннями драбини і ножиць є зв'язок. В такому разі ясно, що йдеться саме про садові ножиці, з якими доводилося лазити по деревах. Тут призначення знаряддя виступає цілком ясно.

Склад городніх і садових культур нам невідомий. Є. Веловейський припускає, що з більшою чи меншою правдоподібністю можна говорити про ті з них, що культивувалися в попередню (галльштатсько-латенську) та в пізнішу, ранньосередньовічну епоху. Це — сочевиця, ріпа, мак, олійні культури [810, с. 158]. З цим можна було б погодитися, але визнати це припущення за науковий факт можна буде лише тоді, коли будуть знайдені матеріальні рештки цих культур.

Найдавніші сліди виноградарства в південних районах лісостепової смуги Східної Європи (в Прикарпатті) припадають на епоху латен. Зокрема, серед матеріалів вже згадуваних поселень Галіш-Ловачки на Закарпатті є типові виноградарські інструменти (двозубі чи тризубі «вила» з плоскими і тупими кінцями, що й зараз застосовуються для обробки виноградників) [63, с. 117].

Можна думати, що культура винограду продовжувала розвиватися і в перші віки нової ери, хоча прямих даних щодо цього поки що немає. В ранньому середньовіччі досить високо розвинене виноградарство існувало в Київській Русі (зокрема, і в самому Києві) і в інших східноєвропейських країнах, де розведенню винограду сприяли кліматичні умови. Очевидно, ця галузь землеробства в середньовічних країнах мала більш давню традицію. Поширення ж амфор — тари для

зберігання вина — серед матеріалів черняхівської культури свідчить, що попит на основний продукт виноградарства був дуже великий.

Землеробський календар Землеробство займало в житті черняхівських племен центральне місце; отож, не дивно, що воно накладало свій відбиток на всі прояви цього життя, охоплюючи не лише матеріальну, а й духовну культуру. Тому дуже цікавими є пам'ятки, що відображають цей вплив. Серед них зовсім особливе місце належить недавно виявленим календарям, зображеним на глиняних посудинах. Це відкриття, зроблене Б. О. Рибаківим [267], проливає несподіване світло на систему ідеологічних уявлень черняхівської епохи.

Те, що зображення календаря виявлено на кераміці, не є чимсь дивним; адже глиняні посудини завжди відігравали важливу роль в ритуальному обиході. Очевидно, і дані посудини мали насамперед сакральне значення: на це вказують і подекуди своєрідний, не рядовий їх характер, і умови знахідки.

Одна з таких посудин являє собою незвичайної форми вазу на високій підставці з трьома подвійними ручками, на яких висять глиняні кільця, прикрашену ажурним фризом попід вінцями, утвореним об'ємною зигзагоподібною глиняною стрічкою. Ця ваза була знайдена М. О. Тихановою при розкопках поселення черняхівської культури в с. Лепесівка (Хмельницька обл.) в спорудженні, яке автор розкопок вважає святилищем [350, с. 93—95].

Дві інші посудини — це глеки, знайдені в похованнях. Перший з них походить з Малаєштського могильника в Молдавії (розкопки Г. Б. Федорова) [384, с. 281—282, рис. 26, 4], а другий — з розкопок В. В. Хвойки на відомому Ромашківському могильнику. Ромашківська знахідка — прекрасний, багато прикрашений глек з подвійною ручкою (остання риса, не характерна для черняхівської кераміки, привертає увагу з огляду на повторення: подвійні ручки мала і лепесівська ваза) [81, с. 128].

Головний інтерес викликають, однак, не самі посудини, а ті зображення на них, які мають характер не орнаменту у власному розумінні слова, а символічних знаків з глибоким ідеологічним змістом. Вони зображують основні елементи язичницького календаря, безпосередньо зв'язаного з річною програмою сільськогосподарських робіт.

Лепесівська ваза На лепесівській вазі, яку Б. О. Рибаків розглядає як чару для новорічного гадання, зображення розташовані по колу на поверхні широкого і плоского вінця. Вони утворюють фриз, розбитий на 12 секторів, кожний з яких відповідає місяцю. В тому, що це саме місяці, переконує нас не лише число секторів, але й характер та розташування символічних знаків, якими позначений кожний з них.

Три сектори мають зображення хреста, який в язичницьких уявленнях символізував сонце або вогонь. За щасливою здогадкою Б. О. Рибаківа, що дала ключ до розуміння всієї системи, ці зображення позначали три свята, зв'язані з річними фазами розвитку сонця, і у давніх слов'ян відзначалися добуванням живого вогню: зимове і літне сонцестояння та весняне рівнодення. Оскільки один з секторів має подвійне зображення хреста, можна гадати, що присвячений він червню — місяцю літнього сонцестояння. Тоді два інші хрести припадають на перший місяць (січень) і на третій (березень). Це повністю відповідає припущенню. Весняне рівнодення справді має місце в березні; зимове сонцестояння, правда, припадає на третю декаду грудня, але зв'язане з ним свято, добре відоме етнографічно, тривало до 6 січня (кінець святкувань). Отже, зображення його в секторі, присвяченому січню, цілком закономірне.

Припущення про те, що 12 секторів зображують саме місяці, підтверджується і всіма іншими символами, які в своїй сукупності становлять своєрідний розклад сільськогосподарського циклу.

Другий місяць (лютий) позначений символом, що складається з двох елементів: внизу зображений колосок, а вгорі — ряд заштрихованих трикутників. Розгадати зміст його допомагає символ п'ятого місяця (травня). В п'ятому секторі зображені ті ж елементи, тільки у зворотному порядку: колос вгорі, а трикутники внизу. Очевидно, останні зображують землю, рілля, а зміст всього зображення такий: в лютому колосок (озимина) знаходиться під землею, а в травні — над землею, тобто швидко йде в ріст.

Четвертий місяць (квітень) позначений зображенням плуга, зрештою досить вдалим. Добре показаний грядиль з двома кілками для закріплення ярма, ральник і чересло. Це дуже точний символ: квітень — місяць весняної оранки під ярі культури. Тут же маємо кілька хвилястих ліній, які завжди зображували воду: дощі в квітні мають вирішальне значення для майбутнього врожаю.

Про шостий місяць (червень) мова уже була (він позначений двома хрестами, що символізують день літнього сонцестояння і зв'язане з ним свято Купала). Але і тут маємо одну хвилясту лінію — зображення води. А сьомий місяць (липень) символізований чотирма хвилястими чи зигзагоподібними лініями. Це — період літніх дощів, які теж вирішують долю врожаю.

Восьмий місяць (серпень) — місяць збирання врожаю; тут дощі не тільки не потрібні, але й шкідливі. Тому у восьмому секторі хвилястих ліній немає. Він зайнятий зображенням двох колосків, з яких один нагадує колос жита, а другий — пшениці, символ, що не потребує коментарів.

Дуже цікавий дев'ятий сектор, присвячений вересню. Основна ча-

стина його зайнята зображенням сітки, яку Б. О. Рибаків тлумачить, як сіть для ловлі птахів (у вересні — місяці перельотів — дійсно провадився масовий лов промислової птиці, в тому числі і за допомогою сіток-перевісищ). Але тут же маємо знову ряд заштрихованих трикутників, які ми тлумачимо, як зображення ріллі. І, зрозуміло, зображен-

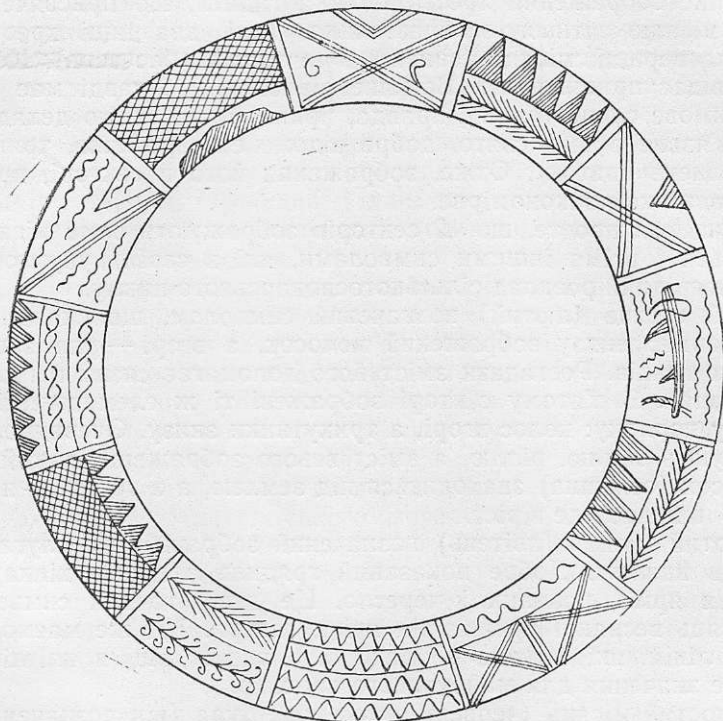

Рис. 8. Лепесівський календар (за Б. О. Рибаківим).

ня абсолютно на місці — у вересні починається осіння оранка під парчи під озими, яка закінчується у жовтні. В десятому секторі, присвяченому жовтню, маємо ще один — уже четвертий — ряд таких же трикутників. Крім того, тут вміщено дві звивисті лінії, що нагадують мотузки чи плетіння. Жовтень (кастрычнік, październik) — місяць, коли обробляють рослинне волокно — коноплі, льон.

Одинадцятий місяць (листопад) позначений багатьма хвилястими лініями, як найбільш вогкий серед всіх місяців року.

Найменш зрозумілий для нас символ останнього, дванадцятого місяця (грудня), який знову позначений сіткою. Що вона символізує — чи то зимове полювання за допомогою сіток і пасток, чи зимові ткацькі роботи — догадатися досить важко, але й без того символічний розклад сезонних явищ і робіт по місяцях виступає дуже рельєфно і переконливо.

Малаештський глек Глек з Малаештського могильника має значно простішу систему зображень. Вона складається з розташованих по колу десяти рисунків, з яких сім зображують дерева з гіллям донизу, один — дерево з гіллям догори, один — два з'єднаних хрести і один — так званий «громовий знак» — схематичне зображення стрілки у вигляді шестигранника з ромбом всередині.

Ключем до розуміння всієї композиції, яка, з огляду на свій нерегулярний характер, не може розглядатися як простий орнамент, але, безперечно, має якийсь внутрішній зміст, є зображення двох христів, що у лепесівській чаші символізує червень. Отже, йдеться про якісь символи, зв'язані з святом літнього сонцестояння. Б. О. Рибаків тлумачить цю композицію як символічне зображення літнього свята, так званих «зелених святок», що пізніше у слов'ян злилося з Троїциним днем. Три знаки, що представляють дерево з гіллям догори, хрести і «громовий знак», на думку дослідника, символізують три головні літні свята східних слов'ян, які, за етнографічними даними, провадилися в священних рощах: семик, або Ярилин день, Купала та Іллін день, точніше — день бога грому, який пізніше, в часи християнізації, злився з днем святого Іллі. Послідовність знаків на малаештському глеку відповідає послідовності самих свят у часі.

Семик, або Ярилин день, в християнські часи святкувався на сьомий четвер після пасхи, отже, належав до числа так званих пересувних свят, що не мають твердої дати. Але в деяких районах Росії (зокрема, в Нижегородській губ.) він відзначався постійно в один і той самий день — 4 червня¹¹. День Купали, що злився з днем Іоанна Хрестителя, припадає на 24 червня; день Іллі-громовержця — 20 липня.

Ярилин день — свято плодоносної природи, присвячене культурі молодого дерева. Від цього свята залишився звичай на Троїцин день (який в християнському обряді перейняв функцію язичницького Ярилиного дня) ставити в житлі молоду берізку чи інше деревце. Цей день зображений на малаештському глеку молодим деревом (дерево з гіллям, піднятим догори).

¹¹ Одна з околиць Нижнього Новгорода мала назву Ярило і там в семик влаштовувалося гуляння на горі [267, с. 73]. Те, що день 4 червня дійсно був святом у стародавніх слов'ян, підтверджує автор XII ст. Герборд в «Житті св. Оттона» [375, с. 51—52].

Свято Купала, що припадало на час сонцестояння, зв'язане з культом сонця. Відзначалося воно розкладанням багать і обрядами біля води. На малаештському глеку воно символізовано двома «сонячними знаками» — знаками живого вогню.

Іллін день — день бога грому — відбивав значення, яке літні грози відігравали в долі врожаю. У цей день слов'яни приносили жертву¹², щоб умилостивити страшне божество і запобігти знищенню уро-

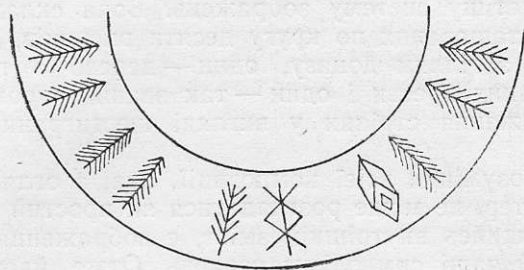

Рис. 9. Малаештський календар (за Б. О. Рибаківим).

жаю грозою чи градом. Отже, на малаештському глеку цей день позначений «гromовим знаком» — зображенням небесної стріли.

Щодо семи дорослих дерев (з гіллям донизу), то вони, на думку Б. О. Рибаків, зображують священну рощу, тобто місце святкування усіх трьох днів.

Ромашківський глек

Але найбільш цікавим є глек з Ромашок, на якому довкола тулуба маємо досить складний орнамент, що з огляду на свою нерегулярність теж повинен розглядатися як символічне зображення з певним, точно визначеним змістом.

Цей орнамент має два яруси: нижній, простіший, що складається з відтисків штампа в формі квадратиків та хвилястих ліній, і верхній, що має більш різноманітні зображення. Тут теж бачимо групи тих же квадратиків, але є і вертикальні хвилясті лінії, ялинкоподібні фігури, зображення колеса з шістьма спицями, хрестоподібні фігури, гачки у формі знака запитання та відтиски штампів, що утворюють своєрідні композиції — по три трикутнички, з'єднаних вершинами.

Розглядаючи цей верхній пояс зображень, Б. О. Рибаків виділяє в ньому такі символи: 1) схематичне зображення дерева, 2) два з'єднані хрести, 3) гromовий знак, 4) схематичні зображення двох серпів

¹² Прокопій Кесарійський писав: «Вони (анти і склавіни.— М. Б.) вважають, що один тільки бог, творець блискавки, є владикою над всіма, і йому приносять в жертву биків і здійснюють інші священні обряди» [ВГ, III, 14, 23]. В Росії жертвоприношення биків на Іллін день подекуди практикувалися ще в XIX ст. [267, с. 73].

та трьох кіп зжатою хліба, 5) зображення ще кількох кіп. Ці значки повинні символізувати основні дати стародавнього календаря, знову-таки зв'язані з головними етапами землеробського циклу, що визначив організацію всього суспільного життя.

Але найцікавішою здогадкою, що має значення вирішального аргументу, є припущення, що відтиски квадратиків на нижньому поясі зображень означають дні. Це дає можливість точно перевірити дати шляхом простих арифметичних підрахунків.

Дуже важливою обставиною є те, що ритм зображень нижнього ярусу точно відповідає ритму верхнього. Майже на всьому протязі нижній ярус складається з двох горизонтальних рядів прямо поставлених квадратиків, але проти основних зображень верхнього ярусу ці два ряди перериваються. Під зображенням дерева стоїть один квадратик, що займає місце між двома рядами; під зображенням двох хрестів — шість квадратиків, розташованих сходоподібно; під громовим знаком ритм штампиків знову переривається і замість них з'являються горизонтальні хвилясті лінії.

Очевидно, квадрати, поставлені поза рядами (або хвилясті лінії), означають свята, а квадратиків, розташованих в рядах, — звичайні дні. Отже, якщо вся гіпотеза правильна, то кількість квадратиків, розставлених поміж символами свят, повинна дорівнювати кількості днів між самими святами. Підрахунки показують, що тут дійсно є абсолютно точна відповідність.

Зображення дерева, очевидно, як і на малаештському глеку, відповідає семику, або Ярилину дню. Отже, тут нерядовий квадратик відповідає дню 4 червня. Далі йдуть чотирнадцять рядових квадратиків і шість нерядових; останній з них припадає на 24 червня, тобто саме на той день, коли відзначалося свято Купала. Над шістьма нерядовими квадратиками — зображення двох хрестів, знак літнього сонцестояння і купальських свят. Останні відзначалися протягом цілого тижня (так званий русальський тиждень), який закінчувався саме в день Купала; отже, не випадково під зображенням двох хрестів поза рядами стоїть не один, а шість квадратиків.

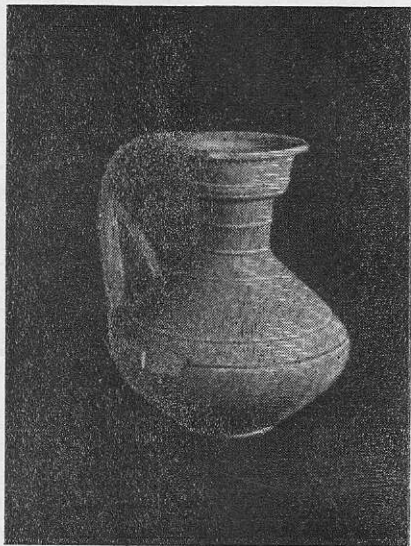

Рис. 10. Глек з Ромашок.

Після цього йдуть ще двадцять шість квадратиків до громового знака, якому, отже, повинен відповідати день 20 липня. На цей день припадає свято Іллі-громовержця — день бога грому, який давні слов'яни відзначали жертвоприношеннями худоби. Між цим днем і днем Купала стоїть ще один нерядовий квадратик, що відповідає дню 12 липня, але якому не відповідає жодне зображення у верхньому поясі.

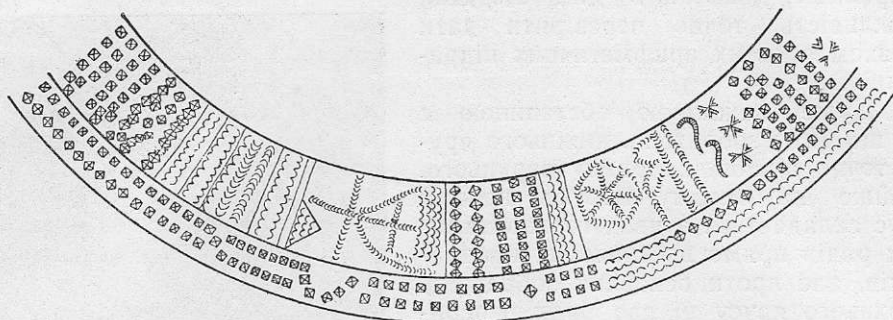

Рис. 11. Ромашківський календар (за Б. О. Рибаківим).

Очевидно, цей квадратик знаменує початок того тижня, який мав назву Ілліна тижня і протягом якого йшла підготовка до самого свята¹³.

Таким чином, бачимо повний збіг встановлюваних дат з датами основних слов'янських хліборобських свят. Але ряди квадратиків тягнуться в обидва боки: від Ярилиного дня вліво і від Ілліна дня — вправо. Роблячи такі самі підрахунки, початок ромашківського календаря визначимо днем 2 травня, а кінець — 6 серпня. Ці дати теж не випадкові, а знову-таки зв'язані з розкладом сільськогосподарських робіт. Початок травня — час сходів ярих культур (згадаємо, що травень на лепесівській чаші символізовано саме сходями)¹⁴. 6 серпня — кінець уборки урожаю¹⁵. Час від Ілліна дня до кінця календаря у

¹³ Б. О. Рибаків звернув у зв'язку з цим увагу на літописне повідомлення про жертвоприношення християн-варягів в часи Володимира Святославовича (983 р.). Пам'ять варягів-«великомучеників» православна церква відзначала саме 12 липня — день вибору жертви страшному богу-громовержцю [267, с. 79—80].

¹⁴ 2 травня — день Бориса і Гліба. Б. О. Рибаків припускає, що ця дата встановлена не випадково, а приурочена до дня стародавнього язичницького свята сходів, молодих паростків [267, с. 82]. Закономірно думати, що це свято в часи християнізації злилося з святом пасхи — умираючого і воскресаючого бога (свято, знане у всіх хліборобських народів) і втратило тверду дату.

¹⁵ При вирахуванні цієї дати Б. О. Рибаків припустився помилки, назвавши 7 серпня. В дійсності 17-й день після 20 липня (Іллін день) припадає на 6 серпня (ли-

верхньому поясі ромашківського глека позначений зображенням серпів (над датами 24—25 липня — саме початком жатви в умовах Київщини) та кількох кіп зжатоного хліба. Обжинками завершувався річний цикл польових робіт: 6 серпня — свято Спаса, якому, очевидно, в древності відповідало свято урожаю (ним і закінчується ромашківський календар).

Звернімо увагу на зображення хвилястих ліній, які символізували воду і, треба думати, теж повинні були мати магічний зміст. Зображення цих ліній відповідають календарним датам 20—30 травня, 11—20 червня, 4—6 липня, 15—18 липня. Це саме ті періоди, коли дощі потрібні для нормальної вегетації зернових в умовах лісостепового ландшафту. Перший період — вихід колосових в трубку, другий — колосіння, третій — молочна стиглість зерна, четвертий — воскова стиглість. Ці періоди відзначені хвилястими лініями на лепесівській чаші (червень — липень). Але спеціальної уваги заслуговують дві хвилясті лінії, проведені в нижньому ярусі орнаменту під рядом квадратиків, що зображують дні між кінцем липня (Ілліним днем) і кінцем жатви. В цей час дощі не тільки не потрібні, але й шкідливі; отже, тут зображення повинно мати протилежний зміст, у зв'язку з чим для нього обрано особливе місце (в нижньому ярусі), та й подано воно в горизонтальному положенні. Може це означає небажаність дощу в цей період? Б. О. Рибаків тлумачить це зображення як «воду в землі»: дощі не потрібні, але земля повинна зберігати вологу.

Що ж до квадратиків, розкиданих по верхньому ярусу, то вони, за думкою Б. О. Рибаків, повинні зображувати загальну тривалість польового циклу робіт — від квітня (квітень на лепесівській вазі символізований зображенням плуга) до серпня. Всього їх 127; це дорівнює кількості днів від 1 квітня до 6 серпня. Вони поділяються на п'ять груп: 1) 1—25 квітня (на Київщині час оранки під ярі хліби); 2) 26 квітня — 22 травня (перші сходи пшениці на Київщині — близько 26—29 квітня); 3) 23 травня — 8 червня (19—26 травня — вихід колосових в трубку); 4) 9 червня — 3 липня (близько 14 червня — початок колосіння); 5) 4 липня — 6 серпня (1—6 липня зерно досягає молочної стиглості).

Розклад польових робіт Таким чином, календар, зображений на ромашківському глеку, дає деталізований і дуже точний розклад польового циклу, орієнтований на етапи вегетації зернових культур в умовах Середньої Наддніпряни. Наведено реконструкцію цього календаря, запропоновану Б. О. Рибаківим:

пень має 31 день). Тому у Б. О. Рибаків остання дата на день відстає від дня Спаса («Різниця в один день між 6 і 7 серпня рівно нічого не значить», — зауважує він з цього приводу [267, с. 81]). В дійсності ж ромашківський календар і тут абсолютно точний.

Квітень.

1—25—оранка, сівба, проростання зерен в землі.

25—1 травня — поява сходів.

Травень.

2 — поля вкриваються зеленням. Від цього дня починається точний рахунок ромашківського календаря за днями.

23 — вихід хлібів в трубку.

20—30 — період бажаних дощів.

Червень.

4 — Ярилин день (семик) — свято плодоносних сил природи, культ молодого дерева.

11—20 — період колосіння, коли бажані дощі.

19—24 — русальський тиждень.

24 — свято Купала, зв'язане з літнім сонцестоянням.

Липень.

3 — молочна стиглість зерна.

4—6 — короткий період бажаних дощів.

12 — початок підготовки до дня бога грому (день вибору жертви).

15—18 — період останніх бажаних дощів.

20 — день бога грому (Іллін день). Моління про припинення дощів, які з цього часу стають шкідливими.

24—25 — початок збирання врожаю.

26—28 — збирання врожаю; складання снопів у копи.

Серпень.

6 — закінчення збирання врожаю. Свято врожаю (обжинки, пізніший Спас: «Волосу на бородку»).

Значення своєрідних календарів, знайдених в Лепесівці, Малаештах і Ромашках, важко переоцінити. Вони не тільки дають можливість реконструювати певну систему ідеологічних уявлень носіїв черняхівської культури і зв'язати їх з язичницькими уявленнями східних слов'ян історичної епохи¹⁶. Розкриття змісту цих календарів відкриває дуже цікаву і важливу сторінку у вивченні хліборобського побуту давнього населення лісостепової смуги Східної Європи.

¹⁶ В цій роботі ми не торкаємось етногенетичної сторони проблеми, але не можемо не підкреслити, що всі три календарі, знайдені в трьох досить віддалених одна від одної точках Східної Європи (Київщина, Волинь, Молдавія), знаходять пояснення саме в східнослов'янських етнографічних матеріалах. Це не можна розглядати інакше, як новий і дуже сильний аргумент на користь тієї концепції, яка відводить черняхівським племенам важливе місце в східнослов'янському етногенезі.

СКОТАРСТВО І ПРОМИСЛИ

Землеробство було не єдиною галуззю господарства черняхівських племен. Поряд з ним розвивалися і інші галузі сільськогосподарсько-го виробництва, в тому числі скотарство.

Скотарство Скотарство у Східній Європі є дуже давньою галуззю господарства і веде свій початок від епохи неоліта. В ранньому трипільлі воно займає почесне місце в системі економіки, причому має яскраво виражений осілий характер [238, с. 45—50; 45]. Перший суспільний поділ праці — відокремлення скотарських племен від хліборобських — мав величезне значення для дальшого розвитку тваринництва.

Як вже відзначалося, скотарські племена займали головним чином степ. В лісостеповій смузі на протязі всієї епохи бронзи і раннього заліза скотарство зберігало осілий характер, про що свідчить велике місце, яке в стаді належить свині¹.

Таким чином, скотарство лісостепових племен Східної Європи, серед яких були і предки черняхівських племен, на протязі всієї історії було осілим.

Найважливішим джерелом для вивчення скотарства у черняхівських племен є остеологічний матеріал, що походить з поселень (а іноді і з поховань). Кістки свійських тварин трапляються абсолютно на всіх поселеннях черняхівської культури у великій кількості, виступаючи безперечним доказом не лише наявності скотарства як важливої галузі господарства, але й його повсюдності.

Склад стада На жаль, визначення остеологічного матеріалу здійснювалося далеко не завжди. Тому зараз ми позбавлені можливості зробити повні статистичні підрахунки. Але й те, що є в розпорядженні науки, дає змогу досить точно встановити склад стада, характерний для черняхівських племен. Розгляд матеріалу по районах поширення культури дає можливість провести порівняння.

¹ Для прикладу наведемо дані про остеологічний матеріал, що походить з Більського городища скіфської епохи. Велика рогата худоба тут представлена 1654 особинами, кінь — 787, дрібна рогата худоба — 752, свиня — 604, собака — 115. Для порівняння вкажемо, що на Кам'янському городищі (район Нікополя) було понад 42% кісток коня і лише 0,4% свині [177, с. 95].

Матеріали, які характеризують пам'ятки України, зведені нами в табл. 1. Для її складання використані матеріали, визначені І. Г. Підплічком [250] (Жуківці, Черняхів, Єрківці, Коровинці, Микільське, Башмачка, Пражів, Ягнятин) та В. І. Цалкіним [403] (Леськи, Ломовате, Червона Слобода, Журівка).

Таблиця 1

Пам'ятка	Велика рогата худоба	Дрібна рогата худоба	Свиня	Кінь	Осел	Птиця	Собака
Жуківці, урочище Основа (1940 р.)	8	7	5	2	—	11*	2
Жуківці, урочище Кут (1940 р.)	2	—	—	—	—	—	—
Жуківці (1946 р.)	4	4	5	2	—	—	—
Черняхів	1	—	—	—	—	—	—
Леськи (1958 р.)	10	6	6	2	—	—	—
Ломовате I	8	5	5	2	—	—	1
Ломовате II	23	21	15	11	—	—	3
Червона Слобода	15	10	4	3	—	—	1
Журівка	48	26	26	9	—	—	7
Єрківці	41	25	7	1	—	—	14
Коровинці	7	3	3	2	—	—	2
Микільське-на-Дніпрі (1940 р.)	8	7	2	2	—	—	3
Микільське-на-Дніпрі (1950 р.)	5	2	2	1	—	2**	1
Башмачка	2	1	—	1	—	—	—
Пражів, р. I	4	3	3	2	—	—	1
Пражів, р. II	2	1	2	1	—	—	—
Ягнятин (1946 р.)	9	5	4	4	—	—	1
Ягнятин (1947 р.)	10	6	4	4	—	1	3
Іванківці	4	2	2	1	1	1	1
Разом	211	134	95	52	1	15	40

Примітки: * Повідомлено Є. В. Махно (АП, т. I, К., 1949, стор. 164).

** Повідомлено А.Т. Брайчевською (АП, т. V, К., 1955, стор. 90).

В своїй сукупності ці матеріали дають досить повну картину. На першому місці виступає велика рогата худоба (211 особин, або 39%), на другому місці — дрібна рогата худоба (134 особини, або 25%), на третьому — свиня (95 особин, або 17,5%), на четвертому — кінь (52 особини, або 9%). Значно рідше трапляються кістки собаки, свійської птиці та один раз — осла.

На території Молдавії картина виявляється подекуди відмінною: свиня тут займає в складі стада несподівано мале місце. За підрахунками Г. Б. Федорова [385, с. 107], тут на першому місці стоїть велика рогата худоба (від 40 до 70%), на другому — дрібна рогата худоба (10—25%), на третьому — кінь (9,5—15%). На свиню припадає лише

7%. Причина цієї відмінності неясна; поселення, розташовані на території Молдавії, мають такий же осілий і довготривалий характер, як і в будь-якому іншому місці.

Небагато тут також кісток свійської птиці (3—5%) та собаки (5%). На деяких селищах знайдена шкаралупа яєць курки, качки та гуся.

На території Верхньої Наддністрянщини, за даними К. Мичковського [673], серед остеологічного матеріалу, виявленого на поселенні в Новосілці-Костюковій (Тернопільська обл.), були кістки бика, свині, вівці чи кози, коня. На поселенні в Голіградах (Тернопільська обл.) виявлено рештки бика, свині, дрібної рогатої худоби, коня, собаки. В Грицівцях (Тернопільська обл.) відзначені бик, свиня, вівця і т. д.

В Малій Польщі маємо дані по таких поселеннях [810, с. 155; 583]: в Іголомі знайдено кістки свині, в Тропішові — великої рогатої худоби, свині, кози; в Курдванові — бика і свині; в Могилі — бика, свині і свійської птиці; в Плешові — бика і собаки; в Тинцю — великої рогатої худоби, свині, вівці, кози, коня, собаки, кішки; в Опатовицях — бика і свині; в Новому Даромині — бика, коня і вівці.

В Сілезії на поселенні в Баборові фіксовано знахідки кісток рогатої худоби, в Лесьниці — бика і свині, в Межановицях — свині [810, с. 155].

Отже, склад стада, характерний для черняхівської культури, загалом здається цілком ясным. На першому місці всюди стоїть велика рогата худоба, далі йдуть дрібна рогата худоба і свиня, кінь, собака, кішка, яка відзначена лише один раз. Незначне місце належить свійській птиці.

Особливої уваги заслуговує знахідка кісток осла на поселенні в Іванківцях (Новоушицький р-н, Хмельницької обл.) — єдиний факт, відомий на сьогодні. Осел не є аборигеном Східної Європи, отже, питання про час і шляхи його появи тут становить спеціальний інтерес. В епоху до раннього середньовіччя кістки осла в Північному Причорномор'ї були виявлені лише в деяких кримських містах (Неаполі, Пантікапеї, Мірмекію, Тірітаці, Ілураті [402, с. 49—51]), а також в Ольвії і в деяких пунктах її безпосередньої периферії (Ново-Кондаково, Дідова хата, Козирка [250, с. 69]). Всі ці знахідки трапилися в шарах пізньоеліністичного та римського періодів; отже, в той час, коли існувала черняхівська культура, осел в Північному Причорномор'ї був відомий, але траплявся досить рідко² (ще Арістотель помітив відсутність ослів по берегах Понта). Треба думати, що у Середню Наддністрянщину осел міг потрапити саме з античних причорноморських колоній.

² За підрахунками В. І. Цалкіна, у всіх відомих йому кримських знахідках трапилося разом тільки 17 кісток, що належали 8 особинам [402, с. 49].

В. І. Цалкін підкреслює незначний процент кісток коня серед остеологічного матеріалу черняхівських поселень (за його підрахунками — 11,4%, за більш повними даними — ще менше: близько 9%³), що особливо яскраво видно при порівнянні з даними інших культур залізного віку. В матеріалах ананійської культури кістки коня становлять, наприклад, 36,5%, верхньоокських городищ — 28,6%, дяківських — 20,9% і т. д., не кажучи вже про степові простори, де кістки коня займають перше місце. Цю обставину Цалкін пояснює розвитком орного хліборобства у черняхівських племен.

Справді, навряд чи правильно було б думати, що черняхівські племена розводили коней менше, ніж, наприклад, зарубинецькі (в пам'ятках зарубинецької культури кістки коня становлять 20,7% усього остеологічного матеріалу). Очевидно, у черняхівських племен кінь перестав бути м'ясною твариною; його використовували насамперед як тягло. Кістки ж, що трапляються при розкопках поселень, являють собою в першу чергу харчові покидьки; тому їх співвідношення показує місце тієї чи іншої тварини не стільки в загальному складі стада, скільки в харчовому раціоні.

Говорячи про розведення коней, не можна не згадати і використання їх у військових цілях. Хоч як рідко трапляються предмети кінського спорядження в похованнях черняхівської культури, але вони в кожному разі свідчать про існування кінноти, про яку, зрештою, повідомляють і письмові джерела, описуючи участь племен Східної Європи (зокрема, слов'ян) в подіях першої половини і середини I тисячоліття н. е. (Докладніше про це скажемо в своєму місці)⁴.

Характер скотарства

Скотарство у черняхівських племен мало яскраво виражений осілий характер, що було обумовлено загальним укладом їх життя, побуту і виробництва. Постійне проживання на одному місці в кліматичних умовах лісостепової смуги вимагало ведення тваринницького господарства, зв'язаного з стійловим утриманням худоби взимку і заготівлею кормів на зиму.

Правда, Г. Б. Федоров на підставі молдавських матеріалів висловив думку, що закритих будівель для худоби на черняхівських поселеннях Молдавії не існувало і вона зимувала у відкритих громадських загонах [385, с. 107] (залишки їх, правда, поки що теж розкопками не виявлені). Але таке припущення зв'язане з недостатньою

³ «Сильніш за всіх відрізняється від інших черняхівська культура, для якої можна вважати характерною порівняно велику кількість рогатої худоби при малій кількості коней» [403, с. 70].

⁴ Слов'янська кіннота згадується, наприклад, Прокопієм Кесарійським [BG, II, 1, 27].

дослідженістю молдавських поселень. Принаймні в деяких випадках приміщення для худоби на черняхівських поселеннях існували.

Залишки таких приміщень були виявлені при розкопках поселення в с. Леськи на Черкащині. Тут у 1956 р. було розкрито великий двір з дев'ятьма спорудами, серед яких три, на нашу думку, можна тлумачити як споруди стійлового типу [59, с. 49]. Одна з них була досить великою і мала площу близько 28 м². Від неї зберігся суцільний завал обпаленої глини від стін, що лежав компактною масою, точно окреслюючи план будівлі. Під цим завалом виявлена неглибока (до 0,15—0,20 м) пляма сильно гумусованої землі, яка не мала чітких границь: гумус по краях поступово втрачав свою інтенсивність і переходив у материковий супісковий ґрунт. Отже, вважати, що тут маємо справу з спорудою, заглибленою в землю, не доводиться. Така пляма могла утворитися внаслідок втоптування гною у землю тваринами, які постійно перебували в цьому приміщенні. Судячи з розмірів споруди, вона призначалася для великих тварин — коней або корів.

Поруч були розкопані залишки ще двох споруд значно менших розмірів, від яких теж залишилися суцільні завали обпаленої глини. Одна з них мала прямокутну форму і площу близько 8 м²; друга — округла, з діаметром близько 3,0—3,5 м. Остання мала долівку, трохи заглиблену в землю. Це, очевидно, були приміщення для дрібної худоби типу свинарників чи курятників. Зазначимо, що курятники в багатьох областях лісостепової України і зараз будуються круглими в плані і мають ті ж розміри. Отже, тип будівлі виявився дуже стійким і пережив півтора тисячоліття.

Треба думати, Леськівське поселення не становить якогось винятку, і аналогічні приміщення для худоби існували і в інших місцях. В нашому розпорядженні є дані, що дозволяють припускати в деяких випадках щось подібне (Максимівка Градизького р-ну на Полтавщині)⁵. Тому вважаємо, що стійлове скотарство у черняхівських племен в досліджувану епоху, принаймні у частини їх, було справою цілком реальною.

Стійлове утримання худоби взимку висувало як один з елементів господарської діяльності заготівлю кормів. У зв'язку з цим знаряддями виробництва, зв'язаними з скотарством, виступають коси, які використовувалися для косіння лукових трав на сіно, що, напевно, було головним зимовим кормом.

Знахідки кіс Знахідки залізних кіс чи їх уламків не належать до числа дуже частих, але вони зафіксовані в ряді випадків в різних районах території, зайнятої черняхівською культурою. Леськи (Черкаська обл.). Уламок коси (п'ятка з гачком для на-

⁵ Розкопки Є. В. Махно (не опубліковано).

садки на деревко) знайдений при розкопках поселення черняхівської культури. Довжина уламка — 3,5 см, ширина в місці злому — 2 см [59, табл. II, 9].

Слободище (Житомирська обл.). Уламок залізної коси знайдений на поселенні черняхівської культури [209, с. 25].

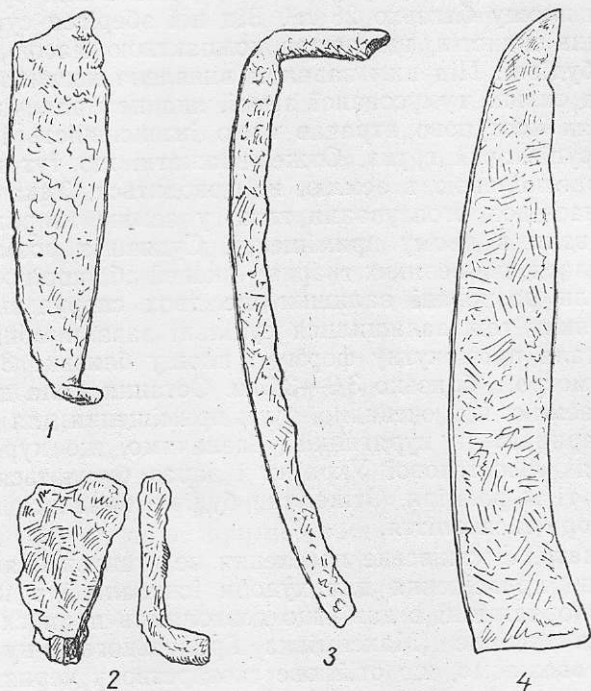

Рис. 12. Коси:

1, 2 — Леськи, 3 — Могила, 4 — Неслухів.

Лепесівка (Хмельницька обл.). Уламок коси знайдений при дослідженні святилища на поселенні черняхівської культури [350, с. 95].

Неслухів (Львівська обл.). Велика частина леза залізної коси (на жаль, без п'ятки) знайдена при дослідженні черняхівського поселення [625]. Знахідка не була опублікована, від неї зберігся лише рисунок без масштаба. Належить до типу кіс-горбуш.

Могила (повіт Краків, Польща). Залізна коса знайдена на поселенні черняхівської культури. Належить до типу кіс-горбуш, має

вузкий, помірно вигнутий клинок і черешок для прикріплення до древка. Довжина — 42 см, ширина клинка — 3 см [818, с. 39, табл. II, 1; 810, с. 151; 518, с. 184].

Пемпиці (повіт Бжег, Польща). Залізна коса знайдена укладі залізних знарядь з матеріалом «доби переселення народів». Належить до типу кіс-горбуш [689, с. 94, 101; 602, с. 159; 810, с. 151—152].

Таким чином, незважаючи на обмеженість матеріалу, можна твердити, що залізна коса — це тип знаряддя, активно вживаного в господарстві черняхівських племен. Для уборки зернових вона не могла мати широкого застосування, бо будучи знаряддям ударної, а не ріжучої дії, призводила б в процесі роботи до висипання зерна з достиглого колоса на землю і до втрати частини врожаю. Головною функцією коси було косіння трави. Це давно вже підкреслювалося дослідниками [96, с. 122].

Тип так званих кіс-горбуш з добре вигнутим лезом є дуже древнім. У Східній Європі вони відомі ще в епоху латен. На поселеннях Галіш-Ловачки на Закарпатті була знайдена ціла серія подібних кіс, датованих IV—II ст. до н. е. [63, с. 116—117]. На території Польщі коса, датована I ст. до н. е., походить з поселення у Виценжах [810, с. 151]. Пізніше, на протязі дуже довгого часу (не менше 1,5—2 тисячоліть) вона майже не змінила свій тип. Зокрема, для другої половини I тисячоліття, епохи, що безпосередньо йде за черняхівською культурою, коси-горбуші відомі на Пастирському городищі [137, табл. IV, 86]. В епоху раннього середньовіччя це одна з найхарактерніших категорій речей в матеріальній культурі слов'янських народів.

Калатало Унікальною знахідкою, безпосередньо зв'язаною з скотарством черняхівських племен, є залізне калатало, що трапилося при розкопках того ж поселення в Леськах поблизу Черкас. Воно являє собою великий колоколюць у формі видовженої і трохи сплющеної зрізаної піраміди з чотирма гранями та заокругленими ребрами. У верхній частині є кільце, половина якого виступає назовні і служить для привішування, а друга половина знаходиться всередині колоколюця. На ній тримається рухомий язик, удари якого викликають звук. Довжина речі — близько 8 см. Збереглася вона не повністю: не вистачає приблизно половини [59, табл. II, 4].

Залізні калатала черняхівської культури були знайдені також в селах Комарів (Івано-Франківська обл.)⁶ та Компанійці (Полтавська обл.)⁷. На жаль, обидві ці знахідки поки що не опубліковані.

Калатала (або тронки) побутують у слов'янських народів до наших днів. Вони підвішуються на шию худобі, щоб в разі потреби тварину можна було знайти по звуку.

⁶ Повідомлення Н. М. Кравченко.

⁷ Повідомлення Є. В. Махно.

Скотарство у Прикарпатті Розведення худоби займало у черняхівських племен порівняно з хліборобством другорядне місце. Це і визначало, що скотарство всюди мало приселищний характер. Наявність кіс-горбуш, що використовувалися для покосу лук, свідчить про безпосередній зв'язок (і залежність) скотарства з землеробством.

Однак треба визнати, що не у всіх районах поширення культури картина була цілком однакова. Сказане вище стосується переважно

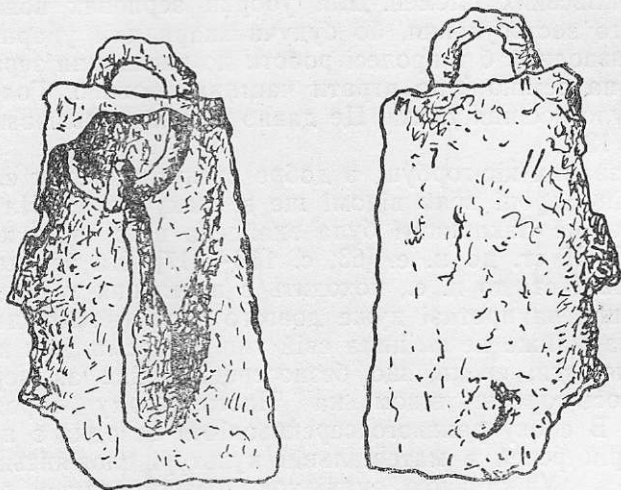

Рис. 13. Калатало з Лесек.

рівнинної частини Східної Європи, багаті родючими ґрунтами і напрочуд сприятливої для розвитку саме хліборобського виробництва. Але пам'ятки, близькі до черняхівської культури, охоплюють і райони Карпатського Підгір'я. Населення, що залишило ці пам'ятки, не можна в етнографічному плані відривати від населення лісостепу в цілому, але жити йому доводилося в умовах, подекуди відмінних, і це не могло не накласти на його розвиток своєрідного забарвлення.

Природні умови Підгір'я менш сприятливі для хліборобства, яке і в наші дні займає тут значно скромніше місце, ніж у рівнинних районах. Навпаки, ці умови дуже вигідні для скотарства, яке необхідно набирає тут сезонно-вигінного характеру. Наявність високогірних пасовищ, придатних для постійного випасу там худоби влітку, певним чином визначала весь господарський уклад населення Підгір'я. Не дивно, що і зараз скотарство зберігає провідну роль в сільському господарстві прикарпатських земель.

Дослідник культури прикарпатських курганів М. Ю. Смішко схильний вважати тваринництво головною галуззю господарської діяльності населення, яке залишило ці пам'ятки [327, с. 145]. Свою точку зору він обгрунтовує посилками на мадьярські літописи, в яких територія Прикарпаття називалася «римськими пасовищами» (*pasqua romanorum*) [NRB, с. 10]. Відомо, що мадьяри, з'явившись в Центральній Європі, знайшли в Прикарпатті племена, головною галуззю господарства яких було скотарство [488, с. 201]. Очевидно, ситуація, відображена джерелами IX ст., являє собою певну традицію, що йде з більш глибоких часів.

На переважно скотарський характер економіки прикарпатських племен в I тисячолітті н. е. вказують і інші дослідники: М. Макря — для території сучасної Румунії (пам'ятки типу Кашольц за своїм характером дуже близькі до прикарпатських курганів [644]), В. Будинський-Крічка — для ранньослов'янського населення східної Словаччини [454] і т. д.

Пам'ятки, аналогічні підкарпатським курганам, відомі і на території південної Польщі, і в близьких до Карпат районах, і у більш віддалених [683; 490]. Очевидно, і населення цих західних районів мало господарський уклад, подібний до укладу племен підкарпатських курганів.

Гіпотеза М. Ю. Смішка здається цілком правдоподібною. Слід відзначити, що і в Прикарпатті скотарство розвивалося в рамках осілого господарства, про що свідчить, зокрема, тривалий характер поселень (судити про це, правда, досі можемо головним чином на підставі оцінки розмірів кладовищ [324, с. 135]), з тією хіба різницею, що в літній час отари, треба думати, переганялися на високогірні пасовища — полонини, як це, зрештою, практикується і в наш час.

Можна думати, що взагалі співвідношення між землеробством і скотарством, питома вага того і другого, в межах усталеного, виробленого протягом багатьох століть типу господарства в різних районах було неоднаковим. В значній мірі це співвідношення повинно було залежати і від географічних умов в межах мікрорайонів.

Господарська функція скотарства Скотарство задовольняло різні потреби черняхівського суспільства. Насамперед йдеться про забезпечення населення м'ясом. Як уже говорилося, майже весь остеологічний матеріал, що трапляється при розкопках поселень, являє собою харчові покидьки. Серед тварин, що призначалися на їжу, головне місце займали саме ті види, які найбільш представлені в наших матеріалах, — велика і дрібна рогата худоба та свиня. На м'ясо йшла і свійська птиця, кістки якої теж трапляються на поселеннях. Але крім м'яса скотарство давало молоко і продукти його переробки.

Крім того, скотарство давало населенню черняхівської культури і ряд інших продуктів: вовну, що йшла на виготовлення тканин, шкіру, яка використовувалася для взуття, ременів, зброї тощо. Кістка і ріг, в свою чергу, знаходили собі застосування в господарстві як сировина для виготовлення досить різноманітних речей. Останні теж

часто трапляються при розкопках (гребінці, проколки, швайки, кочедики, стилі для письма, підвіски і т. д.).

Але не лише заради одержання продуктів тваринництва займалися носії черняхівської культури розведенням худоби. Вона була необхідна і як робоча сила, і як засіб транспорту, що в умовах тісних взаємин в масштабах величезної території набував особливого значення.

У зв'язку з сказаним великий інтерес становить унікальна знахідка зображення коня на черепку, що трапилася при дослідженні пізнього поселення черняхівської культури в с. Черепин (Черкаська обл.). Цей черепок було знайдено під час розчистки однієї

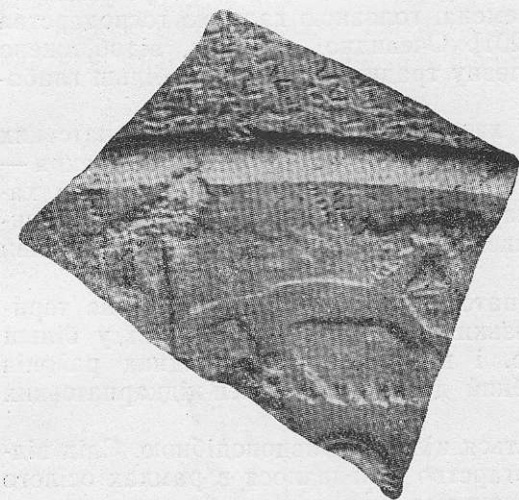

Рис. 14. Зображення коня на черепку (Черепин Черкаської обл.).

з печей. Він належав невеликій, тонкостінній посудині, багато орнаментованій. Орнамент — досить різноманітний — розташовувався кількома ярусами; один з них складала зображення коней, виконані технікою штамповки. Одне зображення збереглося повністю. Найцікавіше те, що коня зображено в упряжці. Але, на жаль, зображення того предмета, який тягне кінь, частково відбито: видно лише вертикальний брус, за яким іде уже голова дальшого коня. Отже, це не віз; найбільш імовірним здається припущення, що коня запряжено в плуг. Коли ця думка правильна, в черепинській знахідці маємо унікальне зображення сцени оранки, значення якої важко переоцінити. Та як не тлумачити це зображення, безсумнівним залишається те, що в ньому кінь виступає як тяглова тварина, засвідчуючи тим самим реальний факт використання його в цій ролі в черняхівську епоху [66].

Все сказане говорить про те, що скотарство у черняхівських племен хоча й займало підпорядковане місце в системі господарства у

порівнянні з землеробством, але разом з тим відіграло дуже помітну роль в задоволенні найрізноманітніших потреб суспільства.

Мисливство Значно меншою була роль промислів: мисливства, бортництва, рибальства, збиранництва. Ці галузі виробництва втратили своє провідне місце в системі економіки ще за доби енеоліту і вже ніколи не мали вирішального значення, хоча в літературі і можна зустріти протилежні висловлювання⁸. Всі названі галузі виробництва, безперечно, розвивалися у черняхівських племен, але займали загалом дуже незначне місце в системі господарства.

Матеріалом, що дозволяє судити про розвиток мисливства у носіїв черняхівської культури, є кістки промислових диких тварин, що іноді трапляються на поселеннях культури. Вони займають абсолютно незначний процент серед усієї маси остеологічного матеріалу. За думкою В. І. Цалкіна, черняхівська культура серед інших культур залізного віку у Східній Європі характеризується найнижчим процентом кісток диких тварин: серед дослідженого ним матеріалу вони становлять лише 5,9%, тоді як зарубинецька культура показує 47,6%, верхньоокські городища — 41,6%, а так звані ветлузькі городища — 63,7%; навіть городища низового Дніпра дають понад 20% кісток промислового звіра, не кажучи вже про культури лісової зони [403, с. 63]. Отже, говорити про скільки-небудь важливе (не те що вирішальне) значення мисливства в господарстві черняхівських племен не доводиться: в кращому разі воно відіграло підсобну роль. Є. Веловейський припускає, що на розвиток мисливства в конкретних випадках безпосередньо впливали ландшафтні умови: мешканці поселень, розташованих поблизу лісових масивів і пущ, мовляв, мусили приділяти більшу увагу цій стороні господарської діяльності, тоді як жителі безлісних районів були позбавлені таких можливостей [403, додаток 11 та 12].

Однак фактичні дані не підтверджують цієї здогадки. Адже навіть городища низового Дніпра, тобто поселення, розташовані в умовах абсолютно несприятливих для розвитку мисливства, дають процент кісток промислових тварин втричі більший, ніж середньодніпровські поселення черняхівської культури, що мали до своїх послуг великі лісові масиви. Не можемо не звернути уваги і на помітні коливання у співвідношенні остеологічного матеріалу серед різних груп лісового населення. Так, наприклад, зарубинецькі племена, за підрахунками

⁸ Маємо на увазі відому концепцію, згідно з якою стародавні східні слов'яни до XI—XII ст. не знали хліборобства і існували з розвитку лісових промислів і торгівлі. Ця концепція була розвинута в кінці XIX — на початку XX ст. в працях В. О. Ключевського [155; 156], М. О. Рожкова [277], М. Я. Аристової [9]. М. В. Довнар-Запольського [136] та ін. Проте вона виявилась абсолютно хибною і повністю спростована в радянській науці.

В. І. Цалкіна, дають 47,6% кісток диких тварин, тоді як городища Дякова типу — тільки 20,5%. Отже, вирішальне значення має уклад господарства, характерний для тієї чи іншої групи племен, а не географічні умови, хоча скидати зовсім з рахунку останні теж було б неправильно.

Що ж до характеристики окремих поселень, то наявний матеріал виявляється таким мізерним, що ні про які закономірності говорити не доводиться.

Відомості по Україні зведені нами в табл. 2, складеній на підставі визначень І. Г. Підоплічка та В. І. Цалкіна [250; 403]. Як бачимо, навіть там, де рештки диких тварин були знайдені, вони представлені поодинокими особинами.

Таблиця 2

Пам'ятка	Олень благородний	Косуля	Лось	Дикий кабан	Вовк	Заєць	Бобер	Тхір	Хом'як, сліпак	Дика птиця
Жуківці	1	—	—	—	2	—	—	—	1	3
Леськи	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Ломовате I	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
Ломовате II	1	2	—	1	—	—	1	3	—	—
Журівка	—	2	—	—	—	1	—	1	—	—
Єрківці	—	—	—	1	—	—	—	—	—	2
Коровинці	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
Башмачка	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Микільське-на-Дніпрі (1940 р.)	1	—	—	—	—	—	—	—	1	3
Микільське-на-Дніпрі (1950 р.)	—	1	—	—	—	1	1	—	—	—
П'ражів	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Разом	5	6	1	2	2	2	2	4	3	8

На поселеннях Молдавії, за даними Г. Б. Федорова, кістки диких тварин становлять від 5 до 10% загальної маси остеологічного матеріалу. Представлені: кабан, косуля, благородний олень, ведмідь, вовк, а також дика птиця [385, с. 255].

На поселенні в с. Лука-Врублівецька, розташованому у Середній Наддніпрянщині, кістки диких тварин теж становили 10% [348, с. 18].

Але є й винятки. На поселенні в с. Лукашівка (Орґеївський район, Молдавська РСР, поселення III) кістки промислових тварин становили близько 20%. Вони належали кабану, благородному оленю, косулі [385, с. 255].

На території Польщі картина залишається приблизно такою ж: переважна більшість поселень або не дають кісток диких тварин взагалі, або дають досить фрагментарний, випадковий асортимент [810, с. 164]. Так, на поселенні в Тинцю, під Краковом, знайдено рештки косулі, благородного оленя, зубра, вовка, дикого кабана; в Новому Дароміні (повіт Сандомир) — тура і тарпана (дикого коня); у Вроцлаві-Козанові — оленя.

У своїй сукупності знахідки, що походять з різних пунктів, дають досить повне уявлення про склад промислової фауни лісостепової смуги Східної Європи. В них представлені: зубр, тур, благородний олень, лось, косуля, тарпан, дикий кабан, ведмідь, вовк, тхір, заєць, бобер, сліпак, хом'як, дика птиця. Представлений навіть такий рідкісний для лісостепу вид, як дикий кінь, причому він знайдений в районі, дуже віддаленому від причорноморських степів (р-н Сандомира в Польщі).

Це свідчить, що об'єктом полювання була практично вся промислова фауна, але звідси ж можна зробити висновок про нецілеспрямований, випадковий характер самого мисливства. Увагу черняхівських мисливців привертало як м'ясні, так і хутряні звірі. За підрахунками В. І. Цалкіна, серед матеріалів, досліджених ним, рештки хутряного звіра становили 37,5% (дяківські городища, наприклад, дають 74,7% хутряного звіра, верхньоокські — 68,3% [403, с. 64]). Звідси б впливало, що головну увагу черняхівських мисливців привертало полювання заради м'яса. Але треба ураховувати, що оскільки кістки, знайдені на поселеннях, — це переважно харчові покидьки, їх склад може визначатися саме цією обставиною. Тварини, м'ясо яких не придатне для їжі (куниця, тхір, лисиця, горностаї, видра, ласка тощо), можливо, саме тому і відсутні (чи майже відсутні) серед основної маси остеологічних знахідок.

Тим часом відомо, що продукція хутряного промислу займала почесне місце у зовнішній торгівлі племен Східної Європи. Відомо, що давня Русь досить жваво торгувала хутром з різними країнами в часи раннього середньовіччя. Очевидно, цей промисел має глибокі корені⁹.

Техніка мисливства Головним знаряддям полювання, безперечно, були лук і стріли — іншими засобами важко було досягти таких швидких тварин, як олень, косуля, лось, вовк, заєць і т. д. Звичайно прийнято вважати, що характерною деталлю мисливських стріл є кістяні наконечники [403, с. 65]. Такі наконечники

⁹ Б. О. Рибаків [264, с. 326] звернув увагу на відомості про те, що південно-східні сусіди антів — утігури — були посередниками в торгівлі хутром в середині I тисячоліття н. е. У зв'язку з цим він висловлює припущення, що хутро, яке було предметом цієї торгівлі, вони одержували в значній мірі у населення лісостепу, у антських племен.

досить часто трапляються серед матеріалів середньовічних поселень, а в пам'ятках I тисячоліття н. е. лісової смуги становлять одну з найпоширеніших категорій знахідок (наприклад, на городищах дякова типа). Але в пам'ятках черняхівської культури вони поки що невідомі. З одного боку, це знову-таки свідчить про порівняно слабкий ступінь розвитку мисливського господарства, але, з другого боку, не може бути сумніву, що для полювання використовувалися і стріли з залізними наконечниками. Останні іноді вдається досить чітко відрізнити від наконечників бойових стріл.

Наконечник промислової стріли знайдений на поселенні в с. Лесяки при розкопках згадуваного вже двора черняхівської культури. Отже, зв'язок його саме з цією культурою — поза сумнівом [59, табл. II, 6]. Це був дуже невеликий наконечник черешкового типу з надто тоненьким черешком, очевидно, розрахованим на закріплення у відповідно тонкому деревку, і коротким масивним вістря. Незначна товщина черешка свідчить, що стріла, оснащена цим наконечником, належала до числа найлегших. Разом з тим масивний і по суті тупий кінець вістря виключає кваліфікацію цієї стріли як бойової: вона діяла не стільки пробивною, скільки ударною силою, вона не пробивала жертву, а оглушала її ударом. Це — спеціалізована стріла для полювання на дрібного хутряного звіра (білку, куницю, соболя), яка не псувала цінну шкурку звіра. Розміри наконечника: довжина — 3,7 см, довжина черешка — 2,7 см, ширина вістря — 0,4 см, діаметр черешка — 0,15 см.

Аналогічний наконечник був знайдений в Іголомі (Польща).

Кілька знахідок подібних наконечників трапились у Молдавії. Г. Б. Федоров характеризує їх як наконечники стріл: залізні, ковані, тупоконечні, «зрізані або роздвоєні на кінці; перші для полювання на хутряного звіра, другі — на птицю» [385, с. 108]. Такі стріли знайдені на поселеннях в Крокмазах (поселення I), в Жавренах, Єкімауцах [385, с. 108].

Але, звичайно, лук і стріли були не єдиним засобом полювання. Деякі дослідники вважають, що зброєю мисливця могли бути списи, сокири, рогатини тощо [385, с. 251; 253; 260; 385, с. 164]. Та годилися вони для полювання не на всяку дичину, а тільки на великих тварин (наприклад, на ведмедя чи кабана). Разом з тим, поза сумнівом, черняхівські мисливці мусили широко застосовувати різного роду пастки, капкани, сілки тощо. Якщо Б. О. Рібаков правий в своєму тлумаченні символу вересня на лепесівській вазі як сітки для птиць, це може бути побіжною вказівкою на те, що перевісище було одним із вживаних засобів здобуття промислової птиці.

Так само певне значення, мабуть, мали подібного роду пристрої для добування дрібного звіра: тхорів, куниць, зайців, ласок і т. п. На

жаль, матеріальних залишків таких речей серед археологічних матеріалів черняхівської культури поки що не маємо.

Рибальство Рибальство займало в господарстві черняхівських племен приблизно таке ж місце, як і мисливство, хоча сліди його виступають менш виразно, ніж сліди мисливства. Кістки риб зберігаються в землі не так добре, як кістки тварин, та й виявити їх значно трудніше — хіба, коли йдеться про рештки великих риб. Але останні в умовах лісостепової смуги Східної Європи трапляються не так часто. Найбільш поширені у нас породи риб: щука, карась, линь, різні види коропових риб тощо — переважно не залишають залишків у землі.

Проте в деяких випадках дослідники відзначають знахідки кісток великих риб, зокрема, осетрових, сома та ін. Такі знахідки трапились на кількох пам'ятках Молдавії [385, с. 108] (на жаль, автор не називає ті конкретні поселення, де такі знахідки мали місце) та України [250]. В Єрківцях знайдено залишки щуки (2 особини) та невизначеної риби (1 особина). В Башмачці — кістки невизначеної великої риби (1 особина). В Микільському-на-Дніпрі в 1940 р. виявлено кістки сома (2 особини), судака (1 особина), осетра (2 особини), невизначених риб (2 особини), а в 1950 р. — сома (1 особина) та осетра (1 особина). Заслуговує на увагу, що всі ці знахідки трапилися на поселеннях, розташованих безпосередньо поблизу Дніпра.

При розкопках одного з жител на поселенні в с. Черепин, поблизу Корсуня-Шевченківського на Пороссі, були знайдені кістки та луска великої риби ¹⁰.

Багатство східноєвропейських річок рибою неодноразово відзначали античні автори, починаючи від Геродота [Нег., IV, 53]. Загалом природні умови були дуже сприятливими для розвитку рибальства у всіх районах поширення черняхівської культури.

Рибальський промисел у черняхівських племен розвивався у двох напрямках: індивідуальний лов за допомогою снасті, озброєної гачком, і масовий за допомогою сітки. Знахідки рибальських гачків дуже рідкісні серед матеріалів черняхівської культури, але відомі. Один з них було знайдено на поселенні Алчедар III (Молдавська РСР). Це був кований залізний гачок з жальцем, довжиною 3,5 см [385, с. 108]. Друга знахідка трапилася на території Сілезії, в с. Ольбрахтиці (повіт Вехова), на могильнику III—IV ст. [707, с. 68].

Наявність серед моделей, якими прикрашений ланцюг з Сіладь-Шомлю, моделі тризубої ості свідчить, що й такий вид знаряддя був на озброєнні черняхівських рибалок.

Більш поширеним, очевидно, був масовий лов риби за допомогою сітей. Свідченням цього є дуже часті знахідки глиняних, добре обпа-

¹⁰ Розкопки автора в 1959 р. (не опубліковано).

лених грузил для сіток, які трапляються по всій території культури у великій кількості. Вони мають дуже витриманий характер: форма їх пірамідальна, з квадратним, іноді заокругленим перерізом, з усіченою, злегка заокругленою вершиною. Тісто, з якого ліплено грузила, перемішано дуже погано, має грубі домішки (шамот), обпал хоча

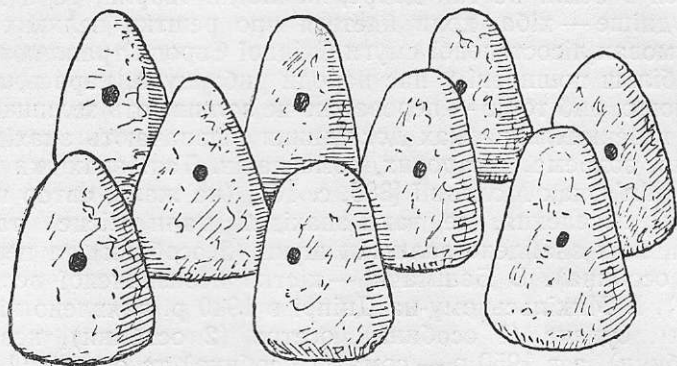

Рис. 15. Грузила для сітей (Мирзешти, Молдавія).

і достатній, але нерівномірний, у зв'язку з чим колір коливається від жовто-бурого до чорного і сірого (обпалювали, очевидно, на багатті). Посередині висоти є наскрізний отвір для прив'язування; оскільки грузило має пірамідальну форму, нижня частина його завжди значно важча від верхньої, завдяки чому воно зберігає стійке положення.

Дуже часто грузила мають очевидні сліди спрацьованості: від тривалого перебування в підвішеному стані верхній край отвору перетрався мотузкою, за допомогою якої грузило прив'язувалося до сітки. Це є незаперечним свідченням, що маємо справу дійсно з грузилами, а не підставками під вертели, як гадав дехто з дослідників.

Навряд чи можна погодитися і з думкою про те, що ці грузила були знаряддям ткацького виробництва [385, с. 257; 272, с. 312] і служили важками для відтягування основи: вони надто великі і важкі для цього. Їх середня висота досягає 10—12 см, отже, за масштабом це грузила для сітей, і то досить великих (типу неводів).

У знахідках такі грузила трапляються поодинокими екземплярами і більш-менш значними групами. Ця обставина здається важливою з точки зору розуміння способу їх використання: адже рибальські неводи справді вимагали чимало грузил.

Так, на поселенні в с. Мирзешти (Оргєївський р-н, Молдавська РСР) було знайдено 13 конічних грузил описаного типу висотою від 9 до 12 см [385, с. 257]. На поселенні в Будештах (Кріулянський р-н,

Молдавська РСР) в одному з жител (№ 3) знайдено шість цілих і розбитих екземплярів [272, с. 313].

Поодинокі знахідки подібних грузил зафіксовані на багатьох поселеннях. У Середній Наддніпрянщині можна назвати поселення в Леськах, Жуківцях, Новолипівському, Дахнівці, Радуцківці і ряд інших [59, табл. II, 25; 210, с. 164; 87, с. 156 та ін.]; у Наддністрянщині — Сухостав, Ріпнів II, Іванківці та ін. [64; 29, с. 64 і ін.]; в Молдавії — Жаврени, Лукашівку, Стольнічени, Сакарівку, Балцати, Ходороуці та ін. [385, с. 108, 253, 255, 257, 273]; на Волині — Ягнятин [209, с. 27] і багато інших. Дуже часто трапляються вони в пам'ятках Польщі [478], Чехословаччини [698, с. 5, рис. 217] і т. д.

Можливо, в той час вживалися і іншого типу грузила, наприклад, круглі [272, рис. 18, 3].

Лісові промисли

Що стосується лісових промислів — бортництва, збирання ягід, грибів тощо, то про це жодних конкретних свідчень не маємо, хоча навряд чи можна сумніватися, що черняхівські племена так чи інакше практикували всі ці форми господарської діяльності. Відомо, що за доби раннього середньовіччя бортництво у слов'янських народів розвилось настільки, що його продукти (віск, мед і ін.) були навіть в числі предметів вивозу.

Для раніших часів прямих вказівок писемних джерел щодо зайняття слов'янських племен (чи їх сусідів) лісовими промислами не маємо, хоча Тацит ще на початку нової ери підкреслював, що населення Германії активно споживало лісові плоди [TG, 23]. У Пріска Панійського, автора V ст. (отже, сучасника черняхівської культури), знаходимо слов'янське слово «мед» (μεδος) (HG, I, 8), яким позначався хмільний напій, що, очевидно, справді виготовлявся з меду. В усякому разі, якщо існувало слово, то повинно було існувати і те, що цим словом позначалося, тобто сам мед. Отже, можна думати, що використання меду слов'янами в V ст. було явищем досить звичайним. Це не могло не стосуватися (хоча б частково) носіїв черняхівської культури, представників якої найімовірніше і міг зустріти Пріск в ставці Аттілі.

Можна вказати і на таку побіжну археологічну репліку щодо зайняття черняхівських племен бортництвом. Як відомо, деякі ювелірні вироби, властиві їх культурі, виготовлялися способом виливання повоскової моделі (спосіб взагалі дуже поширений в ранні епохи [271, с. 80—81]). Потрібний для цього віск давало бортництво.

Виходячи з загальних міркувань і оцінюючи потреби суспільства, з одного боку, і природні можливості лісостепової смуги Східної Європи, з другого, можна припускати, що ліс давав носіям черняхівської культури гриби, лісові горіхи¹¹, різного роду ягоди (дику малину, жи-

¹¹ Про знахідки лісових горіхів в деяких похованнях «римської епохи» в Сілезії згадує Є. Веловецький [810, с. 163].

ну, кизил, чорницю, суниці і т. д.), деякі рослини, що в дикому вигляді придатні до їжі (лобода, щавель тощо), лікарські рослини, перше знайомство з якими, напевне, уходить в початкові епохи людської культури (як-от ромашка, крушина, липа, шипшина, чебрець, м'ята і багато ін.), рослини, властивості яких використовувалися у виробничих процесах (для виготовлення фарб, дубіння тощо); рослини, потрібні для виготовлення різного роду господарських речей: лоза для плетіння корзин, вершів і інших виробів, лико і т. д. і т. п., не кажучи вже про те, що ліс був невичерпним джерелом постачання деревесиною, значення якої в житті стародавньої людини було надзвичайно великим і різноманітним.

Але говорити про все це можна лише в порядку загальних міркувань (хоча і цілком безсумнівних чи, принаймні, дуже правдоподібних), оскільки прямих матеріалів з приводу цього в наявному колі джерел не знаходимо.

Щедра природа Східно-Європейської рівнини з її промисловою фауною, повноводні ріки, багаті рибою, лісові масиви, де був такий широкий простір для мисливства, бортництва, збиральництва,— все це, безперечно, спонукало місцеве населення до зайняття найрізноманітнішими промислами. Однак і полювання, і лов риби, і збирання ягід, грибів, меду чи воску — все це служило лише своєрідним і багатолінійним додатком до основних галузей виробничої діяльності черняхівських племен — хліборобства, тваринництва і ремесла.

Можна погодитися з польським дослідником В. Хензлем, який підкреслює соціальний аспект розвитку промислів в епоху раннього середньовіччя [547, с. 94 і далі] (що може, однак, бути поширеним і на добу, яка нас цікавить в даному випадку): зайняття цими промислами мало особливе значення для найбільш вразливих верств населення, які не могли повністю забезпечити своє існування засобами основних галузей виробництва. Експлуатація готових багатств природи, які на той час, мабуть, ще не були під таким суворим контролем суспільства, як за доби розвиненого феодалізму, в значній мірі допомагала їм якимось зводити кінці з кінцями, особливо в неурожайні роки.

ПЕРЕРобКА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПРОДУКТІВ

Важливим питанням, зв'язаним безпосередньо з сільськогосподарським виробництвом у племен черняхівської культури, є питання про первинну обробку сільськогосподарської продукції.

Млини

Насамперед йдеться про обробку зерна, яка здійснювалася за допомогою ротаційних жорен, що приводилися в рух мускульною силою людини, а в деяких випадках, можливо, тварин. Знахідки таких жорен або їх уламків на поселеннях черняхівської культури трапляються досить часто і являють собою одну з найпоширеніших речових категорій культури [674]. Без ризику впасти в помилку можна твердити, що такі знахідки характерні чи не для кожного поселення, хоча, само собою зрозуміло, не всюди вони точно фіксовані. Але й тих знахідок, що вже стали надбанням науки, виявляється надзвичайно багато, і називати їх всі зараз здається недоцільним. Тому зупинимось лише на деяких характерних знахідках.

Переважає більшість знахідок жорен (або їх уламків) трапилася в умовах, які не дозволяють судити про їх спосіб використання, або вказують на безпосередній зв'язок з конкретними будинками [274, с. 116]. Але разом з тим відомі і знахідки своерідних млинів, тобто спеціальних споруд, що призначалися для мукомельного виробництва.

Один з таких млинів був досліджений на поселенні між селами Синицівкою та Сабатинівкою на Південному Бузі (Кіровоградська обл.), відкритому А. В. Добровольським ще в довоєнні роки і частково розкопаному Е. О. Симоновичем в 1949 р. [299]. Тут, приблизно за 75 м від берега р. Синюхи, розкрито рештки невеликої споруди, від якої залишився розвал обпаленої обмазки від стін. Жодних слідів печі тут, однак, виявлено не було, з чого можна вивести, що ця споруда не була житловим приміщенням. В південно-західному куті її знаходилась млинова установка, яка й визначає справжнє призначення споруди. Фундамент цієї установки становила субструкція з дрібного каміння і великих черепків. Над ним з великих каменів був викладений круг висотою до 1,5 м. Плоскі камені укладалися так, щоб мати деякий на-

хил до центра; щілини між великими брилами заповнювалися дрібним камінням. В центрі цього кругового підвищення знаходилося нижнє жорно — так званий лежняк, який в процесі роботи перебував у нерухомому стані. Він був виявлений *in situ*, тобто в тому положенні, яке він займав під час функціонування установки. Верхній, рухомий камінь (бігун) відсутній.

Діаметр збереженого лежняка становив близько 0,35—0,40 м; це нормальний розмір ручних жорен, які і в наші дні де-не-де використовуються по селах для домашнього помелу. З північного боку установки знаходився плесканий камінь, на який вигрібалася готове борошно. Для цього, мабуть, служила широка кістка, знайдена тут же.

Всередині розкопаної споруди знайдено типовий черняхівський матеріал, головним чином, кераміку, серед якої привертає увагу чимала кількість уламків великих товстостінних піфосоподібних посудин, що, напевно, служили тарою для зберігання зерна і у зв'язку з цим мають в літературі назву «зерновиків».

Дуже цікаві залишки млина виявлені недавно в с. Іванківці (Житомирська обл.). Це поселення, відкрите вчителем-краєзнавцем С. О. Липою, в 1959—1960 рр. досліджувалося І. С. Винокуром [92, с. 41]. Розкопками розкрито рештки великого наземного житла, яке складалося з двох камер: одна з них була власне житловим приміщенням, друга служила приміщенням для млина. В ній виявлено дві установки, цілком подібні до щойно описаної.

Вони являли собою спеціально вимашчені підвищення, на кожному з яких знаходилася пара жорен. Нижні камені — лежняки — збереглися *in situ*, в тому положенні, як в часи функціонування млина, верхні камені — бігуни — розбиті, і уламки їх виявлені тут же. Крім того, було знайдено ще один жорновий камінь, який, мабуть, був запасним.

Поруч з описаними установками знаходилася яма з стінками, обмазаними глиною, куди зсипалося готове борошно; вона була з'єднана з жорнами двома рівчаками, якими борошно в процесі роботи жорен потрапляло в приймач. І тут знайдено велику і широку кістку, яка служила для вигрібання борошна.

Цікаво, що обидві камери дослідженого житла мали печі, отже, приміщення млина обігрівалося, що вказує на його постійне функціонування протягом усього року, в тому числі і взимку.

Знахідки, виявлені під час розкопок описаного житлово-господарського комплексу, засвідчують приналежність його до черняхівської культури (кераміка, фібула, яка, на думку автора, датується IV—V ст., залізні предмети тощо).

Можливо, з залишками млина маємо справу і на поселенні в Будештах (Кріулянський р-н, Молдавська РСР). Під час дослідження поселення відкрито залишки невеликої наземної будівлі, прямокутної в

плані. На схід від неї виявлено скупчення жорен, а також черинь печі. Автор розкопок вважає, що тут представлено залишки мукомельного виробництва та масової випічки хліба [404, с. 183].

Знахідки окремих жорен

Жорна знайдено в Середній Наддніпрянщині при розкопках жител в селах Куті, Верхньо-Тарасівка (Дніпропетровська обл.), Привільне та Августинівка (Запорізька обл.), Радуцьківка (Полтавська обл.), Поклітарівка (Кіровоградська обл.) та ін. [308, с. 183; 209, с. 23, 27; 170, с. 130; 126, с. 86; 342, с. 111 та ін.].

На Волині знахідки жорен трапилися в Ягнятині, Пражеві, Слободищі, Маркушах, Житинцях (Житомирська обл.) і в ряді інших місцевостей [93, с. 77].

Для Молдавії Г. Б. Федоров називає такі пункти: Крокмази II, Балцати, Середні Жори, Лопатна, Шолданешти IV, Собарь, Гринауці, Стольнічени і т. д. [385, с. 105]. На поселенні в Загайканах знахідки уламків вапнякових жорен, за свідченням Е. А. Рікмана, траплялися майже в кожному житлі [274, с. 116].

На території Малої Польщі відзначимо знахідку жорен в с. Крочиці (повіт Олькуч). Тут існує печерне поселення III—IV ст., на якому трапився верхній жорновий камінь з чотирикутним отвором (діаметр — 31 см) [746, с. 170; 810, с. 122]. На поселенні в Могилі знайдено три пари жорен з круглими отворами у верхніх каменях; діаметр їх 44, 39 та 34 см [818, 810, с. 122]. Крім того, жорна чи їх уламки знайдені в таких пунктах: Славіна (повіт Краків), Турбія (повіт Тарнобжег), Зофіполе (повіт Пршовиці) [674; 810, с. 122—123].

В Сілезії подібні знахідки мали місце в Ліготі (повіт Гродків), Шарлеї (повіт Свентохловиці), Грошовицях (повіт Ополе), Лесниці (повіт Люблинець), Рибній Колонії (повіт Тарновські Гури), Сленжах (повіт Вроцлав), Косьцелісках (повіт Олесьно) та ін. [674; 810, с. 122—123; 793, с. 101].

Так само часто траплялися знахідки жорен на території Румунії, в Словаччині і т. д.

Особливо слід відзначити знахідки жорен у вторинному заляганні, тобто використання їх не за призначенням і спеціально з ритуальними цілями. Дуже цікавою, зокрема, є знахідка кількох жорен при дослідженні святилища в с. Іванківці (Хмельницька обл.).

В цьому селі, на території поселення черняхівської культури, до недавнього часу знаходилися три кам'яні зображення язичницьких богів [129]¹. Розкопки, проведені в цьому місці, виявили залишки святилища [64; 86]. Зокрема, довкола одного з ідолів, який до 1952 р. стояв на тому

¹ Зараз два ідоли знаходяться в Кам'янець-Подільському історичному музеї, а третій — в Чернівецькому краєзнавчому музеї.

місці, де його було поставлено півтори тисячі років тому, відкрито залишки трьох жертвників або алтарів, розташованих радіусами по сторонах світу, а також серію ритуальних ям. Особливо добре зберігся східний алтар. Він являв собою вимостку з каменів близько 1,15 м в довжину, на яку було покладено два жорна, обмазані глиною, після чого зверху був укладений ще один шар вапнякового каміння.

Другий жертвник виявився зруйнованим, але тут також був знайдений цілий жорновий камінь. З північної сторони від ідола залишилися лише незначна кам'яна викладка, але і тут знайдено уламки жорен.

Жорна, збережені повністю, мали діаметр 0,45—0,47 см і товщину близько 2—7 см. В центрі їх є наскрізні отвори: у одного круглий, у двох — прямокутні. Поверхня всіх трьох жорен має явні сліди спрацьованості (про це ж говорить і їх незначна товщина); одно з них було розбито на дві частини.

Тлумачення цієї знахідки становить спеціальний інтерес. Повторення ситуації робить мало правдоподібним припущення щодо її випадковості. Очевидно, на жертвнику були використані старі, спрацьовані жорна, які вже не годилися для виконання своїх прямих функцій. Але розглядати їх як простий будівельний матеріал теж навряд чи доцільно. Очевидно, їх місце в жертвнику було обумовлено якимись ідеологічними моментами, зв'язаними з культами, що мають землеробську основу.

Конструкція жорнових установок

Таким чином, повсюдне поширення ротаційних кам'яних жорен на всій території черняхівської культури можна вважати цілком очевидним. Тип жорен загалом дуже витриманий, як і їх розміри (близько 0,35—0,50 м в діаметрі). Матеріалом для їх виготовлення служив вапняк. Він досить твердий для того, щоб виготовлений з нього камінь витримував тривалу експлуатацію і не додавав до борошна багато пороху від стирання власного тіла. Разом з тим вапняк порівняно легко піддається обробці, завдяки чому йому надавалася перевага перед кристалічними породами (гранітами).

Робоча поверхня верхнього каменя здебільшого була трохи ввігнутою, а нижнього — випуклою. Це робилося для того, щоб борошно легше переміщалося від центра до країв.

Технічна реконструкція таких жорен, зрештою, не викликає труднощів: нижній камінь (лежняк) закріплювався нерухомо; кризь його центр пропусклася вісь, на якій закріплювалося верхнє жорно, що оберталося при роботі. Ручні жорна, відомі етнографічно, приводилися в рух спеціальною ручкою, що закріплювалася одним кінцем на краю бігуна, а верхнім — до стелі безпосередньо над віссю установки. Але принаймні деякі з черняхівських жорен мають конструкцію іншу, що наближаєть-

ся до конструкції пізніших механізованих жорен. Їх верхні камені мають в центрі отвір не круглий, як це буває, коли бігун обертається довкола нерухомої осі, а прямокутний. Це — тип жорна з порхлицею і рухомою віссю. Ще недавно вважалося, ніби така конструкція жорен в Східній Європі з'явилася лише в часи середньовіччя (в Київській Русі [266]). Але, як бачимо, що дату доводиться відсунути вглиб принаймні на півстоліття: Можливо, така конструкція жорен свідчить про використання тяглової сили свійських тварин.

Щодо водяних млинів, які в Європі вперше з'явилися в I ст. н. е., але серйозного поширення навіть в Римській імперії набули не раніше III—IV ст., то поки що ми не маємо ніяких даних, які вказували б на їх наявність у черняхівському суспільстві.

Тим менше підстав припускати можливість використання сили вітру. Перші вітряки з'явилися лише за часи раннього середньовіччя. Отже, мускульна сила людини і свійських тварин, треба думати, була основним і може єдиним джерелом енергії, за рахунок якої працювали розглянуті вище млини.

Зернотерки Поряд з жорнами на поселеннях черняхівської культури трапляються зернотерки і їх уламки. До початку нової ери вони були головним знаряддям первинної обробки зерна у хліборобського населення Східної Європи. Звичайно, зернотерка, яка допускає лише прямолінійний рух під час роботи, являє собою знаряддя, значно примітивніше, ніж ротаційне жорно, що працює з значно меншою затратою сил і часу, і, отже, більш ефективно з технічної точки зору. Але поява і поширення жорен не привели до повного зникнення з побуту зернотерок, і принаймні деякий час обидва типи знарядь продовжували співіснувати.

Знахідки зернотерок менш привертали увагу дослідників, ніж знахідки жорен, але й вони фіксовані в кількох випадках. Так, на черняхівському поселенні в с. Майорка (Дніпропетровська область) серед інших речей знайдено зернотерку [209, с. 21]. Кілька уламків зернотерок було знайдено при дослідженні поселення в с. Привільному (Запорізька обл.) [170, с. 129—130]. На території Молдавії зернотерки знайдені на поселеннях в Лопатні (Оргеївський р-н) та Малаештах (Ришканський р-н) [385, с. 105, 257]. На території Польщі — на поселенні в Шарлеї (повіт Свентохлавиці) [560].

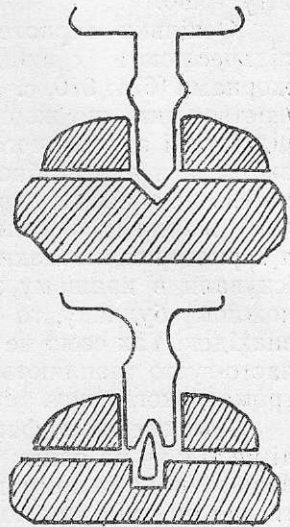

Рис. 16. Схема жорнової установки. (за А. Насшем).

Зернотерки черняхівської культури являють собою плоскі камені з поздовжнім заглибленням, в яке насипалося зерно. Виготовлялися вони переважно з вапняку, але розтирачі (або куранти), за допомогою яких зерно оброблялося, робилися з більш твердих порід — з пісковика, граніту тощо.

Оскільки зернотерки — знаряддя більш примітивне, дослідники підкреслюють їх швидке витиснення більш досконалыми ротаційними жорнами [674; 810, с. 153]. Співіснування обох типів знарядь іноді пояснюється тим, що жорна в перші століття нової ери були ще відносно рідкістю і здебільшого обслуговували всю общину, тоді як зернотерки вживалися для дрібного помелу в окремих сім'ях [385, с. 106]. Така гіпотеза не здається переконливою: виходячи з неї, дуже важко пояснити, чому жорна на поселеннях черняхівської культури трапляються часто, а зернотерки, навпаки, рідко. Адже якщо припустити, що на поселенні існували в кращому випадку одна-дві пари жорен, а зернотерки — в кожному будинку, то саме останні повинні були становити масовий тип знахідок. Так само не в'яжеться з цією гіпотезою і той факт, що жорна часто-густо трапляються саме в індивідуальних житлах, а не в спорудах громадського типу.

Але, зрештою, фактом є те, що жорна і зернотерки виступають іноді не тільки на одних і тих самих поселеннях, а й навіть в одному житлово-господарському комплексі (Привільне). Отже, доводиться визнати, що наявність ротаційних жорен у конкретному господарстві не завжди означала непотрібність зернотерок, які теж знаходили собі певне застосування.

Лишається думати, що жорна і зернотерки виконували в господарстві черняхівських племен різні функції. Оскільки функція перших ясна — помел збіжжя на борошно, то функцією других могла бути така обробка зерна, яка передбачала менший ступінь деформації, тобто виробництво крупи або очистку зерна від полови (перетворення проса в пшоно). Оскільки використання пшоно для приготування їжі засвідчено знахідкою обгорілих решток каші на Пастирському городищі, яке датується часом, дуже близьким до черняхівської культури (VII—VIII ст.), таке припущення здається цілком можливим і правдоподібним.

Пекарські печі На поселенні в Будештах в Молдавії поруч з залишками млина виявлено рештки печі — черинь з каменів. Г. Ф. Чеботаренко висловлює припущення, що ця піч служила для випічки хліба [404, с. 183]. Тут постановка проблеми досить цікава: очевидно, йдеться не про той хліб, який кожна родина випікала для себе, — для цього служили звичайні варисті печі в житлах. Йдеться про більш-менш налагоджене виробництво, що, мабуть, мало спеціалізований характер. Та ідея ця не нова: подібний погляд ще понад 60 років тому висловлював К. Гадачек, який частину печей, досліджених ним в Неслу-

хові, тлумачив як спеціалізовані пекарські печі і на цій підставі стверджував наявність на даному поселенні хлібопекарського виробництва [537, 534, 535]. Дуже можливо, що й піч, виявлена у приміщенні млина на поселенні в Іванківцях, теж служила для випічки хліба.

В наш час точка зору щодо наявності принаймні на деяких поселеннях першої половини I тисячоліття н. е. спеціалізованих пекарських печей підтримується в польській літературі, яка в цьому спирається на пам'ятки, досліджені в Сілезії та Малій Польщі [810, с. 155—156]. Зокрема, в 1953 р. в Іголомі (повіт Прошовиці) розкрито три печі з перекриттям у вигляді круглих склепінь, які дослідники тлумачать як пекарські печі [687, с. 32]. Одна з них входила до комплексу напівземлянкового житла, а дві інші знаходилися поза житловими спорудами, мабуть, на відкритому повітрі.

В Сілезії печі, виглумачені як пекарські, ще перед другою світовою війною були виявлені на поселеннях в Брожцю (повіт Стжелин) і Голембицях (повіт Олесниця) [701, с. 18, 222, 315; АВ, 1934, с. 104; АВ, 1935, с. 21; АВ, 1936, с. 31].

Аналогічні печі в центральних районах Польщі виявлені на поселеннях в Півоніцях на околиці Каліша [473, с. 177].

Про використання печей для випічки хліба на поселеннях римської доби в Чехословаччині (Страах, Прага — Подбаба, Голубиці та ін.) пише К. Шнайдерова [785, с. 236].

Близькою аналогією вважаються печі VI—VII ст., розкопані в м. Разграді в Болгарії. Там над руїнами античного міста Абрита виявлено культурний шар слов'янського селища з культурою типу Пастирського городища, з явними переживаннями черняхівської культури. Цей шар був представлений кількома печами з півсферичним склепінням, безпосередньо не зв'язаними з житлами [511, с. 9—13]. Можливо, ці печі дійсно служили для випічки хліба, на що, між іншим, вказують болгарські етнографічні паралелі [512, с. 76—77].

Знахідки печеного хліба і каші

Знахідки органічних залишків печеного хліба чи каші в комплексах черняхівського типу поки що невідомі. Але маємо і те, і інше в трохи пізнішому комплексі Пастирського городища, датованого VII—VIII ст. Оскільки в цьому комплексі виступають досить очевидні сліди черняхівського типу, вважаємо, що згадані знахідки можуть бути використані як важлива аналогія в нашому дослідженні.

У 1939 р. розкопками на лівобережній частині городища (С. В. Коршенко, В. П. Петров) було виявлено залишки печі, зв'язаної з напівземлянковою спорудою, частково знищеною старою траншеєю В. В. Хвойки. Під завалом печі, у попелі, виявлено уламки глиняної сковорідки, такої характерної для I тисячоліття н. е., і дві обвуглені грудки, згодом прийняті за шматки хліба [248, с. 79].

Ці шматки органічної маси були досліджені Вс. Петровим [248]² і виявилися обгорілими уламками невеликого коржа чи хлібця еліптично-ромбічної форми, довжиною близько 12 см. Спеціальний аналіз показав, що корж було зроблено із зерна волотчастого проса, змішаного з досить значною кількістю борошна з такого ж проса. Отже, в даному випадку маємо справу з двома видами переробки зерна — на борошно і на крупу. Корж був запечений (а не засмажений)³.

Під час розкопок на городищі в 1949 р. на тій же лівобережній частині було розкопано житло напівземлянкового типу і зв'язана з ним господарська яма, в якій виявилася миска з обгорілими рештками пшононої каші [67]. Спеціального технологічного дослідження проведено не було, але структура пшона видна досить добре.

Ці знахідки можуть пролити деяке світло на спосіб вживання продуктів обробки зерна в епоху, близьку до досліджуваної, хоча в обох випадках йдеться лише про пшоно. Тим часом, як нам вже відомо, племена черняхівської культури вирощували і інші злаки, і перш за все — хлібні. Яким способом готувалося тісто, можна лише догадуватися, але існує думка, що в цей час можна говорити про застосування квашні. Є. Веловейський вважає, що поява спеціалізованих пекарських печей була зв'язана з появою заквашеного тіста, хоча він припускає, що хліб з такого тіста не міг ще витіснити більш давні коржі, які становили головний вид печеного тіста, починаючи з доби неоліту [810, с. 155—156]. Як відомо, до порівняно недавнього часу дослідники вважали, що квашений хліб в слов'янських країнах з'явився десь у ранньому середньовіччі [513, с. 127].

Готування їжі Найпоширенішим способом приготування рослинних продуктів для споживання було варіння, як про це свідчать знахідки великої кількості кухонного посуду, — насамперед горщиків та банкоподібних форм, — що незмінно і у великій кількості трапляється при дослідженні кожного поселення.

Характер столового посуду дозволяє скласти певне уявлення і про ті страви, які споживалися мешканцями черняхівських поселень. Повсюдне поширення мисок, зокрема глибоких, вказує на те, що значне місце у харчовому раціоні черняхівських племен займала рідка їжа, тобто, очевидно, різного роду супи та кулеші.

Наявність глеків, а також кубків і чарок змушує ставити питання про напої, які теж становили неодмінну частину засобів споживання.

² Автор помилково відносить корж до скіфської епохи.

³ Вс. Петрову пощастило відтворити подібний корж з сучасних круп в лабораторних умовах. «Крупи були сильно намочені в холодній воді, обсушені зовні, нагріті в муфельній печі до 150—160° і змішані з 7—10% борошна, одержаного з перетертих і термічно оброблених тих самих крупів. Зроблені коржі мали недеформоване зерно і відносно слабку зв'язаність, але достатню, щоб витримати надану їм форму, коли їх перекладавали і пекли» [248, стор. 83].

Крім звичайної води та довізного вина, що привозилося в амфорах, уламки яких часто трапляються серед знахідок на поселеннях, вживалися напої місцевого виготовлення. В якійсь мірі, очевидно, можна говорити про молоко і молочні продукти, але поряд з ними, безперечно, існували і спеціальні напої, виготовлені з рослинної сировини або з меду, в тому числі і алкогольні.

Згадаємо ще раз повідомлення Пріска Панійського про мандрівку в ставку Аттіли в середині V ст., де йому довелося познайомитися з двома гатунками хмільних напоїв [НС, I, 8]. Один з них називався «медос» (μεδος); його назва цілком природно зіставляється з слов'янським «мед» (старовинний напій, поширений у слов'янських країнах). Другий мав назву «камос» (καμος), яка виступає не зовсім ясною. Частина дослідників реконструюють її як «квас» («кавас») [ВДИ, 1948, 4, с. 253], але інші воліють краще зіставляти її з фракійським «сапит» [255, с. 57—58] або навіть бачити в ній кумис. Проте, останнє виключається з огляду на заяву Пріска про те, що напій, названий цим словом, виготовлявся з ячменю. Цікаво, що «медос» вважався більш дорогим напоєм: його пропонували послам, тоді як слуги змушені були задовольнитися «камосом».

Само собою зрозуміло, обидва напої характеризують побут не кочовиків-гуннів, які не займалися ні вирощуванням ячменю, ні збиранням меду, а тих хліборобських східноєвропейських племен, які були втягнуті в рух, відомий як гуннська навала, тобто тих же носіїв черняхівської культури.

Як уже зазначалося, розведення тварин мало на увазі в першу чергу забезпечення і збагачення харчового раціону. Споживання м'яса є серйозною умовою розумового прогресу, оскільки м'ясо є головним джерелом поповнення організму азотистими речовинами і тим самим запорукою його нормального функціонування. Цікавим, між іншим, є звичай ставити їжу небіжчикам в могилу; іноді вона представлена саме м'ясом, рештками якого є кістки м'ясних тварин (барана або свині), що трапляються у похованнях. Цей звичай відбиває велику роль м'яса у харчовому раціоні черняхівських племен.

Більшість промислових звірів та риби, яких давало полювання і рибальство, теж йшли на харчування.

Щодо способу приготування м'яса можемо сказати лише те ж саме, що і у відношенні рослинних продуктів. На поселенні в с. Вольці Ласецькій (повіт Ловіч, Середня Польща) були виявлені печі, які автор розкопок трактує як печі для печіння м'яса [523, с. 128—131].

Деякі дані є про виготовлення молочних продуктів, зокрема сиру. На поселеннях черняхівської культури іноді трапляються уламки посудин з дірочками в стінках і в днищі. Так, на поселенні в с. Пепені (Синжерейський р-н, Молдавська РСР) знайдено фрагменти глибокої миски,

виготовленої на гончарному крузі з грубуватої глини з шершавою поверхнею. Ця миска мала наскрізні дірочки в стінках [385, с. 259].

Уламки аналогічних посудин банкоподібної чи конічної форми знайдені на поселеннях в Сакарівці (Синжерейський р-н, Молдавська РСР), Лопатні (Оргеївський р-н, Молдавська РСР), Будештах (Кріулянський р-н, Молдавська РСР), Гирбові (Атакський р-н, Молдавська РСР) та ін. [385, с. 105; 272, с. 313]. Висота їх від 10 до 15 см і діаметр від 10 до 18 см.

Подібні знахідки (хоча й не дуже часто) траплялися в Польщі і в інших районах поширення культури [466, рис. 10]. Вони служили для виготовлення сиру з кислого молока; дірочки в стінках (а іноді і в дні) потрібні були для збігання сироватки.

Використання вовни

Важливим моментом в господарстві було використання вовни, що поряд з волокнистими рослинами була головним джерелом сировини для виробництва тканин. Однею з характерних категорій знарядь, що трапляються в пам'ятках черняхівської культури і безпосередньо зв'язані з цією стороною господарської діяльності, є пружинні ножиці для стрижки овець. Цей тип знарядь має глибоку древність (характерні зразки маємо серед матеріалів поселень в Галіш-Ловачці на Закарпатті [63, с. 117], в матеріалах латенських пам'яток на території Польщі, Чехії і т. д.); він виявився дуже стійким і в малозміненому вигляді дожив до наших днів.

В пам'ятках черняхівської культури ножиці для стрижки овець були знайдені неодноразово, наприклад, на Неслухівському поселенні [625]. Це — характерні ножиці пружинної дії, що складаються з вузької полоси пружного металу, вигнутої у вигляді літери «П» чи «Л» з лезами на кінцях. Леза мають форму витягнутого, майже правильного трикутника. Збереглися ножиці в поламаному (на дві частини) вигляді.

Ножиці такого ж типу були знайдені на поселенні черняхівської культури в урочищі Лабушна-Посад у с. Кринички на Одещині. Збереглася одна половина довжиною близько 22 см [303, рис. 3,8].

Дуже широке застосування подібні ножиці мали в західній частині нашої культури — на території сучасної Польщі. Завдяки тому, що тут виробы з заліза значно краще представлені в могильниках, а могильники досліджені порівняно добре, кількість знахідок таких ножиць досить велика. Трапляються вони і на поселеннях. Для прикладу можна назвати могильники і поселення в Гебултові (повіт Краків), Хмелеві (повіт Опатів), Ольштині (повіт Ченстохова), Хрущицях (повіт Ополе) та ін. [518; с. 186; 629; 778, с. 17; 590, с. 81].

Знахідки таких ножиць свідчать, що використання вовни свійських тварин (в першу чергу, овець) відіграло помітну роль в господарстві черняхівських племен. Звичайно, не можна думати, що їх функція обмежувалася тільки стрижкою овець; мабуть, вони забезпечували і ін-

ші господарські потреби (зокрема, як уже згадувалося, служили для підрізування культурних дерев і чагарників); але сам характер їх і розміри показують, що в основному вони призначались саме для заготівлі вовни.

Прядіння і ткацтво

Головними стадіями обробки волокна як рослинного (коноплі, льон), так і тваринного (вовна) походження було прядіння і ткацтво, тобто перетворення волокнистої маси на нитки, а ниток — у тканину. Обидва ці процеси безпосередньо залишаються закритими для дослідника через те, що не зна-

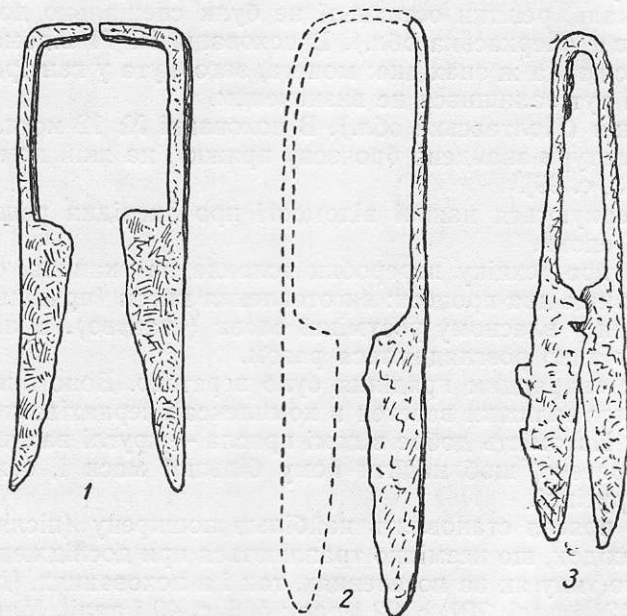

Рис. 17. Ножиці для стрижки овець:
1 — Неслухів, 2 — Кринички, 3 — Ольштин.

ходять в археологічних матеріалах адекватного відображення. Залишки ниток і тканин зберігаються надзвичайно рідко, у виняткових умовах, причому здебільшого в такому вигляді, що нічого певного про техніку їх виготовлення сказати не можна.

В нашому розпорядженні є такі знахідки:

Тинець (повіт Краків, Польща). Знайдено кусок глиняної обматки з відбитками тканини (здається, полотняної) [637, с. 40].

Заکشів (кол. Сакрау, повіт Олесниця, Польща). В одному з поховань знаменитого «князівського» кладовища виявлено рештки вов-

няних тканин — більш тонких і грубших [525, с. 6, 9 і далі]. Очевидно, різні гатунки тканин призначалися для різних цілей (наприклад, для виготовлення білизни і плащів).

Жерніни Великі (повіт Вроцлав, Польща). В одному похованні розташованого тут могильника знайдено рештки льняної тканини, яка стала об'єктом спеціального дослідження (Г. Заге) і показала досить високу техніку ткацького верстата [761, с. 70 і далі; 833, с. 28].

Черняхів (Київська обл.). В похованні № 160 знаменитого могильника були знайдені дві монети, загорнуті у ганчірку [399]. На превеликий жаль, рештки останньої не були спеціально досліджені.

Маслова (Черкаська обл.). В похованні № 71 відомого могильника трапилася така ж знахідка: монета, загорнута у ганчірку⁴. Характер тканини і тут залишився не визначеним.

Лохвиця (Полтавська обл.). В похованні № 12 могильника черняхівської культури знайдено бронзову пряжку, на якій помітні відбитки тканини [43, с. 99].

Цим вичерпуються наявні відомості про знахідки решток тканин черняхівської епохи.

Говорячи про техніку переробки волокна на тканини, слід розрізняти згадані вище два процеси: виготовлення ниток (прядіння) і виробництво тканини у власному розумінні слова (ткацтво). В літературі ці два етапи звичайно розглядаються разом.

Головним знаряддям прядіння було веретено. Воно виготовлялося з дерева, і тому залишки веретен в комплексах черняхівської культури нам невідомі. Натомість добре відомі пряслиця — круглі важки, які надягалися на веретено, щоб надати йому більшої маси і, отже, більшої інерції при крутінні.

Знахідки прясел становлять найбільш поширену (після кераміки) категорію знахідок, що незмінно трапляються при дослідженні пам'яток черняхівського типу як на поселеннях, так і в похованнях. [Див., наприклад, 789, с. 121 і далі; 701, с. 92 і далі; 566, с. 49 і далі]. Мабуть, важко назвати таку хоч трохи досліджену пам'ятку, яка не дала б щонайменше декілька прясел. Повсюдність їх поширення свідчить про повсюдність прядіння як форми господарської діяльності. Мабуть, не було в той час такої жінки, яка зимовими вечорами не займалася б цією справою.

Переважна більшість прясел виготовлялася з глини — цього найбільш дешевого, приступного для обробки і цілком придатного з точки зору технологічних властивостей матеріалу. Виготовлення здебільшого відзначається досить високою якістю, поверхня часто лискована, іноді навіть трапляється орнамент (хоча й не так часто, як це мало місце, наприклад, за доби енеоліту або у ранне середньовіччя).

---

⁴ Розкопки С. С. Гамченка (не опубліковано).

Форма прясел теж досить різноманітна. Найбільш поширені біконічні (іноді їх називають «двоскатними»). Верхня і нижня площини іноді глибоко вдавлені. Частина біконічних прясел несиметрична: одна з конічних половинок помітно вища. Різновидністю цього типу є округло-

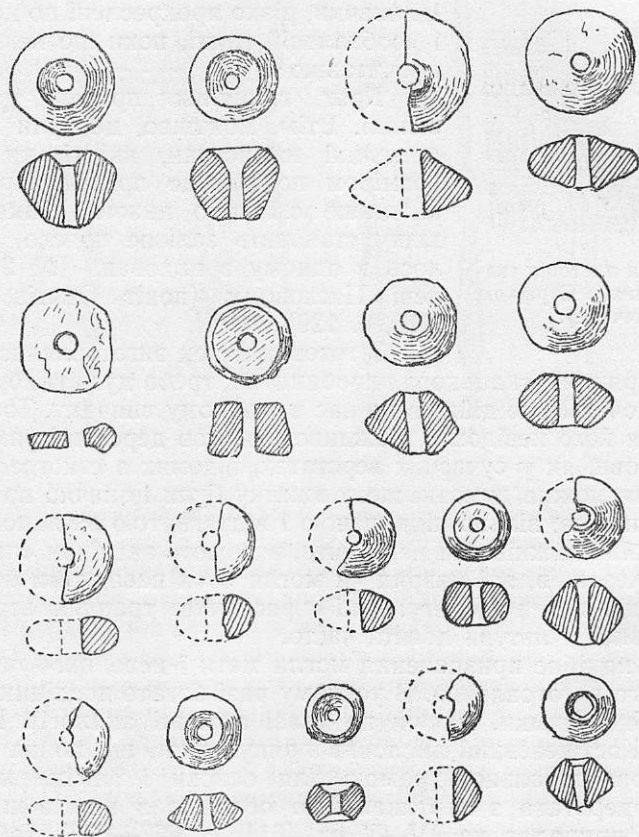

Рис. 18. Прясла (Черепин Львівської обл.).

біконічні прясла, що в основному зберігають біконічність форми, але не мають гостро вираженого ребра. Другу різновидність цього типу становлять плоскоконічні прясла, тобто прясла дисковидної форми, але з «двоскатною» боковою поверхнею.

Окремий тип становлять прясла конічні — у формі усіченого конуса, іноді з вдавленою нижньою поверхнею. Такі трапляються значно рідше.

Так само рідко трапляються третій та четвертий типи — прясла округлі, що мають форму кулі або еліпсоїда обертання, та плоскоциліндричні.

На одному пряслі (велике, плоскоконічне), знайденому в с. Слободищі на Бердичівщині є значки, які нагадують варварський напис⁵. Ці значки, різко прокреслені по непросохлій і необпаленій глині, поки що не піддаються прочитанню⁶.

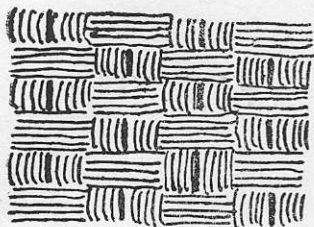

Рис. 19. Схема плетіння тканин (поховання в Стражах, Словаччина).

Крім глиняних прясел трапляються скляні. Втім, можливо, це були не прясла, а великі намистини, які тільки формою і розміром подібні до прясел. Про них докладніше скажемо нижче. Унікальну знахідку становить залізне прясло, що трапилось в одному з поховань (№ 24) в Хмелеві Пясковому (повіт Опатів, Польща) [810, с. 129].

З готових ниток виготовлялися тканини. Основним знаряддям ткацького виробництва, треба думати, був дерев'яний верстат, хоча він не дійшов до нас в жодному випадку. Тому детальна конструкція його невідома. Можливо, він мав дерев'яні рами для натягування основи, як у сучасних верстатах, відомих з етнографічних матеріалів. Однак можна думати, що у вжитку були і значно примітивніші пристрої, з основою, вільно підвішеною і відтягнутою за допомогою маленьких глиняних важків. На це, нібито, вказують знахідки «прясел», виготовлених з черепків, які навряд чи могли бути насадками на веретена через свою надто незначну вагу. Такі «прясличка» трапляються в пам'ятках черняхівської культури досить часто.

Так само подібне призначення могли мати і невеликі глиняні прясла спеціального виготовлення. В усякому разі багато дослідників дотримується подібної думки, маючи на увазі античні аналогії. Польський археолог Ю. Костшевський висловив припущення, що поява ткацького верстата з горизонтальною рамою для основи і заміна ним більш примітивного верстата з вертикальною основою з важками на польських землях припадає на IV—V ст. [611, с. 667—676], тобто на кінець черняхівської епохи.

Кравецтво Кравецтво — пошиття з готової тканини одягу (як і інших речей хатнього вжитку) — представлено в археології знахідками бронзових чи залізних голок з вушками для продівання нитки. Тип голок — абсолютно подібний до сучасних; розміри їх

⁵ Зберігається в ІА АН УРСР.

⁶ В. М. Даниленко висунув гіпотезу, що це значки рунічного алфавіту, але ця гіпотеза не підтвердилася.

наближаються до так званої «циганки» (в наші дні вживається для пошиття грубих речей — торбин тощо, а також речей з м'якої шкіри) або навіть перевищують її. Те, що більшість з них виготовлена з бронзи,

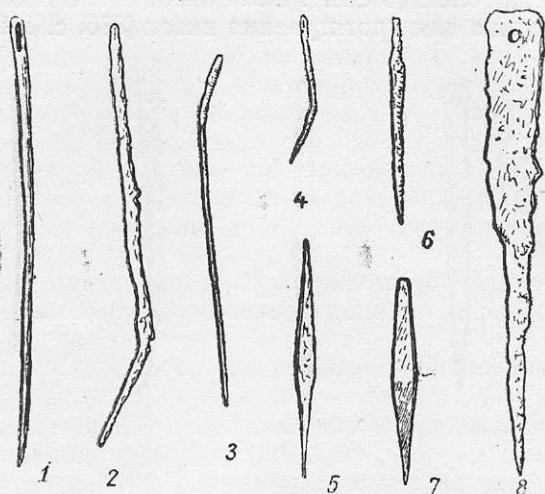

Рис. 20. Голки та швайки:

1, 8 — Ольштин, 2 — Ломовате, 3 — Малаешти, 4, 6 — Черепин (Львівська обл.), 5 — Балцати, 7 — Привільне.

свідчить, що призначалися вони все ж таки переважно для тканин. Але дрібні залізні голки, очевидно, просто не збереглися в землі.

Знахідки голок відзначені в ряді пунктів, як на поселеннях, так і в могильниках. Одна з них трапилася на поселенні в с. Ломоватому (Черкаська обл.) під час розкопок Е. О. Симоновича в 1956 р. [309, с. 57]. Друга була знайдена в похованні могильника в с. Голубівка (Житомирська обл.)⁷. Третя знахідка мала місце при розкопках в с. Завадівка (Черкаська обл.) [87, с. 157]. П'ять бронзових голок було знайдено в похованнях Черняхівського могильника [209, с. 30]. Ще одна бронзова голка у Наддніпрянщині була знайдена в могильнику, дослідженому у Переяславі-Хмельницькому (Київська обл.) [104, с. 133].

В Молдавії знахідки залізних і бронзових голок трапилися в Боках, Малаештах, Будештах [383, 384, с. 293, рис. 19,7; 385, с. 112].

Часто трапляються голки в пам'ятках на території Польщі. Зокрема, кілька екземплярів було знайдено в Калішу [474, табл. XI, 14], в Задовицях (повіт Каліш) [582, табл. XI, 10], в Гродзіску Мазовецькому [423, с. 210] та в інших місцях.

⁷ Зберігається в ІА АН УРСР.

Металеві голки, знайдені в комплексах черняхівського типу, досягають 8—9 см.

У Боканському і Малаештському могильниках трапилися рідкісні знахідки кістяних голок (6 екз.). Вони виготовлені з тонких кісток птиці і теж мали вушка для протягування ниток [385, с. 112, табл. 17, 1—6].

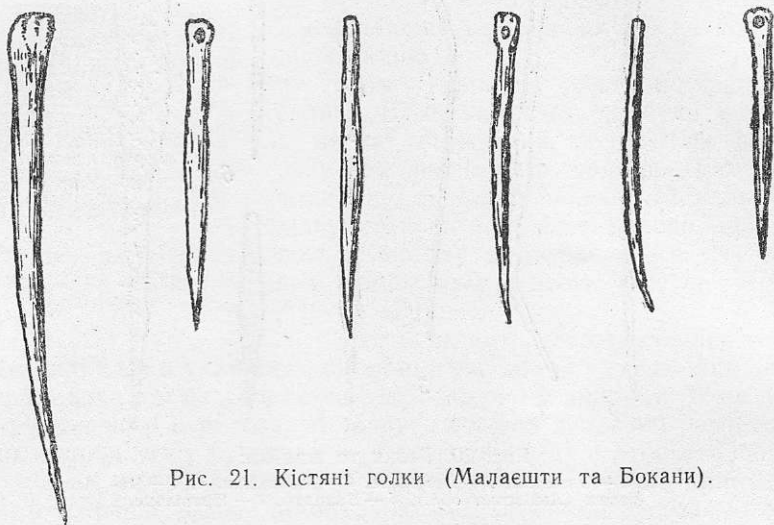

Рис. 21. Кістяні голки (Малаешти та Бокани).

Їх довжина 5—10 см. Г. Б. Федоров припускає, що у вжитку були і дерев'яні голки, які мали вушко з вставленим в нього маленьким бронзовим колечком [385, с. 112].

Обробка шкіри Обробка шкіри, очевидно, мала досить різноманітний характер, в залежності від потреб: шевська справа (пошиття взуття), лимарська (виготовлення ременів для одягу і кінської збруї), кушнірство (обробка шкіри хутряного звіра). На жаль, всі ці галузі виробництва дуже слабо висвітлені в наших матеріалах, хоча їх розвиток не викликає сумніву.

Зокрема, про широке застосування ремінців для одягу говорить факт частих знахідок поясних пряжок на поселеннях та в похованнях черняхівської культури. Це — одна з найпоширеніших категорій речей культури, а характер пряжок свідчить, що носилися не лише поясні ремені, але й портупей. В похованнях маленькі пряжки іноді трапляються біля ніг небіжчика, що свідчить про те, що вони були застілками взуття.

Характерним знаряддям шевської чи лимарської справи поряд з великими голками є швайка. Знахідки залізних швайок відомі в ком-

плексах черняхівської культури неодноразово, особливо в західних районах її поширення. Значно рідше трапляються бронзові швайки, які через м'якість мало знаходили собі застосування.

У Надніпрянщині невелика бронзова швайка трапилася у могильнику в Лохвиці на Полтавщині. Це — чотиригранна в перерізі загострена штабка довжиною 7,5 см⁸. У черняхівському могильнику знайдено три бронзові швайки [209, с. 30]. Одне бронзове чотиригранне шило трапилося в Привільнянському могильнику на Запоріжжі [170, с. 144], одне — в Лопатні в Молдавії [385, с. 112].

Залізні швайки, як сказано, трапляються частіше.

У Переяславському могильнику, в похованні № 8, виявлено невелике залізне шильце в кістяній оправі; довжина його — 6,5 см, діаметр оправи — 1 см [104, с. 141].

У похованнях могильника у Привільному на Надпоріжжі знайдено три залізні швайки. Всі вони чотиригранні, з черешками для ручки [170, с. 144].

На поселенні в с. Слободище на Бердичівщині знайдена ще одна залізна швайка [209, с. 25].

Залізні швайки знайдені на поселенні черняхівського типу в с. Пересічному на Харківщині [181, с. 168].

В Молдавії на селищі в Будештах знайдена невеличка швайка з вістрям, круглим в перерізі, довжиною близько 9 см [272, рис. 18,2]. В Малаєштському могильнику, в похованні № 20, знайдена чотиригранна швайка [384, с. 13, рис. 13,4]. Ще одна така ж швайка трапилася в Балцатах [385, табл. 17,8] і т. д.

Особливо часто залізні швайки трапляються на території Польщі. Для прикладу вкажемо знахідки в Іголомі [687, рис. 13], в Могилі (Нова Гута) [820, рис. 2,с], в Старому Жабці (повіт Кожухів) [568, рис. 14,а]. Іноді вони трапляються в значній кількості. Наприклад, в Задовицях (повіт Каліш) їх було знайдено 12 [582, табл. XI, 13, XXII, 1—6].

Крім швайок при обробці шкіри користувалися й іншими знаряддями (голки, ножі тощо), але вони не мають специфічного характеру, тому немає можливості з певністю визначити, які саме з конкретних речей цих категорій, знайдених в комплексах черняхівського типу, реально були інструментами шевців і лимарів.

На Україні залишки шкіри в черняхівському комплексі було виявлено лише один раз — в Привільнянському могильнику (розкопки П. Козара), але в таких умовах, що не дозволяють судити про характер виробу. В західному районі залишки шкіряних виробів фіксовано в багатьох похованнях в Стражах у Словаччині [691].

⁸ Зберігається в ІА АН УРСР.

ДОБУВАННЯ
І ОБРОБКА ЗАЛІЗАПочаток
чорної
металургії

З усіх галузей промисловості найбільше значення в історії суспільства має металургія, особливо чорна. Як відомо, Ф. Енгельс з часом початку виплавки заліза зв'язував зовсім новий етап історії людства — вищий ступінь варварства. Цей ступінь він розглядав як перехідний етап від первіснообщинного ладу до класового суспільства¹.

У Східній Європі початок виплавляння заліза у осілих племен лісостепу відноситься до першої половини I тисячоліття до н. е. В останні століття до нової ери тут існували вже більш-менш значні центри залізобудного виробництва, які постачали свою продукцію іншим районам. До числа таких центрів належить, наприклад, Кам'янське городище поблизу Нікополя, де виявлено у великих масштабах залишки залізобудного виробництва IV ст. до н. е. [111]. Але це городище є пам'яткою степової Скіфії і тому мало нас цікавить, бо не має до черняхівської культури прямого відношення.

На території лісостепової смуги великим центром обробки заліза в IV—II ст. до н. е. були поселення Галіш-Ловачки поблизу Мукачєвого на Закарпатті [636; 575, с. 27—31; 63]. Ці поселення, розташовані на схилах одноіменних гір на правому березі р. Латориці, були досліджені ще в кінці минулого століття Т. Легоцьким. Було зафіксовано понад 20 жител з глиняними вогнищами та печами.

Основну масу знахідок, здобутих під час дослідження цих поселень, становлять предмети, так чи інакше зв'язані з залізобудною справою. Це — численні криці, що служили сировиною для ковальського виробництва, ковальські інструменти (ковадла, ковальські клещі, молотки, зубила, пробійники тощо), а особливо готова продукція. Серед останньої маємо залізні знаряддя виробництва, зброю, предмети кінської зброї, побутові речі, дрібні деталі одягу та інші предмети.

Інший інвентар менш багатий і різноманітний: кераміка (в тому числі гончарний посуд з великим вмістом графіту в глині, характерний

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 21, стор. 32.

для пам'яток Наддунайщини IV—II ст., а також ліпний), нечисленні прикраси з кольорових металів і скла, глиняні прясла, точильні бруски, зернотерки і т. д. Для датування поселень велике значення мають знахідки монет — наслідувань срібних монет пеонійського царя Аудолеона [315—286 рр. до н. е.].

Подібного роду пам'ятки, а також залізні вироби, що мають, безперечно, місцеве походження, в пам'ятках липицької, зарубинецької, а особливо пшеворської культури свідчать про глибокі корені чорної металургії в Східній Європі і спростовують твердження деяких дослідників (М. Аристова) [9, с. 117] про відсутність власної залізоробної промисловості у східних слов'ян аж до епохи пізнього середньовіччя.

**Металургійний
центр
в Свенток-
жизьких горах**

В епоху близько нової ери починає складатися великий металургійний центр в південній Польщі, в районі Свентокжизьких гір, про що в останні роки з'являються важливі археологічні матеріали, зокрема залишки залізотопних горнів пізньолатенського часу. Так, в районі с. Рудки (повіт Кельці) виявлено понад 90 горнів, що датуються останніми століттями до нової ери і першими століттями нової ери. Особливого розквіту цей центр досяг в першій половині I тисячоліття н. е. [549; 699; 716; 735; 754].

Нечуваний до того розвиток чорної металургії в цій області обумовив надзвичайне збагачення місцевого населення залізними речами. Отож, не дивно, що пам'ятки пшеворської культури і генетично зв'язані з ними пам'ятки з «сивою керамікою» виявляють таку насиченість залізними предметами, з якою не можуть зрівнятися пам'ятки черняхівського типу, розташовані в східних районах (Україна, Молдавія), зрештою теж далеко не бідні залізом.

Наш огляд наявного матеріалу, що відбиває розвиток чорної металургії у лісостепових племен Східної Європи в першій половині і середині I тисячоліття н. е., починаємо саме з району Свентокжизьких гір, в якому розташовані найбільш видатні пам'ятки.

Цей район охоплює прямокутник довжиною до 30—40 км і шириною близько 20 км на території пізніших повітів Опатівського та частково Келецького та Ільського. Тут на території майже 500 км² на поверхні землі виступають шматки залізного шлаку, засвідчуючи наявність тут залишків дуже розвиненого виробництва, рівного якому поки що не знаємо. В цьому районі до 1960 р. виявлено і зафіксовано понад 400 пунктів, де є залишки сиродутних горнів, а число останніх вже зараз переходить за півтори тисячі. За попередніми підрахунками М. Радвана, загальна кількість горнів першої половини I тисячоліття н. е. в цьому районі повинна становити кілька сот тисяч [734, с. 73].

Район Свентокжизьких гір являє собою явище незвичайне не тільки масштабами виробництва, але й його характером. Це виробництво

базувалося на експлуатації покладів гематиту (червоного залізняка), а не болотної руди, як в інших місцях. Поклади гематиту залягають глибоко під поверхнею землі, і для розробки їх потрібні гірничі виробки. Факт експлуатації гематитових покладів в районі Свентокжизьких гір заслуговує, отже, спеціальної уваги: це поки що єдиний відомий нам досі випадок гірничої розробки глибинних руд на території Східної Європи в першій половині I тисячоліття н. е.

Стародавні копальні гематиту виявлено в районі сучасного с. Рудки (повіт Кельці). Їх дослідження почалося ще в довоєнний період (розкопки С. Круковського) [564, с. 394] і було продовжено в 50-ті роки [738, с. 226; 810, с. 368; 436]. Тут виявлено і досліджено шахти глибиною в 7,12 і навіть 20 м з горизонтальними виробками. Вони були розшиті деревом — колодами, зв'язаними в зруб. Хронологія цих виробок визначається на підставі знахідок добре датованих речей: римських монет, кераміки (як виготовленої на гончарному крузі, так і ліпленої вільноруч), фібул тощо. Знайдено дерев'яні лопати, за допомогою яких здійснювався процес добування руди.

В безпосередній близькості від копалень виявлено рештки поселення з житлами напівземлянкового типу і черняхівським матеріалом (характерна сіроглиняна гончарна кераміка). Тут же зафіксовано і рештки металургійного виробництва у вигляді сиродутних горнів для виплавки заліза.

Залишки металургійних майстерень

Залишки металургійних майстерень у вигляді горнів виявлені практично по всій площі Свентокжизького заглиблення.

Рудки (повіт Кельці). П'ять пунктів з слідами залізоробного виробництва: в перших трьох виявлено 66 горнів, в четвертому — 21, в п'ятому — 8 [738, с. 247; 433, с. 106—111; 437, с. 46—48; 436].

Нова Слупя (повіт Кельці). Два пункти з слідами залізоробного виробництва: в першому виявлено 53 горни, в другому — 43 [433, с. 102; 442, с. 94; 441, с. 88; 437, с. 48—50; 810, с. 351].

Гута Полисіка (повіт Кельці). Чотири пункти з слідами залізоробного виробництва, на яких разом виявлено п'ять горнів [433, с. 101; 810, с. 318].

Лиса Гора (повіт Кельці). Два місцезнаходження з слідами металургійного виробництва виявлено на північному схилі підвищення і два — на південному [433, с. 101; 442, с. 94—97; 810, с. 340].

Стара Слупя (повіт Опатів). Шість пунктів з слідами залізоробного виробництва: на першому виявлено 55 горнів, на другому — 112, на третьому — 149, на четвертому — 99, на п'ятому — 73, на шостому — 79. Тут же виявлено житлові комплекси [441, с. 88—90; 432; 434; 810, с. 375].

Башовиці (повіт Опатів). Залишки залізоробного виробництва у вигляді шлаку відзначені в багатьох місцях [439, с. 216; 715, табл. I; 433, с. 102; 442, с. 94; 810, с. 292].

Чонстків (повіт Опатів). Виявлено залізоробні горни [738, с. 237; 433, с. 103; 810, с. 304].

Єленів (повіт Опатів). Чотири пункти з слідами залізоробного виробництва: на першому виявлено 124 горни, на другому — 74, на третьому — 134, на четвертому — 13. На першому пункті зафіксовано також залишки жител [433, с. 102; 442, с. 92; 434; 437, с. 48; 436, с. 91; 441, с. 87—88; 438; 810, с. 322].

Кунів (повіт Опатів). На поселенні виявлено залишки залізоробного виробництва; розкопано 3 горни, виявлено значно більше (близько 40) [439, с. 218—220; 433, с. 104—106; 442, с. 99—105; 441, с. 87; 436, с. 87—88; 715, табл. I; 810, с. 335].

Покшиванка (повіт Опатів). Місцезнаходження з слідами залізоробного виробництва, на якому виявлено 71 горн [441, с. 88; 437, с. 45; 810, с. 360].

Островець Свентокжизький (повіт Опатів). На поселенні виявлено рештки металургійних горнів [738, с. 242—245; 658, с. 227—253; 810, с. 356].

Скошин (повіт Опатів). Місцезнаходження з слідами залізоробного виробництва, на якому виявлено 27 горнів [433, с. 102; 441, с. 88; 437, с. 45; 810, с. 372].

Стараховиці (повіт Ілжа). Два пункти з слідами залізоробного виробництва, на яких виявлено 55 і 10 горнів [441, с. 88; 437, с. 45; 810, с. 375].

Лазі (повіт Радимно). Виявлено 34 залізоробних горни [436, с. 89].

Підхелмя (повіт Кельці). Виявлено 73 залізоробних горни [436, с. 89].

Гардениці (повіт Ліпско). Залишки залізоробного виробництва виявлено на двох місцезнаходженнях [436, с. 89—91].

Тщянка (повіт Кельці). Залишки залізоробного виробництва виявлено на двох місцезнаходженнях [437, с. 50].

Конструкція свентокжизьких горнів

Характер і конструкція цих горнів дуже витримана. Це були круглі в плані заглиблення в землі діаметром близько 0,5 м і глибиною близько 35 см, трохи розширені донизу. Вони мають стінки, обмазані глиною; товщина обмазки близько 4 см. Очевидно, вони мали наземні частини, ліплені з глини, проте судити про їх характер ми не можемо, через те що в жодному випадку вони не збереглися.

Залишається нез'ясованим питання про спосіб подання повітря в піч: як не дивно, ні разу не пощастило виявити хоча б уламки глиняних сопел, які так часто трапляються в інших місцях; очевидно, описувані

горни мали якісь інші пристрої, бо важко собі уявити, що процес відновлення заліза міг протікати без штучного нагнітання повітря.

Отже, основними конструктивними частинами горна були: приміщення, куди завантажувалося вугілля і руда (воно в основному було наземним і ліпилося з глини), і приймач, у який осідало залізо і стікав шлак (викопувався в землі), та механізм для безперервної подачі повітря всередину горна. Цей механізм складався з міхів та каналу, яким повітря надходило у піч.

Залізоплавильні горни в районі Свентокжизьких гір розташовуються великими групами по кілька десятків, а то й сотень підряд. Звертає увагу правильність їх розташування: здебільшого вони тягнуться двома смугами на відстані менше метра одна від одної; кожна з цих смуг складається з трьох або чотирьох рядів горнів. Така картина виявлена, зокрема, у тих пунктах, де досліджувалися великі групи горнів,— в Старій та Новій Слупі, в Єленові, Рудках та інших місцях. Розташування горнів такими групами дозволяє виділити ряд місцезнаходжень, кожне з яких нараховує десятки і сотні об'єктів. Так, в Єленові нараховано близько 80 місцезнаходжень, розташованих на площі 254 га. В Башовицях виявлено 60 місцезнаходжень на площі 252 га і т. д. [810, с. 54].

Залізоробні майстерні в інших районах

Розвиток залізоробного виробництва в інших районах лісостепової смуги Східної Європи базувався на експлуатації покладів болотних руд (лімоніту). Поклади їх відомі практично по всій території лісостепової смуги, особливо ж в районах з добре розгалуженою системою річок і багатою луговою рослинністю. Зокрема, надзвичайним багатством відзначається Волинь та низинні райони Польщі, де і сконцентрована більша частина відомих зараз поселень черняхівської культури з слідами залізоробного виробництва.

Лімоніт являє собою руду, значно біднішу залізом, ніж гематит (20—50%); ця негативна якість, проте, компенсується зручністю для експлуатації, яка не потребує гірничих виробок. Перевагою болотної руди як сировини металургійного виробництва є те, що залізо з неї можна одержувати при порівняно невисокій температурі.

На території України залишки залізоробного виробництва відзначені на багатьох поселеннях черняхівської культури, але широких досліджень цих поселень поки що не провадилось.

З а в а д і в к а (Черкаська обл.). Сліди залізоробного виробництва у вигляді великої кількості шлаків виявлено на поселенні черняхівської культури в урочищі Вовчий [87, с. 157]. Знайдено «козел» — застиглу у горні плавку,— що являє собою болванку діаметром 30 см і висотою 20 см.

М а к с и м і в к а (Полтавська обл.). Залізний шлак знайдено на поселенні черняхівської культури [209, с. 37].

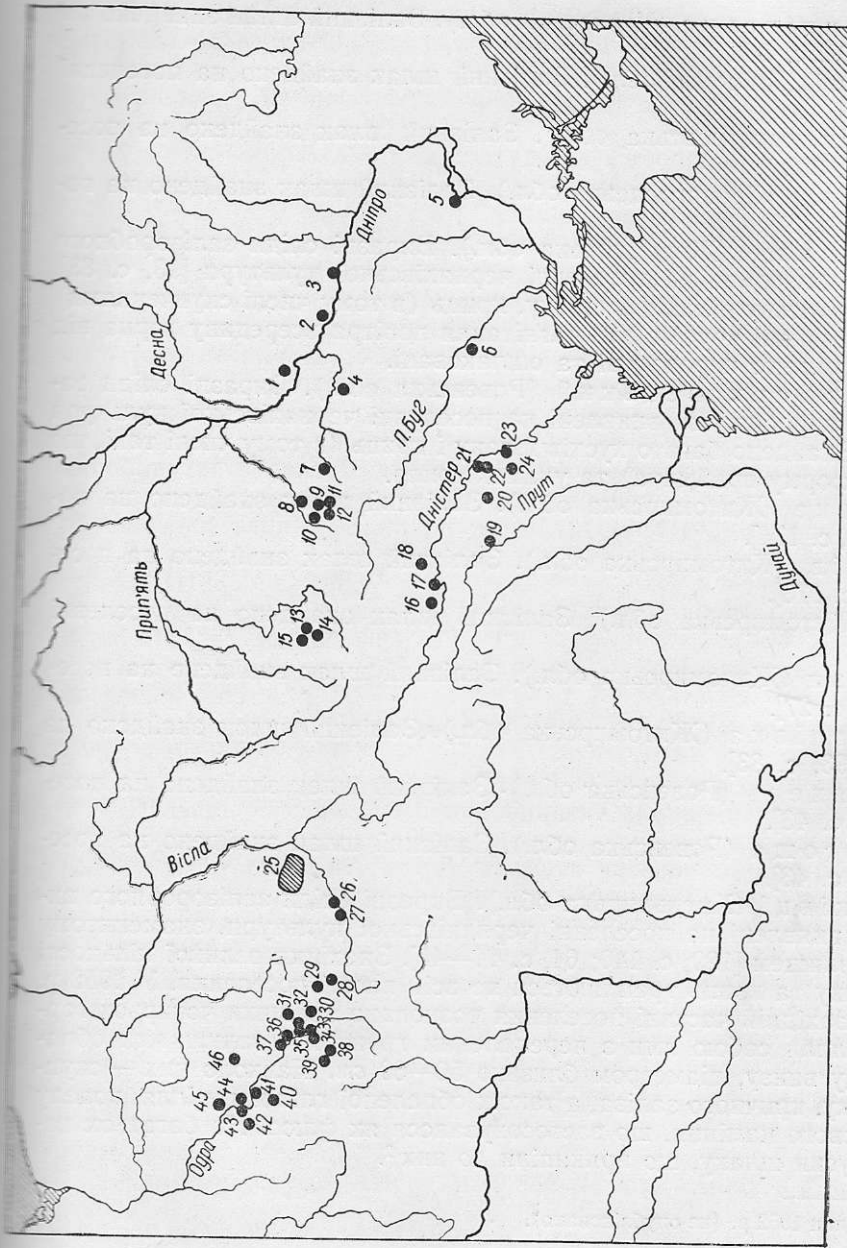

Рис. 22. Карта розташування залізоборобних майстерень:

- 1 — Єрківці, 2 — Новоліпівське, 3 — Максимівка, 4 — Завалівка, 5 — Кут, 6 — Завалля, 7 — Плоска, 8 — Пражів, 9 — Ріг, 10 — Пилипи, 11 — Слободище, 12 — Скрагівка, 13 — Острів-Варковецький, 14 — Костянець, 15 — Мирогоша, 16 — Брага, 17 — Лука-патна, 18 — Ізбисько, 19 — Малаешти, 20 — Нові Вельці, 21 — Алчедар, 22 — Шолданешти, 23 — Лопатна, 24 — Лукашівка, 25 — район Свентокжизьких гір, 26 — Далевці, 27 — Іголома, 28 — Рибна Колона, 29 — Лесниця, 30 — Ізбисько, 31 — Турава, 32 — Зашків, 33 — Трошівці, 34 — Малі Зімниці, 35 — Опале-Підлужжя, 36 — Хрущів, 37 — Рігана, 38 — Нінвильця, Сосниця, 39 — Мідники, 40 — Стошиці, 41 — Слуп, 42 — Лісовиці, 43 — Заборів, 44 — Гархалці, 45 — Малі Вежовиці, 46 — Гошанська Нова Вєсь.

Новолипівське (Черкаська обл.). Залізний шлак знайдено на поселенні [209, с. 56].

Єрківці (Київська обл.). Залізний шлак знайдено на поселенні [119, с. 229].

Кут (Дніпропетровська обл.). Залізний шлак знайдено на поселенні [209, с. 20].

Завалля (Кіровоградська обл.). Залізний шлак знайдено на поселенні [209, с. 34].

Слободище (Житомирська обл.). Виразні сліди залізоробного виробництва виявлено на поселенні черняхівської культури [93, с. 83]. Знайдено величезну кількість шлаку, криць (в тому числі скупченнями) та сопла — глиняні трубки для нагнітання повітря всередину горна під час плавки, сильно перепалені та ошлаковані.

Острів-Варковецький (Ровенська обл.). Виразні сліди залізоробного виробництва виявлені на поселенні черняхівської культури [80, с. 402]. Знайдено багато кусків шлаку і криць (в тому числі такі, що зберігають форму приймача) та уламок сопла.

Плоське (Житомирська обл.). Залізний шлак знайдено на поселенні [210, с. 174].

Пражів (Житомирська обл.). Залізний шлак знайдено на поселенні [210, с. 173].

Ріг (Житомирська обл.). Залізний шлак знайдено на поселенні [209, с. 24].

Пилипи (Житомирська обл.). Залізний шлак знайдено на поселенні [209, с. 27].

Скраглівка (Житомирська обл.). Залізний шлак знайдено на поселенні [93, с. 83].

Костянець (Ровенська обл.). Залізний шлак знайдено на поселенні [209, с. 43].

Мирогоща (Ровенська обл.). Залізний шлак знайдено на поселенні [209, с. 43].

Іванківці (Хмельницька обл.). Виразні сліди залізоробного виробництва виявлені на поселенні черняхівської культури, знаменитому своїм святилищем [129, с. 140; 64, с. 44—45]. Знахідки великої кількості кусків шлаку та криць трапляються по всій площі поселення. У 1952 р. у північно-західній частині поселення розкопано залишки чотирьох горнів, які являли собою ями з перепаленим ґрунтом і залишками обпаленого поду вниз, діаметром близько 50—60 см. Навколо них — скупчення шлаку, кричного заліза, а також обпаленої глини, вугілля, попелу та вапнякового каміння, що застосовувалося як флюс. На багатьох каменях — куски шлаку, що прикипіли до них².

² Розкопки 1952 р. (не опубліковано).

Лука-Врублівецька (Хмельницька обл.). Залізний шлак знайдено на поселенні черняхівської культури [307, с. 108—109].

Брага (Хмельницька обл.). Залишки залізоробного виробництва виявлені на поселенні черняхівської культури. Знайдено залишки одного горна [209, с. 52].

Молдавія В Молдавії залишки залізоробного виробництва теж траплялися неодноразово.

Лопатна (Орґеївський р-н). Три залізоробні горни розкопано на поселенні черняхівського типу в 1953—1954 рр. [385, с. 102]. Розташовані вони на краю поселення, біля яру. Це були наземні споруди, складені з вапнякового каміння на глиняному розчині. Нижня частина врізана в материкову глину. Від наземної частини збереглося багато печини, що залягала суцільним розвалом. Діаметр горна досягав 1,7—1,3 м, товщина стінок — близько 15 см. Знайдено багато шлаку, дубового вугілля, глиняні сопла, сильно обпалені та ошлаковані.

Шолданешти (Резинський р-н). Виразні сліди залізоробного виробництва виявлені на поселенні черняхівської культури [385, с. 260]. Знайдено багато шлаку та уламок глиняного сопла. Виявлено плями перепаленої глини — залишки металургійних горнів.

Лукашівка (Орґеївський р-н). Залізний шлак знайдено на поселенні III [385, с. 254].

Алчедар (Резинський р-н). Залізний шлак знайдено на поселенні III [385, с. 262—263].

Нові Бельці (Бельцівський р-н). Залізний шлак знайдено на поселенні [385, с. 267].

Малаєшти (Ришканський р-н). Залізний шлак знайдено на поселенні [385, с. 269].

Польща

На території Малої Польщі поселень з слідами залізоробного виробництва майже не знаємо. Очевидно, Свентокжизький округ забезпечував своєю продукцією велику територію і тим самим впливав на економічний розвиток її населення: дрібне виробництво заліза з болотних руд не витримувало змагання з промисловим, добре налагодженим виробництвом.

Залишки горнів виявлено і досліджено лише в Іголомі — на поселенні, знаменитому своїми гончарними майстернями. В 1951 р. розкопками Т. Реймана та Є. Веловейського виявлено дев'ять горнів [627]. Вони були повністю врізані в землю і склалися з двох частин: нижньої камери круглої форми (діаметр 30—45 см) і циліндричної шахти діаметром 14—27 см. При горні була передпічна яма, через яку здійснювалося розвантаження печі. На поверхні поселення знайдено велику кількість шлаку.

Крім того, куски шлаку знайдені на поселеннях в Далевіцях, Моґилі, Цлі та Зофіполі [738, с. 235, 237, 257; 527].

Інша картина виявляється в Сілезії. Тут поселень з слідами залізорозного виробництва відомо чимало, і розташовуються вони по території всієї області більш-менш рівномірно.

Тархалиці (повіт Волів). 46 залізоробних горнів досліджено на поселенні [738, с. 252—255]. Це були наземні споруди, виліплені з глини, на дерев'яному каркасі в формі усіченого конуса. Діаметр — 0,8—1,0 м, висота — 1,3 м, товщина стінки — близько 10 см.

Поселення як центр металургії було відоме ще в довоєнні роки [690, с. 63 і далі; RV III, с. 62; 807 с. 97—104], але неправильно оцінювалося як пам'ятка доби раннього заліза (галльштатська); цю точку зору поділяли і деякі післявоєнні дослідники [570, с. 44; 755, с. 44 і далі; 757, с. 24; 619, с. 203]. Пізніші розкопки показали його приналежність до «пізньоримської» доби (III—IV ст.) [552, с. 207—214; 551; 602, с. 194; 810, с. 53, 58].

Грошовиці (повіт Ополе). 13 залізоробних горнів досліджено на поселенні IV—V ст. Конструкція їх подібна до Тархалицьких. Крім досліджених на поселенні існували ще горни, яких, за попередніми підрахунками, було щонайменше кілька десятків [591; 590, с. 77—79; 738, с. 237; 810, с. 317].

Хрущиці (повіт Ополе). Рештки п'яти залізоробних горнів тархалицького типу досліджені на поселенні [590, с. 79—82; 792, с. 57—89; 810, с. 302]. Збереженість їх гірша, ніж в попередніх пунктах. Виявлено також яму глибиною 0,6 м і діаметром близько 1,2 м, виповнену обпаленою і необпаленою глиною, що залягала тонкими шарами. Цей об'єкт свідчить, що вже в той час був відомий спосіб виготовлення вогнетривких глин за допомогою домішки шамоту.

Розкопані горни становлять незначну частину горнів, які існували на поселенні. Вся поверхня останнього вкрита кусками шлаку і сильно обпаленої глини від зруйнованих горнів, що займали площу близько 2000 м².

В Хрущицях при дослідженні розташованого поруч кладовища відкрито залишки більш примітивних печей для виплавки заліза, в яких процес відбувався безпосередньо на вогнищах (так звані «вовчі ями»). На жаль, не з'ясовано, до якого часу належать ці залишки, а деякі дослідники взагалі висловлюють сумніви в тому, що це є горни [590, с. 80—82].

Ізбіцько (повіт Стшельці Опольські). Три залізоробні горни тархалицького типу виявлені на поселенні [590, с. 82; 810, с. 320].

Лібовиці (повіт Лігниця). Вісім горнів виявлено поблизу поселення [789, с. 61; 810, с. 337].

Мідники (повіт Ніса). Ряд залізоробних горнів виявлено на поселенні, з них чотири досліджено [807, с. 116 і далі; 570, с. 54; 738, с. 240; 810, с. 343].

Нівниця (повіт Ніса). З числа виявлених на поселенні горнів досліджено п'ять [807, с. 116; 570, с. 54; 607, с. 21; 738, с. 240; 810, с. 347—348].

Ополе-Полужжя (повіт Ополе). Залізробний горн [570, с. 54; 607, с. 21; 810, с. 355].

Слуп (повіт Сьрода Сілезька). Залізробний горн виявлено на поселенні [756, с. 279—284; 810, с. 373].

Сосниця (повіт Вроцлав). Залізробні горни виявлено на поселенні. З них досліджено чотири [807, с. 109; 570, с. 53; 607, с. 21; 738, с. 250; 810, с. 375].

Стошиці (повіт Вроцлав). Залізробні горни, з них два досліджено [807, с. 106—109; 570, с. 54; 607, с. 21; 738, с. 250—252; 810, с. 377].

Турава (повіт Ополе). Залізробний горн виявлено на поселенні [810, с. 53].

Лесниця (повіт Люблінець). Залізний шлак знайдено на поселенні [613, с. 86—89; 609, с. 46; 608, с. 63—69; 738, с. 240; 810, с. 336].

Закшів (повіт Ополе). Залізний шлак знайдено на поселенні [670, с. 54; 738, с. 248; 810, с. 355].

Малі Зімниці (повіт Ополе). Залізний шлак знайдено на поселенні [590, с. 79; 810, с. 399].

Рибна (повіт Бжег). Залізний шлак знайдено на поселенні [701, с. 256; 570, с. 54; 738, с. 248; 810, с. 369].

Рибна Колонія (повіт Тарновські гори). Залізний шлак знайдено на поселенні [609, с. 16—21; 710, с. 114—132; 570, с. 54; 738, с. 248; 810, с. 369].

Гощанська Нова Весь (повіт Сичів). Залізний шлак знайдено на поселенні [701, с. 285; 570, с. 54; 738, с. 248; 810, с. 351].

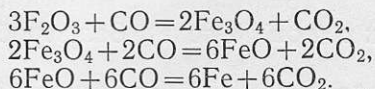
Малі Вежовиці (повіт Гура Сілезька). Залізний шлак знайдено на поселенні [570, с. 55; 738, с. 258; 810, с. 53].

Заборів (повіт Волів). Залізний шлак знайдено на поселенні [570, с. 55; 810, с. 53].

Процес Таким чином, загальна сума матеріалів про розвиток чорної металургії у племен черняхівської культури досить значна і справді свідчить про високий для свого часу рівень її розвитку. Це дуже важливо, бо чорна металургія завжди була однією з найважливіших галузей виробництва; її розвиток, зрештою, визначає собою розвиток інших сторін економіки.

Основною сировиною залізорудної промисловості у черняхівських племен була болотна руда; лише в області Свентокжизьких гір в Польщі з кінця латенської епохи активно розроблялися поклади гематиту.

Лімоніт являє собою оксид заліза $2\text{Fe}_2\text{O}_3 \cdot 3\text{H}_2\text{O}$. Суть процесу одержання металу з нього зводиться до відтворення заліза в процесі горіння:

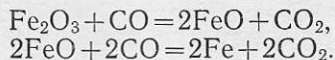

Наслідком цього процесу є чисте металеве залізо, яке в такому вигляді існувати не може, а тому зразу ж вступає в нові реакції, з яких основними є дві: а) з'єднання закису заліза з кремнеземом, глиноземом і т. п. внаслідок чого утворюється шлак, і б) з'єднання металевого заліза з вуглецем, наслідком чого є так звана криця³ — основний результат і мета виробничого циклу [158, с. 24—26].

При температурі близько 900° залізо, що знаходиться в руді і відновлюється в процесі згоряння вуглецю, переходить у тістоподібний стан і, застигаючи, дає пористу болванку — крицю.

Але справа ускладнюється наявністю домішок, які є в руді. Для їх плавлення, як правило, потрібна температура до 1300 — 1400° , тобто значно вища, ніж це потрібно для відновлення заліза. Щоб знизити її, застосовувалися флюси (головним чином, вапно). 8% вапна знижує температуру плавлення шлаку до 1050° . Б. О. Колчин, однак, вважає, що в сиродутному горні практично температура досягала 1300 — 1400° , бо вона все одно необхідна була для спікання заліза в монолітну крицю [158, с. 25]. Як показали експериментальні досліди, температура 1200 — 1300° була достатньою для утворення криці [736].

Гематит, або червоний залізняк, має хімічний склад Fe_2O_3 . При одержанні з нього заліза відбувається аналогічний процес відбирання кисню шляхом сполучення його з CO, але він трохи простіший:

Далі відбувалися ті ж процеси, що і при одержанні заліза з болотної руди (утворення криці і шлаку).

При сиродутному процесі техніка плавки полягає в такому. Залізна руда засипається в горн поверх вугілля (в стародавні часи вживалося лише деревне вугілля). Внаслідок згоряння останнього оксид вуглецю (CO) піднімається вгору і вступає в реакцію з рудою; залізо відновлюється у вигляді малесеньких шматочків, що мають тістоподібну консистенцію. На цьому етапі температура повинна бути не менше 900° . Далі цим шматочкам необхідно відділитися від шлаку і з'єднатися в один великий кавалок — крицю; для цього потрібна вже більш висока

³ Українське слово «криця» означає також «сталь», у зв'язку з цим необхідне застереження: в археології цей термін вживається для позначення всякого з'єднання заліза з вуглецем, придатного для промислової обробки.

температура — до 1300°. При умові застосування флюсів уже при температурі 1030° починався процес плавки шлаку, який стікав в нижню частину горна. Але і в цьому випадку він утримував в собі певну частку заліза (взагалі, чим вище температура плавки, тим менше заліза залишається в шлаку). Як показують аналізи шлаку, знайденого при розкопках археологічних пам'яток, в тому числі і черняхівських, процент вмісту заліза в них іноді буває досить високим (до 50%).

Разом з тим певна частина відновленого заліза, з'єднаного з вуглецем, спікається в більші шматочки, які відділяються від шлаку і поступово утворюють крицю. Остання і на кінець процесу не повністю звільняється від домішок. Їх доводиться видаляти шляхом проковки.

Типи черняхівських горнів

Горни черняхівської культури були досить добре пристосовані до цього процесу. Як показує наведений огляд фактичного матеріалу, ці горни за своєю конструкцією поділяються на декілька типів, з числа яких

виділяються принаймні чотири.

1. Найпримітивніший тип горнів так звані «вовчі ями», в яких плавка заліза відбувається просто у ямі без додаткових пристроїв. Але наявність «вовчих ям» в I тисячолітті н. е. на території лісостепової смуги Східної Європи викликає сумніви. Єдиним фактом знахідки подібних ям є залишки вогнищ, виявлені на території кладовища в Хрущицях. Проте і цей факт сумнівний з огляду на невизначеність хронології: ймовірно, що виявлені рештки відносяться до епохи, значно древнішої від часу функціонування кладовища.

2. Тип, який можна назвати іголоменським, — горни повністю вкопані в землю. Вони фіксовані лише в одному місці — в Іголомі і, очевидно, репрезентують досить архаїчний тип. В усякому разі горн латенської доби (II—I ст. до н. е.), виявлений в безпосередній близькості від іголоменської майстерні — в с. Виценжах, — мав точно таку ж конструкцію [456, рис. 11]. Аналогії йому відомі і в пам'ятках латенської епохи інших районів — Чехословаччини (Костомлати, Туклати, Дольні Почерниці та ін.) [720; 719]. В принципі дії цих горнів є деякі неясності: зокрема, невідомо, як здійснювалася подача повітря в процесі плавки. А. Крупковський і Т. Рейман вважають, що вони повинні були мати штучну подачу [627, с. 63], тоді як інші дослідники гадають, що досить було природної тяги, яка забезпечувалася наявністю передпічної ями.

Спеціальний аналіз шлаку, видобутого з горнів в Іголомі, показує, що вони могли розвивати досить високу температуру (на думку І. Пясковського, не менше 1200°). Вміст заліза — порівняно високий.

Горни іголоменського типу могли працювати багаторазово. Коли плавка закінчувалася, через канал, що з'єднував камеру горна з передпічною ямою, спускався розплавлений шлак; далі стіни частково розбиралися і витягалася криця. Після цього піч могла бути знову заванта-

жена, а розібрана частина стінки відновлена з глини (в передпічних ямах іголоменських печей було знайдено чимало обпаленої глини).

3. Тип свентокжизький, що займає проміжне місце між горнами підземної (шахтної) конструкції і наземними. Нижня частина їх була вкопана в землю приблизно на ту глибину, яка була потрібна для завантаження вугілля; камера ж, де відбувався процес відновлення залі-

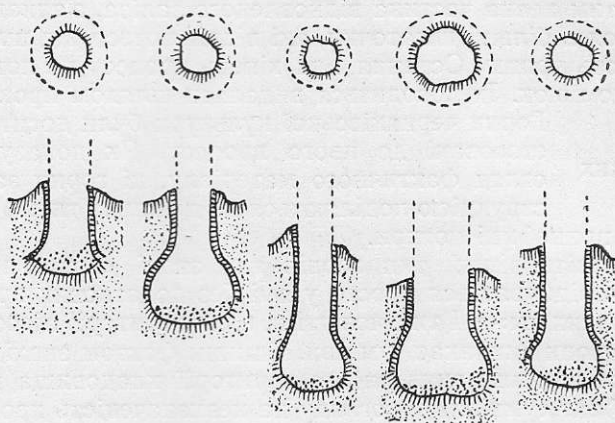

Рис. 23. Схема горнів з Іголоми.

за, вже знаходилась над поверхнею землі і ліпилася з глини. На цьому ж рівні подавалося і повітря за допомогою міхів.

Недавно польськими і чехословацькими ученими були здійснені експериментальні спроби виплавити залізо в печі свентокжизького типу [736]. Для цього була виготовлена модель печі діаметром 0,35 м, високою 0,78 м, причому на 0,35 м піч була заглиблена в землю, а на 0,43 м — виступала вище земної поверхні. Подача повітря здійснювалася на рівні «земної поверхні». Як сировина використовувався гематит, взятий з копалень в Рудках, який був подрібнений таким чином: шматки менше 1 мм в діаметрі — 28%, від 1 до 4 мм — 46%, понад 4 мм — 26%. Під час плавки температура в ярусі подачі повітря досягала 1200—1300°; нижче і вище — 550—570°. Отже, процес відновлення відбувався переважно на рівні сопел; тут же концентрувався і готовий метал. Вміст заліза у шлаку становив 13,38—23,52%, тоді як в нижньому ярусі — 1,18—0,96%.

4. Найбільш поширений тип, який умовно називаємо сілезьким з огляду на те, що найкраще він досліджений на пам'ятках Сілезії. До цього ж типу, очевидно, належать і горни, виявлені на території України

і Молдавії. Це — горни наземної конструкції, ліплені з глини, лише іноді і в незначній мірі заглиблені в землю. Дослідження тархалицьких горнів дало можливість докладно з'ясувати спосіб їх будівництва. Спочатку в землі робилося кругле в плані заглиблення; навколо нього по колу встромлялися в землю дерев'яні палки, що служили за каркас. Палки були нахилені досередини. Бувало їх від 13 до 21. Потім каркас обмазувався глиною, а з боків залишалися отвори для нагнітання повітря. Знахідки сопел на українських та молдавських поселеннях суттєво доповнюють картину. Четвертий тип горнів повинен вважатися основним. Він має і найбільш виразні аналогії — як історичні, так і етнографічні. Можна назвати, зокрема, печі, відомі на території римських провінцій або на периферійних землях, розташованих близько до території черняхівської культури.

Наприклад, в с. Віклиці (Чехословаччина) досліджена глинобитна піч перших віків нової ери грушвидної форми, висотою 0,8 м і діаметром близько 0,8 м [765]. Чехословацькі археологи називають цей тип печей типом Лодениці, за характером печей, досліджених в названому селі Р. Плейнером [719, с. 170—175].

Аналогії цьому типу печей добре відомі і на території північних земель — в Поліссі, зокрема в Білорусії. Можна назвати горни другої половини I тисячоліття н. е. на городищі Лабенщина, досліджені в 1926 р. А. З. Коваленю і в 1928 р. А. Н. Лявданським [198, с. 55 і далі]. Це були горни наземного типу, збудовані з глини, висота їх досягала 0,5 м, діаметр — 0,60—0,65 м, товщина стінок — 7—10 см. З одного боку вони мали отвори для повітря. За розрахунками Лявданського, печі такого типу могли вміщати до 30 кг руди. Подібні ж печі були виявлені в інших місцях Білорусії (городище Кімія та ін.).

Зрештою, таку конструкцію мали і печі раннього середньовіччя — Київської Русі, Болгарії і т. д. [224; 314, с. 108]. З етнографічних паралелей Б. О. Колчин називає горни, що побутують в Якутії, в Індії, в центральній Африці (Судан) [158, с. 31].

Разом з експериментальною виплавною заліза в горні свентокжизького типу, про яку говорилося вище, була проведена така ж експериментальна виплавка в горні лоденицького (сілезького) типу. Горн з вертикальними стінками мав у висоту 70 см і діаметр всередині камери 26 см. Подача повітря здійснювалася через отвір на висоті 20 см. В процесі роботи температура в нижній частині горна доходила до 1370°, тоді як в середній вона становила 720—950°, а в верхній — 500°. Криця і тут утворювалася в ярусі подачі повітря, тобто в нижній частині горна [736]. Процент виходу заліза, придатного до обробки, в обох випадках становив не більше 17—20%.

Оскільки для вивантаження горна наземного типу доводилося частково розбирати його стінки, деякі дослідники вважають, що горни типу

досліджених в Тархалицях, Хрущицях та ін., могли працювати лише один, найбільше — два рази [810, с. 59]. На противагу їм Б. О. Колчин розглядає такі горни, як виробничі споруди типу домниць, тобто тривалої дії [158, с. 30].

Ковальська справа

Металургія, тобто добування заліза, являє собою лише частину виробничого процесу, зв'язаного з оволодінням металу. Наступним етапом була обробка заліза — виготовлення з нього готових речей, придатних до вжитку. Головним відомим в той час способом обробки заліза була гаряча ковка металу.

Ковальська справа у племен черняхівської культури до наших днів вивчена порівняно гірше, ніж, скажімо, металургія, бо досі нам не відома жодна добре досліджена ковальська майстерня на поселеннях цієї культури.

Правда, в Грошовицях, за думкою авторів розкопок, їм пощастило виявити залишки кузні [590, с. 78], але виразної картини ковальського виробництва тут не бачимо.

Взагалі, як не дивно, серед матеріалу черняхівської культури, який зараз є у розпорядженні науки, ковальським знаряддям належить більш ніж скромне місце; знахідки їх дуже нечисленні і не містять основних знарядь, що визначають характер ковальської справи.

Ось перелік знахідок, що є зараз у розпорядженні науки.

Лепесівка (Хмельницька обл.). Зубило, знайдене на поселенні [350, с. 93].

Будешти (Кріулянський р-н, Молдавська РСР). Пробійник, знайдений на поселенні. Являє собою залізну штабку довжиною близько 8 см; одна половина його потовщена і має квадратний переріз, друга — потовщена і кругла в перерізі [272, рис. 9,8].

Чернина Гірка (повіт Гура Сілезька, Польща). Кладиво (пробійник, який нерухомо закріплюється на ковадлі) являє собою стержень, що вставляється в спеціальне гніздо; має загострений робочий кінець правильної пірамідальної форми [653, с. 265; 810, с. 68].

Носоциці (повіт Глогів). Таке ж кладиво знайдено у складі «скарбу» залізних речей [653, с. 265; 810, с. 68].

Вроцлавська Нова Весь (повіт Вроцлав). Таке ж кладиво [653, с. 265; 810, с. 68].

Вонхоцьк (повіт Ілжа). Ще одне кладиво такого ж типу [653, с. 265; 810, с. 266].

До цього можна додати ще знахідку терпуга та рашпіля в могильнику у Хмелеві Пясковому (повіт Опатів, Польща), які, однак, є скоріше інструментами не ковальської, а слюсарської справи [573, с. 187; 653, с. 261]. Терпуг, знайдений тут (дійшов до нас не повністю), являє собою металеву пластинку, п'ятигранну в перерізі, з міцним черешком для насадки на ручку. Насічку мають три широкі сторони: нижня —

пряму, а дві верхні — косу. Довжина збереженої частини близько 14 см.

Рашпіль за формою нагадує терпуг, має робочу частину прямокутної форми з тупим кінцем і черешок для насадки ручки. Головна відмінність його від терпуга полягає у значно грубішій насічці, що вказує на зовсім іншу функцію інструмента. Рашпіль зберігся повністю і має довжину близько 24 см [653, с. 261].

Цим вичерпуються наші відомості про знаряддя обробки заліза у племен черняхівської культури. Звичайно, цього матеріалу не досить,

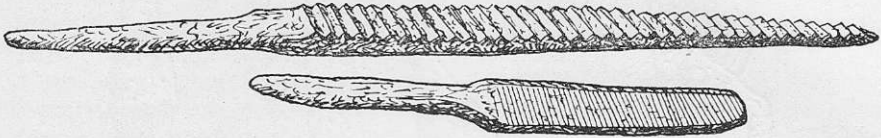

Рис. 24. Терпуг та рашпіль з Хмелева Пяскового.

щоб скласти хоча скільки-небудь повне уявлення щодо оснащення кузень того часу. Досить сказати, що серед них відсутні такі необхідні речі, як ковадла, щипці, молотки, без яких ковальське виробництво взагалі неможливе.

Латенські та ранньосередньовічні знахідки

Але до деякої міри виправити становище допомагають найближчі аналогії — знахідки ковальських речей з території черняхівських земель, що датуються часом, трохи ранішим або трохи пізнішим, ніж черняхівська культура (останні століття до нової ери, I—II ст. н. е. та VII—VIII ст.). Оскільки ці більш ранні і більш пізні матеріали, що відбивають розвиток ковальства протягом тисячоліття, зрештою виявляють абсолютно ідентичний характер і, урахувавши загальну консервативність таких предметів, як молотки, кліщі, ковадла, зубила і т. п., тип яких визначається насамперед функціонально, можна прийти до висновку, що й епоха черняхівської культури, мабуть, мала у своєму розпорядженні подібний набір інструментів.

Коли йдеться про добу латен, дуже повний набір ковальського начиння маємо в матеріалах поселень Галіш-Ловачки на Закарпатті, де, як ми вже знаємо, в IV—II ст. до н. е. існував центр по обробці заліза. Тут знайдено великі ковадла, маленькі коваделка, кліщі, молотки, зубила двох типів (монолітні і втулчасті), пробійники, терпуг [63, с. 109—115].

Кілька цікавих знахідок відомо на території сучасної Польщі, серед яких є два поховання ковалів II ст. н. е., тобто часу, безпосередньо близького до черняхівської культури.

Одне з цих поховань виявлено в с. Коритниці (повіт Єнджеїв). До складу його інвентаря входили залізні кліщі, молоток, кладиво, терпуг, оселок, а також ряд залізних виробів [766, с. 12—16; 614, с. 317—323; 653, с. 259—265].

Друге виявлено в с. Шанець (повіт Буско) [766, с. 22; 531]. Тут при спаленому небіжчику знайдено ковадло і кліщі.

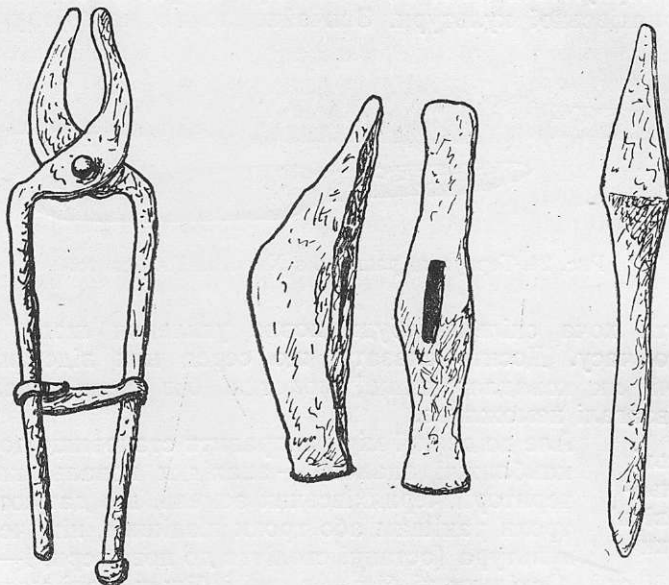

Рис. 25. Ковальські знаряддя з Коритниці.

Ці знахідки дають повну картину техніки ковальства в епоху близько рубежу нової ери.

Ковадла являли собою залізні масивні болванки в формі чотиригранної усіченої піраміди. Розміри їх не дуже великі: ковадла з Галіш-Ловачки мали висоту 16 і 10 *см*, верхню (робочу) площадку з сторонами 11 і 5,5 *см*. Такі ковадла закріплювалися на дерев'яній колоді вузьким кінцем донизу, а широким догори, таким чином, що вузький кінець входив у спеціальне гніздо.

Маленькі коваделка, що застосовувалися для поковки дрібних предметів (так звані «бабки»), знайдені на поселенні Галіш-Ловачка. Вони були в перерізі круглими і мали діаметр 3,5 *см*.

Молотки мають досить досконалу форму, але не дуже великі розміри, ясно виражену ударну площадку, протилежний вигнутий і сплю-

щений кінець, а в середній частині проух для ручки. Довжина закарпатських молотків — від 8 до 9 см.

Ковальські кліщі — дуже витриманого типу, що зберігся до наших днів. Складаються з двох частин, з'єднаних шарніром; мають вигнуті, заокруглені губи з сплюсненим захватом і довгі прямі ручки. Довжина кліщів з Галіш-Ловачки — близько 40 см, з Шанця — близько 36 см. Кліщі з Коритниці мали на кінцях ручок гачкоподібний замок, який в неробочому стані запобігав їх розсуненню.

Що стосується зубил та пробійників, то вони відзначаються великою різноманітністю типорозмірів.

Дуже важливий комплекс ковальських інструментів походить з Пастирського городища VII—VIII ст., яке було значним центром металообробки в зазначений час. Тут були виявлені залишки сильно зруйнованого сиродутного горна сілезького типу з глинобитними стінами, від яких збереглися куски сильно обпаленої глини з ошлакованою поверхнею. Тут же знайдено чимало кусків залізного шлаку і кричного заліза, в тому числі декілька більш-менш цілих криць.

Але найбільший інтерес становить кузня, досліджена на городищі в 1955 р. [52]. Вона розкопана на лівобережній частині городища, в безпосередній близькості від описаних вище залишків сиродутного горна. Це була цілком наземна споруда з стінами, збудованими на дерев'яному каркасі і обмазаними глиною (від них залишився розвал обпаленої глини). Місце горна позначене досить явно інтенсивним, невеликим за площею завалом печини, що заповнювала невелику яму.

В кузні був знайдений повний набір ковальських знарядь: ковадло того ж типу, що і в латенську епоху (висота — 8,5 см, сторона верхньої площадки — 7—7,5 см); великі і малі ковальські кліщі (довжина — 41 та 25 см) з однаковими губами (отже, різниця в довжині ручок вказує на певну спеціалізацію: менші служили для того, щоб тільки виймати

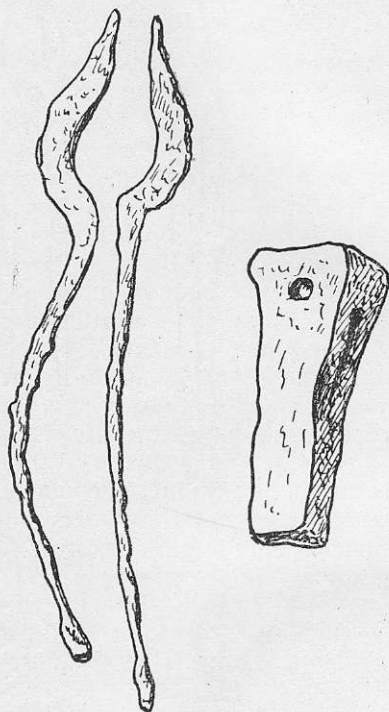

Рис. 26. Ковальські знаряддя з Шанця.

залізо з горна, а більші — тримати його у вогні протягом більш-менш значного часу); великий молот-кувалда з двома робочими площадками (довжина — 12,5 см, ширина — 4 см); маленький молоток з проухом,

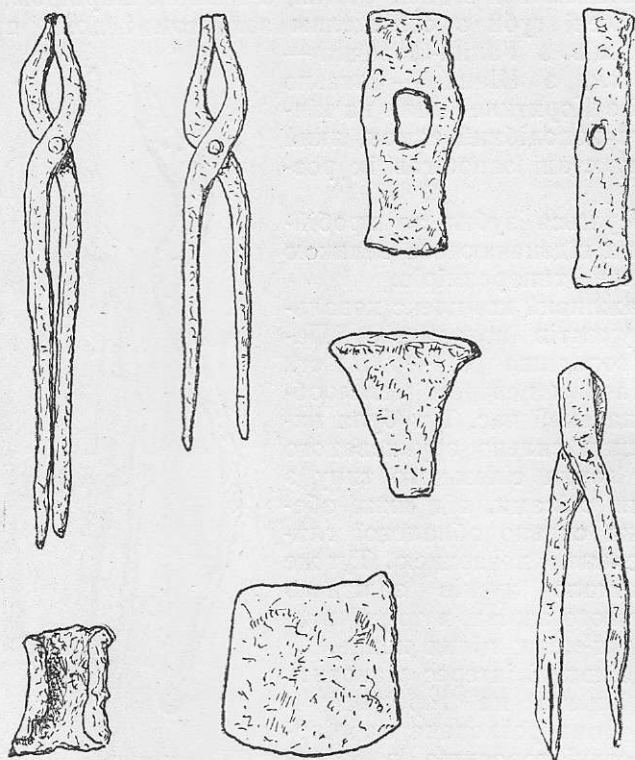

Рис. 27. Ковальські знаряддя з Пастирського.

в якому виявився цвяшок для кращого заклинення ручки (довжина — 15 см, ширина — 3 см).

Унікальну поки що знахідку становлять ножиці для різання бляхи — ричажкового або шарнірного типу, з однією вузькою і однією широкою ручкою. Остання має поздовжню щілину для згинання бляхи. Робочі пластинки (леза) дуже короткі — лише 5,5 см при загальній довжині речі близько 23 см.

Тут же знайдено уламок зубила у вигляді широкої і масивної залізної пластини з заокругленим лезом (ширина — 7 см) і уламок втулки від невідомого предмета (можливо, того ж зубила).

Всі перелічені предмети були складені купкою в одному місці — в північно-східному куті будівлі — і виявлені під завалом обпаленої глини від стін. Поза межами приміщення, але близько від нього знайдений залізний пробійник у вигляді круглого в перерізі стержня довжиною 8,5 см. Очевидно, він теж належав до інструментарію цієї кузні. Серед матеріалу, знайденого в розвалі стін, були куски криць і цілі екземпляри, які служили сировиною.

Таким чином, порівнюючи основні типи ковальських інструментів рубежу нової ери і початку другої половини I тисячоліття н. е., бачимо повну їх подібність, і це дає нам право розглядати їх як ключ до розуміння ковальської майстерності черняхівського часу.

Продукція ковальського ремесла

Головним джерелом вивчення ковальської майстерності є продукція залізоробного ремесла — ті залізні речі, які відомі нам у значній кількості. Вони підтверджують високий для свого часу рівень майстерності черняхівських ковалів, які уміли виготовляти практично все, що було потрібно для забезпечення тодішнього виробництва і побуту.

Огляд продукції черняхівських ковалів⁴ починаємо з знарядь сільськогосподарського виробництва, уже нам добре знайомих. Нагадаємо основні типи їх: сошники, лемеші, чересла, серпи двох типів (гачкові і черешкові), коси-горбуші, залізні оковки заступів, мотижки, ножиці для стрижки овець, риболовні гачки, наконечники мисливських стрілок.

Велику серію становлять знаряддя деревообробного виробництва: сокири втулчасті та проушні, струги різної форми, втулчасті тесла, «сучкорізи», долота, свердла з робочим кінцем різного типу. Універсальним знаряддям виробництва, що застосовувалося в усіх галузях господарської діяльності і побуту, були звичайні ножі різних розмірів. Форма їх теж подекуди варіюється. Переважна більшість належить до типу черешкових, клинок здебільшого підтрикутний, іноді з трохи вигнутим лезом чи спинкою.

Часто трапляються залізні шпильки та швайки, що теж застосовувалися в різних галузях виробництва; можна припускати, що існували і залізні голки для шиття. Відоме (правда, поки що одне) залізне прясло.

До числа продукції ковальського ремесла відносяться і самі ковальські інструменти, що теж виготовлялися з заліза: ковадла та коваделка («бабки»), кліщі, молоти-кувалди, молотки, зубила, пробії, кладива, терпуги, рашпілі.

З заліза виготовлялися деякі побутові предмети: залізні деталі одягу та речі особистого вжитку (фібули — цілком залізні чи з заліз-

⁴ Посилки на конкретні знахідки даються у відповідних розділах роботи (про землеробські знаряддя говориться в розділі, присвяченому землеробству, про деревообробні інструменти — в розділі, присвяченому обробці дерева, і т. д.).

ними деталями, поясні пряжки і застібки, гребінці тощо). Залізні гребінці, зокрема, становлять цікаву серію знахідок, що хоча трапляються досить рідко, але є свідченням глибокого проникнення заліза в побут (знахідки в Ягнятині на Житомирщині, Пересічному на Харківщині, Єрківцях на Київщині [209, с. 27; 181, с. 168; 119, с. 229]).

До числа залізних виробів відносяться цвяхи, кресала, замки від хатніх запорів та ключі до них, ключі від засувок, різного роду оковки, скоби, ланцюжки, кільця тощо.

Залізна зброя представлена мечами — дволезовими і однолезовими («саблями»), бойовими ножами і кинджалами, наконечниками стріл різних типів (втулчастими і черешковими), наконечниками списів, умбонами і ручками щитів. В черняхівську епоху вперше з'являється кільчуга — свідчення високої майстерності ремісників. Тут же відзначаємо предмети кінського спорядження: вудила, стремена, що почали поширюватися в IV—V ст. (гуннський час), остроги.

Різноманітність і широта асортименту залізних виробів черняхівської культури є свідченням високого для свого часу розвитку і багатогранності даної галузі виробництва.

Сталь Частина виробів з заліза, про які йде мова, була піддана спеціальному металознавчому дослідженню [627; 712; 714; 713; 764]. Воно показало, що в черняхівську добу сталь одержувалася в готовому вигляді з горнів [627, с. 54] (іноді, може, навіть незалежно від бажання металурга). Спосіб цей зводився до топлення в умовах підвищеної температури і завантаження в гори більшої кількості деревного вугілля. Але поряд з цим були відомі й інші способи одержання твердих гатунків заліза. Зокрема, добре простежений спосіб цементації, тобто науглення готового заліза шляхом розжарення його в тиглі разом з вугільним порошком. Розжарювати можна було готову річ і в результаті досягти цементації не всього виробу, а лише тієї частини, яка вимагала підвищеної твердості.

Цей спосіб має велике значення через те, що сталь, відзначаючись високою твердістю, разом з тим має недостатню в'язкість, внаслідок чого речі, виготовлені цілком із сталі, часто-густо виявляються надто ламкими і крихкими. Цементація дозволяє, зберігаючи загальні властивості залізного виробу, одержувати там, де це необхідно, тверді поверхні деталей.

Металографічне дослідження кількох виробів з Іголомі, проведене І. Пясковським [715, с. 46—49], показало, що всі вони виготовлялися саме шляхом цементації.

Дослідженню було піддано чересло, яке виявилось виготовленим з заліза (фериту), але мало цементоване лезо. На пробі в районі леза виступав перліт грудкуватий, а далі — перліт смугастий і ферит. Дослідник вважає, що така структура могла утворитися внаслідок непов-

ної обробки: розжарена річ була занурена у воду лезом, але зразу ж вийнята з неї і далі охолоджувалася на повітрі.

Серп був виготовлений з заліза з високим вмістом фосфору. У готовій речі лезо було піддано цементації, а після того — термічній обробці на твердість (гартування в холодній воді).

Наральники були зроблені з заліза (фериту), але мали цементовані робочі краї.

Металографічне дослідження залізних речей, знайдених в похованнях перших століть нової ери в Ядовніках Мокрих (повіт Діброва Тарновська, Польща), дало несподівані наслідки [715, с. 49—52]. Аналізу були піддані такі речі: меч, бойовий ніж, три звичайні ножі, три наконечники стріл, два уламки острог і умбон від щита. Всі ці речі, за винятком умбона та одного наконечника стріли⁵, виявилися виготовленими з чистої сталі, але з різним вмістом вуглецю.

Один наконечник стріли і два ножі були виготовлені з м'якої сталі; з твердої (евтоктоїдальної) сталі, що має до 0,89% вуглецю, було викуто три ножі і одна острога. З найтвердішої сталі з вмістом вуглецю 1,0—1,2% було викуто острогу і наконечник стріли.

Сталь, з якої виготовлено всі ці речі, була первинною, тобто одержана безпосередньо під час плавки в горнах. Звертає увагу неекономне її використання для виготовлення досить різних речей. Це свідчить, що одержання сталі вже на початку нової ери не було проблемою.

І. Пясковський дослідив також ряд речей, знайдених в районі Нової Гути (чотири наральники, тесло, сокира) [714], у Вонсоші (кайло, чотири серпи, два ножі) [713] та в кількох місцевостях Сілезії (ножі, наконечники стріл, голка, умбон, кресало) [712]. Виявилось, що наральники виготовлені з заліза з порівняно великим вмістом фосфору, причому їх робочий край мав більше вуглецю (отже, був твердіший). Тесло було виготовлено з заліза з порівняно великим вмістом вуглецю і піддане термічній обробці. Речі з Вонсоша були зроблені з заліза з нерівномірним карбонуванням і теж зазнали термічної обробки. З числа речей з сілезьких знахідок частина виявилася виготовленою з заліза (шість речей: ніж, ножиці, умбон, окуття, наконечник стріли, голка), частина — з м'якої сталі (сім речей: ножі, стріли), а кресало і один з ножів — з твердої чи півтвердої сталі, яка в перших століттях нової ери взагалі трапляється зрідка.

Найбільш цікавою з технічного боку виявилася сокира з Нової Гути. Вона була виготовлена способом зварювання пластинок заліза з сталевими. Цей спосіб досі був відомий лише в часи середньовіччя.

⁵ За хімічним складом цей наконечник відмінний від інших (містить значно більше фосфору), на підставі чого І. Пясковський вважає, що він має інше походження, аніж решта речей [715, с. 50].

Отже, тепер є можливість твердити, що виникнення його припадає на першу половину I тисячоліття н. е.

Таким чином, успішне оволодіння способом одержання твердого заліза (сталі) дозволило носіям черняхівської культури успішно розв'язати проблему виготовлення найефективніших типів таких знарядь, як сокири, ножі, ножиці, різні види озброєння тощо, що потребували для свого виготовлення високоякісного металу.

Звідси видно, наскільки безгрунтовним є заява Г. Б. Федорова про те, що «знаряддя праці черняхівської культури... не відзначаються особливою різноманітністю, високою якістю і диференціацією» [385, с. 114]. Цей висновок, зроблений на дуже локальному і до того ж погано дослідженому матеріалі, знаходиться у повному протиріччі з дійсністю.

Різноманітність речей, що виготовлялися, складність багатьох з них, застосування різних прийомів гарячої і холодної обробки заліза повністю спростовують уявлення про примітивність металургії і металообробки у черняхівських племен.

В ковальському виробництві черняхівських племен знаходимо корені високорозвиненого і складного мистецтва обробки заліза в ранньосередньовічну епоху, без чого воно було б просто незрозумілим.

Особливо високого розквіту досягло у племен черняхівської культури гончарство. В уяві багатьох дослідників ця культура насамперед пов'язується з славетною сіроглиняною керамікою, що виступає як головна ознака і критерій культури. Висока якість цієї кераміки викликає не тільки захоплення, але разом з тим сумніви щодо її місцевого походження. Тепер, коли нам відома чимала кількість майстерень, де ця кераміка виготовлялася, місцеве виробництво її уже не може стати предметом дискусії. Проте в літературі існує інший аспект проблеми: звідки були запозичені сам тип кераміки і те уміння, без якого цей посуд не міг би з'явитися на світ.

Проблема гончарного посуду

З приводу цього й точаться суперечки, зокрема в польській літературі, яка останнім часом приділяє так званій «сивій кераміці» особливу увагу в зв'язку з дослідженням виробничих центрів в районі Кракова, де ця кераміка виготовлялася в масовому масштабі.

У 30-х роках в польській історіографії був поширений погляд, запозичений з німецької літератури [561, с. 96—97; 428], нібито ця кераміка характерна для готів [420; 620]. Але після відкриття Тропішовського промислового округу ствердилася думка щодо праслов'янського походження цієї кераміки [746, с. 171—173; 617, с. 249]. Разом з тим її специфічний характер, різка відмінність від ліпного посуду шеворського типу примушували шукати корені цієї кераміки поза межами слов'янських країн.

Найпростішим розв'язанням проблеми здавалося припущення щодо провінціально-римського походження кераміки, аж до гіпотези про те, що вона вироблялася ремісниками з наддунайських провінцій [598, с. 244—245]. Разом з тим її подібність до кельтського посуду IV—II ст. до н. е. спонукала деяких дослідників проголосити творцями черняхівської кераміки саме кельтів [752, с. 67—68]. Нарешті, висловлювалися думки щодо поєднання впливів різних етнічних груп (наприклад, кельтів та германців) [682].

Аналогічні погляди висловлюють чехословацькі дослідники, які теж шукають корені сіроглиняної кераміки римського часу в надрах

кельтської культури, зв'язують її з впливами римських провінцій тощо [502, с. 253 і далі; 776].

В радянській літературі ця проблема не так загострена, хоча припущення щодо провінціально-римського походження черняхівської культури теж існують [365, с. 324—325]. Але разом з тим висловлена думка і щодо місцевого походження цієї кераміки і її генетичних зв'язків з керамікою зарубинецького, липицького типів і т. д. [208, с. 71—72; 228, с. 334].

Та, зрештою, питання про те, звідки запозичені (і чи запозичені взагалі) ті чи інші деталі форми або орнаменту — у римлян, кельтів, германців — чи вони є продуктом розвитку чисто місцевих традицій, не має принципового значення. Сіроглиняний гончарний посуд черняхівського типу являє собою надто важливе культурно-історичне явище, зв'язане з надзвичайно глибокими внутрішніми процесами, щоб його можна було розглядати як наслідок простого запозичення.

Тут ми не маємо змоги розглядати цю проблему докладно, оскільки вона не входить безпосередньо в тему нашого дослідження. Але здається важливим підкреслити зовсім інший аспект питання: ту безсумнівну обставину, що цей посуд є першим для даної території типом посуду масового ремісничого виробництва. Початок продукування цього посуду є наслідком виникнення гончарного ремесла. Основною і вирішальною причиною його появи були не впливи чужих народів на населення лісостепової смуги Східної Європи, а поширення на цій території техніки гончарного круга. Круг же цей з'явився теж не внаслідок сторонніх впливів, а як відповідь на чисто економічну потребу.

Гончарний посуд за своїм типом ніколи не може бути виведений з ліпного, так само, як форма плуга, скажімо, не може бути виведена з форми мотики, на заміну якій він приходить. Надто великою є різниця в умовах виробництва. Тому шукати якоїсь подібності між гончарним посудом черняхівської культури і ліпним посудом більш раннього часу (зарубинецької чи пшеворської культури) річ даремна. Але ще більш помилковим було б бачити в появі нових форм кераміки відображення якогось вторгнення кельтів, римлян чи ще когось в область зарубинецької і пшеворської культури. Ці форми з'явилися разом з технікою гончарного круга, незалежно від всяких сторонніх впливів. Корені їх треба шукати там, де в епоху рубежу нової ери (II ст. до н. е.—II ст. н. е.) гончарний посуд уже був у вжитку, тобто в області липицької і пухівської культур.

Гадаємо, така постановка питання знімає всі ті труднощі, які в іншому випадку ведуть до неймовірних припущень, подібних до спроб зв'язати деякі черняхівські форми з Прибалтикою на підставі окремих поодиноких знахідок там посуду справді черняхівського типу (що потрапив туди шляхом обміну з наших же, власне черняхівських широт).

**Тропішовський
промисловий
округ**

Таким чином, гончарний посуд черняхівської культури треба розглядати як явище цілком закономірне, зв'язане з загальноісторичним розвитком черняхівських племен, а виникнення численних майстерень, де він продукувався, аж ніяк не є чимсь незвичайним, що виходить за межі нормального розвитку місцевого виробництва.

Розгляд керамічних майстерень черняхівської доби починаємо з Тропішовського промислового округу в Малій Польщі, який в галузі керамічного виробництва являє собою таке ж яскраве явище, як район Свентокжизьких гір в галузі залізоробного виробництва.

Поселення з керамічними обпалювальними печами у Тропішові (повіт Прошовиці) було виявлено і частково досліджено ще в 20-ті і 30-ті роки Т. Рейманом і Я. Бартисем [748; 747; 745; 746]. Тоді ж було розкопано чотири печі, ідентичних за своєю конструкцією.

Кожна піч складалася з двох ярусів, розташованих один над одним: топки та камери, де відбувався обпал. Нижній ярус викопувався в землі і стінки його обмазувалися глиною; вустя топки відкривалося в передпічну яму. Діаметр нижнього ярусу досягав 1,5 м, висота — 0,5 м, діаметр передпічної ями — 2—2,5 м. Верхній ярус мав куполоподібне перекриття, яке розбиралося при кожному завантаженні і розвантаженні печі. Внутрішні приміщення відокремлювалися одне від одного горизонтальним глиняним перекриттям з отворами-люфтами, що пропускали розжарене повітря. Для підтримки цього перекриття (воно приймало на себе вагу всього посуду, що підлягав обпалу) в нижньому ярусі (топці), в центральній частині, залишався глиняний стовп або перемичка шириною 0,20—0,40 см. В процесі роботи в верхньому ярусі знаходився посуд, в нижньому розводився вогонь. Розжарене повітря через люфти потрапляло у верхню камеру і, проходячи через неї, обпалювало посуд, що там стояв.

Піч № 2, розкопана в Тропішові, виявилася не розвантаженою після обпалу і з неї була вийнята 81 посудина (цілі і уламки). Це були горщики звичайного для черняхівської культури типу. Крім того, з знайдених у печі уламків вдалося склеїти ще 11 посудин. Це були миски, і тільки одна з них своєю формою наближалася до горщика. Очевидно, це був виробничий брак від іншої партії продукції (піч № 2 використовувалася неодноразово: купол її розбирався щонайменше вісім раз). Звідси можна припустити, що посуд кожного виробничого циклу мав спеціалізований характер: один раз обпалювалися тільки горщики, інший — лише миски і т. д.

В печі № 4 було виявлено багато кісток тварин, які, мабуть, призначалися для перепалення з метою використання їх попелу як домішки до глини.

Тут же, в Тропішові, були виявлені ями, наповнені чорною глиною,

що за консистенцією нагадувала смолу. Аналіз показав, що ця глина повністю була очищена від піску та інших домішок. Т. Рейман вважає, що вона являла собою заготовку сировини, з якої потім мали бути виготовлені посудини.

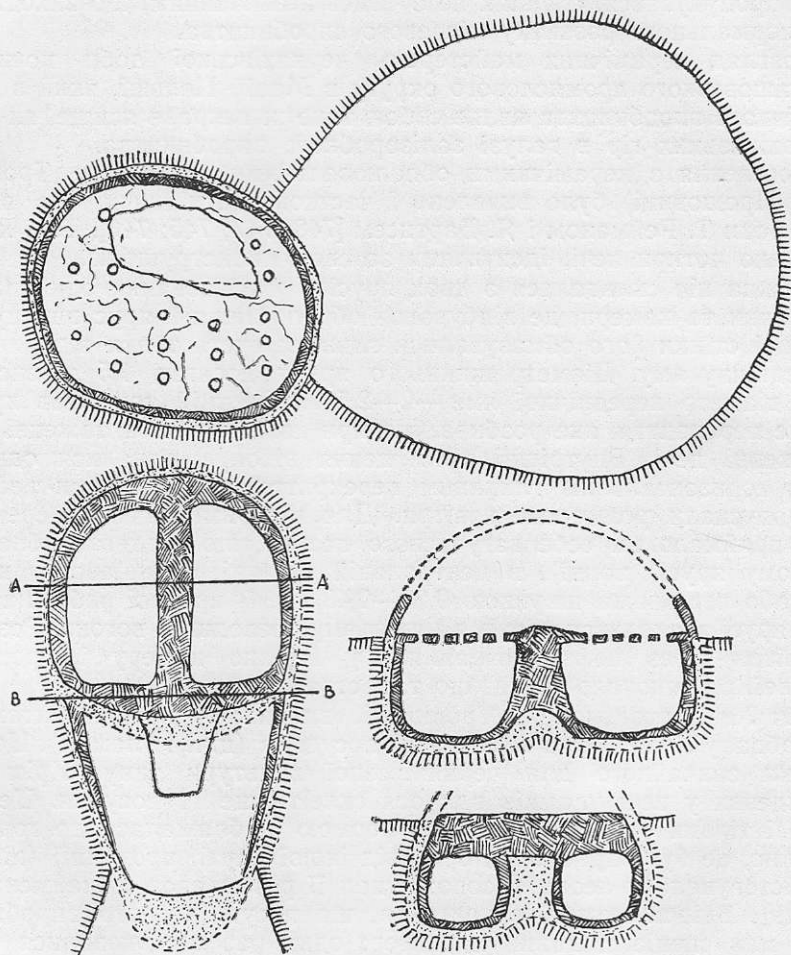

Рис. 28. Горни з Тропішова.

У післявоєнні роки в районі Тропішова і сусідніх сіл (на 30-кілометровому відрізку лівого берега Вісли між Новою Гутою та с. Іголомя) в широких масштабах продовжується дослідження на місці будів-

ництва металургійного комбінату ім. В. І. Леніна та в сусідніх районах. На багатьох поселеннях, які тут знаходяться, виявлено залишки гончарних горнів. Загальна кількість їх досягає багатьох десятків. Зокрема, в с. Іголюма виявлено 10 печей, в Зофіполі — 34, в Могилі — 3, в Плешові — на території поселення I—10, на території поселення II—15 [744; 743; 741; 458; 456; 506; 507; 508; 509; 839; 837; 836; 835; 457; 455; 687; 686; 557; 810; 654]. Крім того, дві печі виявлено в с. Побідник, і 4 в с. Ціло [794, с. 438—442]. Всі вони за своєю конструкцією цілком подібні до тропішовських.

Таким чином, загалом в районі Нова Гута — Іголюма зараз відомо 82 печі для обпалу посуду. Це значно менше, ніж свого часу повідомлялося в літературі¹.

Промисловий округ в районі Кракова — явище незвичайне, але треба підкреслити, що аналогічні залишки майстерень по виробництву посуду відомі практично по всій території поширення черняхівської культури. Зокрема, і на території України вони виявлені в багатьох пунктах.

**Залишки
майстерень
в інших
районах**

З а в а д і в к а (Черкаська обл.). Горн для обпалу посуду виявлений на поселенні черняхівської культури в урочищі Вовчий в 1959 р. [87, с. 157].

М и к і л ь с ь к е н а Д н і п р і (Дніпропетровська обл.). Залишки гончарного горна досліджені на поселенні черняхівської культури. Мав деякі конструктивні особливості. Зокрема, стовп, який підтримував перекриття, був виготовлений з гранітного каменю, обмазаного глиною [58, с. 157—158].

Л о ц м а н с ь к а К а м ' я н к а (Дніпропетровська обл.). Залишки гончарного горна виявлені розвідкою на поселенні черняхівської культури [209, с. 21].

М а й о р к а (Дніпропетровська обл.). Залишки гончарного горна виявлені розвідкою на поселенні черняхівського типу [209, с. 21].

Ф л е р і в к а (Полтавська обл.). Є непевні відомості про виявлення гончарного горна епохи черняхівської культури [145, с. 287—288].

К о р о в и н ц і (Сумська обл.). Залишки гончарного горна досліджені І. І. Ляпушкіним. Знайдено багато черняхівської кераміки, в тому числі — виробничий брак [186, с. 154—155].

П е р е с і ч н е (Харківська обл.). Залишки гончарного горна виявлені на поселенні черняхівської культури [181, с. 168].

К а п у л і в к а (Дніпропетровська обл.). Залишки гончарного горна черняхівського часу виявлені розвідкою (О. В. Бодянский) [209, с. 22].

¹ К. Маєвський, наприклад, повідомляв, що в цьому районі виявлено кілька сотень печей (КС ИС, вып. 4—5, М., 1951, стор. 68).

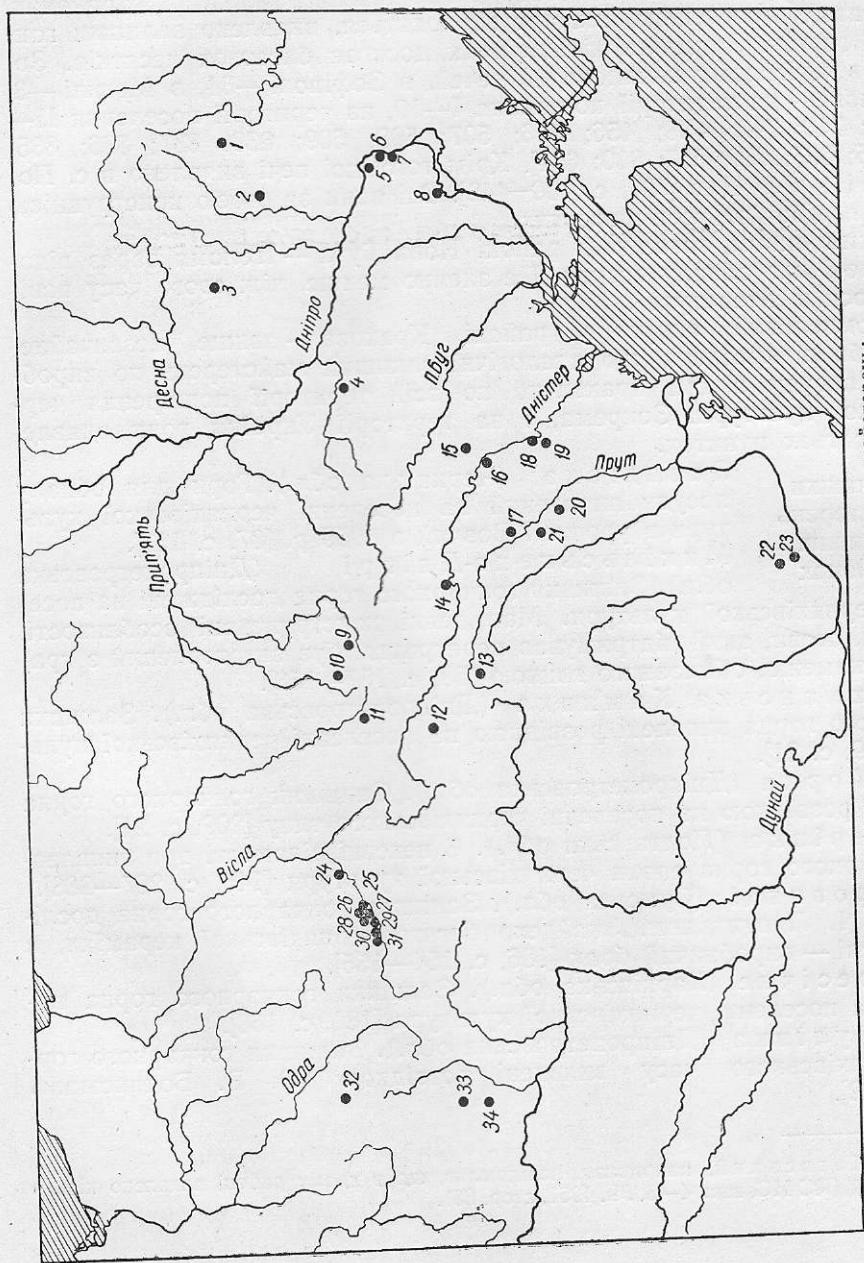

Рис. 29. Карта розташування гончарних майстерень:

- 1 — Пересічне, 2 — Флерівка, 3 — Коровинці, 4 — Завадівка, 5 — Лопманська Кам'янка, 6 — Майорка, 7 — Микільське, 8 — Капулівка, 9 — Ледесівка, 10 — Підлужжя, 11 — Неслухив, 12 — Когутине-Голинь, 13 — Струтинь Нижній, 14 — Лука-Вруболівка, 15 — Калинівка, 16 — Глінижени, 17 — Томешти, 18 — Слободзев-Душка, 19 — Будешти, 20 — Трушешти, 21 — Бала Жіжеї, 22 — Грингаш, 23 — Ілеана, 24 — Злото, 25 — Голома, 26 — Грошішів, 27 — Зофіполе, 28 — Побідник, 29 — Цло, 30 — Пде-шів, 31 — Могила, 32 — Німча, 33 — Іржиковиці, 34 — Великі Німчиці.

Лепесівка (Хмельницька обл.). Піч для обпалу посуду була досліджена на поселенні черняхівської культури в 1908 р. (автор розкопок неправильно вважав її погребальною спорудою) [413]. В цьому ж пункті було виявлено ще черені п'яти печей, можливо, теж гончарних.

Підлужжя (Ровенська обл.). Залишки гончарного горна виявлені на поселенні черняхівської культури [209, с. 43].

Лука-Врублівецька (Хмельницька обл.). Залишки гончарного горна досліджені на поселенні в 1945 р., але неправильно віднесені до часу трипільської культури [44, с. 130—133]. Пізніше, в кінці 50-х років, розкопками М. О. Тиханової виявлено і досліджено ще ряд таких же горнів². Вони мають трохи більш видовжену форму, ніж звичайні горни черняхівської культури.

Котятиче-Голинь (Івано-Франківська обл.). Добре збережений горн для обпалу посуду досліджений Б. Янушем [577].

Струтинь Нижній (Івано-Франківська обл.). Виявлено залишки одного горна для обпалу кераміки [603; 321, с. 111].

Неслухів (Львівська обл.). Три гончарні горни розкопані на поселенні черняхівської культури. Відзначалися доброю збереженістю [537; 534; 535].

Слободзея-Душка (Кріулянський р-н, Молдавська РСР). Гончарний горн виявлений на поселенні черняхівської культури. В ньому знайдено миску черняхівського типу [385, с. 124—125; 253].

Будешти (Кріулянський р-н, Молдавська РСР). Гончарний горн виявлено на поселенні I [404, с. 183; 385, с. 252].

Томешти (Глодянський р-н, Молдавська РСР). Залишки двох гончарних горнів виявлено на поселенні черняхівської культури [385, с. 268].

Глінжени (Молдавська РСР). Гончарний горн на поселенні черняхівської культури [385, с. 126].

Між селами Каючени і Нові Козмени (Молдавська РСР) теж виявлено залишки гончарного горна [385, с. 126].

Калинівка (Одеська обл.). Гончарний горн виявлено на поселенні черняхівської культури [385, с. 125].

Грингаш (р-н Бухареста, Румунія). Горн для обпалу посуду досліджено на поселенні черняхівського типу. В ньому знайдено кераміку з хвилястим орнаментом [832, с. 309].

Трушешті (р-н Яс, Румунія). Кілька гончарних горнів досліджено на території поселення черняхівської культури в урочищі Пе-Куха. Серед них дві печі, з'єднані спільною передпечною ямою [706, с. 20—21].

² Матеріали цих розкопок ще не опубліковані.

І л с а н а (Бухарестська обл., Румунія). Гончарний горн, подібний до Грингашського [832, с. 309].

В а л я Ж і ж е ї (Яська обл., Румунія). Гончарний горн [832, с. 309].

З л о т а (повіт Сандомир, Польща). Горн для обпалу кераміки досліджено на поселенні черняхівської культури [655].

Н і м ч а (повіт Дзешонів, Польща). Гончарний горн, очевидно, «пізньоримського часу» [701, с. 90—93; 570, с. 55; 810, с. 103].

І р ж и к о в и ц і (р-н Брно, Чехословаччина). Керамічні печі IV—V ст. В передпічних ямах знайдена кераміка черняхівського типу [729, с. 24—26], аналогії їй представлені в пам'ятках Моравії (Шаратиці, Велатиці, Костелець-на-Хані та ін.) [791; 429, с. 79 і далі].

В е л и к і Н і м ч и ц і (округ Жидлаховиці, Чехословаччина). Гончарні печі IV—V ст. [729, рис. 10 (а і в), 80].

Таким чином, безперечні сліди гончарного виробництва у вигляді горнів, де обпалювалася кераміка, знаходимо практично по всій території, яка є об'єктом нашого дослідження, причому як в корінних областях черняхівської культури, так і в тих районах, які були об'єктом розселення черняхівських племен (Надпоріжжя, Нижня Наддніпрянина, Трансільванія, Моравія), що є свідченням глибоких коренів в розвитку цієї галузі виробництва.

Тип горнів Керамічні горни черняхівської культури на всьому величезному протязі її поширення виявляють дивовижну єдність характеру. За винятком другорядних деталей (як-то: перемичка чи стовп в нижній камері, що підтримує перекриття з люфтами, довжина і характер вустя і т. п.), основні риси цих горнів дуже витримані і однакові. Навіть розміри горнів коливаються дуже слабо—десь в межах 1,20—1,60 м в діаметрі, що особливо підкреслює універсальність явища.

Коли порівняти черняхівські горни з горнами, дослідженими в інших районах, неважко перекоонатися, що взагалі цей тип печей був дуже поширеним в європейських країнах того часу, і, очевидно, єдність ця аж ніяк не може вважатися явищем випадковим.

В с. Виценжах, що знаходиться в районі Нової Гути, була розкопана гончарна піч латенської епохи (двох останніх століть до н. е.) [457, с. 111]. Її конструкція ідентична конструкції печей «пізньоримського часу», з тією відміною, що нижня камера (топка) не мала поздовжньої стінки для підтримання перекриття [838; 840, с. 802]. Гончарні печі цього ж типу, але уже з двочленною будовою нижнього ярусу на території Польщі досліджені в с. Подленжах (повіт Бохня), на поселенні в с. Нова Цереквя (повіт Глубчиці) [750, с. 191; 616, с. 171; 501, с. 63 та ін.].

Ці горни звичайно вважаються кельтськими. Дійсно, цілком анало-

гічні споруди добре відомі в кельтській культурі на всій території її поширення, в тому числі в подунайських землях, найбільш близьких до області майбутньої черняхівської культури. Зокрема, вони добре відомі в Чехословаччині [502, с. 253; 500, с. 118; 576]. Зв'язки черняхівської культури з кельтською проявляються досить очевидно в багатьох рисах культури, зокрема і в кераміці (про це вже говорилося вище). Отже,

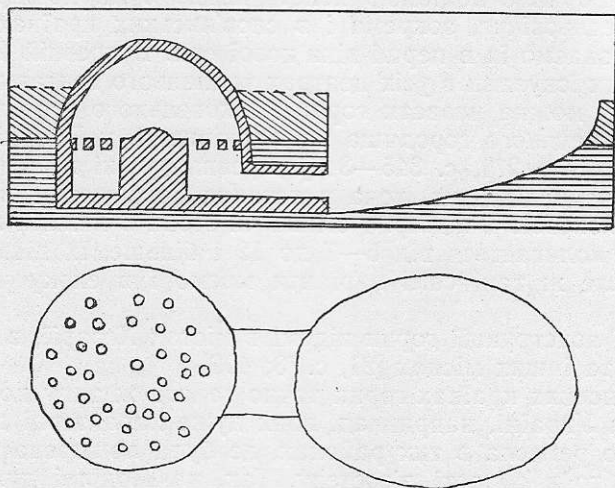

Рис. 30. Горн з Неслухова.

цими зв'язками нехтувати не доводиться. В названих вище пунктах (Виценжі, Подленжі, Нова Цереквя) виступають матеріали кельтського типу (зокрема, характерна мальована кераміка).

Але було б невірно шукати аналогії черняхівським печам лише в царині кельтської цивілізації. Очевидно, не меншої уваги заслуговує факт поширення печей такої ж конструкції в античному світі, зокрема в стародавньому Римі і по всій периферії Римської імперії. На території Дакиї — провінції, що мала найбільше значення для утворення черняхівської культури і здійснювала найбільший вплив на її формування — такі печі відомі в багатьох пунктах: в Апулі (нині Альба-Юлія, Румунія), в Крістешті та ін. [431, с. 180—188; 499].

Близькі аналогії добре відомі і в античних центрах Північного Причорномор'я — в Ольвії, Керчі, Фанагорії і т. д. [97]. Як відомо, зв'язки носіїв черняхівської культури з античним світом теж мали безпосередній і досить інтенсивний характер.

Очевидно, печі того типу, який характерний для черняхівської культури, взагалі не можна розглядати як особливість якоїсь однієї

області, одного культурного кола. Це був загальноєвропейський тип, властивий всім тим країнам, де існувало масове керамічне виробництво, розраховане на ринок. Виникнення останнього безпосередньо тягло за собою появу спеціалізованих керамічних майстерень і, отже, сподруження найбільш зручних і досконалих на той час горнів.

Конструкція опалювальних печей черняхівської доби зберігалася дуже довго. Горни з подібною конструкцією були поширені в епоху раннього середньовіччя, зокрема і в слов'янських країнах, на тій же території, де знаємо їх в перші віки нової ери. В древній Русі, наприклад, такі горни існували в усіх центрах тодішнього гончарного ремесла. Для прикладу можна назвати горни Райковецького городища на Бердичівщині, Донецького городища на Харківщині, у Вщижі на Курщиці і т. д. [102; 391; 271, с. 345—346]. Древньоруські горни повторюють конструкцію черняхівських, хоча в деталях показують деякі варіанти. Так, не обов'язковою є підпірна стінка чи стовп в нижній камері; кількість люфтів коливається від 5—7 до 12 і більше, їх діаметр теж неоднаковий. Але ж такі самі варіанти маємо і в епоху черняхівської культури.

Подібної конструкції горни відомі в містах Хозарії, в середньовічному Криму та інших місцях [21, с. 73; 409].

В слов'янських країнах горни такого ж типу дожили до наших днів. На Україні, наприклад, вони дуже характерні для сільсько-гончарного ремесла в тих районах, де була поширена черняхівська культура, тобто в області лісостепу. Так, на Поділлі дуже поширені горни, що мають нижній ярус (топку), вкопаний в землю, діаметром до 1,80 м, з поздовжньою підпорою стінкою посередині, яка тримає центральну частину перекриття з великою кількістю люфтів. Верхня камера має кругле склепіння, яке розбирається і відновлюється при кожному робочому циклі. Вустя топки відкривається у передпічну яму [283; 271, с. 348—349].

Такі горни відомі у Середній Наддніпрянщині³ і в інших районах лісостепової України.

Технологія Завдяки залишкам гончарних майстерень, дослідженням на багатьох поселеннях черняхівської культури, етнографічним паралелям, а також на підставі самого керамічного матеріалу, що завжди становить переважну більшість речових знахідок кожного поселення чи могильника, можна більш-менш повно відтворити технологічний процес керамічного виробництва черняхівської епохи.

Треба підкреслити, що вся кераміка черняхівського типу відзначається, як правило, високою якістю і насамперед в технологічному

---

³ Автор, зокрема, добре знає такі горни з с. Пастирського, відомого своїм городищем — значним ремісничим центром VII—VIII ст. Ці горни працюють і в наші дні.

відношенні. Вона виготовлена дуже акуратно і досконало, має правильну і часто-густо вишукану форму, відмінну якість черепка, що іноді наближається до фаянсу (хоча, звичайно, має темне забарвлення — сіре, чорне, коричневе, жовтаве, іноді червоне), рівномірно обпалена. Черняхівським гончарям вдавалося уникати деформації посуду як при його формовці, так і при обпалі.

Підготовка глини

Першим технологічним етапом виготовлення посуду є підготовка глини. Цей етап має дуже важливе значення: від якості сировини залежить не лише якість готової продукції, але й процент браку, що, як правило, був досить значним (за розрахунками Т. Реймана, наприклад, в тропішовських майстернях — не менш 50%) [746]. Причиною браку була, головним чином, деформація посуду при обпалі — осідання, тріщини, перепал тощо. Отже, глину треба було підготовляти так, щоб максимально запобігти деформації.

Для черняхівської культури характерні два типи посуду, що розрізняються технологічними ознаками. Перший з них відзначається особливо високою якістю виготовлення, продиктованою його призначенням. Це — столовий посуд, який виконував не лише утилітарну функцію, але й естетичну. Разом з тим його використання не було зв'язане з дією вогню. А тому технологія виготовлення цієї групи кераміки докорінним чином відрізнялася від технології виробництва кухонного посуду, що призначався головним чином для приготування їжі.

Глина, яка використовувалася для виготовлення столового посуду, підготовлялася особливо старанно. Цей посуд повинен бути тонкостінним, мати абсолютно гладку лисковану поверхню, щільний і однорідний черепок тощо. Все це ставило майстрові додаткові труднощі. Глина, яка вживається для гончарного виробництва, повинна відповідати насамперед двом основним вимогам: бути пластичною і разом з тим досить стійкою проти деформації.

Жирна глина відзначається хорошими пластичними якостями, але виготовлені з неї посудини дуже часто осідають, деформуються, а то й просто розповзаються ще до того, як потрапили до обпалювальної камери. Для того щоб запобігти деформації, глину «схуджують», тобто додають до неї сторонні структурні домішки (пісок, жорству, шамот), які роблять її більш стійкою і міцною, але знижують пластичність [88]. В залежності від того, яке завдання стоїть перед гончаром, він варіює технологічні якості матеріалу, застосовуючи ті чи інші домішки в тій або іншій пропорції.

При виготовленні столового посуду пластичним якостям глини надавалося більше значення, тому глина застосовувалася порівняно жирна. Це змушувало велику увагу приділяти її підготовці. Насамперед глина очищавалася від природних домішок, для чого існувало два спо-

соби: механічна очистка і так зване відмулювання. Глина розмішувалася у воді, а потім відстоювалася; на дно раніше осідали більші і грубіші частки, а те, що залишалося у зваженому стані, зливалось і відстоювалося вдруге. Така операція могла бути повторена декілька разів, і в результаті майстер мав матеріал з потрібною йому ступінню однорідності.

Далі глина дуже ретельно і дбайливо промішувалася і набувала прекрасних пластичних якостей, але разом з тим легко піддавалася деформації. Як правило, грубих структурних домішок до неї не додавалося; іноді (порівняно рідко) застосовувався дуже дрібний пісок, який, правда, трохи зменшував жирність глини, але навряд чи змінював її якість радикально.

Можна припускати, що більш широко вживалися органічні домішки (про це, наприклад, пише Т. Рейман на підставі вивчення сучасного гончарного виробництва в Польщі [746]). Зокрема, є серйозні підстави вважати, що як домішка в глиняне тісто міг вживатися попіл з перепалених кісток (сучасна технологія знає таку домішку). На це вказує, зокрема, піч № 4 з Тропішова, заповнена кістками тварин: очевидно, ці кістки були приготовлені для перепалення з метою використати їх попіл.

Після промішування і додавання домішок глина проходила ще операції «гноіння» та клинування. Перша з них полягає у тривалому витримуванні глини в ямах, завдяки чому вона набувала ще компактнішої і одноріднішої структури. В цьому відношенні цікаві ями, виявлені на Тропішовському поселенні, які були виповнені чорною «смолоподібною» глиною. Т. Рейман вважає, що ця глина знаходилася в ямах саме з метою «гноіння».

Клинування полягало в тому, що великі шматки глини багаторазово з силою кидали на рівну і гладку поверхню. Метою цього процесу було видалення маленьких бульок повітря, які завжди залишаються між частками глини при її промішуванні і під час обпалу, різко розширюючись від нагрівання, сприяють деформації черепка або надають йому пористої, не досить міцної структури.

Інакше підготовлялася глина для виготовлення кухонного посуду, який з точки зору технологічної ставив перед майстром зовсім інші проблеми. Форми цього посуду були простішими, стінки не такими тонкими, поверхня його могла мати яку завгодно структуру (цей посуд ніколи не лискувався). Натомість він повинен був бути міцнішим і стійкішим до деформації. Тому в даному випадку гончар міг пластичність принести в жертву міцності.

Глина, яка йшла для виробництва кухонного посуду, ніколи не відмулювалася, а промішувалася не так дбайливо, як та, що призначалася для столової кераміки. На відміну від останньої вона завжди ма-

ла структурні домішки: найчастіше — піску, часто крупнозернистого, іноді — жорстви. Ця домішка значно підвищувала технологічні якості глини, зменшувала процент браку, але разом з тим робила готові посудини більш грубими на вигляд. Маємо два різновиди посуду, виготовленого з такої глини, що розрізняються характером домішки: посудини з рідкою домішкою порівняно великих часток і посудини з густою, але дрібнішою домішкою.

Ці два гатунки добре розрізняються своїм виглядом: перший має більш монолітну структуру черепка, в якій лише на певній відстані одна від одної помітні частки домішки; поверхня такого посуду, як правило, має характерні борозенки від випадіння зерен домішки, які під час формування посудини на крузі потрапляли під руку майстра або під правилку і, переміщаючись слідом за нею, залишали виразний слід. Натомість поверхня посудин другого гатунку справляє вражіння посипаної піском або виваленої в ньому.

Л. Гаєвський розрізняє домішку піску з округлими зернятками і жорстку з зернятками з гострими ребрами і кутами [506, с. 107]. Цей поділ має значення в тому розумінні, що бере до уваги спосіб підготовки домішки: поряд з природним піском з добре укатаними гранями часток вживалася домішка штучного помелу, що продукувалася спеціально за допомогою ступ або навіть жорен [550, с. 36—38].

Формування Формування посудин здійснювалося на гончарному крузі. Поява гончарного круга була видатним технічним досягненням, яке різко підносило продуктивність праці гончаря і разом з тим підвищувало якість посуду.

Питання про те, який тип гончарного круга вживали носії черняхівської культури, поки що залишається остаточно не розв'язаним через ту зрозумілу причину, що в жодному випадку залишки конкретного приладу не збереглися. Але думку деяких дослідників, що тут існував ножний круг, подібний до того, що був у вжитку в античних містах, доводиться рішуче заперечити: цьому припущенню суперечить технологія формування черняхівського посуду, що добре простежується по самих посудинах.

Ножний круг передбачає формування посуду способом так званого витягування, коли стінки посудини витягуються з одного куска глини від дна до вінця. Такий спосіб вимагає роботи обома руками, а це стає можливим лише при застосуванні круга, який приводиться в рух ногами, залишаючи обидві руки майстра вільними.

Але поки що нам не відомо жодної посудини черняхівського типу, яка була б виготовлена таким способом: весь посуд черняхівської культури формувався так званим стрічковим способом, суть якого полягає в поступовому нарощуванні стінок посудини за допомогою тоненьких смужок (стрічок) глини, що спіралью накладаються одна на одну. Як

би акуратно і ретельно не загладжувати шви, вони все одно дають себе знати хоча б в тому, що готова і обпалена посудина б'ється саме по цих швах. Уважний розгляд черняхівського посуду (навіть найдосконалішого) виявляє цілком очевидні ознаки цих швів, які дуже часто помітні на стінках цілих посудин (особливо кухонних), а ще краще — на уламках, які завжди б'ються по лінії стику стрічок. Це стосується не лише грубішого кухонного посуду, але й найвишуканіших гатунків столової кераміки.

Правильність і досконалість форм останньої досягалася не якоюсь особливою довершеністю конструкції круга, а головним чином дбайливим виконанням, ціною значних затрат робочого часу.

У безпосередньому зв'язку з зробленими увагами стоїть питання про наявність «точеної» кераміки часів «римських впливів», підняте в польській історіографії. Польські учені розрізняють посудини, «обточені» на крузі, від «точених», розуміючи під останніми виготовлені шляхом витягування з одного куска глини [550, с. 145—148].

Натомість термін «обтачання» має дуже розпливчастий зміст: ним називають і стрічковий спосіб формування кераміки, і спосіб ручного ліплення з наступною частковою підправкою на крузі. Останній спосіб, з огляду на його нелогічність, взагалі не здається імовірним. Отже, говорячи про техніку «точіння» чи «обтачання», маємо на увазі застосування гончарного круга різних гатунків: перша була функцією ножного круга («двудискового») [550, с. 55—68], друга — ручного.

Переважає більшість польських археологів вважає, що сіроглиняний посуд «римської доби» виготовлявся, головним чином, технікою «точіння». Такого погляду дотримувався ще Т. Рейман [746, с. 147], тепер його обстоюють І. Марціняк, Ст. Буратинський та ін. [655, с. 244; 458, с. 638—644]. Навпаки, В. Холубович ще в 1950 р. висловлював думку, що ця кераміка в переважній більшості виготовлена способом «обтачання» [550, с. 110 і далі]. Зараз цієї думки дотримується Л. Гаєвський, що присвятив техніці гончарного виробництва Іголомських майстерень кілька спеціальних статей [504; 510] і прийшов до висновку, що головним технічним прийомом їх майстрів був стрічковий спосіб формовки. Але й названі дослідники визнають наявність окремих «точених» посудин «римського часу» [504, с. 108], хоча певних доказів цього немає.

Важливе спостереження можна зробити з приводу способу формування дна. Дно — дуже важлива деталь посудини: від правильності її форми залежить стійкість посудини. Черняхівські майстри приділяли цій деталі основну увагу, у зв'язку з чим дуже поширеним було додаткове формування дна (так звані кільцева ніжка та підставочна плит-

ка). Сформована на крузі посудина знімалася з круга, переверталася догори дном, в такому становищі знову встановлювалася на круг, і денце оброблялося наново.

Але при виготовленні кухонної кераміки часто від цієї додаткової операції, що значно ускладнювала процес виробництва, відмовлялися, і денце залишалося в тому вигляді, в якому відділялося від диска круга. В цьому випадку дуже чітко виступають сліди зрізування, які вказують на двоякий спосіб останнього: за допомогою ножа (в такому випадку ризки від переміщуваних часток домішки мають характер паралельних прямих ліній) або за допомогою нитки (в такому разі ці ризки мають характер концентричних круглих чи спіральних ліній з центром, різко зміщеним щодо центра денця).

Підсумовуючи ті дані, які дозволяють судити про конструкцію гончарного круга черняхівської доби, робимо висновок, що тут наявні всі ознаки, вказані Б. О. Рибаким для характеристики важкого ручного круга (тобто круга з додатковим важком для підвищення інерції): а) сліди стрічкової техніки, б) дно, зрізане ниткою (отже, відсутність клейм і слідів підсипки), в) повна симетричність профіля [271, с. 169—170].

Але разом з тим Л. Гаєвський відзначає наявність на денцях деяких посудин з Іголомі відбитків осі гончарного круга [504, с. 109]. Це свідчить про те, що круг, на якому були зроблені посудини, належить до типу ручного круга з нерухомою віссю. Б. О. Рибаким вважає цю рису ознакою ручного круга легкого типу [271, с. 169].

Отже, гадаємо, що немає жодних підстав говорити про застосування черняхівськими гончарями ножного гончарного круга, але є всі дані, що вказують на існування ручного круга — як легкого, так і важкого типу. Зазначимо, до речі, що й в часи раннього середньовіччя застосування ножного круга в слов'янських країнах є проблематичним (на Русі, наприклад, він з'явився, мабуть, тільки в XIV ст.).

Орнаментация З формуванням посуду тісно зв'язана його орнаментация. Орнамент, звичайно, наносився до обпалу, а частково безпосередньо зв'язаний з самим процесом формування і становить його невід'ємну частину. Маємо на увазі, зокрема, рельєфний орнамент, який на посудинах черняхівського типу представлений двома основними типами: а) рельєфні горизонтальні валики (так звані пружки) і б) обробка стінок посудини фігурними гранями різної форми. Перший з них обумовлювався технікою формування посудини на гончарному крузі, другий являв собою спеціальну операцію, не зв'язану з формовкою у власному значенні слова.

В епоху черняхівської культури вперше набуває широкого застосування графічний лінійний і хвилястий орнамент, тобто орнамент у вигляді прямих або хвилястих горизонтальних ліній, які прорисову-

валися по непросохлій глині спеціальним штампом. Останнім могла бути звичайна паличка (в такому разі орнамент лягав однорядовими смугами) або гребінець з кількома зубчиками (в цьому випадку орнамент набирав вигляду багаторядових смуг). Зв'язок цього виду орнаментатції з технікою формування на крузі очевидний: спосіб нанесення орнаменту полягав в тому, що при обертанні шойно сформованої посудини на крузі натиск нерухомого штампа давав пряму лінію, а натиск штампа з легким коливанням вгору і вниз — хвилясту. Тому-то поява лінійного і хвилястого орнаменту завжди зв'язана з появою гончарної кружної техніки.

Третім видом орнаментатції, поширеним серед кераміки черняхівської культури, був лискований орнамент, що наносився за допомогою гладильного камінчика (цей спосіб прикрашати посуд і зараз зберігається в багатьох областях України). Дуже поширеним було суцільне лискування всієї поверхні посудини, яке робилося дуже дбайливо. Широко пасма, якими наносилося лошіння, вказують, що для нього застосовувалися не маленькі камінчики, а інструменти з більш значною робочою поверхнею, найімовірніше — кістяні лошила.

Нарешті, слід згадати орнамент у вигляді відтисків штампа та у вигляді наліпних деталей (валики, іноді з насічкою). Останній, хоч рідко і не всюди, але відомий серед черняхівської кераміки. Цей тип орнаментатції, так само, як і деякі конструктивні деталі (як, наприклад, вушка на відомих тривуких вазах), вимагав спеціальних операцій.

Обпал Обпал готового посуду здійснювався в обпалювальних печах, про які докладно говорилося вище і тип яких для нас цілком ясний.

Як встановлено Т. Рейманом на підставі тропішовських матеріалів, температура обпалу найбільш характерного сірого посуду черняхівського типу в середньому становила близько 600° [746]. Іноді температура обпалу виявлялася вищою, тоді черепок набував коричневого, жовтого або чорного кольору. Рейман навіть виділив спеціальний «другий тип» («*typ drugi*») кераміки, який мав переважно червоне забарвлення. Уламки жовтоглиняної та червоноглиняної кераміки трапилися в тій або іншій кількості майже на всіх поселеннях черняхівської культури.

Шматки обмазки внутрішніх камер тропішовських печей були піддані експериментальному вторинному обпалу. Вони змінили колір при температурі 800°. Звідси випливає, що за весь час свого існування печі зазнавали тільки меншої температури нагрівання.

Іноді обпал посудин був нерівномірним: черепок має всередині сірий колір, а зовні червоний або жовтий. Це пояснюється нерівномірністю обпалу різних шарів глини. Буває і зворотнє явище, коли черепок виявляється червоним або жовтим всередині, а сірим зовні.

Тут бачимо цікаве поєднання факторів. Очевидно, жовтий або червоний колір черепка — свідчення більш високої температури обпалу. Але, ураховуючи, що процес обпалу тривав досить довго (за етнографічними даними — не менше доби), важко уявити собі, щоб тут справа полягала виключно у нерівномірності прогрівання. Ще неймовірніше було б думати, що в деяких випадках черепок міг всередині прогріватися більше, ніж зовні. В такому випадку червоний колір черепка всередині при сірій поверхні виглядав би зовсім загадково.

В дійсності забарвлення черепка залежить не лише від температури обпалу, але й від умов, в яких цей процес відбувається. Густий сірий колір глини, такий характерний для черняхівської кераміки, обумовлюється вмістом вуглецю в тісті. При високій температурі обпалу вуглець, що є у глині, згоряє, і черепок стає червоним або жовтим. Але просякання черепка вуглицем теж відбувається в процесі обпалу. Отже, в один і той же час відбувалися два протилежні процеси: насичення тіста вуглицем і звільнення від нього в результаті згоряння. Від балансу цих двох процесів залежав наслідок: іноді насичення вуглицем йшло швидко і інтенсивно спочатку, черепок наскрізь набирав густо-сірого забарвлення; потім температура в горні підвищувалася на порівняно короткий час, і в поверхневих шарах черепка вуглець вигорів, від чого його колір змінювався на жовтий чи червоний. Іноді ж процес насичення йшов мляво, і вуглець просякав лише зовнішні шари глини, тоді як внутрішні зберігали нормальний колір.

На жаль, ми не знаємо конструкції верхньої частини горнів і не можемо встановити, чи був у склепінні верхнього ярусу якийсь отвір для вільного виходу розжареного повітря разом з продуктами згоряння. Можна думати, що сірий (іноді майже чорний) колір більшої частини черняхівської кераміки пояснюється саме тим, що вихід продуктів згоряння, насичених вуглицем у вигляді диму, був утруднений.

Звідси іноді виникають непорозуміння. Як вже відзначалося, дослідження тропішовських горнів показало, що проби обмазки внутрішньої камери починали реагувати на температуру 800°. Але спроби повторного обпалу сірої кераміки показують, що вона змінює колір вже при нагріванні до 600°. Це бентежить дослідників, бо вони бачать в цих даних якусь невідповідність [810, с. 106]. Але не можна забувати, що зміна кольору кераміки при 600° відбувалася в умовах чистого повітря, коли діє лише фактор звільнення глини від вуглецю, отож, режим експерименту докорінно відрізнявся від режиму виробництва. Проваджувані дослідження показують, що при поступовому нагріванні чорного черепка він поступово змінює свій колір на сірий, потім на жовтий, врешті (вже при 800°) — на червоний. Очевидно, температура 800° була критичною для горнів черняхівської культури.

**Принцип
класифікації
продукції
гончарного
виробництва**

Продукція черняхівських гончарів відзначається великою різноманітністю гатунків, форм, розмірів і оформлення. В завдання даної праці не входить вироблення докладної типології черняхівського матеріалу, в тому числі і посуду (це вимагає написання спеціальної книги). Тому зараз обмежимося лише загальною характеристикою керамічного матеріалу культури, визначивши лише основні принципи класифікації.

I. Технологія. За технологією виготовлення гончарний посуд черняхівського типу поділяється на дві основні категорії: 1) сіролискований столовий посуд і 2) більш грубий кухонний посуд з необробленою поверхнею. Характеристика обох типів була дана вище. Другий тип виразно поділяється на два підтипи (про них теж була мова) — кераміку з густою домішкою піску і кераміку з неінтенсивною домішкою крупних зерен, характерну рису якої становлять борозни від випадіння таких часток на поверхні.

Але і перший тип може бути поділений на два підтипи: по-перше, посуд, виготовлений з глини зовсім без структурних домішок, з лискуванням самої поверхні, а по-друге, посуд, виготовлений з глини з домішкою дрібного піску, з лискуванням по спеціально нанесеному ангобу.

Треба відзначити наявність переходових типів, які поєднують риси обох гатунків.

В якійсь мірі за ознаку для класифікації може бути взятий і характер обпалу, що знаходить свій вияв в кольорі черепка, хоча треба визнати, що ця ознака майже завжди має випадковий характер.

II. Форми. Посуд черняхівської культури відзначається такою великою різноманітністю і багатством форм, що навіть важко знайти дві посудини, які були б повністю ідентичні одна одній. Але при всьому тому треба підкреслити, що ця різноманітність досягалась за допомогою деталей, в принципі ж весь цей посуд може бути зведений до кількох основних типів: 1) горщик, 2) миска, 3) ваза, 4) глек, 5) амфороподібна посудина, 6) кубок, 7) піфос-зерновик.

Горщики відзначаються найбільшою стійкістю форми і займають перше місце за кількістю. Вони мають характерний округлий яйцеподібний тулуб і вінця, відігнуті назовні. Ця форма характерна виключно для кухонного посуду і ніколи не має лискованої поверхні. Деталі форми варіюються, хоча й не дуже сильно. Головними відмінностями є: а) пропорції профіля (співвідношення висоти, діаметра вінця, дна і плечиків), б) характер денця (переважно плоске, рідше — на підставочній плитці, ще рідше — на кільцевій ніжці), в) характер вінця (ступінь відігнутості і характер оформлення краю: круглий, зрізаний, фігурний).

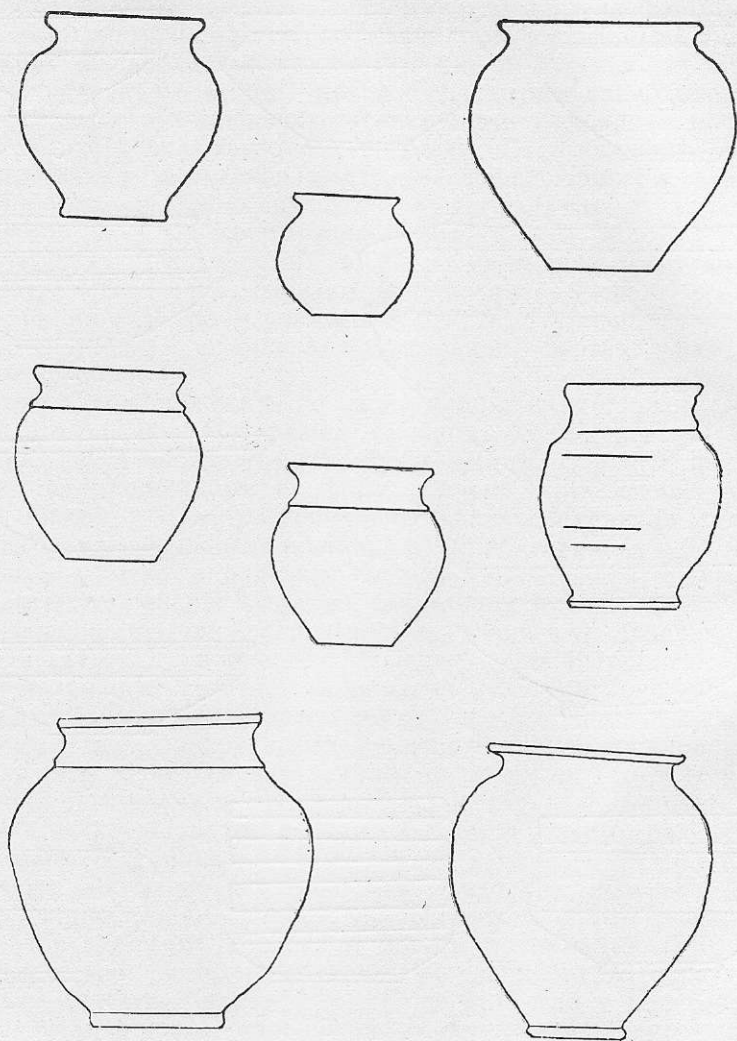

Рис. 31. Форми горщиків з Наддніпрянщини (Ромашки).

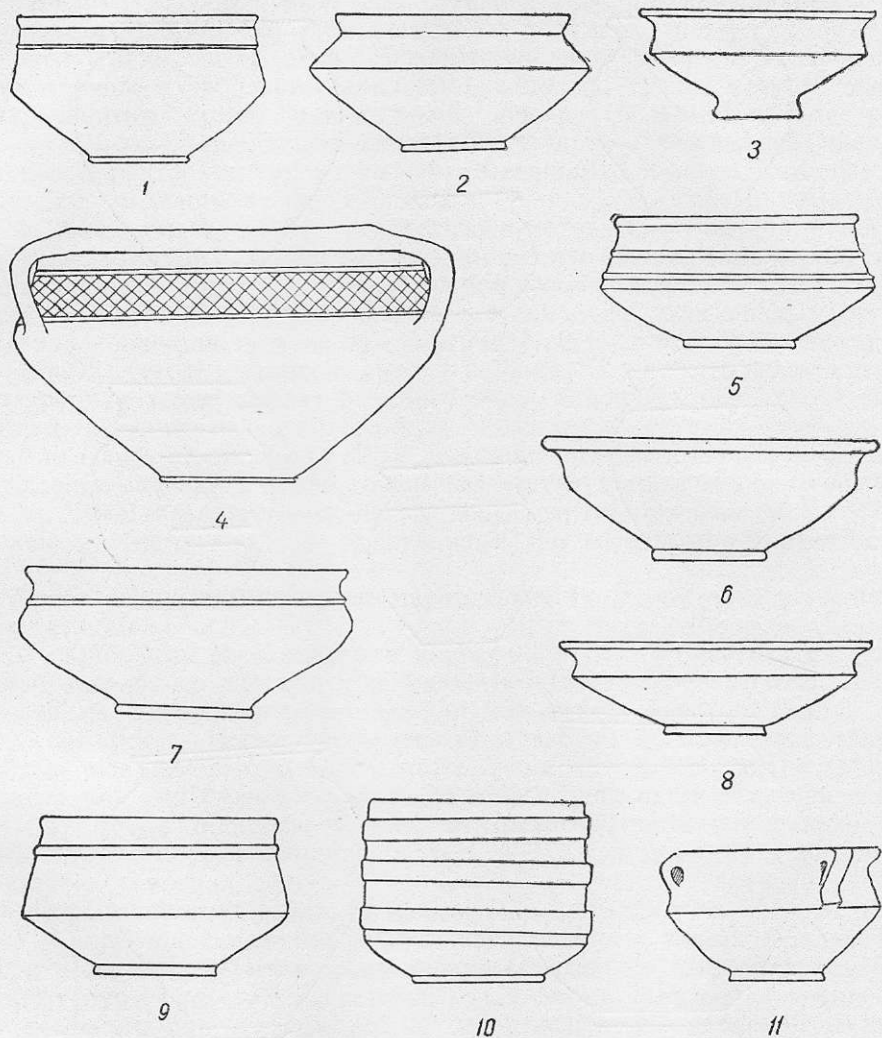

Рис. 32. Форми мисок з Наддніпрянщини:

1, 9 — Волоське, 2, 3 — Лохвиця, 4, 5, 10 — Черняхів, 6 — Гаврилівка, 7, 8 — Ромашки, 11 — Августинівка.

Миски, навпаки, являють найбільш рухомий вид форми і відрізняються великою різноманітністю. Найбільш виразними підтипами є: а) відкриті миски, що мають діаметр вінець більший від діаметра середньої частини, б) закриті миски з зворотним співвідношенням діаметрів. Особливо слід відзначити великі миски з складним профілем, що мають характер ваз; серед них особливе місце належить знаменитим тривухим вазам, що становлять одну з специфічних рис черняхівської культури. Великої різноманітності мискам надають: а) варіації в пропорціях профілю, б) оформлення денця (плоске, підставочна плитка, кільцева ніжка різної форми), в) характер тулуба (округлий, біконічний, округло-біконічний, з різким чи плавним перегином і т. д.), г) характер вінця (з краєм, плавно відігнутих назовні, горизонтальним в різних варіантах, нахиленим досередини, вертикальним, округло-потовщеним та ін.).

Глеки також належать до числа найбільш варійованих форм черняхівського посуду. Переважна більшість їх відноситься до числа одноруких, хоча характер ручок буває різним. Варіанти форми визначаються: а) пропорціями профілю, зокрема, співвідношенням висоти тулуба, висоти і діаметра шийки, б) характером денця (плоске, підставочна плитка, кільцева ніжка), в) характером тулуба (округлий, біконічний з чітко вираженим ребром, біконічно-округлий і т. д.), г) характером шийки і вінця, д) характером ручки.

Амфороподібні посудини (іноді їх називають дворучними глеками) відносяться до порівняно рідкісних форм і трапляються не так часто і не по всій території поширення культури (переважно в східних районах). Вони відзначаються округлим тулубом, низькою шийкою і наявністю двох заокруглених, симетрично розташованих ручок. Особливі варіанти різняться загальними пропорціями і характером денця.

Кубки теж являють собою порівняно рідкісну форму і, очевидно, з'явилися як наслідок скляних кубків, в усякому разі вони повторюють форму останніх.

Піфоси, або зерновики (польське — *zasobnice*, німецьке — *krausen*), навпаки, відносяться до числа найпоширеніших типів черняхівського посуду, але характер їх загалом досить витриманий [749; 751; 767]. За формою вони подібні до горщиків, але набагато перевищують їх розмірами (висота — понад 1 м). Пропорції тіла у них більш витримані, профіль завжди плавний і заокруглений. Денце — переважно плоске, хоча трапляється і підставочна плитка. Характерною рисою піфосів є надто невеликий діаметр денця порівняно з висотою і діаметром плечиків. Ця риса, очевидно, обумовлюється тим, що зерновики частково (а іноді може і повністю) вкопувалися в землю. В більшій мірі варіюється характер вінця (горизонтальні, відігнуті назовні, потовщені, масивні і т. д.).

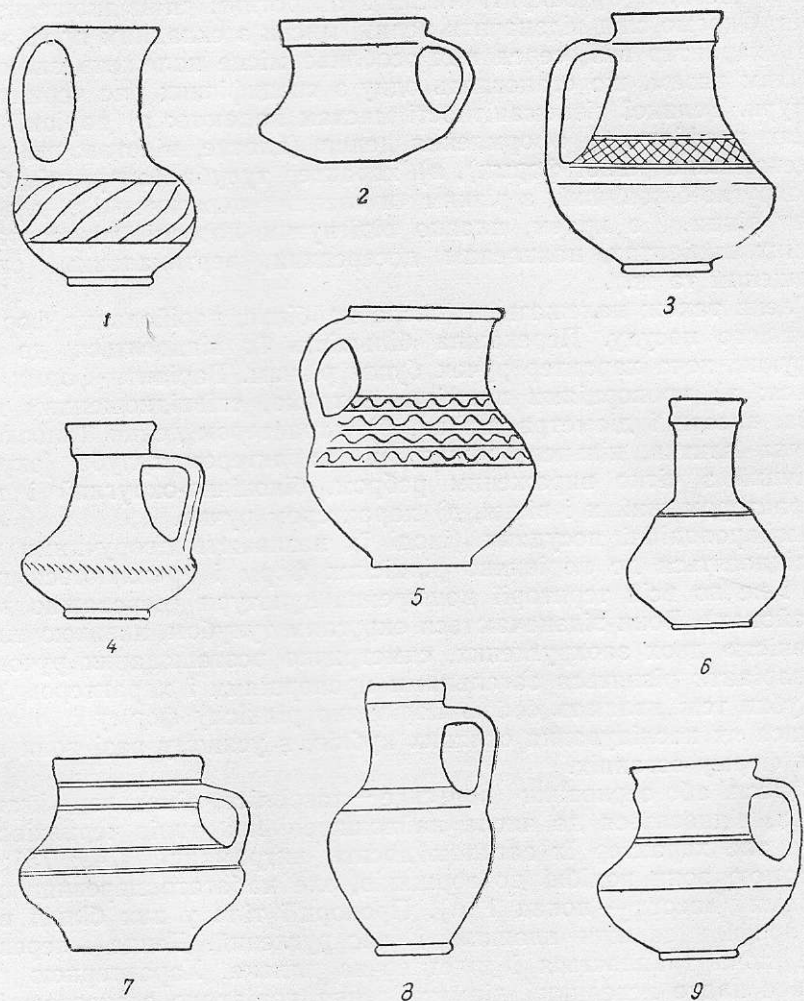

Рис. 33. Форми глеків з Наддніпрянщини
 (1 — Ново-Олександрівка, 2—4, 6—8 — Черняхів, 9 — Августинівка)
 та Наддністріянщини
 (5 — Романове Село).

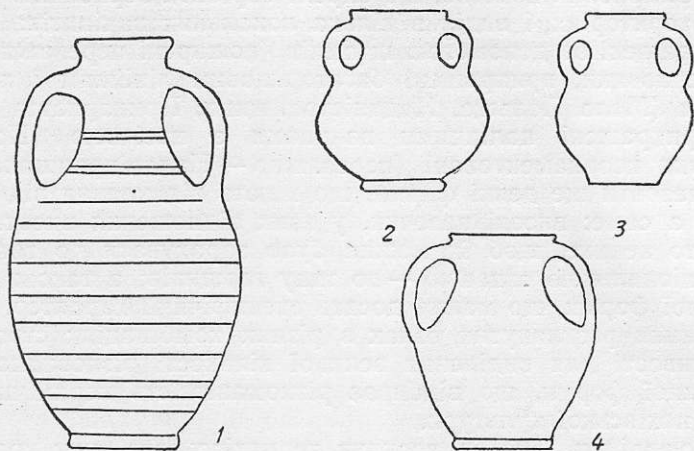

Рис. 34. Форми дворучних посудин з Наддніпрянщини
 (1 — Романове Село),
 та Наддніпрянщини
 (2 — Черняхів, 3—4 — Новоолександрівка).

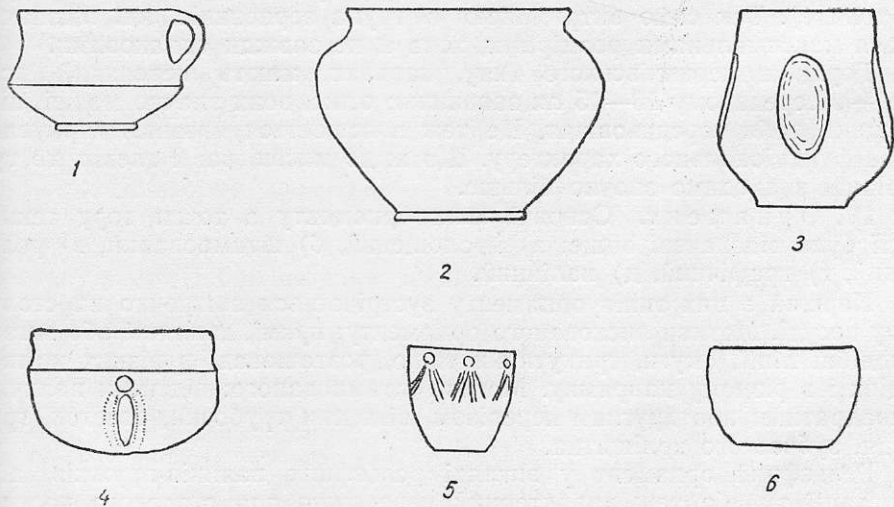

Рис. 35. Форми посудин:
 1, 5 — Черняхів, 2 — Гаврилівка, 3 — Романове Село, 4, 6 — Новоолександрівка

Е. О. Симонович помітив, що окремі варіанти зерновиків поширені на різних територіях, і виділив кілька локальних варіантів: 1) зерновика, прикрашені за допомогою штампів (поширені переважно в Сілезії); 2) зерновика, прикрашені багаторядовим лінійним і хвилястим орнаментом (Мала Польща, Наддністрянщина, Прикарпаття); 3) зерновика, прикрашені наліпними валиками з насічкою (Побужжя); 4) зерновика неорнаментовані (переважно — Наддніпрянщина) [295].

Слід назвати ще деякі форми, що мають відхилення від перелічених типів, а саме: високі вазочки, у яких відношення висоти до діаметра надто велике, щоб їх можна було зарахувати до типу мисок, а за функціональною ознакою — до типу горщиків; а також посудини циліндричної форми, що мають досить специфічний характер.

Поєднання розглянутих ознак в різних комбінаціях створює широкі можливості для виділення великої кількості різновидностей, гатунків кожної форми, що відбиває різноманітність керамічного комплексу черняхівської культури.

III. Розміри. Розмір посудин черняхівського типу коливається дуже помітно. Можна помітити, що окремі типи посуду мають більший витримані розміри, тоді як інші варіюються значно більше.

Найбільш витриманою щодо розмірів, мабуть, є група кубків: всі вони мають майже однаковий розмір, що загалом відповідає розміру скляних кубків — їх прототипів. Розмір їх визначався нормальною порцією питва для однієї людини (близько сучасного стакана або трохи менше). Так само витриманою є група зерновиків, які відзначаються максимальними розмірами, хоча й не завжди однаковими.

Горщики черняхівського типу, навпаки, мають невеликий розмір — в середньому 10—15 см заввишки; отже, вони значно менші, ніж горщики доби середньовіччя. Це теж пояснюється якимись міркуваннями функціонального характеру. Що ж до мисок, ваз і глеків, то тут варіацій знаходимо значно більше.

IV. Орнамент. Основні типи орнаменту з точки зору технології були відзначені вище: а) пролощений, б) штапований, в) рельєфний, г) графічний, д) наліпний.

Перший з цих типів орнаменту зустрічається виключно на столовому посуді. Мотиви лискованого орнаменту: прямі, хвилясті або зигзагоподібні лінії, смуги, трикутники тощо, розташовані в різних композиціях і в різному напрямку. Мотиви штапованого: відтиски палички з квадратним або круглим перерізом, відтиски трубочки, розеток, гребінця, зубчастого коліщатка.

Рельєфний орнамент у вигляді рельєфних валиків-пружків або фацетації тулуба теж характерний переважно для столового посуду, але трапляється і на кухонному. Кількість пружків буває різною. Форми фацет залежать від форми посудини (вони можуть бути круг-

лими, ромбічними, трапецієвидними, сегментовидними, у формі подвійних сегментів тощо).

Графічний орнамент (лінійний і хвилястий) частіше трапляється на кухонному посуді, а особливо на зерновиках, причому часто на верхній площині вінця (це, очевидно, теж зв'язано з тим, що ці зерновики іноді закопувалися в землю по самі вінця, так що тільки їх і видно було).

Наліпний орнамент взагалі трапляється дуже рідко; серед гончарного посуду — тільки на зерновиках і то лише в одному локальному районі (Побужжя). Він представлений горизонтальними валиками, додатково прикрашеними насічкою, іноді складною — у вигляді ялинки.

Дуже часто на одних і тих самих посудинах поєднуються різні типи орнаментів (наприклад, рельєфний і лискований, рельєфний і прорисований і т. д.).

Ліпний посуд

Для керамічного комплексу черняхівської культури характерна не лише гончарна, але й ліплена вільноруч кераміка. Остання в тій або іншій мірі трапляється на всіх без винятку пам'ятках, а на деяких (наприклад, в Пражєві [210, с. 172]) становить навіть більшість знахідок. Цей факт відомий всім дослідникам, крім І. І. Ляпушкіна, який з незрозумілою наполегливістю продовжує твердити, що черняхівська культура знає лише гончарний посуд⁴, посилаючись при цьому на матеріали Лівобережжя, але поширюючи це твердження і на всі інші райони черняхівської культури [190, с. 60]. Втім цей погляд в світлі сучасного стану дослідження може вважатися лише за історіографічний курйоз.

Більша частина ліпного посуду черняхівської культури відзначається грубістю і поганою якістю виконання. Глина оброблена погано, має комкувату структуру, грубі домішки (крупний пісок, жорстув, шамот). Формування недбале, профіль нерівний, асиметричний; стінки досить товсті; форми примітивні — головним чином банкоподібні, горщикоподібні; поверхня погано заглажена, хрповата. Обпал нерівномірний, мабуть, від того, що здійснювався він переважно на багатті. У зв'язку з цим колір черепка коливається досить помітно. Орнамент здебільшого взагалі відсутній.

Комплекс ліпного посуду черняхівської культури неоднорідний.

---

⁴ «На багатьох поселеннях черепки глиняного посуду належать тільки гончарним посудинам. Але є й такі поселення, де трапляються черепки і ліпних посудин. У ряді випадків облік останніх настільки ясний, що не виникає сумніву в тому, що вони не мають ніякого відношення до керамічного комплексу культури полів поховань черняхівського типу. Це залишки або доби бронзи (Пересип, Бродок), або культури зольників (Курортна). Однак здебільшого на поселеннях черепки ліпного посуду настільки малохарактерні, що немає можливості не тільки знайти їх місце серед відомих керамічних груп, але й відтворити хоча б приблизні типи окремих посудин» [186, с. 150].

Зокрема, тут виділяється група посуду, характерну рису якого, можна сказати, становить відсутність всяких характерних рис. Ця кераміка надзвичайно примітивна і грубо виконана. А втім вона відома в Східній Європі не лише в пам'ятках черняхівської культури, але й раніше і особливо пізніше, в пам'ятках другої половини I тисячоліття н. е.

Поряд з такою керамікою в пам'ятках черняхівської культури відомі й інші типи ліпного посуду, морфологічно більш характерні, що відзначаються порівняно кращими технологічними і естетичними якостями. Відзначимо, що саме в комплексі ліпного посуду можна виявити деякі локальні особливості, які відбивають місцеві культурні традиції. Це цілком зрозуміло: гончарний посуд, як ремісничий посуд масового виробництва, є елементом нівелюючим, що на всій величезній території поширення культури має, зрештою, досить витриманий характер, а ті окремі другорядні відмінності, які виявляються в ньому, відбивають не етнографічні риси населення того чи іншого району, а особливості конкретних майстерень (як-то пролощений хрест на денцях — знак майстрів іголомівського округу).

Натомість ліпна кераміка домашнього виробництва зберігає дуже давні традиції, які в окремих районах мали свої особливості (в області, скажімо, зарубинецької культури або липицької, пшеворської чи пуховської). У зв'язку з цим існує думка, що на підставі саме ліпного посуду може вдасться, зрештою, розчленувати черняхівську культуру на окремі локальні групи чи варіанти.

Оскільки в наше завдання не входить розробити докладну типологію черняхівської кераміки, ми не будемо спинятися на цьому сюжеті докладно, але відзначимо, що в цьому напрямку вже дещо досягнуто⁵. Найкраще виділяється волинський варіант, про існування якого заявляє багато дослідників [353; 168; 93; 91]. Для нього властивий специфічний тип ліпного горщика з загнутим досередини краєм і характерною обробкою поверхні — підкреслено хрпороватою по всій висоті за винятком двох прогладжених (іноді лискованих) смуг вздовж краю і денця.

Можна відзначити деякі характерні типи ліпних посудин для Середньої Наддніпрянщини (зокрема, горщик біконічної форми з перегином тулуба в середній частині), для Верхньої Наддніпрянщини (в тому числі форми явно липицькі, як-то характерні лійчасті мисочки або площки з вушком знизу), для Прикарпаття (великі банкоподібні

---

⁵ В грудні 1958 р. автор зробив доповідь, спеціально присвячену цьому питанню, на міжнародному слов'янському семінарі в Москві. В цій доповіді йшлося про виділення на території України і Молдавії шести локальних варіантів: волинського, середньодніпровського, верхньодніпровського, прикарпатського, побузького і молдавського, які, на думку автора, відбивають племінну структуру антського суспільства.

посудини з рельєфним орнаментом) і т. д. Свої особливості має ліпна кераміка південної Польщі (виявляє чіткі зв'язки з пшеворською культурою), Словаччини та інших районів.

Слід спеціально відзначити пережиточні типи ліпної високоякісної кераміки, які не були остаточно витіснені гончарним посудом протягом всієї першої половини I тисячоліття н. е. Маємо на увазі ліпний посуд, що зберігає повністю характер більш раннього посуду пшеворської культури на території Польщі і Волині, де він виступає майже в кожному комплексі, або зарубинецької культури в області Наддніпрянщини і Побужжя, де такі знахідки, правда, трапляються значно рідше. Зокрема, характерні посудини зарубинецького типу були знайдені в Черняхівському могильнику, а також в Ржищеві, Тростянці, Ломоватому і т. д. [245; 372; 297].

Ці знахідки показують, що традиції місцевого керамічного виробництва в даних районах виявилися настільки сильними, що навіть масове ремісничє виробництво посуду не змогло повністю подолати їх. Відсутність такого посуду, мабуть, характерна лише для району поширення липицької культури, де гончарний посуд набув значного поширення ще в попередню, латенську епоху.

Функціональна характеристика В розробці типології черняхівського посуду важливим моментом є його функціональне призначення. Посуд мав задовольняти різні потреби суспільства, і вони насамперед визначали його характер. Ці потреби стосувалися різних сторін життя людини, в тому числі і таких, про які сьогодні судити дуже важко. Основні відомі нам функції посуду такі: а) виробнича, б) зберігання припасів, в) столова, г) ідеологічна, д) естетична.

Виробнича функція посуду полягала в тому, що він був головним знаряддям готування їжі і інших продуктів, тобто його функція зв'язана з варінням, топленням і іншими подібними процесами. Горщики служили переважно для варіння, ліпні сковорідки — для смаження, різні типи посуду були придатні для запікання; посудини з дірками в стінках служили для виготовлення сиру і т. д. Але процес готування їжі передбачав і попередню підготовку продуктів (закваска тіста, замішування тощо), для чого теж служив посуд.

Разом з тим не можемо не згадати і посуду, що мав спеціальне виробниче призначення (як, наприклад, глиняні тиглі для топлення металу, ллячки та ін.).

Функція зберігання припасів теж повинна розглядатися широко. Піфоси-зерновики, звичайно, мали спеціальне призначення служити тарою. Проте не тільки вони виконували цю функцію. Рідкі продукти (вода, вино, пиво, мед, молоко тощо) могли, наприклад, зберігатися в амфорах або глеках; тверді і сипкі тіла (як, наприклад, сіль) —

в посудинах якого завгодно типу (зокрема, і в мисках). Важко про- вести грань, розмежування форм за цією ознакою.

Легше зробити це з столовим посудом, який представлений миска- ми для їжі і кубками для питва, а також глеками і вазами.

Зміст ідеологічного життя носіїв черняхівської культури для нас найменш ясний. Це пояснюється специфічністю тих джерел, які є у нашому розпорядженні. Але наявність таких матеріалів, як лепесівські чаші з характерними зображеннями, як глеки з Малаешт та Ромашок, на яких зображений календар, і т. п., приводить до висновку, що існу- вали спеціальні посудини ритуального призначення, які не мали інших функцій, крім ідеологічних. В широкому ж розумінні слова кожна по- судина могла стати ритуальним предметом: знахідки в похованнях майже всіх типів кераміки (за винятком хіба зерновиків, та й то, мабуть, через їх надто великий розмір) свідчать про це досить пере- конливо. Черняхівська культура не знає спеціального типу урни; прах спаленого небіжчика вмщувався в яку завгодно посудину — миску, вазу, горщик; те ж саме можна сказати і щодо приставок.

Естетичну функцію виконував практично весь посуд, незалежно від того, яке безпосереднє утилітарне призначення мала та чи інша посудина. Навіть кухонні горщики часто-густо прикрашалися орна- ментом, що відбиває прагнення тих, хто ними користувався, до естетичного осмислення дійсності. Але разом з тим не можна за- перечувати і можливості того, що деякі посудини мали переважно декоративний характер, як це і в наші дні нерідко бачимо в етно- графічних матеріалах.

Перспектива розвитку гончарства

Гончарне виробництво черняхівських племен досяг- ло дуже високого для свого часу розвитку. Цей мо- мент особливо впадає у вічі дослідникам тому, що кераміка завжди є найбільш масовим видом мате- ріалу. Якщо порівняти черняхівську кераміку з попереднім матеріалом, а особливо з матеріалом наступної, післячерняхівської доби, створиться враження, ніби існує глибока межа між цими трьома періодами. У зв'язку з цим у літературі дуже поширена тенденція розглядати чер- няхівське гончарство як щось незвичайне, не підготовлене попереднім розвитком, а тим більш як таке, що не залишило по собі безпосередньої традиції. В результаті з'явився ряд концепцій, що розглядали кераміч- не виробництво черняхівської культури як наслідок якогось зовнішньо- го впливу, зв'язаного чи то з готами, чи римлянами, чи з кельтами, чи з дакогетами — в усякому разі — не з місцевими племенами. На хиб- ність цієї тенденції вже вказувалося вище.

Більш проблематичним є питання про дальшу традицію черняхів- ського гончарства у ранньосередньовічну добу. Ця проблема загострю- ється тим, що, з одного боку, слов'янська кераміка доби раннього се-

редньовіччя дуже подібна до певних типів черняхівського посуду, а з другого — середина, а особливо друга половина I тисячоліття н. е. показує таке огрубіння керамічного матеріалу, що при порівнянні останнього з блискучим комплексом попередньої доби мимоволі виникає враження деградації. Справа ускладнюється тим, що й досі у частини дослідників існує переконання, що в VI—VII ст. слов'яни знали лише ліпний посуд, а гончарний круг у них з'явився значно пізніше — в VIII—IX ст.

Не маючи можливості розглядати проблему у всій її складності, спинимося коротко лише на технічному аспекті, вважаючи, що саме він може бути ключем до проблеми в цілому.

Ще зовсім недавно вважалося загальноновизнаним, що техніка гончарного круга, поширена у черняхівських племен, зникла на рубежі IV і V ст. Ця точка зору панувала як у вітчизняній⁶, так і в зарубіжній літературі⁷. Причини зникнення гончарного круга вказувалися різні, переважно політичного характеру: навала гуннів, падіння Римської імперії тощо. Але ці причини не виглядають переконливими, бо взагалі незрозуміло, чому і як політичні моменти могли вплинути на таку суто технічну річ, як спосіб формування глиняного посуду; чому, скажімо, падіння Західної Римської імперії повинно було примусити слов'ян знищити усі конкретні гончарні круги і знову повернутися до формування посуду голими руками.

Але ще на рубежі 40-х та 50-х років в літературі почала викристалізовуватися думка про те, що насправді ніякого зникнення гончарного круга в V ст. не було і техніка ця існувала протягом усього I тисячоліття н. е., принаймні в тих районах, де була поширена черняхівська культура. Висловлена вперше М. Ю. Смішко, Є. В. Махно та автором цих рядків [323, с. 203—204; 210, с. 175; 77], ця точка зору набула визнання в радянській науці⁸, але в останній час знову заперечується багатьма дослідниками на підставі деяких матеріалів другої половини I тисячоліття н. е. В Польщі аналогічну точку зору вислов-

⁶ «... III—V ст. є єдиним і притому коротким періодом побутування у Наддніпрянщині гончарного круга; знову він з'являється лише в IX—X ст.» [271, с. 45].

⁷ В. Холубович, наприклад, писав: «...поява гончарного круга на території західної Слов'янщини в передісторичних і ранньоісторичних часах тричі виразно позначена в археологічному матеріалі. Перший раз в історії кераміка, зроблена на крузі, з'являється тут в латенському періоді. В перші віки нової ери кераміка, зроблена на крузі, зникає і з'являється знову лише в молодшому періоді римських впливів. В період «переселення народів» знову стверджуємо на Слов'янщині зникнення в керамічному матеріалі (нечисленному) посудин, виготовлених на крузі. Тільки в періоді ранньосередньовічному гончарний круг знову поширюється на територію західної Слов'янщини, щоб утвердитися тут назавжди» [550, с. 100—101].

⁸ «Деякий час серед археологів була поширена думка щодо зникнення гончарного круга в Середній Наддніпрянщині. Внаслідок робіт українських археологів помилковість цієї думки є очевидною» [362, с. 149—150; див. також: 373, с. 25].

лювали І. Марціняк ще в кінці 40-х років [655], а трохи пізніше К. Яжджевський [586]. Зараз вона набуває в польській літературі загального визнання [643; 777; 810, с. 111].

Дослідження останніх років, зрештою, поступово вносять повну ясність в це питання. Зокрема, розкопки поселень другої половини I тисячоліття н. е. (Лука-Райковецька, Пліснесько, Ріпнів, ряд поселень на території Молдавії і т. д.) [103, с. 169—170; 173, с. 135; 172; 26, с. 33—40, 46 і далі; 385, с. 278—304] показують, що гончарний посуд присутній у всіх датованих комплексах, починаючи від VII ст. Дискусійним, отже, поки що залишається одне століття—VI, і то через відсутність надійно датованих комплексів цього часу. Матеріали, на які посилаються прибічники погляду про виключно ліпний комплекс цього часу, не мають характеру переконливих доказів: всі ті поселення (Григорівка, Незвисько, Ріпнів II тощо) вважаються багат шаровими, оскільки на них у великій кількості наявний гончарний посуд черняхівського або ранньоруського типу. Чистих комплексів лише з ліпною керамікою, напевно датованою VI ст., на території поширення черняхівської культури досі немає; думка про їх наявність базується лише на переконанні, що такі комплекси повинні бути [13, с. 100—110; 317; 32].

Тим часом у всіх тих поселеннях, які справді є підстави датувати VI—VII ст., гончарний посуд виступає неодмінно. Маємо на увазі поселення в Стецівці, в Пеньківці (урочища Молочарня та Луг), серію нововідкритих поселень на Південному Бузі, пам'ятки Надпоріжжя та ін.⁹

Ще ясніше справа з пам'ятками на території Польщі. Деякий час польські археологи теж вважали, що VI—VII ст. характеризується переважно чистими комплексами з ліпною керамікою. Правда, такі комплекси в південній Польщі (на відміну від середньої та північної Польщі) теж не були відомі, але знахідки ліпного посуду в нижніх шарах старопольських городищ нібито давали можливість робити таке припущення. Зараз надійно датовані комплекси VI—VII ст. в Польщі стали відомі, і серед їх керамічного матеріалу, безумовно, переважає гончарний посуд (нижній шар городища в Бонікові, повіт Косьцян, кургани в Липську на Любельщині, поселення в Хорулі в Сілезії [548; 490; 779; 780] і в цілому ряді пунктів, де виявлено пам'ятки, що мають в керамічному комплексі риси як римської, так і ранньосередньовічної доби [660, с. 189—192; 659]). Те ж саме можна сказати і щодо інших територій, наприклад Словаччини або Румунії, де всі поселення

⁹ Переважна більшість матеріалів не опублікована (дослідження О. В. Боянського, В. М. Даниленка, А. Т. Брайчевської у Надпоріжжі; П. І. Хавлюка на Південному Бузі; Д. Т. Березовця, В. П. Петрова на Тясміні і т. д.) Див., однак, [253, с. 34—36; 42, с. 34—36, 39—41; 394; 395 і т. д.].

ранньосередньовічної епохи починаючи від VI—VII ст. завжди дають той чи інший процент посуду, виготовленого на гончарному крузі [464; 463], а також і могильники, в тому числі і такі, як кладовище в Серате-Монтеору, датоване пальчастими фібулами і керамікою празького типу [676; 680; 677; 678; 679], або в Сату-Ноу [665] та ін.

У Чехословаччині всі могильники «слов'яно-аварського» часу починаючи щонайменше від VII ст. супроводжуються гончарною керамікою (Девінська Нова Вєсь) [496, с. 248—278]. На думку дослідника, тут була кераміка, зроблена і на швидкообертovому крузі, а у VIII—IX ст. вона безроздільно панує (Микульчиці) [730]. Те, що ранньосередньовічний слов'янський горщик (основна форма слов'янської кераміки VII—XIII ст.) генетично зв'язаний з горщиком черняхівської епохи (за термінологією чехословацької археології — горщик дунайського типу), давно вже стверджено чехословацькими вченими [496, с. 256 і далі].

Не заглиблюючись у проблему, зазначимо, що загадковість VI ст. на слов'янських землях, на нашу думку, є безпосереднім відображенням тенденції будь-що заперечувати існування пізніх виявів черняхівської культури після рубежу V та VI ст. Тим часом ця тенденція не знаходить свого підтвердження в реальних даних, на що давно вже вказувалося в літературі. Зокрема, сілезькі матеріали ще до другої світової війни примусили навіть німецьких націоналістично настроєних археологів визнати безперервність керамічної традиції від «римської доби» до «городищенської епохи» [446; 447; 702; 703; 635; 634; 558]. Ця точка зору про безперервну традицію гончарного виробництва в південній Польщі (і вже не тільки в Сілезії, але й в Малій Польщі) була розвинута в польській літературі [655; 656; 586; 616, с. 224—225; 231—232 та ін.].

У V—VI ст. сілезькі старожитності представлені так званою «гуттентагською культурою» (Guttentagerkultur) [708; 556], що являє собою крайню західну ремінісценцію пізньочерняхівського типу. Частина виявлених в кінці 30-х років пам'яток досліджується польськими археологами в нашій дні (Хоруля, Косцеліська, Ізбіцко та ін.) [779; 793] і підтверджує висловлену гіпотезу.

Наявність в південній Польщі «сивої» кераміки в пам'ятках VI ст. тепер не викликає сумніву [598, с. 17; 656; 810, с. 111]. Але існувала вона в цей час і в інших районах — у Чехословаччині, в Румунії (поселення в Демораойі, датоване пальчастою фібулою, та ін. [753]), в Болгарії¹⁰.

¹⁰ Наявність «сивої кераміки» (тобто кераміки черняхівського типу) в Разграді (розкопки С. Георгієвої) засвідчує Є. Веловейський — один з кращих знавців південно-польських матеріалів римської епохи [810, с. 111].

На території України є близько 30 пам'яток черняхівського типу, датованих V—VI ст. чи навіть ще пізнішим часом [61, с. 46—51; 73, с. 63—65; 74, с. 15—17; 69, с. 122—124]. Їх оцінка, однак, поки що викликає дискусію, тому не спиняємося на них докладно. Але відзначимо, що датування принаймні деяких підкарпатських курганів (Мишин) часом до VI ст. включно не викликає заперечень [324, с. 115—128], що кераміка черняхівського типу присутня в усіх комплексах VII—VIII ст. на Пастирському городищі [77; 67], що така ж кераміка трапляється в інших пам'ятках цього ж часу (Пліснесько, Стецівка, Пеньківка, Хрещатик, Семенки, Самчинці), що поселення в с. Черепин на Поросі, датоване монетою імператора Маврикія (582—602 рр. н. е.), поряд з ліпною керамікою середини I тисячоліття н. е. і гончарною пастирського типу, дало значний процент кераміки черняхівського типу [87, с. 157] і т. д.

Все це дає підстави думати, що традиція керамічного виробництва середини I тисячоліття н. е. на території поширення черняхівської культури не переривалася, а тільки змінила свої зовнішні форми. І в першу чергу це стосується технічної сторони: гончарний круг був у вжитку населення цих земель протягом усього часу від III ст. н. е., причому, треба думати, принципіально зберігаючи той же тип конструкції (ручний круг і стрічковий спосіб формовки). Винятково ліпний комплекс кераміки з посудинами празького типу характерний в VI ст. лише для тих земель, які не входили до території черняхівської культури.

Отже, проблема змінює свій зміст. Основним завданням археологів стає пояснення не технічного регресу, а зовнішнього огрубіння, може навіть зниження процента гончарного посуду в деяких районах в кінці VI—на початку VII ст. Гадаємо, ці процеси можна пояснити тривожною обстановкою великого переселення народів з урахуванням економічної сторони справи, що зробить зайвими ті досить-таки штучні гіпотези, які іноді висловлюються в літературі¹¹.

Очевидно, огрубіння кераміки має в значній мірі умовний характер. При тих самих технічних можливостях висока якість черняхівського посуду досягалася завдяки більш ретельному виготовленню, тобто ціною затрати великої кількості робочого часу. Це, звичайно, різко підвищувало її вартість. В умовах великого переселення народів, в змінній загальноісторичній обстановці, змінилися і умови виробництва. Зрештою, грубий на вигляд горщик VII ст. з точки зору технологічної виконував свою функцію не гірше вишуканої посудини черня-

¹¹ Є. Кмецінський, наприклад, пояснює зникнення високоякісної «сивої» кераміки і заміну її більш грубою середньовічною припиненням приходу на територію Польщі ремісників з Дакії, які нібито були головними продуцентами цього посуду [598, с. 21], А. Жакі пояснює це зникнення боротьбою слов'ян проти іноземного панування [835, с. 351] і т. д.

хівського типу, але коштував набагато дешевше. Зовнішнє огрубіння посуду VII—VIII ст. у порівнянні з художнім посудом черняхівської доби означало регрес не більше, ніж поступове витиснення «ширпотребом» фабричного виробництва вишуканої продукції ручного ремесла в пізніші часи.

Не можна не урахувати і суттєвої зміни, що саме в середині I тисячоліття н. е. відбулася в самому складі керамічного комплексу. Широко відомий факт, що в ранньосередньовічній слов'янській культурі практично відсутній столовий посуд. Майже єдиною формою посуду залишається горщик для варіння їжі та ще, хіба, корчага для зберігання припасів. Це стосується і комплексів VII—VIII ст. Цей факт пояснюється винайденням токарного верстата і появою дерев'яного столового посуду, добре відомого по знахідках в ранньосередньовічних шарах слов'янських міст. Порівнювати можна лише те, що порівнюється. Отже, горщики і корчаги другої половини I тисячоліття н. е. слід зіставляти не з сіролискованими мисками і глеками черняхівського типу, а з горщиками і зерновиками (тобто з найгрубішою частиною керамічного комплексу культури). Але в такому разі наслідки порівняння будуть зовсім іншими.

Значне місце в суспільному виробництві черняхівських племен займала обробка кольорових металів — ювелірне ремесло. На початку нової ери воно мало порівняно скромний характер, але набуло блискучого розквіту в середині I тисячоліття н. е. Пам'яткою цього ремесла, зокрема, є славетні кладі середини I тисячоліття н. е., що містять в собі переважно речі місцевого виробництва.

Проблема сировини Першим питанням, зв'язаним з вивченням розвитку ювелірного ремесла у черняхівських племен, є питання про джерело одержання кольорових металів, які були сировиною для ювелірів. Як відомо, Східна Європа бідна кольоровими металами. Поклади міді в районі Бахмута на Донеччині, які почали розроблятися ще за доби бронзи, не відзначалися багатством і ніколи не відігравали серйозної ролі, до того ж знаходилися вони поза межами основної території черняхівських племен. Жодних свідчень про те, що вони експлуатувалися в першій половині I тисячоліття н. е., не маємо.

Натомість є деякі дані щодо стародавнього добування мідної руди на території Польщі. Так, в с. Мідянці (повіт Кельці) виявлено давні копальні, в яких були знайдені римські монети [633; 810, с. 343]. Отже, можна думати, що ці копальні функціонували в перші віки нової ери. Але, враховуючи відсутність ясно виражених слідів мідної металургії цього часу в районі Свентокжизьких гір, вважаємо, що ці копальні не мали особливого промислового значення.

Що ж стосується срібла і золота, то взагалі ніяких слідів місцевого добування цих металів не бачимо; їх покладів на території Східної Європи немає.

Отже, доводиться думати, що черняхівські ювеліри основну кількість потрібного їм металу одержували десь із сторони.

Основним видом сировини, яка застосовувалася для виготовлення майже всіх видів прикрас, були мідь і бронза. На жаль, спеціальних досліджень з метою визначення походження міді, з якої виготовлялись ювелірні вироби черняхівської культури, не провадилося. Враховуючи ж загальні дані щодо напрямку основних економічних зв'язків в дослі-

джувану епоху і відповідну традицію, найбільш імовірним є припущення щодо семигородського походження цієї міді.

Срібні вироби в першій половині I тисячоліття н. е. трапляються порівняно рідко; значно більша кількість їх припадає на середину тисячоліття. Щодо походження срібла, яке було сировиною для черняхівських ювелірів, також нічого певного сказати не можна. Існує гіпотеза відносно утилізації римських монет, які у великій кількості потрапляли на територію черняхівської культури в II ст. н. е. Деякі дослідники навіть вважали, що це було основним, а то навіть єдиним способом використання цих монет в побуті східноєвропейських «варварських» племен¹. В дійсності ж римські монети відігравали в цьому суспільстві роль грошей (докладно про це нижче), і саме цим визначалося їх поширення на черняхівських землях. Але немає нічого надприродного в тому, що частина монет, які знаходилися в руках носіїв черняхівської культури (наприклад, найбільш зношені), справді була переплавлена для виготовлення срібних речей.

Що ж до золота, то його використання як сировини для ювелірного виробництва в першій половині I тисячоліття н. е. було ще більш обмеженим: золоті вироби в пам'ятках черняхівської культури трапляються ще рідше, ніж срібні. Разом з тим відомі знахідки золотих злитків цього часу. Наприклад, в Машеві (Волинська обл.) був знайдений клад: монета Марка Аврелія і золоті злитки в мідному казанку [1, с. 60]. В Брестові (Закарпатська обл.) був виявлений клад з 25 римських монет II—IV ст., золотих ланцюжків і злитків золота [498, с. 24; 695, с. 186; 575, с. 33]. Можливо, саме такими злитками золото і доставлялося на черняхівські землі.

Знахідки ливарних формочок

Відомості про майстерні ювелірів черняхівської культури значно бідніші, ніж про гончарні чи залізобобні, хоча залишки ювелірного виробництва зафіксовані на деяких поселеннях. Пояснюється це особливостями техніки виробництва, яка не вимагала спеціальних пристроїв типу залізобобних горнів або печей для обпалу посуду. Так само набір інструментів ювеліра, мабуть, не відзначався особливою складністю та специфічністю.

Найбільш характерними слідами ювелірного виробництва є знахідки на поселеннях глиняних тиглів або лячок, за допомогою яких метал плавився і виливався у форми. Такі знахідки трапилися у ряді комплексів.

Р а д у ц к і в к а (Полтавська обл.). Два глиняні тиглі (чи лячки) знайдені при розкопках поселення черняхівської культури. Виготовлені з грубої глини темно-сірого кольору, мають видовженоовальну, «човникоподібну» форму і два отвори (один для завантаження тигля,

¹ Див. розділ XIII.

другий — у вигляді дзюба — для виливання металу). Довжина — 10 см, ширина — 6 см. Обидва мають сліди дії високої температури [247].

Жу́рівка (Черкаська обл.). Глиняний тигель того ж типу, що і радуцьківські, знайдений на поселенні черняхівської культури [247, с. 88].

Ві́книни Великі (Тернопільська обл.). Два глиняні тигельки знайдені при розкопках жител черняхівської культури. Являють собою

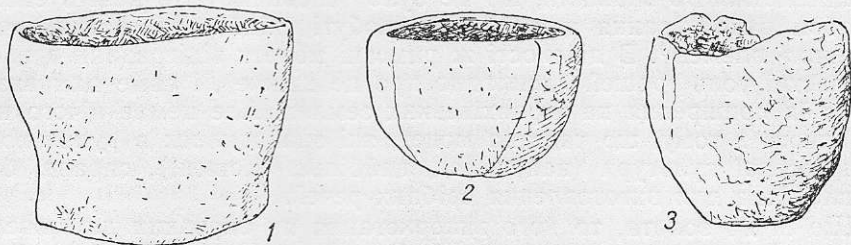

Рис. 36. Тиглі:

1—2 — Вікнини Великі, 3 — Іголюя.

маленькі посудинки циліндричної та напівсферичної форми з товстими стінками. Висота — 2 і 4 см. Мають сліди дії високої температури [328, с. 113, 116—117].

Лепесівка (Хмельницька обл.). Глиняний тигель типу радуцьківських знайдений при розкопках поселення черняхівської культури [247, с. 88].

Черепин (Львівська обл.). Уламок глиняного тигля знайдено при розкопках житла на поселенні черняхівської культури. Тут же знайдено формочку для виливання прикрас та заготовки для якихось ювелірних виробів: дрогоподібну чотиригранну стрічку довжиною 27 см і товщиною 0,3 см; в другому випадку — дугасто зігнуті, зв'язані куски дроту (один довжиною 26 см, другий — 10,5 см) [29, с. 25]. На жаль, тип тигля автором не визначений.

Будешти (Кріулянський р-н, Молдавська РСР). Уламок глиняного тигелька у формі невеликого горщика знайдено на поселенні черняхівської культури. Висота — близько 5 см [272, с. 309].

Іголюя (повіт Прошовиці, Польща). Залишки ювелірного виробництва у вигляді великої кількості уламків глиняних тиглів, відходів виробництва і напівфабрикатів: куски бронзової бляхи, дроту, а також куски необробленої бронзи. Автор розкопок вважає, що тут була майстерня ювеліра [505, с. 139].

Цешин (повіт Цешин, Польща). Глиняний тигель-ллячка того ж

типу, що й радуцьківські, знайдено на поселенні, що виникло в епоху латену і продовжувало існувати в «римські» часи [594]. Цешинська знахідка була піддана спеціальному аналізу, який показав наявність слідів срібла. Отже, цей тигель вживався для відливання срібних прикрас. Підраховано, що за один раз в ньому можна було розплавити близько 200 г срібла.

Цілком аналогічні тиглі були виявлені і в пам'ятках Центральної Польщі. Зокрема, відзначимо характерний тигель радуцьківського типу,

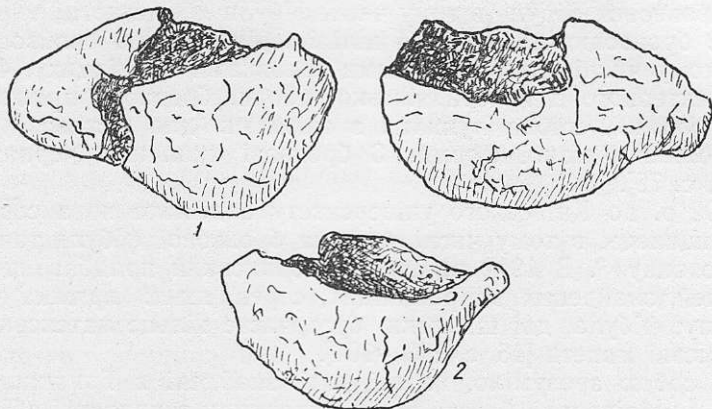

Рис. 37. Ллячки:
1 — Каліш, 2 — Радуцьківка.

знайдений в Калішу — стародавній Калісії (с. Пивониці) [482; 480, рис. 3]. Хімічний аналіз показав, що він вживався при виготовленні бронзових речей.

Тиглі, виявлені в пам'ятках черняхівської культури, утворюють два досить витримані типи, які існували протягом довгого часу. Особливо це стосується тиглів-ллячок радуцьківського типу. Аналогії їм відомі в другій половині I тисячоліття н. е. на Новотроїцькому городищі (VIII—IX ст.) [185, с. 82 і далі], в пам'ятках Київської Русі — як ранніх (Григорівка), так і пізніх (Київ, Гродно) [185, с. 218; 150, с. 401; 95, с. 69]. Що ж до тиглів у вигляді товстостінних маленьких посудинок, то їх поширення має ще універсальніший характер.

Важливими слідами ювелірних майстерень є знахідки відходів виробництва, напівфабрикатів і сировини. Іноді такі знахідки поєднуються з знахідками тиглів (як-то у Черепині або в Іголомі), і тоді вони набувають особливого значення. Але в деяких пунктах тиглі чи їх уламки не трапилися, але неодноразові знахідки відходів виробництва

Сліди ювелірних майстерень

або сировини свідчать, що і тут виготовлялися прикраси з кольорових металів. До числа таких пунктів відносяться Грищинці на Канівщині, давно відомі в літературі як центр ювелірного виробництва [51; 49].

На жаль, поселення, яке тут існувало, не було піддане розкопкам; матеріали, на підставі яких доводиться судити про нього, походять з випадкових знахідок. Переважну більшість їх становлять ювелірні вироби першої половини і середини I тисячоліття н. е.

Так, на виставці XI археологічного з'їзду в Києві були представлені: 16 бронзових фібул (в тому числі фібули «римського» типу і арбалетні), 12 бронзових шпильок, 4 цілі і серія уламків бронзових браслетів (в тому числі один з змійними головками на кінцях), 4 пряжки типу, характерного для черняхівської епохи, бронзова пряжка «ліроподібної форми», срібна лунниця з гніздами для вставок, бронзові бубонці, бляшки різної форми, 3 бронзові щипчики черняхівського типу [153, с. 79].

У 1902 р. до Київського університету надійшла нова серія знахідок з Гришинець, в тому числі частина бронзової фібули так званого «готського типу»². В 1912 р. О. О. Бобринський придбав ще кілька нових речей, знайдених в Гришинцях, серед яких: пряжка черняхівського типу, фібула, дві шпильки, бугорчасте кільце латенського типу та дві римські монети [46, с. 103—104].

Само собою зрозуміло, не всі речі, знайдені в Гришинцях, були своєчасно опубліковані, багато з них потрапили в приватні збірки і лишилися невідомими для науки, частина взагалі могла бути втраченою або утилізованою. В Київському історичному музеї, де після революції зібрана більша частина приватних збірок, перед Великою Вітчизняною війною зберігалися такі речі з Гришинець: 18 фібул перших століть н. е. (в тому числі 11 арбалетних з підв'язаною ніжкою), дві арбалетні з пластинчастим голкодержавом, три так звані гостропрофільовані і браслет з змійними головками [245, с. 55].

Таким чином, ювелірні вироби перших віків нової ери, знайдені в Гришинцях, нараховуються багатьма десятками (лише на виставці XI з'їзду було представлено більше півсотні). Така велика кількість їх, тим більш з випадкових знахідок, що траплялися в різний час (отже, не з одного кладу) і зв'язаних не з могильником, а з поселенням, становить явище виняткове. Звичайно навіть при систематичних розкопках поселень черняхівської культури прикраси трапляються одиницями. Якщо не всі, то більшість цих речей були виготовлені на місці. Про це свідчать безпосередні сліди виробництва, виявлені тут, представлені відходами і напівфабрикатами, а також знаряддями, вживаними у ювелірному ремеслі.

² Каталог Музею старожитностей університету св. Володимира (тепер знаходиться в Київському історичному музеї).

На виставці XI археологічного з'їзду серед матеріалів доби «переселення народів» з Гришинець були представлені «куски бронзових тонких полос, фацетованих паличок та уламків, що залишилися від виробництва дрібних речей» [153, с. 79], бронзові штабки з чотиригранного дроту з потовщеннями на кінцях (мабуть, заготовки для якихось виробів) [153, с. 79], не кажучи вже про знахідки окремих деталей, що не були своєчасно змонтовані.

До числа знарядь виробництва відносяться дві бронзові швайки, дві пари бронзових дротяних щипчиків (пінцетів), дві пари плоских пінцетів, а може і деякі інші предмети [153, с. 79].

Всі ці знахідки свідчать, що в Гришинцях в першій половині I тисячоліття н. е. існувала майстерня по виготовленню виробів з кольорових металів. Основний період її існування, мабуть, охоплював досить тривалий час, оскільки тут знайдено речі, характерні для рубежу нової ери, речі перших століть і середини I тисячоліття н. е.— аж до пальчастої фібули включно.

Сліди ювелірного виробництва, правда, не дуже виразні, були виявлені і при дослідженні поселення в Леськах на Черкащині. Тут в 1956 р. знайдені дві маленькі бронзові болванки у вигляді штабок довжиною в кілька сантиметрів [59, с. 52]. Одна з них мала круглий переріз, друга — прямокутний. Це були заготовки для виготовлення якихось дрібних виробів типу фібул, пряжок чи шпильок. Очевидно, вони призначалися для утилізації не способом виливання, а способом ковки, який досить широко застосовувався в черняхівську епоху.

**Продукція
черняхівських
ювелірів** Ювелірне ремесло в лісостеповій смузі швидко розвивалося і на середину I тисячоліття н. е. (VI—VII ст.) досягло значного розквіту (особливо у Середній Наддніпрянщині). Шлях розвитку ювелірного ремесла простежується на підставі огляду і порівняння основної продукції цієї галузі виробництва.

Треба підкреслити, що в силу специфічності ювелірного ремесла, призаного задовольняти не стільки практичні, скільки естетичні запити населення за допомогою продукції, що здебільшого має характер дорогоцінностей, археологічний матеріал, що є зараз у розпорядженні дослідників, виявляється подекуди обмеженим і однобоким. Жителі черняхівських поселень дуже цінували ювелірні вироби і не кидали їх, як, наприклад, біте череп'я або звичайні хатні речі, що виходили з ужитку. Навіть поламана прикраса становила певну цінність: її можна було полагодити, переробити, в крайньому випадку переплавити на іншу. Не говоримо вже про речі, виготовлені з дорогоцінних металів.

Тому знахідки прикрас на поселеннях трапляються дуже рідко, адже навіть коли жителі цих поселень змушені були залишати на-

сиджені місця, вони прагнули забрати їх з собою. Так само в поховання клали лише мінімум речей, який часто-густо має символічний характер (бронзові фібули, пряжки). Речові клади в першій половині I тисячоліття н. е. становлять значну рідкість — основне багатство в цей час набирало грошової форми. Лише в середині I тисячоліття н. е. (V—VII ст.) з'являються перші великі скарби, що склалися переважно з речей ювелірного виробництва.

У зв'язку з сказаним наші уявлення про ювелірний комплекс черняхівської культури мають неповний характер.

Деталі одягу Одну з основних категорій ювелірних виробів, характерних для черняхівської культури, становлять фібули — застібки для плащів типу сучасної англійської булавки. В епоху близько рубежу нової ери на території лісостепу Східної Європи були поширені ранні типи фібул: зарубинецькі з трикутним щитком на спинці, сильнопрофільовані з литим вигнутим корпусом, часто фігурним, з масивною верхньою частиною; очкові — з плоскою спинкою, прикрашеною «вічками» (узором з концентричних кружків) та ін. Датуються вони часом до I—II ст. н. е.

Для пам'яток черняхівського типу найбільш характерними є арбалетні фібули з підв'язаними або з пластинчастими ніжками. Різниця між ними полягає в характері голкотримача: в першому випадку верхній кінець його прив'язується до корпусу за допомогою дротинки, в другому — голкотримач є частиною корпусу. Ці два типи фібул зовні цілком подібні, але мають значну кількість варіантів, які визначаються почасти структурою (двочастинні фібули, що складаються з корпусу і пружини, і тричастинні, у яких третьою частиною є шарнір, що з'єднує корпус з пружиною), а почасти — оформленням. Останнє стосується переважно двох моментів: а) довжини пружини, яка може мати від 2—3 до 22—25 витків, та б) перерізу спинки, який може мати різну форму (трикутну, сегментовидну, трапецієвидну, прямокутну і т. д.). Іноді спинка має чеканий орнамент.

Датуються ці фібули в основному часом II—IV ст. н. е., але деякі варіанти — ще пізнішим часом. Зокрема, пізньою різновидністю арбалетної фібули є екземпляри з плоскою спинкою, орнаментованою насічкою. Такі фібули трапилися в пізніх комплексах в Ягнятині, Костянці, що їх дослідники датують V—VI ст. [213, табл. I, 3; 322, табл. V, 9]. Така пізня дата підтверджується знахідкою подібних фібул у відомому Фрауенбурзькому кладі з Прибалтики [700].

Менш характерні фібули типу «наугейм», що трапляються переважно в західній частині черняхівських земель. Це — фібули з трикутною пластинчастою спинкою, датовані першими трьома століттями нової ери.

Дериватами арбалетних фібул є фібули римського типу з литою перекладиною замість пружини з потовщеннями на кінцях (IV—V ст. н. е.), фібули з високим держакон (III—IV ст.), а також великі фібули (переважно срібні) з двома-трьома пружинами, багато прикрашені фігурними деталями, сканню тощо (IV—V ст.). Останні іноді назива-

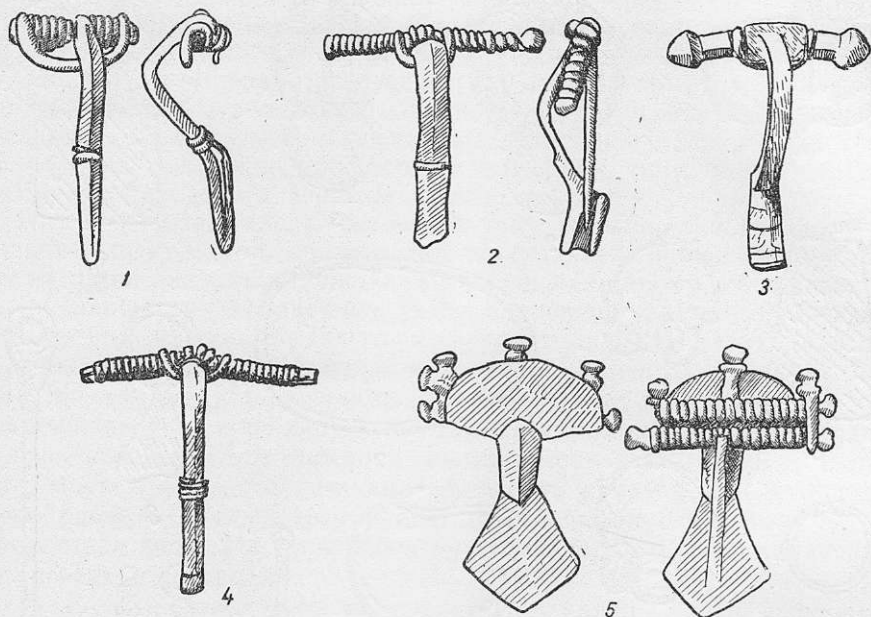

Рис. 38. Фібули:

1, 2, 5 — Черняхів, 3, 4 — Середня Наддніпрянина.

ються фібулами «сакрауського» типу, тому що ціла серія таких фібул була виявлена в багатих похованнях в Закшові (Сакрау) в Сілезії [524; 525]. Вони являють собою одну з різновидностей пластинчастих фібул, генетично зв'язаних з арбалетними.

Пластинчасті фібули набувають поширення починаючи з III—IV ст. Спочатку це звичайні арбалетні фібули, які мають п'ятку, оформлену у вигляді трикутного або ромбічного щитка. Далі з'являються двоштиткові фібули, у яких крім п'ятки є щиток півкруглої форми, що прикрашає пружину (іноді дві-три пружини). Характерні зразки таких фібул знайдені в 160-му похованні Черняхівського могильника. Ці ранні щиткові або пластинчасті фібули (разом з литими пластин-

частими фібулами креченського типу), в свою чергу, послужили прототипом для пізніших пальчастих фібул VI—VII ст.

Характерним типом пізніх фібул, генетично зв'язаним з тими ж арбалетними, є так звані «качкоподібні» фібули — трьохчастинні, не-

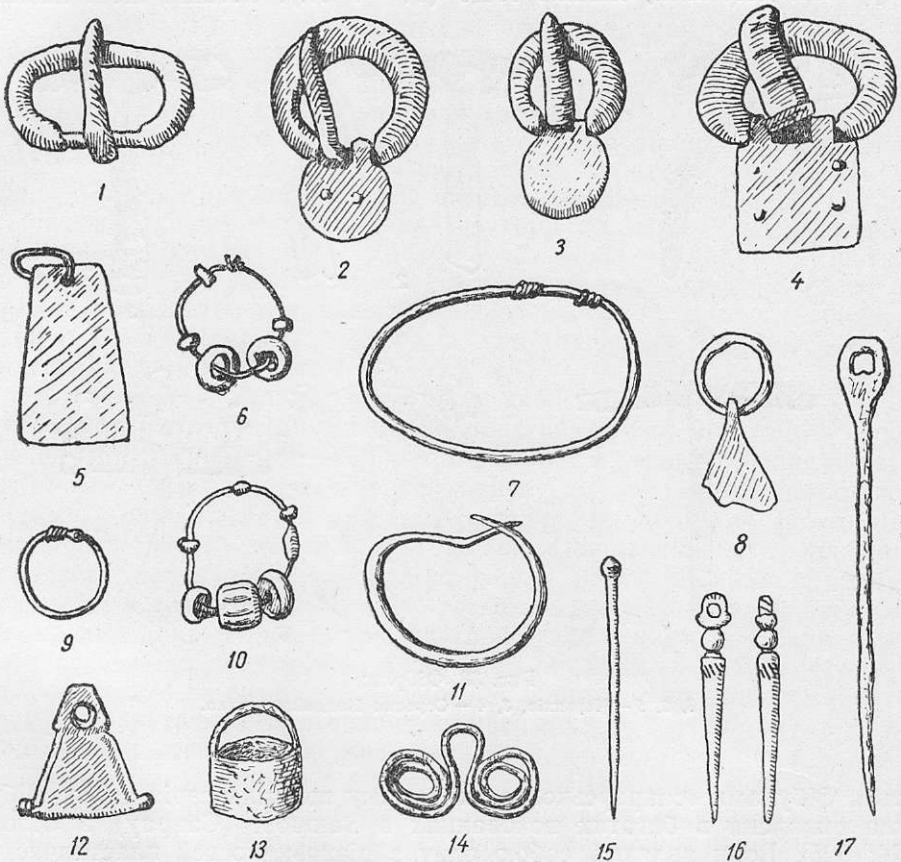

Рис. 39. Ювелірні вироби:

1, 8 — Барахтянська Вільшанка (Київська обл.), 2—4 — Черняхів (Київська обл.); 5, 14 — Замиське (Харківська обл.), 6, 10, 11 — Малаешти (Молдавія), 7, 12 — Бокани (Молдавія), 9 — Лукашівка (Молдавія), 13 — Новоолександрівка (Запорізька обл.), 15 — Неслухів (Львівська обл.), 16, 17 — Ромашки (Київська обл.).

великого розміру, з вигнутим литим корпусом і виступом над пружиною. Фібули цього типу відомі переважно у Наддністрянщині (Лука-Врублівецька, Жабинці, Городниця, Псарі [325]). М. Ю. Смішко на під-

ставі вже згадуваного Фрауенбурзького кладу датує їх VI ст., однак це датування викликає заперечення (хоч і без достатньої аргументації) інших дослідників [301]³.

Другою найбільш численною категорією ювелірних виробів черняхівської культури є предмети поясного набору і, зокрема, пряжки. Недавно спеціальне дослідження пряжок черняхівської культури (східних районів) провела Н. М. Кравченко. З'ясувалося, що характерною для черняхівської культури категорією пряжок є пряжки з масивним монолітним кільцем, що має виїмку на тильній стороні для прикріплення язичка та ремінця. Статистичні підрахунки показали, що переважна більшість черняхівських пряжок відноситься до цієї групи і, відповідно, переважна більшість пряжок цього типу, відомих в Східній Європі, походить з черняхівських комплексів⁴.

При всій витриманості основного типу пряжки, характерного для черняхівської культури, поряд з ним представлені й інші. Можна вказати на цілий ряд ознак, важливих у класифікаційному відношенні, які так чи інакше треба брати до уваги. По-перше, йдеться про техніку виготовлення: пряжки поділяються на литі і ковані. По-друге, про конструкцію: пряжки з монолітним кільцем (замкненим) і пряжки шарнірні, що замість кільця мають дужку, з'єднану штабкою, на якій рухається язичок і до якої прикріплюється ремінь. По-третє, пряжки виразно розрізняються способом прикріплення до ремня; частина з них має спеціальні пластинки (або навіть обойми), які затискують кінець ремня і з'єднуються одним або кількома штифтами; інші ж складаються лише з кільця або з дужки і шарніра і прикріплюються безпосередньо до ремня.

М. Я. Рудинський вважав останній тип пряжки більш досконалим і, отже, більш пізнім [281]. Але знахідки в конкретних комплексах показують, що обидва типи існували паралельно. Форма пластинок теж буває різна: відомі пряжки з круглою пластинкою, овальною, прямокутною, трикутною і т. д. Як правило, пряжки черняхівської культури не мають орнаменту або він буває дуже простим (вічковий орнамент тощо). Лише в середині I тисячоліття н. е. з'являються окремі багато прикрашені екземпляри (як-от пряжки з Закшовських поховань), найбільш характерними орнаментовані пряжки стають лише для комплексів пальчастих фібул.

Іноді трапляються пряжки, за своїм типом принципіально відмінні

³ Е. А. Симонович зіставляє «качкоподібні» фібули з фібулами з високим держакком, датованими III—IV ст., але це зіставлення незаконімірне: йдеться все ж про різні типи речей. Єдиною надійно датованою аналогією поки що залишаються фібули з Фрауенбурзького кладу.

⁴ Наслідки роботи Н. М. Кравченко поки що не опубліковані.

від описаних вище, як, наприклад, пряжка з подвійним кінцем, знайдена при розкопках могильника в с. Дерев'яному на Волині⁵. Окремі екземпляри пряжок мають унікальне оформлення. До їх числа належать, наприклад, пряжки з фігурно оформленою пластинкою. Цікава пряжка знайдена в с. Хмільна на Канівщині [70, с. 107, табл. 2, 13]. Вона

Рис. 40. Пряжка з головою «варвара» (Київщина).

має подвійну пластинку, верхня частина якої ажурна і оформлена у вигляді стилізованого зображення головки хижого птаха. В цьому, мабуть, слід бачити вплив готської культури, в якій від IV—V ст. н. е. стають дуже характерними великі, багато прикрашені пряжки з соколиними головками на кінцях⁶. Поряд з цим маємо приклад ретельно виконаних «реалістичних» зображень, як, наприклад, на прекрасній срібній пряжці з головою «варвара», знайденій у Середній Наддніпрянщині [159; 357]. Вона має пластинку, оформлену у вигляді людського обличчя. Зображення розроблено дуже детально: прекрасно передані риси обличчя, зачіска, вуса, маленька борідка і т. д. Не може бути сумніву, що автором цього маленького мистецького шедевра був талановитий художник.

Інші речі поясного набору — наконечники пояса і декоративні бляшки — набувають поширення головним чином в середині I тисячоліття н. е.

Прикраси Фібули і пряжки — це не тільки прикраси, а насамперед деталі одягу, які виготовлялися переважно з недорогих матеріалів (бронза, навіть залізо). Тому вони трапляються при розкопках порівняно часто і у значній кількості. Натомість прикраси у власному розумінні слова зустрічаються значно рідше і поодинокими екземплярами. Однак в сумі вони дають досить багатий

⁵ Не опублікована (зберігається в Луцькому обласному краєзнавчому музеї).

⁶ Представлені в погребальних комплексах Госпітальної вул. в Керчі та в могильниках типу Суук-Су.

комплекс ювелірних виробів, що свідчить про значний розвиток цієї галузі ремесла.

Браслети в пам'ятках черняхівської культури траплялися неодноразово. Найранішою формою, очевидно, є звичайні пластинчасті та дротяні браслети з вільними або зав'язаними кінцями. До IV—V ст. прийнято відносити браслети з кінцями у вигляді стилізованих головок тварин (змій), але ця дата є умовною. В середині I тисячоліття н. е. набувають поширення масивні литі браслети з потовщеними кінцями, а трохи пізніше — з потовщеними, порожніми всередині кінцями.

Персні, як прості, так і з гемами, теж відомі в цілому ряді знахідок. Серед них певна частина є імпортними, але далеко не завжди вдається розрізнити імпорт від місцевої продукції. Навіть наявність безперечно римських гем не є доказом римського походження самого персня, бо немає нічого неможливого в тому, що привізена гема могла бути вставлена у річ, зроблену на місці.

Поряд з пернями, прикрашеними вставками, нерідко трапляються звичайні колечка, виготовлені з дроту. Вони становлять одну з найпоширеніших категорій ювелірних виробів черняхівської культури, мабуть, завдяки простоті своєї конструкції.

Сережки або скроневі кільця, знайдені в комплексах черняхівської культури, переважно відносяться до типу дротяних. Вони нагадують браслети, але значно менші за розміром; один кінець їх оформлений у вигляді гачка, другий зв'язаний петелькою. Оскільки продівати їх у вухо було незручно, доводиться думати, що тут скоріше маємо справу з скроневими кільцями, які чіплялися за волосся або за спеціальну начільну пов'язку. В певних районах (в Молдавії) трапляються кісники з намистинами — одною, двома, трьома [385, табл. 37, 1, 3—7] (мабуть, це вплив сарматської культури).

Значного розвитку скроневі кільця і сережки досягли знову-таки в середині I тисячоліття н. е., коли з'являються складні форми, прикрашені зерню, сканню і т. д.

Підвіски, відомі в пам'ятках черняхівської культури, відзначаються простотою, але разом з тим і різноманітністю форм. Значний інтерес, зокрема, становлять підвіски в формі лунниць, знайдені в різних пунктах (Жабинці⁷, Черняхів [399], Косаново⁸ та ін.). Крім того, є підвіски круглі, трапецієвидні і т. д. Особливу групу становлять спірале-видні підвіски, скручені з тонкого срібного або бронзового дроту. Вони з'явилися в середині I тисячоліття н. е. і послужили прототипом відомих скроневих кілець сіверянського типу. Особливий тип підвісок становлять так звані відеркоподібні підвіски, поширені на території Поль-

⁷ Зберігаються в Краківському археологічному музеї.

⁸ Зберігаються в ІА АН УРСР.

щі (не лише південної, але й середньої та північної, аж до Помор'я включно), де вони трапляються майже в кожному могильнику. Але відомі вони і на інших землях, зокрема на Україні (могильники в Привільному, в Лохвиці, поселення в Леськах та ін.) [170, табл. III, 26—35; 43, с. 89; 59, с. 52]. Деякий час їх вважали ознакою готської (прибалтійської) культури, але ця точка зору не підтвердилася. Відеркоподібні підвіски дуже характерні для слов'янської пшеворської культури; на території України вони були поширені не лише в Надпоріжжі, як думав дехто, але і в інших районах.

Відеркоподібні підвіски виготовлялися з заліза і, мабуть, служили вмістилищем для ароматичних речовин, а може, якихось сакральних речей. Вони бувають простої форми і складної, коли центральне «відерце» оточується по краях цілим німбом менших циліндриків [519, рис. 57, 13—14].

Окремо відзначимо з о л о т у підвіску, що зображує лева, знайдену при розкопках поселення в с. Черепин, поблизу Львова [29].

В похованнях в Закшові була знайдена золота вита шийна гривня з замком, оформленим у вигляді подвійного гачка на одному кінці і петельки на другому з дротяною обмоткою на обох кінцях нижче замка [524]. Такі гривні добре відомі в комплексах пізнішого часу (від VI—VII ст.); названа знахідка показує, що вперше з'явилися вони не пізніше V ст. н. е.

Відомі також діадеми (наприклад, в багатому похованні, виявленому в с. Добра, повіт Олесниця в Сілезії) [701, с. 42 і далі], шпильки з фігурними головками, трубочки-пронизки та ін. У східних районах черняхівської культури іноді трапляються люстерка так званого сарматського типу, виготовлені з світлого ступу. Лицева сторона їх гладка, а зворотна прикрашена рельєфним орнаментом. Такі люстерка трапилися в похованні в Барахтянській Вільшанці на Київщині, на поселенні в Леськах, в деяких комплексах Молдавії [АЛЮР, 1899, червень, с. 80; 59, табл. II, 18; 385, табл. 35, 3, 4]. Імовірно, що і це — елемент, чужий для черняхівської культури, запозичений з сарматського світу.

Окремо слід спинитися на дуже характерній категорії виробів: мініатюрних моделей різного роду знарядь, предметів озброєння, побутових речей тощо, виконаних дуже точно з бронзи чи срібла. Прекрасний набір таких моделей маємо на відомому ланцюгу з Сіладь-Шомлю в Угорщині, де знаходимо моделі найрізноманітніших речей: наральника, чересла, лопати, сокири, молотка, ковальських кліщів, струга, тесла, пилки, меча, щита, наконечників списів чи стріл, ключів і т. д. — аж до зображення людини в човні [540, т. II, с. 16; т. III, табл. 14].

Оскільки культурна приналежність кладу залишається неясною (крім ланцюга до його складу входили тільки римські медальйони),

неясним було і походження цієї унікальної речі. Але в останній час подібні моделі знайдено на території черняхівської культури, причому в комплексах, які не залишають жодних сумнівів щодо місцевого походження. Найбільш цікавою знахідкою є унікальний браслет, знайдений в 49-му похованні Опатівського кладовища (повіт Клобуцьк, Польща). Він виготовлений з залізної плетінки кольчужного типу

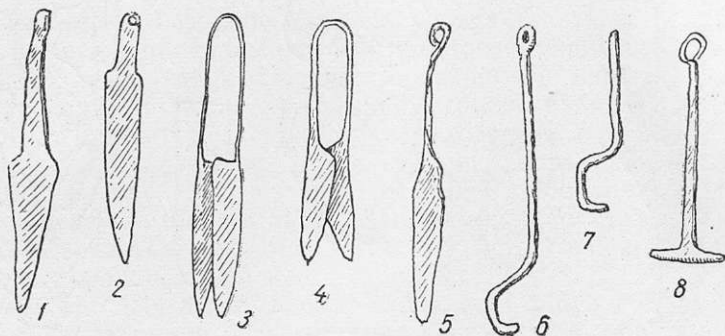

Рис. 41. Моделі знярядь:
1, 4–8 — Опатів, 2, 3 — Малаешти.

(з дрібних колечок) і має фігурну бляху, прикрашену рельєфними узорами, до якої привішано лунницю і шість моделей речей. Серед них: ніж, бритва, молоток, ножиці, два ключі (один зберігся частково) [519, с. 203—204; 520, рис. 3; 740, с. 166—169].

Ще один такий браслет був знайдений в одному з зруйнованих поховань того ж кладовища [519, с. 264]. Окремі знахідки подібних моделей трапилися ще в кількох пунктах: в Малаештах в Молдавії (ніж, ножиці) [384, с. 268—269]⁹, в Лохвиці на Лівобережжі Дніпра (ніж) [43, с. 98], в Дерев'яному на Волині [519, с. 265], в Калішу в Польщі [474, табл. XXVII, 8] (ножиці) та ін. Цілком імовірно, що бронзові наконечники стріл, знайдені в Ромашківському могильнику, про які повідомив В. В. Хвойка [Архив ИАК, 53/1899, л. 11, зв.; 12; 81, с. 107—108], теж були такими моделями.

Унікальною пам'яткою ювелірного виробництва є бронзова оковка шкатулки (?), знайдена в Кракові [685, с. 142 і далі], з зображеннями людських і тваринних фігурок, виконаних досить примітивно і схематично.

⁹ Автор вважає ці моделі справжніми зняряддями, незважаючи на їх мініатюрні розміри (5–6 см) і те, що вони виготовлені з бронзи.

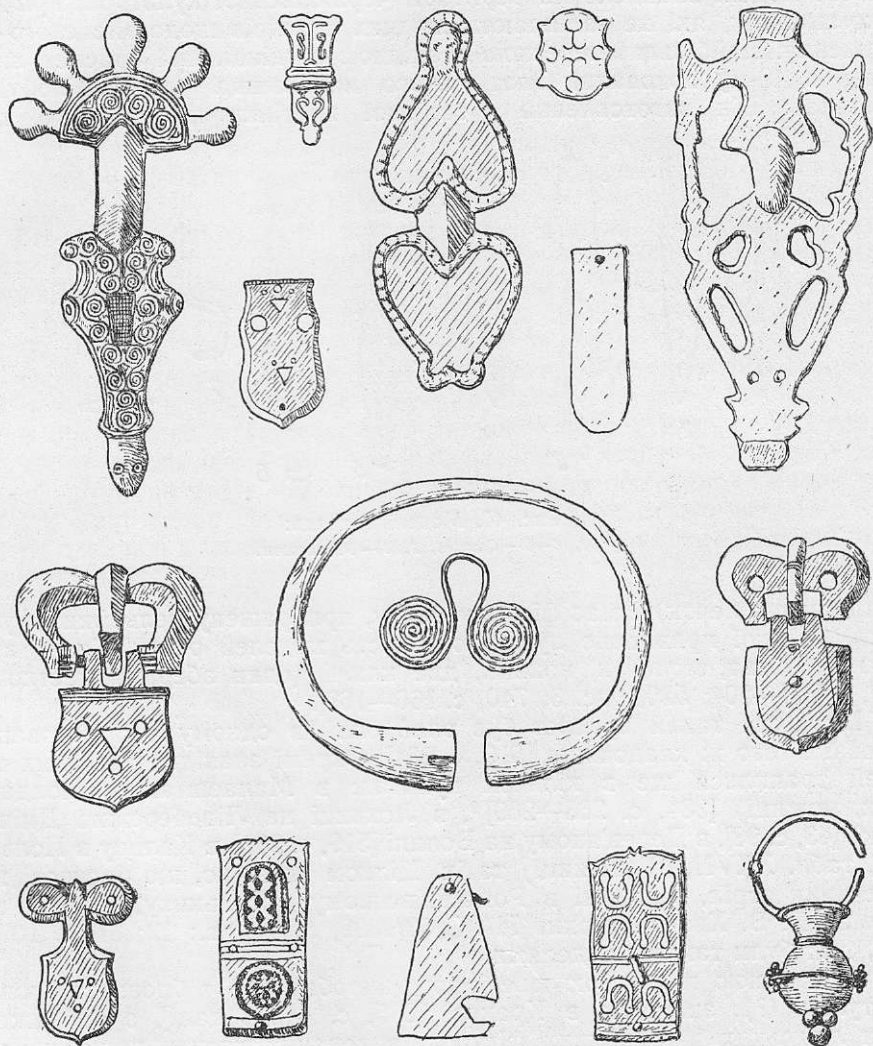

Рис. 42. Речі комплексу пальчатих фібул.

**Комплекс
пальчастих
фібул**

Важливою є проблема відношення до черняхівської культури так званого комплексу пальчастих фібул — блискучої традиції ювелірного ремесла, яка розквітла в VI—VII ст. у Середній Наддніпрянщині. До цього

комплексу входять досить характерні і своєрідні типи ювелірних виробів: пальчасті фібули особливого середньодніпровського типу, зоо- і антропоморфні фібули, браслети з потовщеними кінцями, сережки, прикрашені зерню і сканню, скроневі кільця так званого пастирського типу (теж багато прикрашені), речі поясного набору (пряжки, наконечники поясів, декоративні бляшки) з прорізним чи карбованим орнаментом, спіралевидні підвіски, срібні шийні гривні, бубонці тощо.

Переважна більшість цих речей походить з випадкових знахідок або кладів, які склалися тільки з прикрас та довізних речей. Це довгий час заважало розв'язанню питання про культурну приналежність комплексу¹⁰. Лише в післявоєнні роки пощастило з'ясувати характер ранньосередньовічного шару Пастирського городища, де знайдено найбільшу кількість речей цього комплексу.

Думка про зв'язок комплексу пальчастих фібул з пізніми виявами черняхівської культури та з культурами, генетично пов'язаними з нею, висловлена нами ще в 1950 р. [61, с. 46—51; 74, с. 122—124; 69, с. 122—124]. Вона має під собою підстави двоякого роду: по-перше, факти, що свідчать про переживання черняхівської культури в VI—VII ст., і, по-друге, факти, які безпосередньо вказують на зв'язок речей комплексу пальчастих фібул з комплексами пізньої черняхівської культури.

На матеріалах першого типу докладно не зупиняємось (частково про них вже була мова). Зазначимо лише, що кількість пам'яток черняхівського типу, так чи інакше датованих часом після рубежу IV—V ст., яким частина дослідників прагне обмежити час існування культури, досить значна (кілька десятків) [61, с. 46—51; 73, с. 63—65; 74, с. 15—17; 69, с. 122—124].

Знахідки речей з комплексу пальчастих фібул на черняхівських поселеннях або могильниках чи в інший спосіб зв'язаних з досліджуваною культурою теж заслуговують на спеціальну увагу.

Росава (Київська обл.). Клад речей VI—VII ст. (сережки, прикрашені зерню, бляшки з слідами емалі, трубочки-пронизки, срібні кільця тощо) був знайдений у глеку черняхівського типу [61, с. 48].

¹⁰ Щодо походження і культурно-етнічної приналежності цього комплексу висловлювалися різні думки. В кінці XIX ст. його вважали готським, хоча уже В. В. Хвойка критикував цю точку зору [396]. А. О. Спіцин висловлював думку про приналежність речей, які входять до комплексу пальчастих фібул, ангам [332]. Цей погляд довгий час панував (а подекуди і зараз підтримується) в радянській історіографії, але в 1953 р. Б. О. Рібаков висунув нову концепцію, згідно з якою комплекс пальчастих фібул становить окрему культуру, яка зв'язується з найдавнішою Руссю [265]. Поряд з цим існує тенденція взагалі заперечувати слов'янську приналежність цього комплексу [19].

Мартинівка (Черкаська обл.). Відомий клад VI—VII ст. топографічно (отже, і стратиграфічно) пов'язаний з одношаровим поселенням черняхівської культури [178, с. 101—102].

Малий Ржавець (Черкаська обл.). Клад VI—VII ст. знайдений на території поселення черняхівської культури [178, с. 101].

Заміське (Харківська обл.). Характерна спіралевидна підвіска знайдена на поселенні черняхівської культури [181, с. 169, табл. I, 4].

Максимівка (Полтавська обл.). Два браслети з потовщеними кінцями знайдені на поселенні черняхівської культури (один з них — на кістяку) [209, с. 37].

Волоське (Дніпропетровська обл.). Ряд речей VI—VII ст. (в тому числі зооморфна фібула) знайдено на поселенні черняхівської культури¹¹.

Скибинці (Вінницька обл.). Речі VI—VII ст. (в тому числі декоративна бляшка, що зображає тварину) знайдені на поселенні з черняхівською керамікою [395, рис. 6]¹².

Пеньківка (Кіровоградська обл.). Зооморфна фібула знайдена на поселенні з черняхівським матеріалом [42, рис. 2]¹³.

Демороайа (Румунія). Уламок пальчастої фібули знайдений при розкопках поселення черняхівської культури [753].

Серате-Монтеору (Румунія). Могильник, в похованнях якого знайдено серію пальчастих фібул, кераміку празького типу та гончарний посуд черняхівського типу [676; 680; 677; 678; 679].

Пастирське (Черкаська обл.). Городище, з якого походить більшість відомих речей комплексу пальчастих фібул. Культурний шар цього часу характеризується знахідками, в яких присутній матеріал черняхівського типу.

Отже, є серйозні підстави вважати, що комплекс пальчастих фібул сформувався у середньодніпровської частини черняхівських племен на останньому етапі розвитку черняхівської культури. Але питання це залишається остаточно не розв'язаним. Обґрунтування ж цієї тези значно збільшило б коло матеріалів для вивчення ювелірного ремесла черняхівської культури.

Технічні прийоми

Огляд продукції ювелірного ремесла черняхівської культури показує, що носії її знали досить різноманітні і складні прийоми. Тенденцію деяких дослідників, що підкреслюють нібито простий, примітивний рівень ювелірного ремесла у черняхівських племен [385, с. 145—147], треба вважати за помилкову.

¹¹ Знахідки О. В. Бодяньського (не опубліковано). [Див. 58, с. 178—179].

¹² З невідомої причини автор не включив до публікації знайдену тут же у великій кількості гончарну кераміку черняхівського типу.

¹³ Розкопками 1958 р. тут виявлено залишки культурного шару черняхівської культури (не опубліковано; матеріал в ІА АН УРСР).

Прийоми, які застосовувалися черняхівськими ювелірами, щодо складності були досить різними. Одним з найпоширеніших прийомів була звичайна ковка. За її допомогою, зокрема, виготовлялися напівфабрикати, з яких потім монтувалися різні речі: фібули, пряжки, браслети, кільця тощо.

Другим простим способом виготовлення речей з кольорових металів було виливання, особливо по восковій моделі. Цей спосіб полягав в такому [269, с. 75—77]: з воску виготовлялася модель речі в натуральну величину, вона заливалася глиною; потім, після просушування глини, віск витоплювався і в порожнечу, що являла собою точний негатив речі, наливався розплавлений метал. Особливістю цього способу було те, що за допомогою однієї моделі можна було виготовити лише одну річ, бо для того, щоб звільнити готовий виріб, треба було розбити форму. Але іноді для виготовлення масових серій речей робилася плоска одностороння формочка способом відтиснення в глині негатива готової речі.

Важливе місце в ювелірному виробництві черняхівських племен належало різним способам виготовлення напівфабрикатів, до числа яких належать бляха, дріт і маленькі кульки для зерні. Бляха, очевидно, виготовлялася способом розковки. Оброблялась же вона тисненням або карбуванням. Відомі речі, цілком зроблені з бляхи (як-от: бубонці, діадеми тощо); іноді вона правила за матеріал для виготовлення деталей.

Дріт являє собою дуже важливий напівфабрикат, що знаходив широке застосування при виготовленні різноманітних виробів. Він мав різний діаметр: знаємо товстий прут, що вживався для виготовлення гривен або масивних браслетів, і тоненький дріт, використовуваний для скані. Виробництво дроту здебільшого, мабуть, здійснювалося простою ковкою, але, очевидно, був відомий і спосіб волочіння. Свідченням цього є досить довгі куски дроту, що має абсолютно правильний переріз і однакову товщину.

Зернь відноситься до числа складних технічних прийомів ювелірного виробництва. Суть його полягала в одержанні узору з з'єднаних малесеньких кульок. Є два варіанти зерні: плоска і об'ємна. В першому випадку кульки закріплювалися на площині, яка правила за тло для узору; в другому — одна на одній, утворюючи об'ємну композицію.

З технічного боку цей спосіб полягав в тому, що виготовлені заздалегідь кульки укладалися в бажаному порядку, посипалися порошком припою і після цього піддавалися сильному нагріванню. Припой розплавлявся і міцно закріплював елементи орнаменту на основі [271, с. 331—333].

Головну проблему в цьому способі становило виробництво великої кількості маленьких кульок правильної форми і більш-менш однакового діаметра. Їх виготовлення (як і за доби Київської Русі), очевидно,

здійснювалося способом, близьким до способу одержання дроту, який застосовувався зовсім недавно: шляхом виливання розплавленого металу в резервуар з холодною водою через мокру мітлу або через горизонтальний струмінь води [271, с. 333]. Після цього готові кульки сортувалися за допомогою сит кількох калібрів.

Скань і філігрань являли собою орнамент з крученого дроту, напаяного на пластинку (скань) або з'єданого в об'ємну композицію (філігрань).

Зернь, скань, філігрань виникли у населення лісостепової смуги Східної Європи ще в першій половині I тисячоліття н. е., зокрема, ці види орнаментативі добре представлені на золотих і срібних речах з Закшівських поховань. З більш ранніх виробів можна відзначити фібулу з сканню, знайдену в Кавчицях (Мала Польща) [685, с. 115, 129, 132], або пов'язку з Тарнова (Мала Польща), прикрашену філігранню [469, с. 56, 58, табл. XVI, 2], тощо.

Застосовувався також орнамент, нанесений способом карбування. При цьому способі вживався пуансон і інші види штампів. Відомі орнаменти прорізний і гравірований по гладкій поверхні речі.

До числа складних прийомів належить інкрустація. Переважно вона застосовувалася для прикрашання залізних речей. Так, інкрустацію сріблом знаходимо на досить ранніх фібулах з Глоски (повіт Срьода Сілезька, Польща), з Козанова (повіт Вроцлав, Польща), з Хмелева Пяскового (повіт Опатів, Польща) [701, с. 36—37; 810, с. 73], на наконечниках списів з Кам'яниці над Саном¹⁴ і т. д.

Нарешті, необхідно відзначити застосування позолоти — переважно двома способами: за допомогою амальгам (тобто покриття площини, що підлягала золотінню, рідким сплавом золота і ртуті) або за допомогою тоненького накладного листа. Амальгама має ту перевагу, що дає змогу без особливих труднощів золотити окремі ділянки речі, її деталі, внаслідок чого виразність композиції підкреслюється кольоровим ефектом.

Віймчаста емаль

Особливе явище у розвитку ювелірного ремесла середини I тисячоліття н. е. у Східній Європі становить віймчаста емаль. Речі з віймчастою емаллю відомі на дуже великих просторах, але зосереджуються в кількох районах: в Прибалтиці, в області верхньої Оки і Волги, на Північному Кавказі [335]. Одним з характерних районів є і Середня Наддніпрянина. Саме цей район і привертає нашу увагу у зв'язку з вивченням племен черняхівської культури.

Придніпровська віймчаста емаль — дуже характерне явище. Відомі знахідки її зосереджені в межах, зрештою, досить невеликого району,

¹⁴ Зберігаються в Львівському історичному музеї.

причому складаються вони з речей, дуже витриманих щодо характеру. Серед предметів цього типу бачимо фібули кількох типів (арбалетні, трикутні, круглі, підковоподібні), підвіски (в формі лунниць — простих і складних, ромбічні, круглі), браслети з ажурними щитками, ажурні пластинки, що становлять частину складних ланцюгів не зовсім ясного призначення, орнаментовані бляшки в формі розеток, лист-

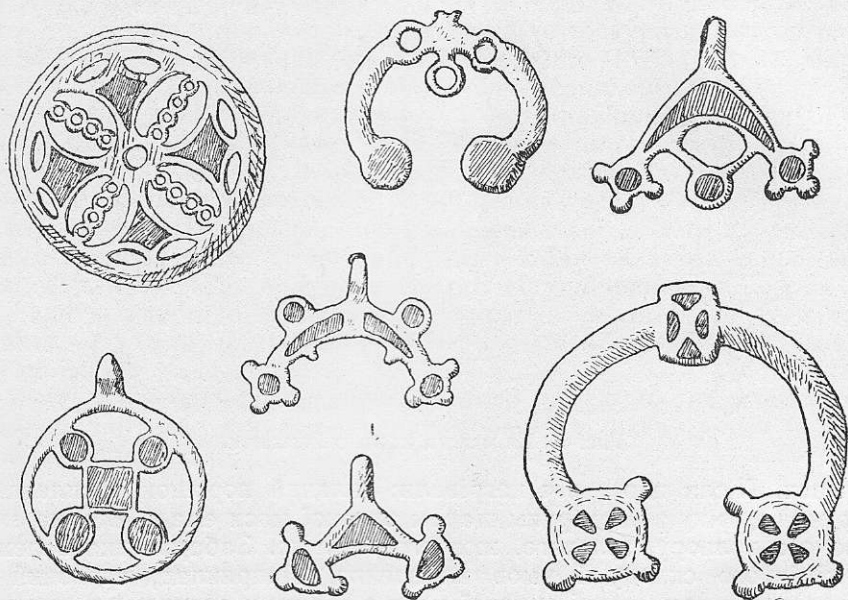

Рис. 43. Виїмчата емаль з Черняхова.

ків тощо. Поодинокими знахідками представлені поясні пряжки, перстні, дзеркало з довгою ручкою, булавка з щитком замість головки. Характерною рисою стилю цих виробів є ажурність і складність їх композиції.

Переважає більшість знахідок речей з виїмчатою емаллю трапилася в районі Києва, Канева і придніпровських районах Лівобережжя. Окремі знахідки відомі у Надпоріжжі, в Подесенні, а також у Верхній Наддніпрянщині, що служить нібито містком між середньодніпровським, прибалтійським і приокським районами поширення виїмчатої емалі [201; 271, карта на с. 50; 361].

Поза межами Середньої Наддніпрянщини виїмчата емаль трапляється рідко, причому має зовсім інший характер (наприклад, підвіс-

ка, знайдена в похованні у с. Залісся на Тернопільщині) [536, с. 26—27; 578, с. 77]

Техніка виїмчастої емалі полягала в такому [271, с. 50—51]. Корпус речі відливався з бронзи, причому для інкрустації емаллю залишалися спеціальні гнізда (виїмки), в які насипався порошок з товченої скля-

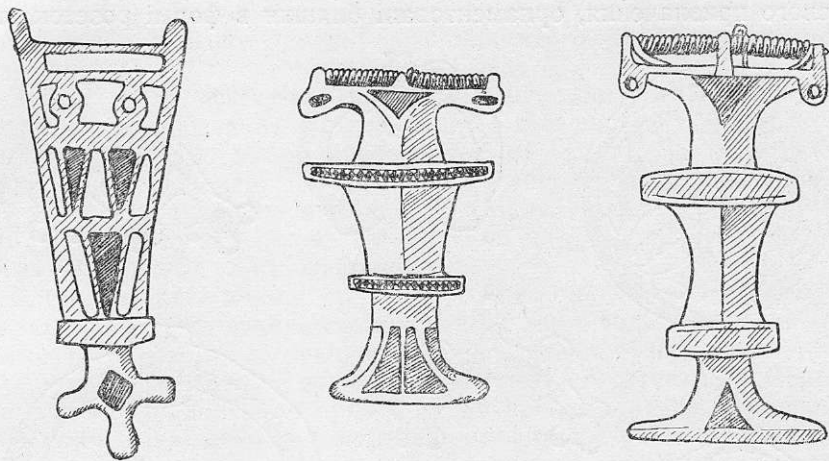

Рис. 44. Виїмчаста емаль з Ромашок.

ної маси. Після цього річ нагрівали; скляний порошок розплавлявся і вкривав виїмку рівномірним шаром скляної маси емалі. Відома емаль червоного кольору, зеленого, жовтого і білого. Забарвлення залежить від хімічного складу і умов плавлення. Наприклад, червоний колір досягався при плавлі скляної маси з мідними оксидами в присутності легко приступних відновлювачів (олово, вуглець або залізна окалина). Зелений колір з'являвся при плавленні скла з мідними оксидами при вільному доступі повітря і т. д. [271].

Походження середньодніпровської емалі середини I тисячоліття н. е., її точне датування, етнічна і культурна приналежність ще остаточно не з'ясовані, оскільки переважна більшість відомих речей цього типу походить з випадкових знахідок. Найімовірніше виїмчаста емаль цього типу походить від римської емалі [335, с. 190], але той стиль, який найбільш характерний для Середньої Наддніпряни, очевидно, вперше склався в Прибалтиці, в середовищі летто-литовських племен [681, с. 541, 542]. Там вироби цього типу датуються порівняно більш раннім часом. Звідти цей стиль поширився на схід — в басейн Оки і Волги і на південь — в область Наддніпряни.

В Прибалтиці виїмчаста емаль зв'язується з пам'ятками місцевих (летто-литовських) племен [225]; на Волзі та Оці з пам'ятками Дякова

типу [366] і так званими Рязанськими могильниками [144, 142], залишеними угро-фінськими племенами. Що ж до придніпровської емалі, то її природно зв'язувати з слов'янськими племенами, хоча це питання не можна вважати з'ясованим остаточно. Отже, і питання про зв'язки виїмчастої емалі з черняхівською культурою до недавнього часу вважалося дискусійним [207], хоча були певні дані, які схилили до його позитивного розв'язання. Маємо на увазі знахідку трьох прекрасних фібул (двох арбалетних і одної трикутної) в підкурганному похованні Ромашківського могильника [81, с. 117—120, 133—134]. Добра серія підвісок та фібул була знайдена в самому Черняхіві [136, табл. XXI, 340—343, 345—347]¹⁵. Однак з приводу цих знахідок в літературі висловлювалися сумніви (хоча і без жодного обґрунтування). Зараз серйозно підкріплює цю гіпотезу знахідка двох фібул кола виїмчастих емалей в одному з поховань могильника черняхівської культури в с. Компанійці (Полтавська обл.) в умовах, які не можуть викликати жодних сумнівів щодо їх приналежності¹⁶. Ця знахідка свідчить, що носіям черняхівської культури в області Наддніпрянщини вироби того кола, яке звичайно зв'язується з виїмчастими емаллями, не були чужими. Можна думати, що і виробництво їх в тій або іншій мірі розвивалося на місці.

Тому, говорячи про ювелірне ремесло черняхівських племен, вважаємо за потрібне згадати і цю своєрідну та цікаву групу пам'яток художньої творчості.

---

¹⁵ Правда, щодо зв'язку цих знахідок з відомим могильником певних відомостей немає.

¹⁶ Не опубліковано, матеріали зберігаються в ІА АН УРСР.

**Обробка
дерева**

Східна Європа дуже багата лісом. Тому обробка дерева у її населення завжди була однією з найважливіших галузей виробництва. На жаль, погана збереженість дерева в землі позбавляє нас можливості безпосереднього знайомства з продукцією цієї галузі виробництва, але апіорі можна вважати, що асортимент виробів з дерева у носіїв черняхівської культури був дуже великим. З дерева виготовлялися основні деталі плуга чи сохи. Серпи, коси, лопати, мотики, сокири, ножі, тесла, долота тощо мали дерев'яні держакі. З дерева виготовлялися древка списів і стріл, а також щити. Деякі знаряддя цілком були дерев'яними. З дерева, очевидно, виготовлялися меблі і значна частина хатнього скарбу. Дерев'яними були такі знаряддя, як ткацькі верстати, гончарний круг та ін. Дерево було найважливішим будівельним матеріалом: з нього будувалися не тільки хати, господарські споруди, паркани і інша нерухомість, але й човни, про які згадується в писемних джерелах¹, і т. д.

Археологічним свідченням розвитку деревообробного виробництва у черняхівських племен виступають багаторазові знахідки знарядь, які застосовувалися в цій галузі господарства. Головне місце серед них належить сокирам, які являли собою знаряддя, можна сказати, універсального типу, вживане для найрізноманітніших трудових процесів.

**Знахідки
сокир**

В пам'ятках близько рубежу нової ери були поширені втулчасті сокири з заокругленим або рівним лезом. Такі сокири у великій кількості знайдені на поселеннях Галіш-Ловачки на Закарпатті епохи латену [63, с. 117]. Цілком аналогічні знахідки відомі в пам'ятках зарубинецької культури (Чапліно) [369, с. 14; 370, с. 49], липицької (Новосілка-Костюкова) [769, табл. III, 41], в пам'ятках латенської епохи в південній Польщі (Могила, Виценжі) [459; 810, с. 82; 818, табл. II]. Проушних сокир в цей час ще не знаємо.

¹ Наявність дерев'яних човнів і кораблів засвідчена писемними джерелами у різних народів Східної Європи. Як відомо, східноєвропейські племена від III ст. н. е. здійснювали далекі морські походи. Серед них були і племена черняхівської культури.

В літературі висловлена думка, що проушні сокири у Східній Європі (в усякому разі у східних слов'ян) з'явилися лише в IX—X ст. [158, с. 104 і далі]. Ця точка зору є абсолютно неправильною: проушні сокири відомі тут не лише в VII—VIII ст. [76], а майже від самого початку I тисячоліття н. е.

На території черняхівської культури знахідки проушних сокир трапилися в багатьох пунктах і переважно в таких умовах, які не

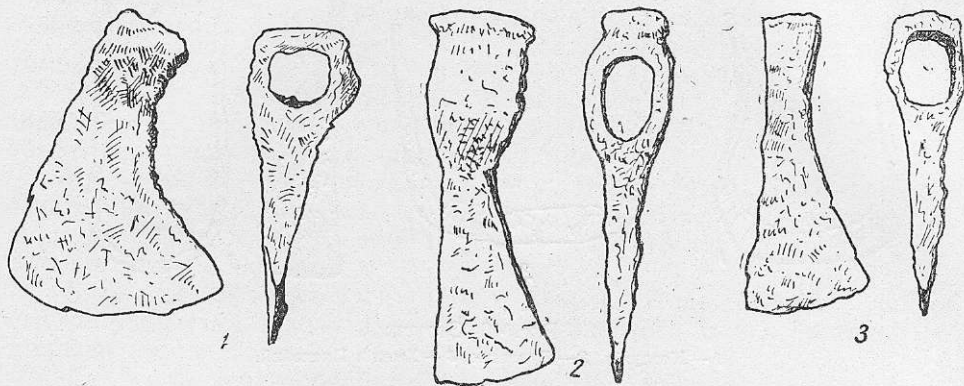

Рис. 45. Сокири:

1 — Кринички, 2 — Лесниця, 3 — Будешти.

залишають сумніву щодо їх приналежності до першої половини I тисячоліття н. е.

Кринички (Одеська обл.). Проушна сокира знайдена на поселенні черняхівської культури в урочищі Лабушна-Посад. Належить до типу сокир з підтрикутним лезом (другий тип за класифікацією А. О. Спіцина [333, с. 31]). Довжина — 9 см, ширина леза — 6,2 см [303, рис. 3, 1].

Пражів (Житомирська обл.). Уламок залізної сокири (лезо) знайдений при розкопках поселення черняхівської культури [210, с. 173].

Лепесівка (Хмельницька обл.). Уламок сокири знайдений на поселенні черняхівської культури [350, с. 95].

Дахнівка (Черкаська обл.). Уламок сокири (леза) знайдений при розкопках пізнього поселення черняхівської культури в 1958 р. [87, с. 156].

Будешти (Кріулянський р-н, Молдавська РСР). Проушна сокира знайдена при дослідженні поселення черняхівської культури [272, рис. 19, 3]. Репрезентує другий тип за А. О. Спіциним.

Г. Б. Федоров повідомляє про знахідку залізної кованої сокири на одному з черняхівських селищ у Наддністрянщині (очевидно, на території Одещини), яка трапилася під час розвідки А. Л. Єсипенка в 1957 р. [385, с. 112].

Хмелів Пясковий (повіт Опатів, Польща). Проушна сокира знайдена в похованні [653, с. 261].

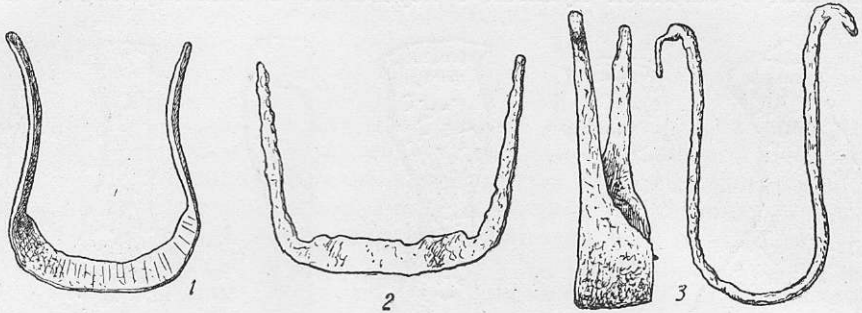

Рис. 46. Струги:

1 — Неслухів, 2 — Будешти, 3 — Хмелів Пясковий.

Стареховиці (повіт Ілжа, Польща). Проушна сокира [585, с. 74].

Добродзень (повіт Добродзень, Польща). Проушна сокира знайдена в похованні [А, VII, 1937, табл. 9, 5].

Лесниця (повіт Люблінєць, Польща). Проушна сокира знайдена на поселенні черняхівської культури [608, с. 73; 709, табл. 7, 2].

Пшилєп (повіт Зелена Гура, Польща). Проушна сокира [А, IV, 1934, с. 316].

Жерніки Великі (повіт Вроцлав, Польща). Проушна сокира [810, с. 81].

Будзіга (повіт Тшебниця, Польща). Проушна сокира [810, с. 81].

Клемпіни (повіт Кожухів, Польща). Проушна сокира [789, с. 55].

Неодноразово проушні сокири траплялися в пам'ятках Центральної Польщі (могильники в Чачі, повіт Косьцян [605, рис. 8, 12], Садовому повіт Острів Великопольський [580, рис. 11, 3] та ін.).

Сокира відігравала в господарстві черняхівських племен (як, зрештою, і всякого іншого народу) дуже важливу роль і виконувала різноманітні функції. За її допомогою насамперед здійснювалася заготівля деревини — валка дерев в лісі і їх підготовка для транспорту-

вання. Сокира служила головним плотницьким і теслярським інструментом. Крім того, вона була потрібна і в хатньому господарстві (рубання дров і т. п.). Отже, сам факт наявності проушних сокир в черняхівську епоху заслуговує спеціальної уваги. Зауважимо, що вживання такої сокири в римську добу зафіксоване і на сусідніх територіях (в Чехії [672, рис. 25 та ін.] та ін. районах).

Інші деревообробні інструменти

Крім сокир до числа деревообробних інструментів відносяться струги, або скобелі. Їх розрізняють декілька типів, зокрема: струги з прямим лезом для обробки рівних плоских поверхонь і струги з півкруглими, вигнутими лезами для обробки бревен-кругляків.

П р а ж і в (Житомирська обл.). Залізний струг з прямим лезом знайдений на поселенні черняхівської культури [210, с. 173]. Довжина збереженої частини — 9 см, ширина — 2,5 см.

Б у д е ш т і (Кріулянський р-н, Молдавська РСР). Залізний струг з вигнутим лезом знайдений на поселенні черняхівської культури [272, рис. 19, 1]. Довжина робочої пластини — 12—13 см, ширина — 2 см. З боків має дві ручки.

Х м е л і в П я с к о в и й (повіт Опатів, Польща). Два залізні струги з вигнутим лезом знайдені в похованні [810, с. 83]. За типом подібні до будештського.

До числа деревообробних інструментів належать також тесла, знахідки яких теж відомі серед матеріалів черняхівського типу. Зокрема, про знахідку тесла при розкопках поселення в Лепесівці на Волині згадує М. О. Тиханова [350, с. 93]. Прекрасний екземпляр проушного тесла знайдено в Могилі (Нова Гута поблизу Кракова) [810, с. 82]. Воно має підтрикутну вигнуту робочу частину, що закінчується широким заокругленим лезом. Довжина — близько 15 см, ширина ле- за — 7,3 см.

Интересно відзначити, що на ланцюгу з Сіладь-Шомлю, який згадувався вже не раз, модель тесла і струга з'єднані разом на одній ланці.

Враховуючи наявність в досліджуваній час проушних сокир, можна думати, що втулчасті сокири вже віджили свій вік, а відомі в комплексах цього часу інструменти такого типу вживалися в функції тесел. Знахідки втулчастих сокир-тесел першої половини I тисячоліття н. е. відомі в трьох пунктах південної Польщі: в Хмелеві Пясковому, в Вонхоцьку (повіт Ілжа) та в Хорулі (повіт Стшельці Опольські) [810, с. 82—83], а також в Неслухові. Вони цілком подібні до втулчастих сокир латенської епохи. Розміри їх коливаються між 7 та 14 см завдовжки, що, мабуть, пояснюється функціональними моментами.

Поширеним видом деревообробних інструментів були долота і стамески. Їх знахідки в пам'ятках черняхівської культури траплялися неодноразово.

Привільне (Запорізька обл.). Плоске залізне долото знайдено при дослідженні могильника черняхівської культури [170, с. 144].

Кринички (Одеська обл.). Залізне долото знайдено на поселенні черняхівської культури [304, рис. 3, 5]. Має вигляд масивної залізної штабки довжиною 8,6 см.

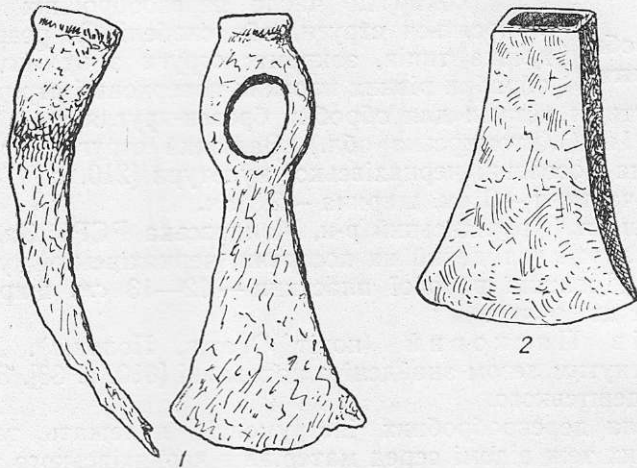

Рис. 47. Тесла:
1 — Могила, 2 — Неслухів.

Будешти (Кріулянський р-н, Молдавська РСР). Велике залізне долото знайдено на поселенні черняхівської культури. Являє собою гранчасту штабку довжиною 15,5 см [272, рис. 17, 1].

Лепесівка (Хмельницька обл.). Залізне долото знайдено на поселенні черняхівської культури [350, с. 93].

Хмелів Пясковий (повіт Опатів, Польща). П'ять залізних доліт знайдені в похованнях могильника. Представлені двома типами: з рівним і з скошеним робочим кінцем [810, с. 84]. Перший тип більший, має довжину близько 20 см, другий — 13,7—17,4 см.

Унікальну знахідку становить одноручна пилка, що трапилася при розкопках поселення черняхівської культури в с. Лепесівці [350, с. 93]. Існування пилки — основного інструмента для різання дерева поперек волокон — у черняхівських племен загалом не викликало сумніву ніколи: воно логічно необхідне. Однак археологічно пилка ця досі не була відома. Модель пилки бачимо серед прикрас того ж ланцюга з Сіладь-Шомлію.

Нарешті, треба відзначити знахідки залізних свердел, які теж відомі в пам'ятках черняхівської культури.

Леськи (Черкаська обл.). Уламок свердла знайдено при розкопках поселення черняхівської культури [59, с. 52]. Має робочий кінець так званої «ложкоподібної» форми — випуклої з одного боку і

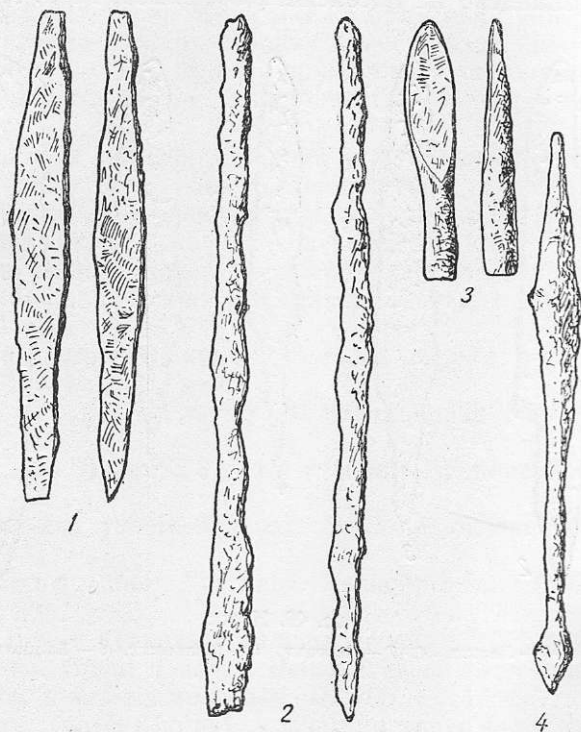

Рис. 48. Долота і свердла:

1 — Кринички, 2, 4 — Будешти, 3 — Леськи.

вігнутої — з другого. Довжина збереженої частини — 4,5 см, ширина робочого кінця — 0,8 см.

Іванківці (Хмельницька обл.). Свердло знайдено на поселенні черняхівської культури. Являє собою штабку з щитком на одному кінці і «перовидним» робочим краєм — на другому. Довжина — 20 см, ширина робочої частини — 0,9 см².

² Зберігається в ІА АН УРСР.

Будешти (Кріулянський р-н, Молдавська РСР). Свердло знайдено на поселенні черняхівської культури [272, с. 308—309]. Має робочий кінець ромбовидної форми.

Грабиця (повіт Губін, Польща). Свердло [810, с. 84].

Межановиці (повіт Опатів). Свердло з ложкоподібним робочим кінцем знайдено на поселенні [659, с. 280, табл. XIV, 15].

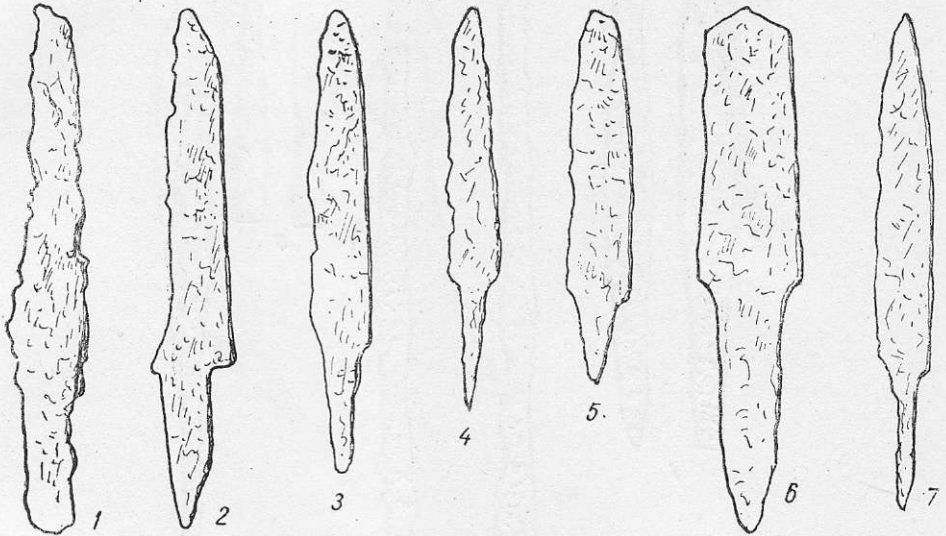

Рис. 49. Ножі:

1—3 — Леськи, 4, 7 — Черепин, 5 — Малаешти, 6 — Балцати.

Універсальним деревообробним інструментом були ножі, які виконували важливу функцію, мабуть, у кожному трудовому процесі (не говорячи вже про використання їх в побуті). Не дивно, що знахідки їх трапляються в кожній пам'ятці черняхівської культури і, як правило, у значній кількості. Загалом характер їх досить витриманий. Всі вони мають загострені на кінці клинки підтрикутної форми і вузькі черешки для насадки на ручку, але варіюються розмірами та формою. Зокрема, трапляються ножі з клинком правильної трикутної форми, з вигнутим лезом, з вигнутою спинкою і т. д.

Говорячи про обробку дерева, треба згадати також застосування залізних цвяхів, засвідчене археологічними знахідками. [Див., напр., 582, табл. XX, 15—16, 18—24, с. 132].

Бондарська справа Що стосується самих дерев'яних виробів, то через погану збереженість в землі вони нам майже невідомі. Можна, однак, вказати на дуже цікаву серію дерев'яних виробів, а саме — дерев'яні відра [827].

За кшів (повіт Вроцлав). Добре збережене відерко знайдено в похованні № 2 [525, с. 6]. Мало майже правильну циліндричну форму і було виготовлено з тонких тесових клепок, з'єднаних за допомогою чотирьох обручів, рухомо дужку, прикріплену за допомогою двох фігурних вушок; дерев'яні стінки прикрашені декоративними пластинками. Висота — 27 см.

Поруч з відром знайдений черпак вдвічі менший (висота — 12 см), теж виготовлений з дерев'яних тесових клепок, з'єднаних дерев'яним же обручем. Це не випадково: черпак занурювали у питво, тому було застосовано нейтральну речовину — дерево.

В інших випадках дерево не збереглося, але знахідки обручів та декоративних бляшок засвідчують наявність таких відерок в багатьох похованнях Сілезії.

Яксонів (повіт Вроцлав). Залізна оковка дерев'яного довбаного відра [563, с. 95; 827, с. 99].

Носоциці (повіт Глогів). Залізна оковка відра [705, с. 142—143; 827, с. 99].

Нова Весь Вроцлавська (повіт Вроцлав). Залізна оковка [827, с. 99].

Собоцісько (повіт Олава). Залізна оковка [701, с. 89, 353; 827, с. 99].

Вимислово (повіт Гостинь). Залісні оковки [579, с. 111—114; 827, с. 87—88, 99].

Юрків (повіт Косьцян). Залізна оковка [827, с. 99].

Богомиці (повіт Глогів). Рештки дерев'яного відерка, виготовленого з клепок, з залізними оковками [705, с. 147; 827, с. 100].

Цемниці (повіт Сцинава). Рештки дерев'яного тесаного відерка з трьома бронзовими орнаментованими обручами і дужкою на двох фігурних вушках [563, с. 88; 827, с. 90; 810, с. 88, рис. 24].

Добродзень (повіт Добродзень). Обруч від дерев'яного відра [827, с. 97].

Грудиня Мала (повіт Козьле). Залізна дужка від відра і частина обручів [559, с. 141 і далі; 827, с. 88, 101].

Котля (повіт Глогів). Залізна оковка від дерев'яного відра [701, с. 89; 827, с. 101].

Луги (повіт Гура Сілезька). Металеві деталі дерев'яного відра [810, с. 813].

Нова Весь Лігницька (повіт Лігниця). Металеві деталі від дерев'яного відра [563, с. 87; 827, с. 100].

Пшилеп (повіт Зелена Гура). Бронзові деталі від дерев'яного відра [448, с. 1129; 827, с. 100].

Ратинь (повіт Сьрода Сілезька). Бронзова оковка від дерев'яного відра [563, с. 93; 827, с. 101].

Гродек Надбузький (повіт Грубешів). Обруч і дужка від відра (?) знайдені в похованні [593, с. 62].

В Середній Польщі дужки від відер знайдені в Калішу [474, табл. V, 13] та в інших місцях.

Аналогічні знахідки відомі на території Чехословаччини.

Стражі (округ Піщана). Два дерев'яні відра з бронзовими обручами і рухомими дужками на фігурних вушках. Мають декоративні бляшки. Знайдені в багатому похованні [834, с. 53; 827, с. 94, 97, 101; 691, с. 145—148].

Остров'яни (округ Сабинів). Дерев'яне відерко з двома обручами, дужкою на фігурних вушках і декоративними пластинками знайдено в похованні [428, с. 152; 541, с. 154; 827, с. 90, 101].

Цейків (округ Требішов). Багато прикрашене відерко з трьома бронзовими обручами (верхній — з дужкою). Знайдено в похованні [428, с. 148; 827, с. 90, 101].

Сокольниці (округ Брно). Бронзова оковка від відерка, що складалася з чотирьох обручів, фігурних вушок від дужок і вертикальних вузьких пластинок, які з'єднували обручі [763, с. 263—264; 827, с. 90, 101].

Ці знахідки засвідчують цікаву галузь деревообробної справи — бондарську.

В пізній період черняхівської культури з'явилися глиняні посудини циліндричної форми, які наслідували форму дерев'яних відер, імітуючи навіть металеві деталі. Кілька таких знахідок відомо у Сілезії (Добродзень, Лесниця та ін.) [708, с. 53—55; 709, с. 76] і за її межами. Зокрема, уламок такої посудини був знайдений у Наддніпрянщині, на поселенні черняхівської культури в с. Жуківці (Київська обл.) [205, с. 196], хоча самі відра в цей час тут невідомі. Найдавніші знахідки стосуються другої половини I тисячоліття н. е. [42, с. 42].

Виготовлення точеного посуду

В другій половині I тисячоліття н. е. починається виготовлення точеного дерев'яного посуду, який служив столовим посудом. Поява його зумовлена винятком токарного верстата. У зв'язку з цим майже зовсім зникає глиняний столовий посуд, який для пам'яток раннього середньовіччя зовсім невідомий.

Дерев'яні посудини епохи раннього середньовіччя збереглися в обгорілому вигляді в деяких комплексах на городищах і поселеннях X—XIII ст. За формою вони зберігають черняхівські традиції навіть в деталях (кільцева ніжка тощо).

Ночви При розкопках великого житлового будинку на поселенні черняхівської культури в с. Леськи (Черкаська обл.) в більшій кімнаті були виявлені обгорілі рештки дерев'яних довбаних ночв, які стояли близько від північної стінки [59, с. 52]. Ці ночви — рідкісний випадок знахідки цілком дерев'яної речі в комплексі черняхівського типу.

Обробка каменю Про обробку каменю у черняхівських племен можна сказати небагато. Безпосередні сліди цього виробництва в пам'ятках черняхівської культури майже невідомі. Єдиним винятком є поселення на горі Сленжі в Сілезії, де виявлено залишки виробництва кам'яних жорен [446]. Тут розкопано три житла каменярів, які займалися виготовленням жорен, а в безпосередній близькості від них — каменоломні, де добувалася сировина — граніт. Само собою зрозуміло, що виробництво жорен існувало і в інших місцях, в тому числі і на поселеннях, безпосередньо з добуванням каменю не зв'язаних. Свідченням цього є, між іншим, знахідка незакінченого виробництвом жорна на поселенні в с. Дахнівка поблизу Черкас³. Ніяких покладів каменю в цьому районі немає.

Головним джерелом для вивчення такої галузі виробництва, як обробка каменю, у черняхівських племен є самі вироби з каменю, яких, однак, відомо не так багато.

Поряд з жорновими каменями і зернотерками, що зберігалися в побуті і в черняхівський час, відомі знахідки дрібних кам'яних виробів, серед яких найчастіше трапляються точильні бруски з пісковика і оселки з м'якого сланцю, що служили для заточки металевих знарядь з гострими лезами чи вістрями. Вони зустрічаються практично на кожній пам'ятці, у зв'язку з чим немає потреби зупинятися на конкретних знахідках. Майже всі вони мають видовжену неправильно квадратну в перерізі форму. Спрацьовування точильних каменів приводило до того, що вони, як правило, мають помітно потоншену середню частину.

З кременю виготовлялися вогнива, що служили для добування вогню (іноді вогонь добувався за допомогою сталевих кресал, знахідки яких теж відомі при розкопках пам'яток черняхівської культури)⁴. Знахідки вогнив трапляються часто при дослідженні поселень, а нерідко і в похованнях, але на них здебільшого не звертають уваги, помилково вважаючи їх відлупками, що відносяться до значно давніших часів (кам'яного віку).

Говорячи про обробку каменю у черняхівських племен, слід згадати кам'яну скульптуру — зображення язичеських богів, — що існу-

³ Розкопки автора. Матеріали в ІА АН УРСР.

⁴ Знахідки кресал досить часто трапляються, зокрема, в південній Польщі.

вала принаймні в деяких, багатих каменем районах. Характерним прикладом такої скульптури періоду черняхівської культури можуть бути статуї з Іванковецького святилища у Наддністрянщині [129]. Кам'яні скульптури — найбільш складний вид продукції обробки каменю, оскільки вимагає від майстра не тільки виробничих навиків, але й мистецького хисту. Це, власне кажучи, уже не виробництво в прямому значенні слова, а один з виявів художньої творчості.

Особливе місце займало виготовлення кам'яних намистин і взагалі використання самоцвітного каміння у ювелірному виробництві (геми для перстнів, інкрустація тощо). Намиста в пам'ятках черняхівської культури відомі досить широко — майже на кожному могильнику і поселенні. Виготовлялися вони з янтарю, сердоліку, кришталю та інших напівдорогоцінних мінералів. Знахідки намиста особливо часто трапляються в кладовищах східної частини території культури, що, можливо, слід розглядати як певний вплив сарматської культури, де намисто було найпоширенішим видом жіночих прикрас.

На жаль, намисто черняхівської культури зовсім не досліджено; зокрема, не з'ясоване питання про місце виготовлення тих елементів, з яких воно складалося. Можливо, що серед намистин, виготовлених з кольорового каміння, є довізні.

У зв'язку з використанням каміння для прикрашання металевих виробів не можна не згадати предметів так званого інкрустаційного стилю, що звичайно відносяться до готської культури [485]. Походження цього стилю зв'язується з Керчю [217], однак цілий ряд речей такого типу був знайдений і на території черняхівських земель або на їх безпосередній периферії. Можна згадати, зокрема, фібули, прикрашені вставками гранатів, з кладу, знайденого в 1610 р. у с. Ласків поблизу Володимира-Волинського, відому ніжинську фібулу, фібули з другого кладу, знайденого в Сіладь-Шомлю в Угорщині, і т. д. [120; 352; 202]. Можливо, що частина цих речей має місцеве походження.

Нічого певного не можемо сказати відносно знарядь, які застосовувалися для обробки каменю. Найбільш імовірно, що основні типи інструментів, які для цього вживалися, — молотки, тесла і зубила — не відрізнялися від молотків, тесел і зубил, вживаних в інших галузях виробництва (ковальській справі, обробці дерева). Що ж до обробки дрібних камінців для намиста і ювелірних виробів, то основними знаряддями тут повинні були бути точильні бруски і терпуги.

Обробка кістки

Цікавою галуззю виробництва черняхівських племен була обробка кістки, що мала досить значне поширення. Утилізація кістки як сировини для виготовлення різного роду речей має дуже давні традиції, що сягають в епоху палеоліту. На початку нової ери оброблені кістки у населення Східної

Європи знаходили застосування в різних галузях виробництва: з кістки виготовлялися не лише різноманітні побутові предмети, але й окремі деталі металевих, дерев'яних та інших речей.

На поселеннях черняхівської культури (практично на кожному з них) трапляються уламки кісток з слідами обробки: розпиляні, обрі-

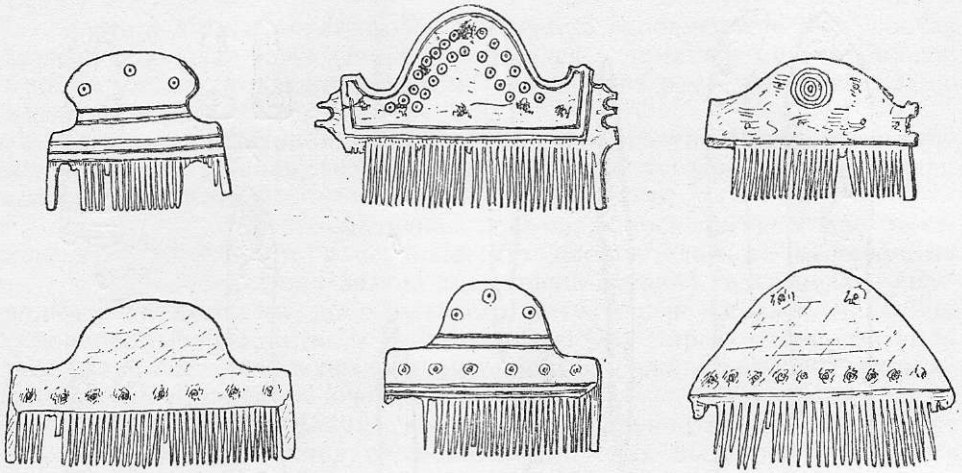

Рис. 50. Кістяні гребінці з Черняхова.

зані, обстругані і т. д.,— що є свідченням існування цієї галузі виробництва на всіх поселеннях.

З речей, що являють собою продукцію даної галузі виробництва, найбільш яскраву групу становлять відомі кістяні гребінці— одна з найхарактерніших категорій знахідок в комплексах черняхівської культури. Вони трапляються незмінно при дослідженні майже кожної пам'ятки (особливо у східних районах) і мають загалом дуже витриманий тип. Конструкція їх складна: кожен з них має кілька (здебільшого шість) пластинок з шістьма, вісьмома, десятьма зубцями довжиною близько 2—3 см. Пластинки з'єднуються разом за допомогою двох поздовжніх широких пластин, що утворюють зовнішнє оформлення спинки. Для з'єднання служили маленькі мідні, рідше— залізни цвяхи чи штифтики. Характерну рису гребінців черняхівського типу становлять вигнуті спинки, які мають значну кількість варіантів. Дуже часто зовнішні пластинки орнаментувалися. Найпоширеніший вид орнаменту— вічковий, хоча трапляються і сюжетні зображення. Хороша колекція гребінців, зокрема, походить з Черняхівського могильника [399, табл. I].

Інші типи кістяних виробів, характерних для черняхівської культури, нечисленні. Іноді трапляються проколки і вістря, загалом характерні для всієї території Східної Європи (і в меншій мірі — для черняхівської культури). Можна назвати знахідки у Вікнинах Великих (Тернопільська обл.) [328, с. 119], в Неслухові (Львівська обл.)⁵, в

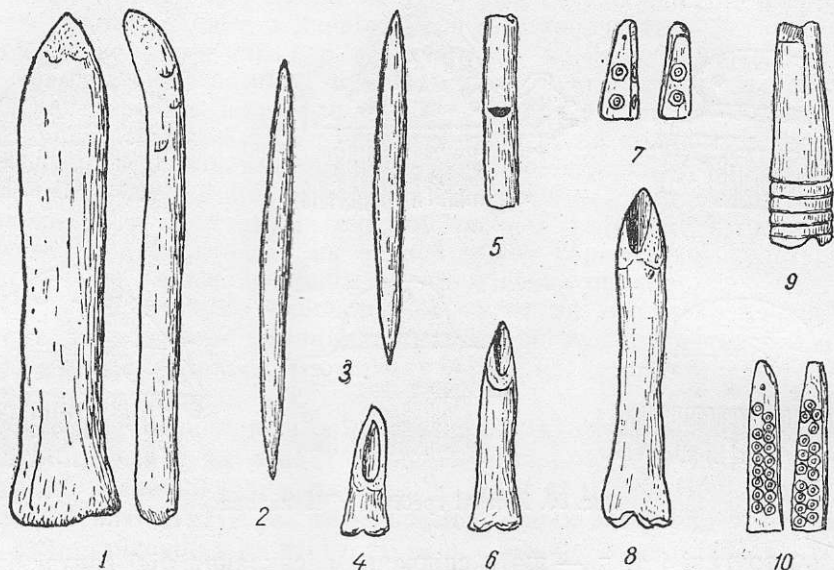

Рис. 51. Кістяні вироби:

1 — Леськи, 2, 3, 5, 9 — Вікнини Великі, 4, 6, 8 — Неслухів, 7, 10 — Костянець.

деяких пам'яток Молдавії (Балцати, Малаешти та ін.) [385, с. 110—111], Польщі (Тинець, Козанів, Опорів, Каліш) [474, табл. XIV, 4, XV, 2, 7; 810, с. 128] і т. д. Про знахідки кістяних голок говорилося вище.

Слід згадати також підвіски пірамідальної форми, прикрашені концентричними кружками, що становлять дуже характерний предмет черняхівської культури (Е. О. Симонович не без підстави вважає їх амулетами [298, с. 58 і далі]). Такі підвіски знайдені в різних місцях: в Черняхові, Масловій, Турії, Лохвиці, Гаврилівці, Грушівці, Костештах та ін. [298; 169, с. 149; 43, с. 94; 322, с. 369 та ін.].

Іноді трапляються кістяні ковзани, виготовлені з великих кісток кінцівок великої худоби (Пражів, Леськи, Ломовате, Привільне та ін.) [209, с. 25; 59, с. 52, табл. II, 23]. Відзначимо ручку від ножа і соплуку,

⁵ Не опубліковано.

знайдені у Вікнинах Великих [328, табл. II, 11, 19], і ряд знахідок з Нелсхувського поселення: набалдашник держака від заступа, сопілку, трубочку, амулети з ікол ведмедя тощо⁶. Досить характерну групу знахідок становлять кістяні стилі для письма, у яких обидва кінці ретельно загострені (Вікнини Великі [328], Радущківка, Єрківці та ін.)⁷.

Взагалі кістка з огляду на поширеність сировини, що виступає як харчові покидьки, дуже широко вживалася у домашньому виробництві і побуті для виготовлення різноманітних дрібних речей, які дуже важко взяти на облік.

Для виготовлення кістяних виробів застосовувалися ті ж інструменти — ножі, швайки, долота, пилки, — які обслуговували і деякі інші галузі виробництва.

Обробка скла

Проблематичним досі вважалося питання про наявність у черняхівських племен власного виробництва скла. Частина дослідників схильна заперечувати його, подібно до того, як до недавнього часу заперечувалася наявність склоробного виробництва у Київській Русі [33]. Зараз останнє питання розв'язане остаточно в позитивному плані завдяки виявленню древньоруських майстерень по виробництву скла.

Розв'язанню проблеми склоробного виробництва в черняхівську епоху, очевидно, повинна послужити майстерня цього часу, виявлена і досліджена М. Ю. Смішком в с. Комарів (Івано-Франківська обл.), матеріали якої поки що не опубліковано⁸. Розкопки в Комарові підтверджують наявність місцевого виробництва скла в лісостеповій смузі Східної Європи на північ від Карпат.

Про те, що східноєвропейські племена в середині I тисячоліття н. е. уміли обробляти скло, свідчить і розвиток мистецтва виїмчастої емалі, технологія якої передбачає уміння коли не виготовляти, то в усякому разі плавити скло.

Складність проблеми посилюється нерозробленістю типології скляних виробів, що трапляються в пам'ятках черняхівської культури і здебільшого огульно і без всяких на те підстав зараховуються в число імпортованих речей. Зокрема, зовсім не розроблена типологія скляних намистин, що досить часто зустрічаються в пам'ятках черняхівської культури. Принаймні частина з них, очевидно, має місцеве походження.

Цікаву групу речей, правдоподібно місцевого походження, становлять скляні прясла, які мають на диво витриманий характер. Всі вони

⁶ Зберігаються в Краківському археологічному музеї.

⁷ Зберігаються в ІА АН УРСР.

⁸ Матеріали і документація зберігаються в Інституті суспільних наук у Львові.

однакові і за формою (біконічна) і за розмірами; виготовлені з напівпрозорого скла синюватого або ясно-зеленого кольору, обточені дуже ретельно.

Такі прясла знайдені на поселеннях черняхівської культури в Іванківцях на Наддністрянщині⁹, у Вікнинах Великих на Волині [328, с. 118], в одному з поховань Привільнянського могильника на Надпорижжі¹⁰, в Бжикові в Сілезії [810, с. 299], в могильнику в м. Тиргу-Муреші (Марошвасаргель) в Румунії [622] і в інших місцях.

Другою категорією знахідок, що привертає увагу саме у зв'язку з питанням про місцеве виробництво скла у черняхівських племен, є знахідки (правда, дуже нечисленні) скляних браслетів у матеріалах нашої культури. Такі знахідки трапилися на поселеннях черняхівського типу двічі — обидва рази на Волині: в Костянці та у Волиці-Страклівській (Ровенська обл.)¹¹. Це були невеликі уламки гладких браслетів з темного (темно-синього або темно-зеленого, майже чорного) скла. За типом вони нагадують скляні браслети провінціально-римського походження.

Поселення в Костянці є одношаровим; отже, приналежність цієї знахідки до шару саме черняхівської культури не викликає сумніву.

Як відомо, скляні браслети в часи раннього середньовіччя (зокрема, в Київській Русі) становили одну з найпоширеніших категорій прикрас. Місьцеве виробництво їх не викликає жодних сумнівів. Отже, немає нічого неможливого в припущенні, що виникнення цього виробництва сягає ще в пізньочерняхівські часи, хоча, само собою зрозуміло, двох знахідок для остаточного розв'язання цього питання замало.

Але головне полягає в тому, що зараз, після розкопок в Комарові, наявність власного виробництва скла у племен лісостепової смуги Східної Європи в перші віки нової ери можна вважати доведеною, хоча ця галузь виробництва найгірше досліджена. Докладне вивчення її — справа майбутніх розшуків.

---

⁹ Зберігається в ІА АН УРСР.

¹⁰ Прясло з Привільного: І. М. Фещенко, Пам'ятки матеріальної культури сарматської епохи на узбережжі порожистої частини Дніпра (правий берег), рукопис в ІА АН УРСР.

¹¹ Зберігається в Інституті суспільних наук у Львові.

Складним видом виробництва, подекуди — синтезом кількох інших виробництв, була будівельна справа, що знаходила свій вираз насамперед у домобудівництві.

Домо-будівництво Характер і загальна принципіальна конструкція будинків черняхівської культури відомі досить добре завдяки розкопкам багатьох поселень, розташованих в різних районах поширення культури.

Характерними рисами черняхівських поселень є:

1. Відсутність всяких ознак кам'яного будівництва (навіть в таких районах, багатих каменем, як Наддністрянщина, Надпоріжжя, деякі райони Поросся, Побужжя, Підкарпаття і т. д.). Ця риса різко відділяє черняхівську культуру від таких сусідніх виявів, як городища і поселення низового Дніпра і гето-дакійська культура на території, розташованій на південь від головного Карпатського хребта.

2. Переважно наземний характер будівель, лише іноді частково заглиблених у землю.

3. Конструкція будівель з дерев'яним каркасом і стінами, обмазаними глиною, від яких звичайно залишаються більш-менш суцільні завали обмазки.

4. Наявність будинків, різних щодо розміру та конструкції. Коливання в цьому відношенні, очевидно, залежать від конкретних умов і насамперед від чисельності і складу родини.

5. Відсутність штучних укріплень. Єдиним відомим сьогодні винятком є городище в с. Башмачці на Надпоріжжі, про яке скажемо окремо.

Загалом конструкція житлових будинків, характерних для черняхівської культури, цілком подібна до конструкції сучасної української хати, добре відомої етнографічно у лісостеповій смузі. Можна твердити, що, виникнувши на початку нової ери, цей тип житла без принципових змін проіснував в межах лісостепу протягом двох тисячоліть і лише в радянський час став поступово витіснятися новим, більш досконалим типом будинку на фундаменті.

Конструктивно житлова споруда черняхівської культури принципово розв'язувалась так. В землю вкопувалися стовпи, кількість яких

могла бути різною: чотири, шість і більше (від них здебільшого залишаються неглибокі ямки в землі діаметром до 0,30—0,35 м). Ці стовпи, зв'язані, напевно, вгорі горизонтальними балками, становили основний каркас будівлі, що тримав стіни і покрівлю.

Заповнення стін було глиняним. Якщо будинок згоряв, від його стін залишалися великі завали печини, на окремих кусках якої іноді

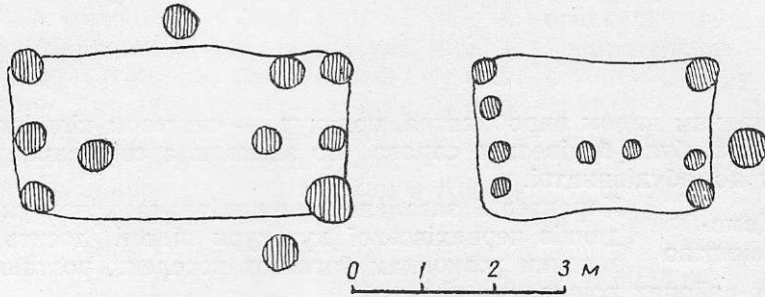

Рис. 52. План однокамерних будинків з Лесниці (Сілезія).

помітні сліди дерев'яних конструкцій — відбитки тієї основи, по якій мастилася глина. Ця основа виступає переважно в двох видах: а) плетіння з лози чи хмизу і б) драмки або дошки (очевидно, залежно від тих можливостей, які давав мікроландшафт, — багатство того чи іншого району лісом).

Долівка була земляною, як правило, добре утрамбованою; іноді обмащувалася глиною. Залишки покрівлі в археологічному матеріалі відсутні з цілком зрозумілих причин. Логічно думати, що здебільшого вона була солом'яною, може іноді очеретяною; але не можна виключати і можливість застосування гонту — дерев'яних тесових дощечок. Двічі в матеріалах культури трапилися знахідки глиняної черепиці: в Нехворощі (Полтавська обл.) уламок черепиці був знайдений разом з кладом римських монет [279, с. 52], а в с. Сунки (Черкаська обл.) така знахідка трапилася при розкопках поселення черняхівської культури у безформеному завалі обпаленої глини [363, с. 234]. Звичайно, цих двох фактів замало, щоб твердити про реальне використання черепиці для покриття будинків у черняхівську епоху.

**Маленькі
однокамерні
житла**

Найпростішим типом жител є порівняно невеликі однокамерні будинки, виявлені в багатьох місцевостях. Очевидно, вони повинні розглядатися як найбільш поширений тип споруди.

Жуківці (Київська обл.). Поселення черняхівської культури, розташоване в урочищі Осова, досліджувалося Є. В. Махно в 1946 р. Виявлено два шари: черняхівської культури та культури Київської Ру-

сі. Перший характеризувався наземними житлами стовпової конструкції, залишки яких у вигляді завалів обпаленої глини залягали безпосередньо під орним шаром, а частково і в орному шарі. Розміри жител були невеликими. Наприклад, одне з них, контури якого визначені на підставі ямок від стовпів, мало 5,25 м завдовжки і 3,25—3,35 м завширшки. Розмір інших жител за площею коливався в межах від 10 до 30 м². В середині жител були глинобитні печі або вогнища [210, с. 154—162].

Кут (Дніпропетровська обл.). На поселенні черняхівської культури, дослідженому в 1951 р. Е. О. Симоновичем, виявлено залишки невеликих однокамерних жител неправильної прямокутної форми, стовпової конструкції. Одне з них, розкопане повністю, мало п'ять стовпів (по кутах і один центральний); друге мало вісім стовпів (по кутах і по середині кожної з сторін). Розміри їх — майже однакові (5 м завдовжки і 3 м завширшки). В середині знаходилися вогнища [305, с. 313—314].

Гаврилівка (Херсонська обл.). На поселенні черняхівської культури розкопано однокамерне житло на стовпах (мало дев'ять стовпів: кутові, по середині кожної з сторін і один центральний); розміри — 4 м завдовжки і 3 м завширшки [305, с. 313—314].

Кантемирівка (Полтавська обл.). На поселенні, досліджуваному Є. В. Махно в 1948 р., виявлено залишки наземного житла не зовсім правильної прямокутної форми. Зберігся не дуже щільний завал обпаленої глини від стін. Орієнтація житла по лінії схід — захід. Завал обмазки був більш вираженим вздовж північної (поздовжньої) стіни. Піч не збереглася. Розміри встановлені приблизно, на підставі завалу: довжина — близько 7 м, ширина — близько 4 м [206, с. 234—235].

Іванківці (Хмельницька обл.). Поселення знамените своїм святилищем. У 1952 р. в північно-східному кутку розкопане наземне однокамерне житло прямокутної форми, від якого зберігся добре виражений завал обпаленої глини від стін, що вкривав всю площу житла. В середині виявлено залишки глинобитної печі, поруч — зернову яму глибиною до 1 м. Довжина житла становила близько 6 м, ширина — 4 м¹.

Будешти (Молдавська РСР). Розкопками Е. А. Рікмана на поселенні черняхівської культури виявлено кілька жител різного розміру та плану. Серед них одне (№ 7) однокамерне, від якого залишився завал глини. Довжина житла — 6 м, ширина — 4 м [272, с. 316].

Лука - Врублівецька (Хмельницька обл.). Серед жител, розкопаних на поселенні черняхівської культури, є дві наземні однокамерні будівлі площею 11,5 м² (житло № 2) та 18 м² (житло № 1) [307, с. 106].

¹ Розкопки 1952 р. (не опубліковано).

Неслухів (Львівська обл.). Будинки, розкопані на цьому поселенні, за свідченням М. Ю. Смішка, в середньому мали 5 м завдовжки і 3,5 м завширшки [321, с. 110—111].

Хоруля (повіт Крапковиці, Польща). На невеликому поселенні пізньої черняхівської культури С. Шидловським розкопано два майже однакових житла стовпової конструкції. Контури жител добре простежені по ямках від стовпів та по неглибокій гумусовій плямі. Житло

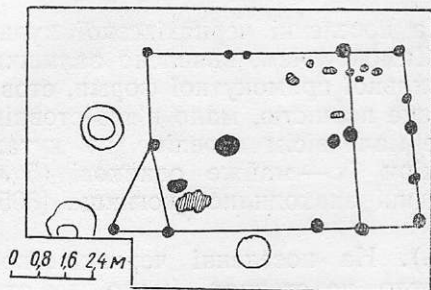

Рис. 53. План мегарону з Будешт.

№ 1 мало довжину 5 м і ширину 2,6 м; житло № 2 — довжину 5,30 м і ширину близько 3 м. Розташування стовпів добре простежується в першому житлі: воно мало чотири кутових стовпи, три стовпи — по середині південної, північної та західної стінок та два стовпи по середині східної стінки. Між останніми, мабуть, знаходились двері. Планування другого житла менш ясне. Орієнтація жител по лінії схід — захід [779, с. 54—59].

Подібного типу будинки існували і на інших поселеннях черняхівської культури. Але поруч з ними відомі і будинки більш складної конструкції.

Будинки типу мегарона

Перехідним типом будівлі від однокамерних до багатокімнатних були споруди типу мегарона, тобто будинки з однією житловою кімнатою та передіном, що по ширині дорівнює житловому приміщенню.

До цього типу належало житло № 1, розкопане на Будештському селищі в Молдавії. Це була повністю наземна споруда стовпової конструкції, від якої зберігся завал обпаленої глини. Орієнтована вона по лінії схід — захід. Завдяки добре простеженим ямкам від стовпів план встановлюється досить точно. Основу його становить прямокутник довжиною близько 6,5 м і шириною близько 5,5 м, окреслений шістьма основними ямками від стовпів (розташовані по кутах та по середині західної та східної стінок). Крім того, є ще кілька додаткових ямок, що, мабуть, є випадковими, але одна велика ямка, розташована по поздовжній осі, напевно, тримала перекриття.

З східної сторони до основного прямокутника прилягає менше приміщення типу сіней завдовжки менш ніж 2 м; його східна сторона окреслена п'ятьма ямками від стовпів [272, с. 305—309].

Отже, будівля має план мегарона. Її планувальна основа визначається трьома поздовжніми лініями: північною та південною стінами та центральною віссю з чотирма стовпами, з яких два внутрішні, роз-

ташовані симетрично, були найбільшими. Їх основною функцією, очевидно, було підтримання стелі.

Стінки житла мали основу з плетеного хмизу і були обмазані глиною; від них залишився розвал кусків з відбитками лози, гілок та деревин. Припущення автора розкопок, що стіни обпалювалися в процесі будівництва (!), виглядає фантастичним. В середині житла була глинобитна піч, від якої в південно-західному кутку збереглася черинь довжиною близько 30 см.

Будинок типу мегарона виявлено на поселенні пізньої черняхівської культури в с. Косцьцеліска (повіт Олесьно, Польща) ще в довоєнний час (розкопки Ф. Гуфнагеля) [556, с. 85—95]. Він мав основне приміщення, квадратне в плані (з стороною близько 4 м), та передсінок такої ж ширини і довжиною близько 1,5 м. Конструкція його теж була стовпова, але він відрізнявся тим, що долівка його була трохи заглиблена в землю.

Будинки типу мегарона — це порівняно рідкісний тип житла; частіше трапляються багатокамерні споруди.

Двокамерні житла

Найпростішим типом багатокамерних жител є двокамерні будівлі, розмір яких коливається досить відчутно.

Ягнятин (Житомирська обл.). На поселенні пізньої черняхівської культури, розкопаному Є. В. Махно в 1946—1947 рр., виявлено два наземних житла, які досі є найбільшими з досліджених на поселеннях черняхівського типу.

Одне з цих жител мало 16 м завдовжки і близько 6,5 м завширшки. Воно мало звичайну стовпову конструкцію з стінами, обмазаними глиною (від них залишився завал обпаленої обмазки). В житлі була внутрішня перемичка, що поділяла приміщення на дві кімнати, приблизно однакові за площею. Східна мала глиняну піч, від якої зберігся

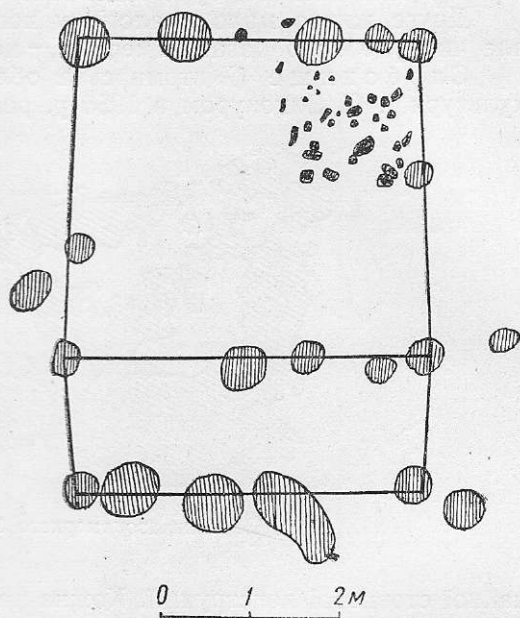

Рис. 54. План мегарона з с. Косцьцеліска.

суцільний завал печини. Друга камера печі не мала і була холодною (мабуть, це було господарське приміщення).

Долівка житла була земляна, добре утрамбована. Оскільки житло розташоване на схилі, рівень долівки вирівнювався: землею, виїнятою з вищої частини, було підсипано нижчу [213, с. 154—157].

Друге житло мало аналогічну конструкцію і ще більші розміри, але чи було воно багатокімнатним, — невідомо.

Слободище (Житомирська обл.). На поселенні черняхівської культури І. С. Винокуром в 1955 р. розкопане двокамерне житло зви-

Рис. 55. План двокамерного будинку з Ягнятина.

чайної стовпової конструкції. Кожна камера мала піч. Отже, тут обидва приміщення, очевидно, були житловими [93, с. 33—35].

Іванківці (Житомирська обл.). На поселенні черняхівського типу І. С. Винокуром в 1959 р. розкопано двокамерне житло звичайної конструкції. Одна камера служила приміщенням для млина [93, с. 41].

Будешти (Молдавська РСР). В числі інших жител, досліджених на цьому поселенні, є одне двокамерне (№ 6). План його добре простежений по ямках від стовпів. Орієнтація по лінії схід — захід.

Форма плану незвичайна: житло складається з двох неоднакових за шириною чотирикутників, з'єднаних таким чином, що південна стінка рівна, а північна має уступ. Очевидно, це різні приміщення, може, навіть збудовані не одночасно. Довжина західної кімнати близько 4,5—5 м при ширині близько 4 м, довжина східної — близько 4 м, а ширина — близько 3 м. Конструктивну основу будинку становили 11 стовпів: п'ять утворювали південну стінку, а шість — північну; зайвий стовп тут потрібний був для того, щоб утворити уступ на переході від однієї камери до другої.

З південної сторони будівля має маленькі сїни чи ганок — прибу-

дову, квадратну в плані, з стороною близько 2,5 м, окреслену двома стовпами основної конструкції (південної стінки), та трьома — додатковими стовпами, розташованими симетрично до основних [272, с. 313—316].

Іголюя (повіт Прошовиці, Польща). На поселенні черняхівської культури розкопано ряд жител наземного типу і напівземлянок. Серед них є і житла двокамерні, як наприклад, споруда ХХ, розкопана

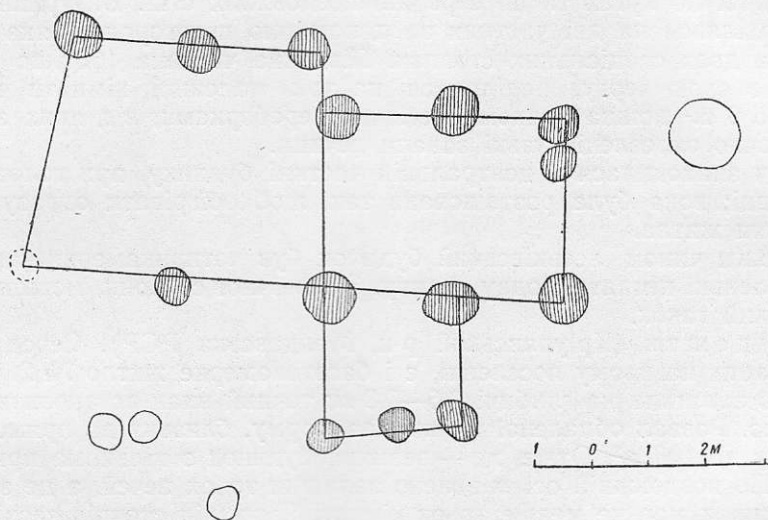

Рис. 56. План двокамерного будинку з Будешт.

в 1955—1956 рр. Л. Гаєвським [506, с. 58; 507, с. 41—42]. Це було прямокутне в плані наземне житло площею близько 34—36 м². Стовпова конструкція зближує його з вищеописаними жителями: воно мало сім стовпів, в тому числі — два середні, що поділяли внутрішнє приміщення на дві частини.

Двокамерні житла — досить поширений тип житлових споруд черняхівської культури, і відомі вони ще в багатьох пунктах.

Багатокамерні житла Особливий інтерес становлять житла черняхівської культури, що мають більше ніж дві камери. Такі житла відомі в кількох пунктах.

Леськи (Черкаська обл.). На поселенні черняхівської культури розкопками виявлено великий двір, центральну споруду якого становив великий багатокамерний наземний будинок [59, с. 48—49]. Від нього залишився завал обпаленої глини, який окреслював досить складну фігуру. Під час пожежі, яка знищила будівлю, була безвітрена погода,

отож, палаючі стіни споруди не впали на бік, як це буває часто, а просто осіли на землю так, що дуже точно зафіксували план споруди. Після розбору завалу виявлено ямки від стовпів, система яких уточнила план.

Це була прямокутна будівля, орієнтована по лінії північ — південь. Довжина її близько 9,5 м, ширина — 5,5 м. Конструкція — звичайна для черняхівської культури. Основу каркаса становили шість стовпів, розташованих по кутах та по середині поздовжніх стін. Внутрішній простір поділявся на дві частини за допомогою перегородки, яка трималася на двох спеціальних стовпах. Південна частина (більша за площею), в свою чергу, поділялася на три маленькі кімнати площею близько 9 м² кожна з двома легкими переборками, від яких залишилися точно окреслені вузькі завали печини.

Піч знаходилася в центральній частині будинку, при головній перегородці; вона була розташована так, щоб обігрівати одразу обидві половини житла.

Таким чином, леськівський будинок був чотирикамерним: він мав три маленькі кімнати і одну велику. З північної сторони, можливо, був невеликий ганок.

Будешти (Кріулянський р-н, Молдавська РСР). Серед жител, розкопаних на цьому поселенні, є і багатокамерне житло № 2. Залишки його залягали на глибині 0,5—0,8 м; точний план встановити не пощастило. Розвал обпаленої глини мав форму, близьку до прямокутної, і площу до 100 м². Отже, це — великий будинок з кількома приміщеннями. По поздовжній осі виявлено залишки трьох печей, а це значить, що будинок мав не менше трьох кімнат. Ямки від стовпів засвідчують стовпову основу конструкції будівлі [272, с. 309—312].

Напівземлянки Поряд з повністю наземними житлами для черняхівської культури характерні також житла напівземлянкового типу або житла з подекуди заглибленими в землю частинами. Загальна конструкція їх принципово не відрізняється від щойно описаних наземних споруд. В основному це теж були наземні споруди. І вони мали стіни стовпової конструкції з глинобитним заповненням; зрештою, і розміри їх приблизно ті ж самі. Головною відмінністю їх є те, що долівка їх повністю або частково знаходилася трохи нижче денної поверхні землі. Глибина опущеної в землю частини здебільшого була незначною: 0,15—0,20 м і не перевищувала півметра.

Характерним прикладом споруди перехідного типу може служити друге житло, розкопане в Леськах. Воно було розташоване поруч з щойно описаним, але загинуло в інший час і в інших умовах. Якщо перше згоріло і завдяки обгорілим залишкам його можна досить точно реконструювати, то друге житло було просто кинуте своїми мешканцями і розвалилося від часу. Простежити його контури було значно

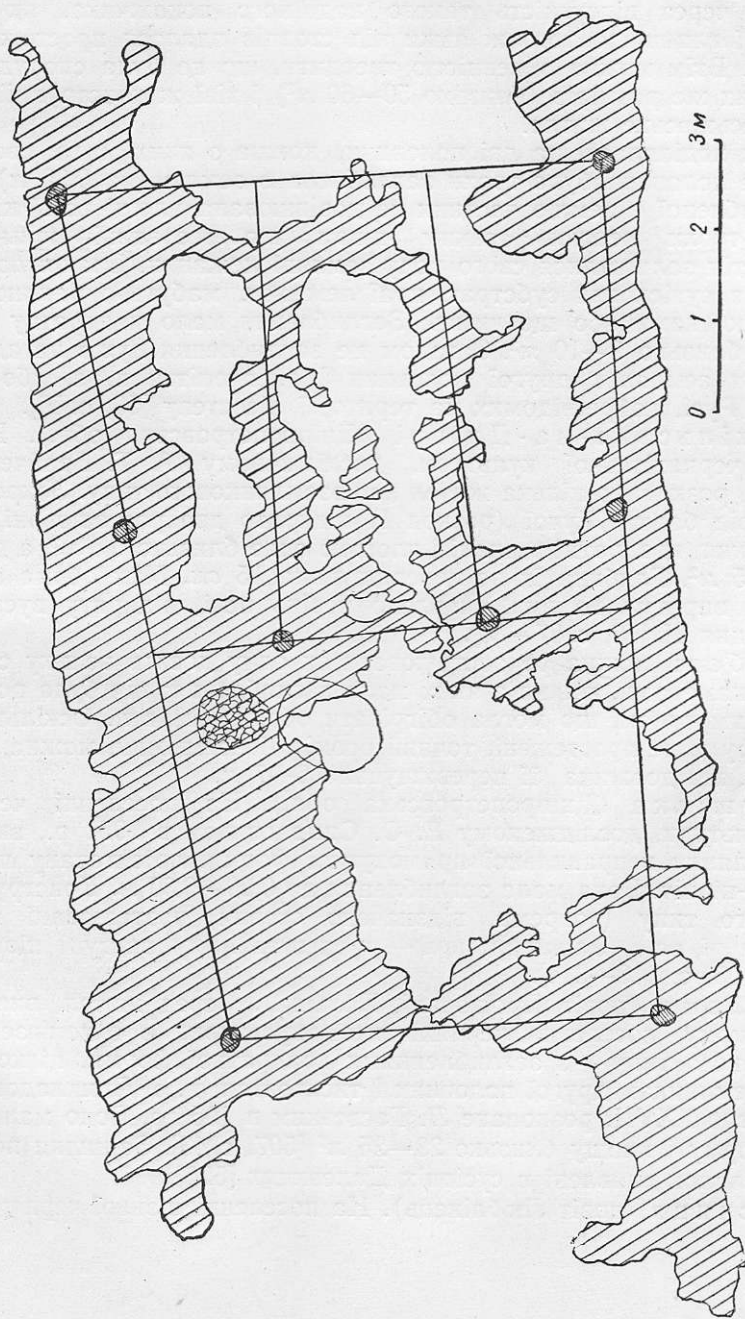

Рис. 57. План багатокамерного будинку з Лесек.

трудніше через відсутність такого надійного покажчика, як завал обпаленої глини, до того ж ямки від стовпів вдалося простежити не повністю. Втім можна з певністю твердити, що це була споруда приблизно тих же розмірів (близько 50—60 м²) і тієї ж конструкції, що й перше леськівське житло.

Вона поділялася на дві половини, кожна з яких мала свою піч. Але одна половина була трохи заглиблена в землю (на 0,20 м). Площа заглибленої в землю частини не дорівнювала площі всієї кімнати, а була трохи меншою — таким чином, що всередині приміщення вздовж стін залишалися свого роду земляні лежанки. Враховуючи, що ґрунт мав супісковий субстрат, краї лежанок, мабуть, кріпилися плетінкою, дошками або ще чимсь. Заглиблення мало квадратну форму і площу близько 9—10 м². Загалом це заглиблення дуже нагадує заглиблення землянок другої половини I тисячоліття н. е. або епохи древньої Русі, добре відомих на території лісостепу [59, с. 50].

Микільське - на - Дніпрі (Дніпропетровська обл.). На поселенні черняхівської культури, дослідженому А. Т. Брайчевською в 1950 р., розкопано кілька жител напівземлянкового типу. Зокрема, на південь від балки Жучої (розкоп I) відкрито два розташовані рядом заглиблення, квадратні в плані і площею одне близько 6,5 м², а друге — близько 5 м². Глибина їх не перевищувала 15 см. Між обома заглибленнями, впритул до них, виявлено черинь печі, відкриту вустям до заглиблення II [56, с. 87—88].

Ці об'єкти можна реконструювати як одну досить велику споруду з двома камерами, кожна з яких мала заглиблення; піч була розташована таким чином, що могла обігрівати обидві кімнати. Оскільки контури споруди не простежені, точний розмір її невідомий, можна, однак, твердити, що довжина її перевищувала 6—7 м.

Грушівка (Дніпропетровська обл.). На поселенні черняхівської культури, дослідженому Е. О. Симоновичем в 1951 р., виявлено напівземлянку неправильної прямокутної форми, орієнтовану по лінії південь—північ. Вона мала заглиблення до 0,20—0,30 м. Конструкція — стовпового типу (зокрема, відзначено стовпи, розташовані вздовж поздовжньої осі). Залишки печі — в спеціальному виступі півкруглої форми [305, с. 313—314].

Ігольмя (повіт Прошовиці, Польща). Серед жител, виявлених на відомому поселенні черняхівської культури, є і напівземлянки характерного типу — з заглибленнями квадратної форми, цілком аналогічні землянкам другої половини I тисячоліття н. е. Прикладом може бути житло XXVII, розкопане Л. Гаєвським в 1956 р. Воно мало квадратну форму і площу близько 23—25 м² [507, с. 43]. Залишки подібних напівземлянок виявлені в сусідніх Далевицях [526].

Лесниця (повіт Люблінець). На поселенні пізньої черняхівської

культури виявлено кілька жител стовпової конструкції, але трохи заглиблених в землю по всій своїй площі. Вони мали прямокутну форму і були однокамерними (за винятком одного, яке, очевидно, мало дві камери). Розміри їх коливалися між 6 і 2,5 м завдовжки і 5—2 м завширшки [709, с. 57—73].

Косьцеліська (повіт Олесьно Польща). На поселенні пізньої черняхівської культури розкопано три житла такого ж типу, як

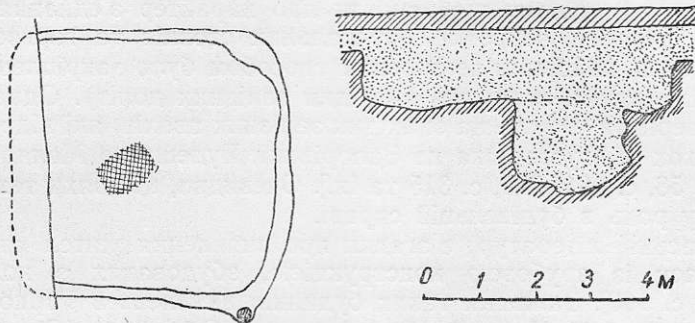

Рис. 58. План напівземлянки з Іголомі.

і в Лесниці. Їх розміри: 4—4,5 м завдовжки і 3—4 м завширшки [556, с. 85—95]. Четверте житло типу мегарона згадувалося вище.

Особливістю жител, розкопаних в Лесниці та Косьцелісках, є те, що від них залишилися розвали не тільки обпаленої глини, а й дрібного каміння (сильно перепаленого). Роль його абсолютно не ясна. Навряд чи можна думати, що воно походить від стін.

Напівземлянки черняхівського типу відомі в багатьох пунктах на всій території поширення культури.

Волоське (Дніпропетровська обл.). Залишки землянки виявлені на поселенні черняхівської культури [56, с. 88—89; 209, с. 20].

Лоцманська Кам'янка (Дніпропетровська обл.). Виявлено 12 напівземлянок, одна з них — 4 м завдовжки [209, с. 21; 58, с. 182].

Капулівка (Дніпропетровська обл.). О. В. Бодяньським виявлені залишки напівземлянок [209, с. 163].

Пересічне (Харківська обл.). Напівземлянки досліджені на поселенні [181, с. 168].

Юрівці (Вінницька обл.). Напівземлянки виявлені на поселенні [209, с. 17].

Пражів (Житомирська обл.). Два житла, трохи заглиблені в землю [209, с. 25; 93, с. 23 і далі].

Брага (Хмельницька обл.). На поселенні помітні заглиблення від напівземлянок [209, с. 52].

Лука-Врублівецька (Хмельницька обл.). На поселенні поряд з наземними розкопані і напівземлянкові житла [209, с. 52].

Черепин (Львівська обл.). Розкопками поселення виявлено вісім напівземлянок [29, с. 20—47] і т. д.

Конструктивні принципи

Оскільки в жодному випадку верхня, наземна частина черняхівських будинків не збереглася, не маємо даних, щоб судити про характер з'єднання окремих дерев'яних деталей, зокрема вертикальних стовпів та горизонтальних балок. Мабуть, найбільш поширеним способом було закріплення в шип (на це, між іншим, вказують знахідки залізних доліт). Однак не можемо не звернути уваги і на знахідки залізних цвяхів, які відомі в кількох випадках (Августинівка на Запоріжжі, Будешти в Молдавії тощо) [209, с. 27; 58, с. 181; 272, с. 315 та ін.]. Очевидно, ці цвяхи теж відігравали певну роль в будівельній справі.

В польській літературі є згадки про виявлення жител «пізньоримського» часу із зрубовою конструкцією, збудованих з колод [810, с. 85; 518, с. 196]. Залишки таких будинків виявлено в Тарнові (Мала Польща), в Рибній Колонії (Сілезія) та в Обровцю (Сілезія) [469, с. 56; 618, с. 46—47; 615, с. 24].

Залишається відкритим питання про двері та вікна. Деякі дослідники взагалі висловлюють сумнів щодо наявності вікон в будинках черняхівської культури. Так, Е. О. Симонович, наприклад, вважає, що внутрішні приміщення жител, досліджених в Луці-Врублівецькій, освітлювалися через двері [307, с. 107]. Але таке трактування проблеми освітлення не можна вважати задовільним. Двері, щоб у приміщенні було світло, доводилось би тримати відкритими. В зимовий час це було неможливим. До того ж наявність багатокімнатних жител змушує віднести з обережністю до пропонованої Е. О. Симоновичем гіпотези. Ці житла, напевно, мали лише один вхід, отже, через двері можна було освітлювати тільки одну кімнату; інші повинні були потопати у мороці. Деякі житла мали сіни або ганки — це теж суперечить даному припущенню.

Доводиться думати, що в черняхівських житлах були вікна, мабуть, невеликі, в які вставлялися бичачі пухирі (як це було за доби середньовіччя). Звичайно, освітлення від них було поганим, але все ж таки давало можливість хоч якось орієнтуватися в помешканні.

Кліматичні умови і міркування захисту від чужих зазіхань (про що докладніше скажемо нижче) передбачали наявність у житлах рухомих дверей при вході, які мали б заборони. Знахідки ключів від цих заборон досить часто трапляються при розкопках.

Печі

Важливою конструктивною частиною жител були печі і вогнища. В переважній більшості вони ліпилися з глини, іноді частково врізалися в материк. Конструктивно вони являли собою досить просту споруду з півкруглим склепінням. Залишки печей під час розкопок здебільшого виступають у вигляді більш-менш добре збережених черенів та завалів печини від стінок та склепінь. Характерною особливістю печей черняхівської культури була набивка черені з черепків (іноді — невеликих каменів), які потім обмазувалися глиною. Цей прийом фіксований в ряді випадків (Пражів, Жуківці та ін.) [93, с. 28; 210, с. 157]. У Леськах підбивку з черепків мали поди печей, виявлених при розкопках двора II.

В самому кінці існування черняхівської культури (і то не у всіх районах її поширення) з'являються печі-кам'янки, частково складені з великих необроблених брил дикого каменю. Зокрема, печі-кам'янки виявлені в деяких комплексах Луки-Врублівецької на Поділлі [307, с. 107—108].

Розміри печей не перевищують 1 м завдовжки, звичайно ж вони значно менші (0,5—0,6 м і ще менше). Димоходів не було простежено в жодному випадку — печі топилися по-чорному.

Іноді печі мали подекуди складнішу конструкцію. Зокрема, в описаному вище леськівському будинку (№ 1) була піч з підпіллям. Конструкція її була такою. В долівці будинку викопано яму глибиною близько 0,3—0,4 м, яка частково була перекрита дерев'яним помостом, зверху вкритим глиною. На цьому помості була збудована піч, що відкривалася вустям в сусідню передпічну яму глибиною до 0,35 м. Під час пожежі, що знищила будинок, дерев'яний помост згорів і піч рухнула в підпілля, де і були знайдені її залишки у вигляді аморфного завала печини. In situ збереглися лише залишки черені біля вустя — на земляній перемичці між підпіллям та передпічною ямою [59, с. 49].

Господарські споруди

Будівельна справа племен черняхівської культури характеризується не тільки житловим будівництвом. Споруджувалися також господарські (а мабуть, і громадські) будівлі. Вище вже йшлося про спеціальні приміщення для худоби. Вони представлені двома типами — більші споруди для утримання великої рогатої худоби і коней та невеликі легкі споруди типу курятників чи свинарників.

Крім того, існували споруди типу амбарів, шоп, клунь, які призначалися для зберігання різного роду припасів (сіна, продуктів, дров тощо). Прикладом таких споруд може бути клуня, що входила до складу двора, дослідженого в Леськах [59, с. 49—50]. Це була досить велика споруда (довжина — 6,5 м, ширина — 5 м) з долівкою, трохи (на 0,2—0,3 м) заглибленою в землю. Регулярних ямок від стовпів тут виявлено не було; очевидно, споруда була легкою, не капітальною, що

підтверджується і відсутністю печі. Отже, це не житло — в усякому разі. Що саме зберігалось в цьому приміщенні — не знаємо; можна думати, що взагалі жодного точного визначення чи обмеження в цьому відношенні не було. Як і в наші дні, клуня служила сховищем для всього того, що не могло зберігатися просто неба.

До складу цього ж двору входили і дві маленькі споруди виробничого призначення. Одна з них мала стовпову конструкцію (шість стовпів описували прямокутник 4,5 м завдовжки і 3 м завширшки). Від другої залишився завал обпаленої глини, який окреслював прямокутник близько 3 м довжиною і 2,5 м шириною [59, с. 49].

Очевидно, подібні споруди існували на інших поселеннях (Максимівка, Полтавської обл.) [209, с. 37].

Дуже цікавою пам'яткою будівельного мистецтва черняхівських племен є колодязі, виявлені на деяких поселеннях в Сілезії. На поселенні в Грошовицях (повіт Ополе), відомому як металургійний центр, було виявлено сім колодязів [590, с. 78]. Вони мали стінки, розшиті колодами, зв'язаними в зруб, а в нижній частині (до рівня води) були укріплені камінням.

В с. Нова Весь Крулевська (повіт Ополе) розкопано колодязь глибиною понад 2 м такого ж типу — з стінами, укріпленими дерев'яними пластинами. Останні мали ширину 30—50 см і товщину — 5—8 см. Ширина колодязя перевищувала 1 м [737].

В с. Павловиці (повіт Тшебниця) теж досліджено колодязь з стінами, укріпленими деревом та камінням [562, с. 117; 810, с. 86].

Ці знахідки мають велике значення не лише тому, що суттєво доповнюють наші уявлення про будівельну справу черняхівських племен, а й тому, що допомагають розв'язати дуже цікаве питання про водопостачання поселень в той час. Правда, треба підкреслити, що у вказаних випадках будівництво колодязів не було справою надто складною, оскільки названі поселення знаходились на низькому місці. Водоносний шар тут виявився на порівняно незначній глибині — близько 2 м. Це — споруди типу сучасних так званих кірниць (кїрниць), добре відомих на Україні неглибоких виїмок, розшитих деревом, розташованих у низьких місцях — в заплавах маленьких річок чи заболочених долин.

Городище в Башмачці

Нарешті, вважаємо необхідним коротко зупинитися на тій єдиній пам'ятці черняхівської культури, де виявлено рештки кам'яного будівництва. Це — городище в с. Башмачка на Надпоріжжі (Дніпропетровська обл.), виявлене і досліджене в 1959 р. [50; 58, с. 163—166].

Городище займає видовжений півкруглий виступ плато над балкою, спрямованою в бік Дніпра (відстань до ріки становить близько 3 км), з трьох боків воно оточене досить стрімкими схилами. Довжина горо-

дища близько 60 м, максимальна ширина — 40 м. З напольного боку воно захищається валоподібним насипом, який тягнеться від одного краю виступу до другого.

Розвідкові шурфи і траншеї були закладені як в центральній частині городища, так і по його краю. З'ясувалося, що площадка його залишалася вільною: тут не виявлено не тільки будь-яких споруд, але по суті і культурний шар був відсутній. Натомість по всьому периметру городища відкрито залишки кам'яної огорожі, яка була складена з невеликих необроблених брил каміння. Розвал її мав ширину не більш як 1—1,5 м і глибину до 40 см.

Отже, стіна заввишки, мабуть, не перевищувала людський зріст при відповідній незначній ширині. Камені були складені на глині, без будь-яких ознак правильної кладки. Стіна, очевидно, була ідентична тим огорожам з необробленого каміння, якими в наші дні селяни обводять свої садиби в районах, багатих на дике каміння.

В даному випадку завданням стіни було захищати оборонців городища від стріл.

Іншу картину спостерігаємо під валоподібним насипом, який відділяє городище з напольного боку. Під гребенем вала виявлено дві поздовжні паралельні стіни, розташовані на віддалі 3,4 м одна від одної. Характер кладки їх такий самий, як описано вище. За розташуванням розвалу каменів, що залишилися від цих стін, можна думати, що вони були з'єднані одна з одною поперечними простінками. Отже, тут вздовж вала проходив ряд приміщень, які, очевидно, відігравали роль жител і господарських споруд. За валом виявлено рів.

В розкопі, закладеному на південно-східному кінці вала, виявлено великий завал більш крупних каменів. Можна думати, що це була основа споруди типу башти.

Таким чином, городище в Башмачці являє собою прообраз городищ, які у великій кількості почали будуватися на слов'янських землях в IX—X ст., з тією різницею, що при спорудженні останніх основним будівельним матеріалом було дерево. Отже, кам'яне будівництво в цих районах так і не привилося.

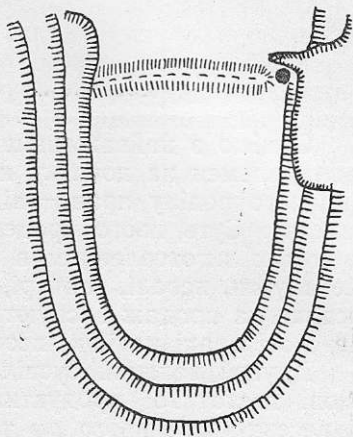

Рис. 59. План городища з Башмачки.

Однією з найважливіших подій у соціальному розвитку черняхівських племен на початку нової ери був початок другого великого суспільного поділу праці — відокремлення ремесла від сільського господарства. Суть цього процесу полягає у появі спеціалістів-ремісників, зайнятих виготовленням в основному якогось одного виду продукції. Металурги, ковалі, гончарі, ювеліри та інші ремісники починають працювати на продаж і існують в значній мірі за рахунок обміну продуктів своєї праці на інші необхідні їм продукти.

Другий великий суспільний поділ праці міг відбутися лише при умові достатньої продуктивності сільського господарства, тобто при піднесенні останнього до такого рівня, щоб селянин міг забезпечити сільськогосподарською продукцією не лише самого себе, а й ремісника. Ця умова забезпечувалася виникненням і поширенням орного хліборобства із застосуванням рала з залізним наконечником.

Як відомо, Ф. Енгельс відносив початок процесу відокремлення ремесла від землеробства до періоду вищого ступеня варварства і вважав його одним з тих моментів, які визначили собою перехід суспільства від первіснообщинного ладу до класового устрою¹. У другій половині I тисячоліття до н. е. у осілого населення лісостепової смуги Східної Європи вже наявні певного роду ознаки другого великого поділу праці. Зокрема, вже тоді тут існували досить значні виробничі центри по обробці заліза, прикладом яких можуть бути вже згадувані поселення на Кам'янському городищі на Нікопольщині та на горах Галіш і Ловачка на Закарпатті. Майстерні, виявлені тут, безумовно, постачали свою продукцію поселенням більш-менш значних округ.

На початку нової ери процес відокремлення ремесла від сільського господарства значно просунувся вперед.

Залізоробне ремесло Залізоробне і залізообробне ремесло — найдавніші галузі ремісничого виробництва. Як правило, відокремлення ремісничого виробництва від землеробства починається саме з виділення обробки металів (і насамперед, заліза) у самостійну галузь виробництва. Метал і сіль — два пазури, які

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 21, стор. 163.

ринок першими запускає в селянське господарство [219]. Населення Східної Європи не було в цьому відношенні якимсь винятком, тому не будемо дивуватися, що найдавнішими ремісничими майстернями, відомими на території Східної Європи, були залізоробні та ковальські майстерні.

Відомо, що старослов'янське слово «кузнъ» означало не тільки залізні вироби, а взагалі всяку ремісничу продукцію (з кольорових металів, скла тощо). Так само слово «кузнецъ» означало не лише ремісника, зайнятого обробкою заліза, а й всякого ремісника, незалежно від його спеціалізації [158, с. 189; 150, с. 373]. Це явище показує: його можна пояснити лише поширенням семантики цих слів на ті галузі ремесла, що слідом за чорною металургією і обробкою заліза виділялися в самостійні галузі виробництва.

Само собою зрозуміло, той факт, що саме обробка заліза завжди виступає найдавнішою галуззю ремесла, розрахованою на обмін, аж ніяк не є випадковістю. Цьому є принаймні дві причини: по-перше, поклади залізної руди є не всюди, і жителям тих місць, де вони відсутні, не залишається нічого іншого, як купувати залізо десь на стороні; по-друге, виплавка і дальша обробка заліза становили досить складне технічне завдання, що вимагало наявності у кожного виробника певних навиків, а також спеціального, досить складного устаткування. Тому від самого початку використання заліза людиною виникає тенденція до спеціалізації і відособлення залізоробної справи і обробки заліза, до відокремлення цих видів виробництва від сільського господарства.

То ж не даром стародавні народи оточували металургів і ковалів ореолом таємничості. Ці особи здавалися істотами майже надприродними, які, в усякому разі, знаються з потойбічними силами. Поселення в Іванківцях — значний металургійний центр свого часу — разом з тим було і святилищем. Кам'яні зображення язичницьких ідолів стояли зовсім близько від залізоробних горнів. Отже, процес добування заліза був зв'язаний з певними ритуальними канонами.

В епоху перших століть нової ери відокремлення залізоробного і залізообробного виробництва у племен лісостепової смуги Східної Європи набрало характеру повсюдного явища. В цей час існували великі центри по добуванню заліза, які можна розглядати як свого роду промислові округи. Маємо на увазі насамперед промислову округу в районі Свентокжизьких гір в Центральній Польщі (воєводство Кельці), про яку була вже мова.

Тут, в районі сіл Рудки, Стара і Нова Слупя, Скошин, Єленів, Ілжа, Покшиванка та ін., виявлено буквально тисячі горнів для виплавляння заліза з червоного залізняку, поклади якого розроблялися в цьому районі.

Масштаб продукції даної округи визначається сотнями тисяч тонн [734, с. 73]. Для свого часу це справді колосальні цифри. Продукція округи розходилася на великому просторі радіусом в сотні кілометрів. Вище вже відзначалося, що на території Малої Польщі, незважаючи на досить інтенсивні (принаймні в деяких районах) дослідження поселень першої половини I тисячоліття н. е., не знайдено слідів залізоробного виробництва. Лише в Іголомі (поселенні з яскраво вираженою ремісничою характеристикою) виявлено дев'ять горнів досить примітивної конструкції. Це не випадково. Картографуючи відомі сьогодні поселення черняхівського типу на території України і Молдавії, з одного боку, і Сілезії, з другого, можна окреслити в загальних рисах область, яка переважно задовольнялася свентокжизьким залізом. Ця область щонайменше займає площу 100 000 км² і повинна була мати населення до 1 млн. чоловік. Протягом існування свентокжизької промислової округи продуктивна потужність її становила десятки кілограмів заліза на душу населення. То ж не дивно, що пам'ятки «римського часу» на території Польщі виявляють таке багатство залізними виробами.

Свентокжизька промислова округа — явище незвичайне. Вона переконливо підтверджує правильність тези про важливий вплив топографії баз сировини на розвиток виробничих сил. Своїм виникненням і процвітанням Свентокжизька округа завдячує багатим покладам гематиту, приступним для експлуатації. Само собою зрозуміло, що виробництво, яке тут розквітло в «римську» епоху, мало товарну основу і переважна частина його йшла на обмін. Тут крім чисто професійної спеціалізації окремих осіб чи навіть поселень бачимо спеціалізацію цілого великого району, що встановлює економічні зв'язки в масштабах великої області.

В інших районах лісостепової зони маємо іншу картину. Тут була ціла серія окремих поселень, на яких існувало залізоробне виробництво і які, треба думати, теж мали певні сфери притягіння, але масштаб цього виробництва і розміри цих сфер були незрівнянно меншими. Тим часом і тут існували поселення з досить розвиненою металургійною діяльністю, як-от Лопатна чи Іванківці у Наддністрянщині або Тархалиці, Грошовиці, Хрущиці в Сілезії. Не може бути сумніву, що тут маємо справу з майстернями, які працювали на збут.

Так, наприклад, описане вище поселення в Іванківцях на Поділлі, де залишки залізоробного виробництва у вигляді кусків шлаку і кричного заліза трапляються буквально по всій площі у досить значній кількості, очевидно, спеціалізувалося в даній галузі виробництва, яке, отже, було розраховано на задоволення потреб більш-менш значної округи. Про розміри цього виробництва, правда, судити досить важко. Можна думати, що коли не всі, то принаймні переважна більшість

жителів Іванковецького поселення займалася металургійною справою.

Ще яскравіше масовий ремісничий характер залізоробного виробництва виступає на таких поселеннях, як Тархалиці або Грошовиці, де кількість горнів нараховується десятками, а то й сотнями.

В той же час на багатьох поселеннях черняхівської культури залишки залізоробного виробництва не виявлені зовсім. Очевидно, жителі таких поселень одержували готовий метал від мешканців тих поселень, де залізоробне виробництво розвивалося в значних для свого часу масштабах.

Ковальська справа

Що стосується ковальської справи, то при сучасному стані джерел не можна з певністю твердити, що вона вже відокремилася від добування заліза і становила самостійну галузь виробництва, хоча таке припущення цілком можливе.

З приводу цього питання в літературі існують різні погляди: одні дослідники вважають, що поділ металургів і ковалів вже існував в першій половині I тисячоліття н. е. (в черняхівську епоху) [738, с. 290—292; 825, с. 25—26], тоді як інші відносять цю подію до епохи раннього середньовіччя [831, с. 38—42].

Як уже зазначалося, матеріали щодо самого процесу обробки заліза дуже обмежені, тому археологічними слідами ковальської справи виступають переважно готові залізні речі. Їх кількість і різноманітність свідчить, що ковальство забезпечувало такі потреби суспільства, які пронизували усе суспільне життя. Йдеться не лише про речі, які можна було купувати на ринку, а й про виконання робіт на замовлення. Навіть в умовах панування натурального господарства, наприклад, за часів середньовіччя, майже кожне село мало свого коваля.

Це змушує схилитися до визнання ковальства за окрему галузь ремісничого виробництва — принаймні в деякій мірі, — якщо погодитися з думкою, що значна кількість поселень не мала власної металургії. Отже, логічно повинні були бути ковалі, які обробляли залізо, виплавлене не ними, а одержане десь з сторони. Інший бік справи — чи існували металурги, які не займалися ковальством?

Це питання має принципове значення: чи знала політична економія черняхівської культури поділ виробництва на два підрозділи — А і В, тобто виробництво засобів виробництва і виробництво предметів споживання, чи тільки другий з них. Адже металургія, відокремлена від ковальства, це — перша, найдавніша галузь, що відносилася до підрозділу А в повній мірі: криця, вийнята з горна, має значення лише сировини для ковальського виробництва. Умови її збуту докорінним чином відрізнялися від умов збуту тих речей, що знаходили застосування у побуті. Тому з точки зору історичної правильніше, мабуть, говорити саме про відокремлення металургії від ковальства, а не навпаки.

При такій постановці питання перспектива змінюється докорінно: спочатку майстер-коваль змушений сам забезпечувати себе сировиною, тобто добувати руду і виплавляти з неї залізо. Але діяння таких факторів, як топографічна прив'язаність металурга до родовищ руди і необхідність споруджувати горни, приводить до відокремлення металургії від ковальської справи. Проте в дійсності, як правило, процес розвивався значно складнішими шляхами, зокрема, доводиться рахуватися з можливістю такої ситуації, коли при відокремленому залізобробному ремеслі ковальська справа в значній мірі продовжує зберігати домашній чи общинний характер.

Є. Веловейський наводить міркування технічного порядку: конструкція горнів наземного типу (до якого, нагадуємо, відноситься більшість черняхівських горнів) вимагала від продуцента великого виробничого уміння і чималих затрат праці; для нормальної роботи цих горнів потрібно було багато руди і деревного вугілля, на виготовлення якого теж витрачались зусилля, час і т. д. При всіх цих умовах металургові важко було займатися чимсь іншим, крім своєї справи [810, с. 77]. Це є серйозним аргументом на користь позитивного розв'язання питання про відмежування металургії від ковальства.

Нарешті, останнім аргументом є високий рівень майстерності, яку виявляли черняхівські ковалі. Йдеться не лише про знання ними техніки залізобробної справи (уміння виготовляти сталь або досягати сталистої структури певних деталей тих чи інших речей); йдеться про виготовлення окремих предметів, що мають віртуозний характер: деяких типів прикрас, кольчуг тощо. Очевидно, ця майстерність є наслідком спеціалізації принаймні частини ковалів, зайнятих виготовленням цих предметів.

Сказане дає можливість належним чином оцінити поховання ковалів, виявлених в Шанцю і Коритниці, де знайдено знаряддя ковальської справи. Останній факт, очевидно, повинен розглядатися як вияв визнання ремісничої майстерності похованих в цих могилах.

Гірнична справа Третьою проблемою, зв'язаною з мистецтвом оволодіння заліза, є добування руди — гірнична справа.

Для основної території черняхівської культури, населення якої експлуатувало поклади болотних руд (лімоніту), це питання, мабуть, є неактуальним. Металургійне виробництво на Україні, в Молдавії, Сілезії розвивалося переважно на тих поселеннях, які знаходилися поблизу заболочених долин, багатих покладами лімоніту, і самі забезпечували себе сировиною. Разом з тим відзначимо, що області з більш сприятливими географічними умовами (як-от Волинь) відзначалися і густішою сіткою поселень із залишками залізобробного виробництва. Розробка покладів болотних руд не становила жодних труднощів і цілком була приступна для кожного конкретного виробника.

Але зовсім інакше стояла справа в районі Свентокжизьких гір, де для видобування гематиту потрібні були спеціальні гірничі виробки — шахти глибиною до 20 м. Освоювати їх, займаючись якоюсь іншою основною діяльністю, було неможливо, не говорячи вже про те, що у великому районі довжиною до 30 км такі виробки виявлені лише в одному пункті — біля с. Рудки. В багатьох місцях їх, очевидно, взагалі не було. Отже, доводиться прийняти як факт постачання рудою, видобутою в одному певному місці, багатьох майстерень, розташованих в межах досяжності.

Оцінюючи умови гірничих виробок, досліджених в с. Рудки, прийдемо до висновку, що тут справа взагалі не могла обмежитися індивідуальною працею, а вимагала одночасної роботи добре організованих і злагоджених колективів, спеціально зайнятих добуванням руди. Звідси — цілком закономірна думка про експлуатацію примусової рабської праці, думка з достатньою певністю висловлена в літературі. Л. Раухут, наприклад, вважає, що взагалі виникнення такого промислового центру в Свентокжизьких горах стало можливим лише в умовах рабовласницького укладу [738].

Таким чином, в даному районі можна говорити про спеціалізацію навіть трьох галузей виробництва, зв'язаних з оволодінням заліза: добування руди (гірнича справа), металургія, ковальство.

З такою ж підставою можна говорити про спеціалізацію у відношенні до кольорової металургії і добування мідної руди в тому ж районі (с. Мідянка).

Приблизно те ж саме можна сказати і у відношенні добування іншого виду сировини — вугілля, яке становить для доменного процесу такий же необхідний елемент, як і руда. Єдиним доступним в ті часи видом вугілля було деревне. Але його треба було виробляти, і це теж вимагало чималої праці і уміння.

У тому ж районі Свентокжизьких гір виявлені безпосередні сліди цього промислу (так звані мілежі) в Рудках і в Старій Слупі [436, с. 89; 440; 733]. Мілежі являли собою ями діаметром 2,10—3,10 м і глибиною близько 30 см. В них складалося паливо — дрова, які підпалювалися, а зверху вкривалися землею для того, щоб процес згоряння відбувався при обмеженому доступі повітря. Цей промисел, можливо, становив спеціальне заняття осіб, які збували готову продукцію — вугілля — металургам. Втім в інших районах випалювання вугілля, очевидно, здійснювалося самими металургами.

Сіль Спеціально слід відзначити «другий пазур», який товарне виробництво запускає в тіло натурального господарства, — сіль. Поклади солі — явище далеко не повсюдне, тому добування цього єдиного істивного мінералу набуває характеру виробництва, розрахованого на широкий збут. Торгівля сіллю розвивається

на величезних просторах, виступає як одна з найдавніших форм торгівлі. Продукція стародавніх копалень солі ще за доби пізньої бронзи і раннього заліза розходиться на сотні, а то й тисячі кілометрів. Досить згадати Галльштатт (Австрія) — округ, що на рубежі епох бронзи і заліза висунувся в культурному і соціальному відношенні саме завдяки соледобувній промисловості і торгівлі сіллю.

У Східній Європі багаті поклади солі існують в Прикарпатті. Вони почали розроблятися в глибокій давнині і довгий час були головним центром соледобувної промисловості, що постачав сіль майже всім слов'янським країнам. В епоху черняхівської культури ці поклади уже розроблялися. Доказом цього є знахідки римських монет в стародавніх копальнях солі в районі Солотвини на Закарпатті [79, с. 136]. З прикарпатських районів сіль розвозилась по всій величезній території, зайнятій черняхівськими племенами.

Гончарство Далі важливим видом виробництва, що відокремилося в самостійну галузь ремесла, було гончарство. Яскравим свідченням цього є повсюдне поширення в пам'ятках черняхівської культури гончарного посуду, тобто посуду, виготовленого на гончарному крузі. Такий посуд завжди виступає як посуд ремісничий, що призначався на обмін (про це вже давно сказано в літературі) [24; 271, с. 44—45].

Дійсно, гончарний круг є важливим винаходом в тому розумінні, що дає можливість майстру, зайнятому виробництвом посуду, значно підвищити продуктивність праці завдяки радикальному прискоренню процесу формовки (тобто тієї частини процесу, що вимагає найбільшої затрати робочого часу). Це має сенс лише в умовах масового виробництва, тобто розрахованого на більш-менш широкий збут. Тому не дивно, що до виділення гончарного виробництва в окрему галузь господарства техніка гончарного круга ніколи не мала серйозного поширення.

Існує думка, що гончарний круг і взагалі вся технологія гончарного виробництва були запозичені черняхівськими племенами у римлян або у кельтів і саме завдяки цьому набули широкого визнання. Особливо ця точка зору пропагується в польській літературі у зв'язку з дослідженням керамічного промислового округу в районі Іголомі і Нової Гути.

Вважається, що майстерні, розташовані тут, були створені і обслуговувалися прийшлими майстрами, причому частина дослідників має на увазі вільних майстрів, які з'явилися на території на північ від Карпат, шукаючи матеріальної вигоди [598; 810, с. 119—121], а інша вважає, що ці ремісники були рабами, захопленими слов'янами під час сутичок з римлянами [649, с. 202—203; 543, с. 30 і далі; 544, с. 59; 835, с. 350; 513, с. 114; 424, с. 13; 419, с. 145—146]. Питання про рабовлас-

ницький характер виробництва в іголомських майстернях заслуговує на спеціальну увагу, і нам ще доведеться до нього повернутися. Але думки про те, що самим своїм існуванням і характером гончарне виробництво завдячує діяльності чужих пришельців, з нашої точки зору, є цілковито хибними.

Зрештою, виробництво такого роду, як в районі Іголомі і Нової Гути, із застосуванням таких же печей в першій половині I тисячоліття н. е. існувало майже у всій Європі і навіть за її межами — аж до Середньої Азії включно. Чи ж маємо всюди бачити сліди діяльності ремісників, що вийшли з римських провінцій або з осередків кельтської цивілізації? А якщо ні, то чи є підстави вважати, що черняхівські племена становили певного роду виняток?

Залишки майстерень, подібних до іголомських, відомі буквально по всій території розселення черняхівських племен, включаючи і землі, які були ними освоєні пізніше (Надпоріжжя, Трансільванія і т. д.). Іголомський округ не є чимсь винятковим. Отже, мусимо визнати, що явище, про яке йдеться, — це вияв глибоких і закономірних процесів, зв'язаних з історичним розвитком черняхівських племен. Головна суть їх полягає саме у відокремленні гончарного ремесла в самостійну галузь виробництва і аж ніяк не у випадкових зовнішніх моментах, яким була б поява ремісників з Наддунав'я.

Поява техніки гончарного круга

В дійсності техніка гончарного круга і взагалі технологія виготовлення кераміки того типу, що характерна для черняхівської культури, була відома населенню лісостепової смуги Східної Європи задовго до утворення тут черняхівської культури і виникнення масового виробництва такої кераміки. Про це свідчить ряд фактів.

Так, гончарний посуд, за типом дуже подібний до черняхівського, був знайдений в курганних похованнях пізньоскіфського часу, розкопаних у с. Мокіївці (Черкаська обл.) [252]. Ці поховання добре датуються на підставі наконечників стріл, меча, ножа, орнаментованих бляшок, бус і характерних ворворок III ст. до н. е. Отже, датування кераміки саме цим часом не викликає сумніву. Одна з гончарних посудин, знайдена тут, являла собою сіроглиняну мисочку з горизонтальним краєм і дном на кільцевій ніжці, з вигладженою поверхнею, прикрашеною трьома горизонтальними лініями. Інша посудина — невеличкий сіроглиняний горщик з округлим тулубом і вінцем, відігнутих назовні. Третя — глечик, теж сіроглиняний, з округлим широким тулубом, циліндричною шийкою і вінчиком, відігнутих назовні, без ручки, прикрашений по шийці рельєфним валиком-пружком.

Отже, в Середній Наддніпрянщині принаймні в III ст. до н. е. був відомий гончарний сіроглиняний посуд, за багатьма ознаками близький до черняхівського.

Другою пам'яткою Середньої Наддніпрянщини пізньоскіфського часу, де було знайдено гончарний посуд місцевого виробництва, є Пастирське городище. Тут, в житлі, трохи заглибленому в землю, датованому часом III—II ст. до н. е. за допомогою бронзового наконечника стріли, знайдено уламки великої червоноглиняної посудини з днищем на масивній кільцевій ніжці, за формою подібної до античних лутеріїв

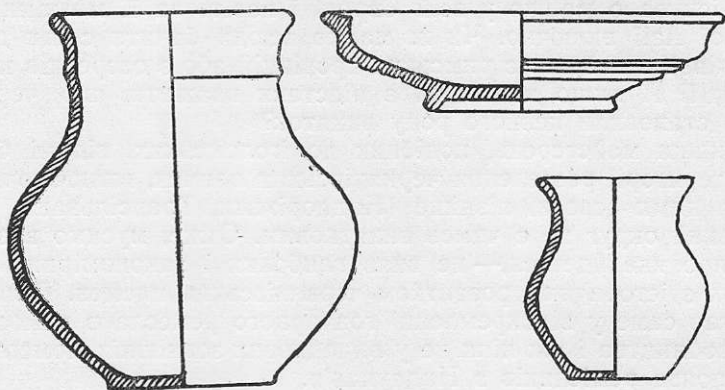

Рис. 60. Гончарний посуд епохи латен з Мокіївки.

[77, с. 69]. Г. Т. Тітенко [347, с. 55], правда, вважає цей посуд довізним, що, однак, мало правдоподібно, ураховуючи його невисокі технологічні якості.

В Середній Наддніпрянщині гончарний посуд місцевого виробництва був знайдений в пізньоскіфських курганах IV—II ст. до н. е. в Сирватинцях (Хмельницька обл.) [732, с. 5 і далі; 774] і в Новосілці-Гримайлівській (Тернопільська обл.) [693, с. 70 і далі; 774].

В першому випадку знайдена велика округлобока посудина, виготовлена з добре обробленої глини сірого кольору, з горизонтальним краєм вінця і дном на кільцевій ніжці, прикрашена ледве помітним рельєфним валиком-пружком у верхній частині тулуба. Ця посудина дуже нагадує посудини, відомі близько III—II ст. до н. е. в пам'ятках Подунав'я типу Апагіди [623].

В другому випадку знайдена типова сіроглиняна ваза тієї форми, яка трохи пізніше (починаючи від двох останніх століть до н. е.) виявилася такою характерною для липицької культури. Вона має округлий тулуб, високу верхню частину, вінце, відігнуте назовні, і прикрашена двома вузькими рельєфними валиками-пружками по шийці.

Таким чином, не може бути сумніву, що племена Середньої Наддніпрянщини і Наддністрянщини вже в III—II ст. до н. е. знали техніку гончарного круга і вміли виготовляти гончарні посудини. Однак техніка ця у них не прищепилася і ще не набула повсюдного застосування. Це відбулося пізніше — у Наддністрянщині, в південній Польщі та Словаччині близько рубежу нової ери (II—I ст. до н. е.), в епоху липицької та пуховської культур, в пам'ятках латенської епохи типу Виценжі, Нова Цереквя та ін. Пам'ятки липицької культури знають гончарний посуд в більш-менш значній кількості в кожному комплексі [768; 769], отже, це є свідченням, що в суспільстві, яке цю культуру залишило, гончарство почало відокремлюватися в самостійну галузь ремесла ще до початку н. е. Те ж саме можна сказати і у відношенні пухівської культури на території Словаччини [428, с. 99 і далі].

Трохи інакше, очевидно, стояла справа на території Малої Польщі і Сілезії [567]. Тут так само в деяких місцях в I ст. до н. е. набула поширення кераміка, зроблена на крузі, але переважно кельтського типу. Відомі і залишки майстерень, де ця кераміка виготовлялася (Виценжі, Подленжі, Нова Цереквя) і де розкопані обпалювальні печі. У зв'язку з цим не може бути й мови про її чужоземне походження. Але це виробництво не є органічним для місцевого населення — воно розвивалося недовго і острівцями. В основному ж місцева культура (пшеворська) в цей час знає переважно ліпний посуд (пор. такі пам'ятки, як Гать під Пшеворськом [533], Копки [566], Блонь [574] тощо).

Що ж стосується Наддніпрянщини, Волині, основної території Малої Польщі і Сілезії, то там справжнє поширення гончарного посуду починається лише в II—III ст. н. е. разом з утворенням черняхівської культури. Саме в цей час там відбувається виділення гончарного виробництва в самостійну галузь ремесла. І причини цьому треба шукати у внутрішньому соціально-економічному розвитку населення цих земель, а не в технічній майстерності прийшлих ремісників.

Масштаб гончарного виробництва

Залишки гончарних майстерень, відомі по всій території черняхівської культури, ілюструють ступінь розвитку керамічного виробництва в зазначений час. Про масштаб його в якійсь мірі можна судити по тих печах, які служили для обпалювання посуду. Горни такого типу, який характерний для черняхівських поселень, з'являються одночасно з гончарним кругом внаслідок відокремлення гончарного ремесла. При домашньому виробництві посуд, як правило, обпалювався на багатті (для того, щоб обпалити десяток посудин на рік, немає рації споруджувати горн).

Печі, досліджені на поселеннях черняхівської культури, були розраховані на масове виробництво. В одній з печей, розкопаних у Тропі-

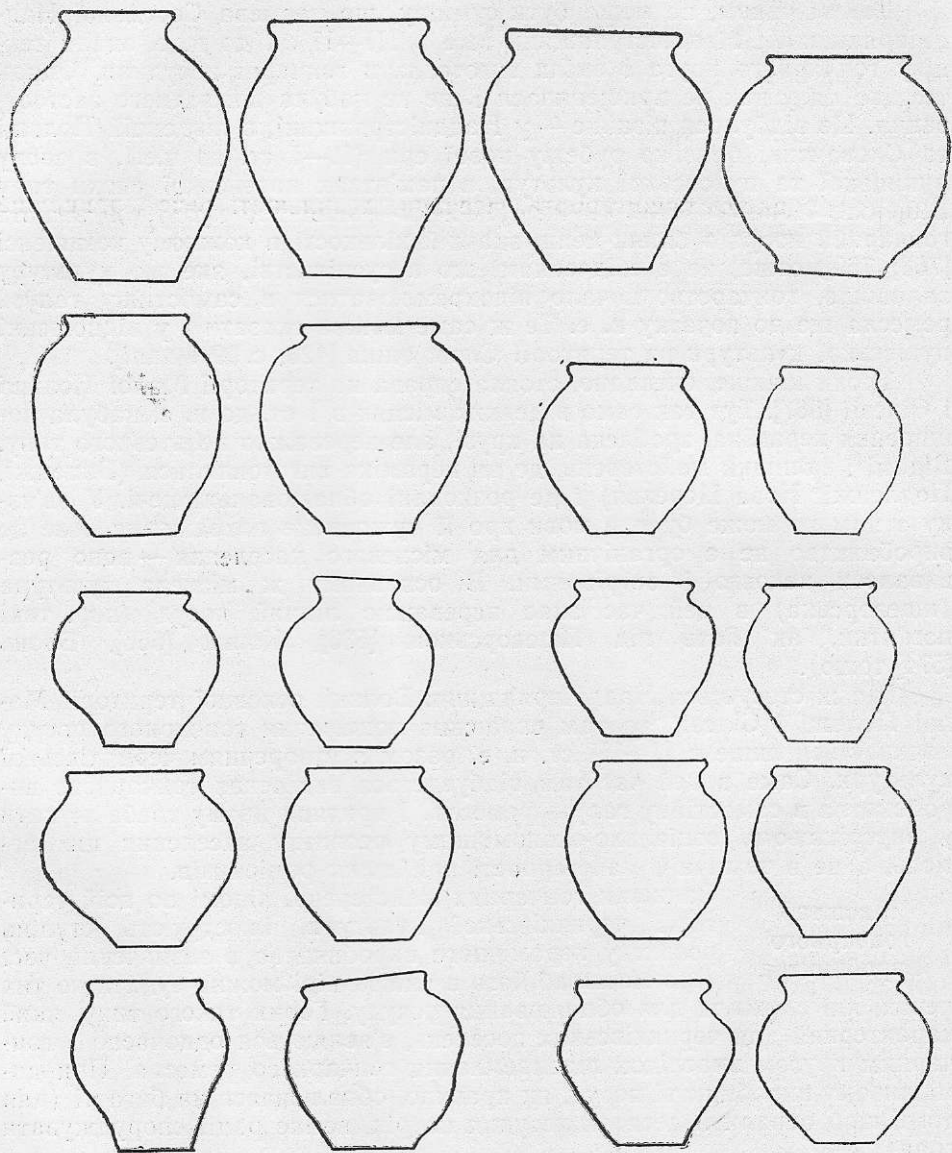

Рис. 61. Горщики, знайдені в печі № 2 в Тропішові.

шові, був знайдений 81 горщик, що становить одну партію обпалу. Це дає уявлення щодо продуктивності таких печей (тропішовські печі не найбільші, а загалом, як вже підкреслювалося, розмір черняхівських горнів в усіх районах поширення культури дуже витриманий). Більшість майстерень складалася з кількох горнів. У зв'язку з цим, між іншим, цікавий факт сполучення двох горнів однією передпічною ямою. Такі з'єднані горни, безперечно, належали одному власнику.

Отже, продукція цих майстерень становила принаймні кількасот посудин за один виробничий цикл. Ясно, що вона не могла призначатися для задоволення потреб самих виробників або навіть цілого села. Ця продукція, безумовно, йшла на обмін, тим більше, що деякі поселення, очевидно, мали по декілька майстерень. Зокрема, дослідники вважають, що в Іголомі функціонувало щонайменше три майстерні [504, с. 121]. Отже, тут маємо справу з добре налагодженим масовим виробництвом, яке постачало свою продукцію більш-менш значній округі.

Відкриття промислової округи в районі Кракова у післявоєнний час викликало надмірне захоплення серед польських археологів і очевидне перебільшення масштабів виробництва, яке тут існувало. Як уже зазначалося, говорили про сотні горнів, які тут нібито виявлено, про майже фабричне виробництво, що базувалося на застосуванні рабської робочої сили, про поширення продукції цих майстерень на дуже широкі просторах (трохи не всієї Східної Європи) і т. д.

Реальний матеріал вніс серйозні корективи в ці уявлення. По-перше, з'ясувалося, що горнів було не так багато, як здавалося на перший погляд (сотень немає й зараз, всього досліджено трохи більше 80); причому вони розосереджені на досить значній території (довжиною понад 30 км). По-друге, не всі ці горни функціонували одночасно [504, с. 117—121]. Л. Гаєвський вважає, що загалом кожна піч діяла недовго (щонайбільше 100, а то 50 і навіть 25 років). Підстави для встановлення таких строків може й недостатні, але поза сумнівом залишається те, що в кожний конкретний момент, звичайно, працювали не всі відомі нам горни.

З'ясування цієї обставини викликало певне розчарування і крайність протилежного роду: масштаб виробництва іголомських майстерень зараз явно применшується [810, с. 120]. Як показують етнографічні дані, горни типу черняхівських можуть функціонувати дуже довго (що, звичайно, не виключає й того, що в окремих випадках деякі з них могли припинити свою діяльність з тих або інших причин дуже скоро після збудування). Неодночасність роботи досліджених на сьогодні печей є безперечною, але коли одразу працювало навіть кілька десятків з них, вони могли виробляти таку кількість посуду, якою можна було задовольнити чималий попит.

Ювелірне ремесло

П'ятою галуззю ремесла, яке виділялося в самостійну галузь виробництва, можна з більшою або меншою вірогідністю вважати ювелірну справу, про що нібито свідчать залишки майстерень типу виявлених в Гришинцях або в Іголомі. Втім до середини I тисячоліття н. е. розвиток ювелірного ремесла у черняхівських племен мав досить скромний характер. Лише близько IV—V ст. намічається більш широкий розвиток його, що приводить (особливо у Середній Наддніпрянщині) в VI ст. до утворення блискучого стилю так званого комплексу пальчастих фібул.

Головним аргументом на користь того, що ювелірне ремесло вже в черняхівську епоху почало виділятися в окрему галузь ремесла, є віртуозний характер продукції, що виготовлялася з застосуванням складних технічних прийомів і засобів, як-от: зернь, скань, амальгама, інкрустація тощо. Навряд чи можна припускати, що такі речі виготовлялися домашнім способом для задоволення потреб самого виробника: в них легко можна впізнати руку людини, що досягла високого ступеню майстерності.

Разом з тим на користь ремісничого характеру ювелірної справи у черняхівських племен говорить і стандартизований характер деяких найбільш поширених типів речей (фібул, пряжок та ін.).

Але, на жаль, специфічність матеріалу не дає можливості судити про масштаби виробництва в тому чи іншому випадку і тим самим визначити ступінь масовості ювелірного виробництва. Можна лише догадуватися, що практично цей ступінь міг бути дуже різним в різних умовах. Справді, з одного боку, бачимо велику кількість стандартних, порівняно просто виготовлених речей, які мало відрізняються одна від одної. З другого боку, існувало виробництво речей більш складних, що трапляються значно рідше, а може й навіть унікальних (пряжка з головою «варвара» з Наддніпрянщини, черепинський лев, оковка шкатулки з Кракова тощо). Чи однакові були умови їх виробництва? Чи маємо справу з роботою на замовлення, як це було в часи середньовіччя? Дати певну відповідь на ці питання поки що не можемо, але знаємо, що в середині I тисячоліття н. е. в усякому разі відбулися серйозні зрушення в цій справі і що в VII—VIII ст. маємо високоспеціалізоване ювелірне ремесло, продукція якого була різною: з одного боку, «ширпотреб» з неякісного металу, а з другого — дорогі, віртуозно виконані речі з високопробного срібла і золота, які, напевно, збувалися представникам суспільної верхівки [85]. Можна лише думати, що початок цієї спеціалізації припадає на пізній етап черняхівської культури.

Інші галузі ремесла

Очевидно, ремесло черняхівських племен не обмежувалося розглянутими галузями. Б. О. Рибаків, наприклад, висловив гіпотезу, що в самостійну галузь ремесла виділилось виробництво виїмчастої емалі [271, с. 118]. Це цілком

можливо, оскільки виробництво вїмчастої емалі не є чисто ювелірною справою: крім обробки кольорових металів, воно передбачає також плавлення скла, причому кольорового, технологія виготовлення якого вимагала спеціального режиму. Такий процес в епоху I тисячоліття н. е. становив завдання досить складне. Він вимагав від спеціаліста оволодіння особливими професійними навичками. Важко думати, що таке виробництво могло здійснюватися між іншим, поряд з виконанням якоїсь іншої роботи. Невелика ж кількість речей, прикрашених емаллю, і локальний характер їх виробництва свідчать, що ця галузь художнього ремесла не набула у черняхівських племен значного розвитку.

Можливо, існували спеціалісти, що займалися виготовленням кістяних гребінців, які на величезній території поширення черняхівської культури виявляють дивовижну типологічну єдність, незрозумілу в умовах домашнього виробництва. Можливо, існували також спеціалісти по обробці каменю, що виготовляли, наприклад, жорна. В деяких випадках про це можна говорити більш-менш певно, як, наприклад, в Сілезії, де в районі гори Сленжі виявлено залишки каменоломні та спеціалізованого виробництва жорен. Останнє, безперечно, було розраховано на збут. Втім, можливо, в цьому випадку маємо справу з явищем винятковим, зумовленим особливими природними умовами, подібно до того, як це було на свентокжизьких копальнях.

Слід підкреслити наявність на деяких поселеннях спеціалізованого виробництва борошна та випічки хліба, яке засвідчене млинами та хлібопічними печами. Не може бути сумніву, що млин, розкопаний в Іванківцях на південній Волині, який мав дві жорнові установки, працював на стороннього споживача: для того, щоб забезпечити потреби в борошні одного господарства — нехай навіть найбільшого, — досить однієї.

Але незалежно від остаточного встановлення списку ремісничих спеціальностей, які існували в черняхівську епоху, ясно, що процес відокремлення ремесла від сільського господарства в суспільстві, яке залишило пам'ятки черняхівського типу, вже почався і проходив досить активно. Наслідком цього і було відокремлення цілого ряду виробництв і виділення їх в самостійні галузі господарства.

Початки товарного виробництва

Проблема другого великого суспільного поділу праці і зв'язаного з ним товарного виробництва в літературі почасти заплутана не дуже вдалим теоретизуванням, що приводить до прикрого викривлення загальної перспективи. Йдеться про те, як слід уявляти собі загальну динаміку розглядуваного процесу. Основні теоретичні настанови дали основоположники марксизму, які розглядали другий великий суспільний поділ праці як початок товарного виробництва², а останнє — як

² «З поділом виробництва на дві великі основні галузі, землеробство і ремесло, виникає виробництво безпосередньо для обміну, — товарне виробництво, а разом з ним

виробництво, розраховане на задоволення потреб не виробника, а інших осіб шляхом обміну³. Отже, мається на увазі всякий обмін, незалежно від того, яких форм він набуває.

Тим часом в літературі є тенденція розмежувати роботу на замовлення від роботи на невідомого споживача і розглядати ці дві форми як два якісно відмінні етапи у розвитку суспільного поділу праці [162, с. 32]. Теоретична помилка тут полягає насамперед в тому, що система виробничих відносин ставиться в залежність від юридичного питання: коли укладається договір куплі-продажу — чи до того, як річ виготовлена, чи після того. Безперечно, деякий вплив цього моменту на процес виробництва заперечувати не можна, але цей вплив не міг бути вирішальним. І надто наївно було б думати, що будь-коли існував такий період, коли все ремесло працювало тільки (чи нехай навіть переважно) на замовника, і періоди, коли воно орієнтувалося на невідомого споживача.

В дійсності умови виробництва диктували характер обміну: є види ремесла, які завжди і виключно працюють на замовника (цирульник, наприклад, не може заготовити заздалегідь виголені фізіономії і вивести їх на ринок), інші, навпаки, завжди працюють на невідомого споживача, виробляючи продукцію заздалегідь і підпорядковуючи ритм роботи реалізації готових виробів.

В найбільш загальних рисах можна сказати, що до першої категорії відносяться представники тих галузей виробництва, продукція яких має індивідуальний характер, до другої — виробники стандартної продукції. Скажімо, швець чи кравець, що працює за міркою, завжди (і в наші дні) орієнтується на замовника, тоді як металург чи гончар завжди працювали на першого-ліпшого споживача.

Практично у застосуванні до епохи чernяхівської культури гіпотеза щодо ремесла, яке працює тільки на замовника, приводить до абсурду. Думати, що гончарні майстерні типу іголомських або металургійний округ Свентокжизьких гір могли працювати на замовлення, значить вступити у рішуче протиріччя не тільки з реальною історичною дійсністю, але й з нормальним глуздом. Їх продукція мала стандартизований характер і розходилася на великих просторах. І чи так важливо було для того, хто купував крицю або горщик, були вони виготовлені до того, як у нього виникла в них потреба, чи тоді, як він заявив про

і торгівля не тільки всередині племені і на його кордонах, але вже й заморська» (Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Держполітвидав, 1955, стор. 150).

³ «Щоб стати товаром, продукт повинен вироблятися не як безпосередній засіб існування для самого виробника» (К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 23, стор. 167). К. Маркс підкреслює, що товарне виробництво властиве найрізноманітнішим способам виробництва (там же, стор. 119, прим.).

неї? Взагалі невірно думати, що в умовах такого розвиненого виробництва реалізація могла відбуватися тільки в самій майстерні.

Оцінюючи реальний матеріал щодо розвитку ремісничого виробництва у черняхівських племен, треба сказати, що більша частина його стосується саме таких галузей, які працювали на невідомого споживача (залізоробна справа, добування солі, гончарство, виготовлення жорен тощо). На замовника могли працювати хіба (і то частково) ювеліри і ковалі.

Слід зауважити також, що не можна розглядати розвиток ремесла черняхівської епохи як один нерозчленований процес. В дійсності умови в різних місцях могли бути (і напевно були) дуже різними (пор., хоча б ще раз умови залізоробного виробництва в районі Свентокжизьких гір і в інших місцях). Йдеться не лише про такі великі області, а й про мікрорайони. Існувало добре налагоджене і розвинене ремесло, що обслуговувало великі округи (як у Іголомі та інших місцях), а поряд з цим могло розвиватися і виробництво, яке набирало товарного характеру від випадку до випадку, в залежності від попиту — подібно до пізнішого сільського ремесла феодальної епохи. Сліди такого виробництва важко простежити в наших матеріалах, але існування його здається цілком закономірним.

Розвиток ремесла і товарного виробництва в черняхівську добу не можна недооцінювати. Тим часом не раз доводиться чути закиди в «модернізації історичного життя» племен черняхівської культури в перецінці розвитку товарного виробництва [166, с. 303] і т. д. Однак говорити про ступінь розвитку товарного виробництва важко за відсутністю надійних критеріїв. Отже, змушені обмежуватися самою констатацією його наявності.

В усякому разі говорити про те, що основа економіки черняхівського суспільства була товарною, не доводиться. Панування натурального господарства характерне і для рабовласницького, і для феодального суспільства, не говорячи вже про суспільство, що тільки ще переходить до класового устрою. Не може бути сумніву, що й господарство черняхівських племен в основі було натуральним. Це сильно обмежувало товарне виробництво, але не заперечувало його повністю, як не заперечувало розвитку товарного виробництва панування натурального господарства в античному чи феодальному суспільстві.

Процес суспільного поділу праці між сільським господарством і ремеслом одним з своїх необхідних результатів має концентрацію ремісничого і торговельного населення в певних пунктах. Цим обумовлюється початок процесу виникнення міст і протиставлення їх селу. Корені протиріччя між селом і містом сягають в ту епоху, яку ми вивчаємо.

Сучасна наука розглядає місто як великий ремісничо-торговельний і адміністративний центр. Процес виникнення міст є не що інше, як про-

цес появи поселень, де основна маса жителів зайнята ремісничо-торговельною діяльністю. Саме так розглядали цю проблему К. Маркс і Ф. Енгельс, які підкресливали, що поява міст і протиставлення міста селу становить головний і необхідний наслідок суспільного поділу праці⁴.

Хронологічно процес утворення міст проходить одночасно з процесом остаточного розкладу первіснообщинного ладу і формування класового суспільства⁵. Іншими словами, в Східній Європі початки його повинні відноситися до першої половини I тисячоліття н. е., а завершення — на кінець тисячоліття. Виникнення міст взагалі і в Східній Європі зокрема — явище дуже складне і тривале, яке охоплює весь період переходу від первіснообщинної формації до феодалізму.

Переважає більшість поселень черняхівської культури має характер звичайних сіл, в кращому разі з зачатками ремісничого виробництва. Навіть більшість тих поселень, де виявлено рештки ремісничого виробництва, зберігає ясно виражений сільськогосподарський тип. Однак вже в цю епоху окремі поселення починають виявляти тенденцію до спеціалізації в тій або іншій галузі ремесла. В галузі залізоборної справи прикладом таких поселень можуть бути поселення в Іванківцях, Тархалицях, Грошовицях; в галузі гончарного ремесла — поселення в районі Кракова та Іголомі, Неслухів, Лука-Врублівецька та ін. Археологічний матеріал дозволяє думати, що коли не всі, то в усякому разі значна кількість жителів цих поселень була зайнята ремісничим виробництвом.

І вже зовсім особливе значення має металургійна округа в Свентокжизьких горах, де бачимо приклад промислової спеціалізації цілого району.

Важливо підкреслити, що в цілому ряді поселень поєднувались різні галузі ремісничого виробництва. Так, в Іголомі маємо, крім гончарного ремесла, залишки залізоборного, ювелірного та, може, хлібопекарського виробництва; в Завадівці — поєднання залізоборної справи з гончарством; в Луці-Врублівецькій — те ж саме; в Неслухові — гончарство і хлібопекарське виробництво і т. д.

Ці і подібні до них поселення, що постачали свою продукцію більш-менш значній окрузі, відбивають вже початковий етап поділу праці не між окремими виробниками чи сім'ями, а між цілими поселеннями, з яких одні продовжують зберігати чисто хліборобський, сільський характер, тоді як інші поряд з хліборобством починають концентрувати ремесло, набираючи тим самим характеру ремісничих поселень, перетворюючись в зародки майбутніх міст.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 3, стор. 20—23, 46—47.

⁵ Там же, стор. 20—23.

З другим великим суспільним поділом праці і виникненням товарного виробництва зв'язане і виникнення більш-менш постійної торгівлі¹. Це зрозуміло: ремісник, що спеціалізується на виробництві якогось одного виду продукції — коваль, гончар, ювелір і т. д., — не може існувати лише за рахунок безпосереднього споживання результатів своєї праці; він повинен обмінювати вироблену ним продукцію на інші необхідні йому речі і в першу чергу на сільськогосподарські продукти.

Черняхівське суспільство в цьому відношенні не було винятком. І дійсно, тут уже в перші віки нової ери бачимо безперечні ознаки постійного систематичного обміну. Пам'яткою торгівлі в цей час виступають численні знахідки римських монет, які становлять дуже важливу групу історичних джерел².

Знахідки римських монет На території Східної Європи знахідки римських монет зосереджені переважно в трьох районах — в межах лісостепу, в Прибалтиці і на Кавказі. З цих трьох районів нас, природно, цікавить лише перший.

На території України і Молдавії зафіксовано понад 1000 знахідок римських монет, в тому числі близько 140 кладів, які нараховували від кількох десятків до кількох тисяч монет³. Знахідки траплялися практично протягом усього часу від епохи, коли вони потрапили в землю, і до наших днів. У XVI ст. вони привернули увагу дослідників [218, с. 75].

Звичайно, надбанням науки стали далеко не всі знахідки: багато з них загинуло без вісті (розійшлися по руках і були переплавлені),

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Соч., т. 21, стор. 163.

² Проблемі знахідок римських монет як джерела з економічної історії черняхівських племен автор присвятив спеціальне дослідження [79]. Тому в цьому розділі вважаємо доцільним подати лише загальні міркування, спиняючись більш докладно на тих питаннях, які поставлені в друківаних відгуках на книгу [див. 47; 166; 92; 813; 808; 667].

³ Повний список знахідок наведений в згадуваній вище книзі [79, с. 118—205]. Цей список ввійшов і до зведення В. В. Кропоткіна, опублікованого через два роки [162]. За час, що минув після опублікування нашої книги, з'явилися нові знахідки римських монет, однак вони не внесли будь-яких серйозних коректив у загальну картину. Цим знахідкам сподіваємося в найближчий час присвятити спеціальну публікацію.

а навіть ті, що стали відомі ученим, часто-густо залишалися докладно не вивченими. У зв'язку з цим зараз не маємо змоги визначити скільки-небудь точно кількість монет, що складали знахідки. Але підраховуючи лише можливий мінімум, можна твердити, що загальна кількість монет, знайдених на території України, набагато перевищує 30 000 екземплярів. Ця кількість здається досить великою, особливо, коли порівнювати її з мізерною кількістю більш ранніх монет (грецьких, македонських і кельтських), знайдених на тій же території. Отже, явище це аж ніяк не може розглядатися як випадкове.

Римські монети найбільше зустрічалися в зоні лісостепу; степова і лісова зони дуже бідні подібними знахідками. Так, з числа знахідок на території України на лісову зону припадає лише кільканадцять, а на степ — трохи більш як півсотні, тоді як на зону лісостепу залишається понад 1000 знахідок.

При цьому слід підкреслити, що розміщення останніх теж виявляється не зовсім рівномірним. Почасти це обумовлюється ступенем дослідженості тих або інших районів (зокрема, слабо досліджені Хмельницька і Вінницька області показують значно меншу кількість монетних знахідок, ніж сусідні Тернопільська або Черкаська). Найбільше знахідок римських монет виявлено в західних областях України (Тернопільська, Львівська, Івано-Франківська області), на Київщині і Черкащині, тобто в районах, які були ареною тривалої діяльності львівської та київської груп археологів.

Однак нерівномірність розміщення знахідок римських монет в області лісостепу не завжди можна пояснити ступенем обстеженості території. Зокрема, Дніпровське Лівобережжя завжди було об'єктом інтенсивної діяльності археологів, однак тут на одиницю площі в середньому припадає вчетверо менше знахідок, ніж на землях на захід від Дніпра. Отже, доводиться думати, що тут римські монети мали подекуди менше поширення.

Територія Молдавської РСР стала об'єктом археологічних досліджень порівняно недавно, але значна кількість знахідок римських монет, відомих тут на сьогодні, показує, що й вона входить в ареал їх масового поширення. В книзі «Римська монета на території України» (1959) в межах Молдавії було позначено 32 знахідки [79, с. 203—205]. Ураховуючи невелику площу республіки, це не так мало. А через два роки В. В. Кропоткін включив в своє зведення 12 нових знахідок, які стали відомі за цей час [162, с. 93—96]. Ці знахідки зосереджувалися знову-таки переважно в тих районах, які були об'єктом діяльності археологічних експедицій.

На території Польщі знахідки римських монет (як і взагалі римський імпорт) в післявоєнний час є об'єктом посиленої уваги дослідників, зокрема, під кутом зору кодифікації наявного матеріалу. Ще

в 1949 р. була видана книга К. Маєвського, присвячена римському імпорту на слов'янських землях (головним чином в Польщі), де римські монети займали важливе місце [647]. Після цього з'явився ряд праць різних авторів, присвячених як загальним питанням, зв'язаним з дослідженням римських монет, так і публікації конкретних фактів і зведень в масштабах цілої Польщі або її окремих районів. Серед них відзначаємо зведення знахідок римських монет на території всієї Польщі, виконане М. Гумовським [529], а також праці Є. Коніка і Є. Веловейського, присвячені Сілезії та південній Польщі [602; 810].

В роботі М. Гумовського зведено 1441 знахідку, в тому числі 162 клади. Територіальне розміщення їх подекуди виявляє інші закономірності, ніж на території України. Тут ареал масового поширення римського срібла охоплює не лише південні райони, зайняті культурними виявами черняхівського типу, але й Центральну Польщу і Помор'я [640]. В цьому, безперечно, відбилася велике економічне значення так званого Бурштинового шляху, тобто тісних торговельних зв'язків придунайських римських провінцій з узбережжям Балтійського моря, які здійснювалися через басейн Вісли і Одри.

Як уже зазначалося, прибалтійські країни (Литва, Латвія, в меншій мірі — Естонія) теж порівняно багаті знахідками римських монет [162, с. 98—103]. Не може бути сумніву, що ці монети (і речі римського походження, які там теж трапляються) надходили туди саме шляхами, що проходили через територію Польщі.

З 1441 знахідки, нанесеної на карту М. Гумовського, на південні воеводства (Катовицьке, Келецьке, Краківське, Любельське, Опольське, Жешівське, Вроцлавське) припадає лише 571, тобто значно менше половини. Характерним є співвідношення кількості знахідок по воеводствах: найбагатшим виявилось Бидгоське (252 знахідки); далі ідуть Опольське (204 знахідки), Вроцлавське (201), Познанське (140), Ольштинське (85), Щецинське (60), Краківське (59), Кошалінське (49), Лодзінське (42), Зеленогірське (39), Варшавське (34), Келецьке (32), Жешівське (31), Любельське (24), Катовицьке (20), Білостоцьке (5) [529, с. 91—95].

Отже, найбільш насиченими знахідками римських монет виявилися райони Помор'я і Нижньої Вісли (воеводства Бидгоське, Гданське, Ольштинське, Щецинське), Нижньої Сілезії (Опольське, Вроцлавське), Великої Польщі (Познанське).

Разом з тим не можемо не підкреслити, що і тут великий вплив на розміщення відомих науці знахідок римських монет має ступінь археологічної обстеженості тих чи інших районів. Це добре ілюструється порівняннями даних щодо двох сусідніх сілезьких воеводств — Опольського (Нижня Сілезія) і Катовицького (Верхня Сілезія). Разюча різниця (204 знахідки в одному випадку і 20 — в другому) пояснюється

тим, що до другої світової війни територія Нижньої Сілезії була ареною активної діяльності німецьких археологів.

Нас, звичайно, цікавлять насамперед південні райони — Мала Польща і Сілезія, зайняті культурою черняхівського типу. Цій території спеціально присвячені останні і найбільш повні зведення Є. Веловейського та Є. Коніка.

Територія Малої Польщі багата знахідками римських монет, мабуть, не менше, ніж такі райони України, як Правобережжя Середнього Дніпра, Наддністрянщина і Волинь. За підрахунками Веловейського, тут відомо 246 пунктів із знахідками римських монет [810, с. 215]. Якщо ж врахувати, що в багатьох з них знахідки монет траплялися неодноразово, загальна кількість їх зросте ще більше.

Те ж саме можна сказати і відносно Сілезії. Є. Конік нараховує тут 251 пункт, відзначений знахідками римських монет [602, с. 31]. Є. Веловейський через рік подає уже 302 пункти [810, с. 215]. М. Гумовський називає ще більше — 467 знахідок [529, с. 91—95]⁴.

На території Чехії знахідки римських монет недавно були зведені Є. Похітоновим [721]. Значно гірше стоїть справа з територією Словаччини. Після зведень, виконаних ще в 20-і роки Я. Айзнером [498; 497], нових видань не маємо. Зокрема, слід пожалкувати про відсутність подібного роду видань у післявоєнні роки, оскільки за час, що відділяє публікації Айзнера від наших днів, само собою зрозуміло, нагромадився новий матеріал.

Менший інтерес з точки зору постановки нашої проблеми являють знахідки римських монет на території Румунії, оскільки територія Дакії в II ст. н. е. була завойована римлянами, входила безпосередньо до складу імперії і зазнала рішучої романізації. Тому знахідки римських монет тут, активно досліджувані в останній час [661; 662; 663 та ін.], відбивають зовсім інші закономірності, ніж знахідки на корінних землях черняхівської культури. Тому в наших студіях ці знахідки не використовуються.

Римські монети і черняхівські племена Поширення римських монет на позаримських землях було зв'язане насамперед з діяльністю місцевих племен. В старій літературі, правда, можна знайти висловлювання про те, що основною (чи може єдиною) дійовою силою в цьому процесі були самі римляни, які, мовляв, здійснювали далекі торговельні чи військові експедиції в глиб «варварських»

---

⁴ Зазначимо, що поняття «пункт» (польське «miejscowość») не тотожне поняттю «знахідка» (польське «znalezisko»), оскільки, зрозуміло, в одному пункті могло трапитися кілька знахідок. Отже, в дійсності різниця між цифрою М. Гумовського, з одного боку, і Є. Коніка та Є. Веловейського, з другого, можливо, не така вже й значна. Але Є. Веловейський вважає, що частина матеріалу, наведеного М. Гумовським, здубльована [810, с. 215].

земель, під час яких римські монети і були занесені в усі ті райони, де вони знайдені. Такої точки зору дотримувався, наприклад, польський історик І. Садовський [760], який надавав вирішального значення поїздом римських купців Бурштинним шляхом в Прибалтику, а у вітчизняній науці — І. Фундуклей, який навіть стверджував наявність античних факторій на території лісостепової смуги Східної Європи [393, с. 74].

Але ця точка зору зазнала рішучої критики ще в кінці минулого століття, зокрема, з боку Д. Я. Самоквасова [285; 286], який підкреслював, що римські монети на слов'янських землях трапляються в таких місцях, де римлян ніколи не було.

Остаточне розв'язання цієї проблеми стало можливим внаслідок розвитку археологічних досліджень, які показали, що знахідки римських монет трапляються на поселеннях або в могильниках місцевих культур; зокрема, в області лісостепової смуги — черняхівської культури. На території України, наприклад, можна назвати понад два десятки поселень, на яких були знайдені римські монети, та не менше десятка могильників, де такі монети трапилися в похованнях. В Молдавії таких знахідок відомо 12. В Польщі більше ста знахідок трапилися на поселеннях і понад десятків — в похованнях і т. д. В той же час не знаємо жодної знахідки римських монет на нашій території, яка б зв'язувалася з пам'ятками провінціально-римського типу, з тієї простої причини, що такі тут взагалі відсутні.

Отже, поза сумнівом, поширення римських монет в Східній Європі завдячує діяльності місцевих племен, для яких ці монети становили цілком певну, визначену цінність.

Час надходження римських монет

Хронологічно переважна більшість римських монет, знайдених на території черняхівської культури, відноситься до кінця I—II ст. н. е. На території України, наприклад, на час Нерона припадає 54 монети; на період від Нерона до Септимія Севера — понад 27 тис.; на період від Септимія Севера до Діоклетіана — 149 монет; на період від Діоклетіана до Феодосія Великого — 184 монети, на все V ст. — 197 монет (з їх числа 187 були знайдені у складі однієї знахідки — Рублівського кладу на Полтавщині) [79, с. 15, табл. II].

На території Малої Польщі хронологічно римські монети розподіляються так: на період до Нерона припадає 6 монет, на період від Нерона до Септимія Севера — понад 4,5 тис.; на період від Септимія Севера до Діоклетіана — 43 монети; на період від Діоклетіана до Феодосія Великого — 67 монет; на період V ст. — 9 монет [810, с. 220—221].

На території Сілезії на період до Нерона припадає 18 монет; на період від Нерона до Септимія Севера — 798 монет; на період від Сеп-

тимія Севера до Діоклетіана — 79 монет; на період від Діоклетіана до Феодосія Великого — 51; на V ст. — 3 монети [810, с. 220—221]. Тут співвідношення між монетами II ст., з одного боку, і більш ранніми чи пізніми, з другого, виражене не так різко.

Інше співвідношення маємо на території Молдавії: тут на час до Нерона припадає 4 монети; на час від Нерона до Септимія Севера — близько 150 монет; на час від Септимія Севера до Діоклетіана — 7; на час від Діоклетіана до Феодосія Великого — 180 монет; на IV—V ст. — понад 200. Отже, тут, як бачимо, більшість монет припадає на IV—V ст.

Перегляд хронології знахідок дозволяє скласти цілком певне уявлення про період надходження монет на територію черняхівських племен. З наведених даних видно, що до середини I ст. н. е. монети на черняхівські землі майже не проникали. Торгівля в цей час, очевидно, носила характер натурального обміну. Від часів Нерона (середина I ст. н. е.) приплив різко збільшується, але особливої інтенсивності набирає в часи династії Антонінів, тобто в II ст. н. е. Монети другої половини I ст. (династія Флавіїв) частіше трапляються у складі знахідок, які, крім того, містять пізніші монети; можливо, вони в значній мірі теж проникали на черняхівські землі з певним запізненням — в II ст. н. е.

Найбільша кількість монет припадає на часи Антоніна Пія і Марка Аврелія. Після смерті останнього намічається деякий спад, який набирає характеру різкого стрибка вниз в часи після Коммода, а особливо — після Септимія Севера, тобто на початку III ст. Монети III—IV ст. трапляються на території черняхівських земель спорадично, у невеликій кількості, але іноді кладами, як, наприклад, Оболонський клад в Києві, що налічував близько 200 монет III і IV ст. [6; 7, с. 252—256; 118; 34], Рублівський, що складався з 201 монети кінця IV і V ст. [ОАК, 1891, с. 128, 131; 117; 358], та ін. На початку V ст. приплив монет припиняється зовсім.

Територія Молдавії, як бачимо, є винятком в тому відношенні, що тут монети IV—V ст. становлять більшість серед знайдених досі екземплярів. Чи відбиває це якісь особливості у розвитку даної території? Можливо, але треба ураховувати, що це незвичайне співвідношення обумовлене, по суті, трьома кладами, знайденими в Кириленах, Лукашівці та Оргеєві [229, с. 143—149; 163]. Перший з цих кладів мав понад 200 золотих монет IV—V ст. Надбанням науки стали лише 13, які відносяться до часу Граціана, Валентиніана II, Феодосія Великого, Аркадія та Гонорія. Другий клад містив 43 бронзові монети Константа I, Констанція I, Констанція II, Константина Великого та Юліана. Третій складався з 126 срібних монет Констанція II та однієї монети-наслідування того ж часу.

Отже, три знахідки змінюють ситуацію. Але клади такого типу взагалі стоять окремо; вони відбивають розвиток не торговельних відносин населення Східної Європи, а політичних подій того часу. Як побачимо далі, звичайні скарби III—IV ст. у лісостеповій смузі складаються переважно з монет I—II ст. (тобто тих, які в цей час продовжували перебувати в обігу) і лише з поодиноких екземплярів монет пізніших часів.

Натомість клади типу Кириленького, Орґеївського та ін. являють собою не скарби, а цінності, захоплені під час воєнних сутичок на території римських провінцій або одержані там у вигляді контрибуцій, викупу і т. п. способами і заховані в землю в особливих умовах, у зв'язку з якимись подіями, мабуть, знову-таки військово-політичного характеру.

Цю думку підтверджують такі моменти. По-перше, склад цих знахідок з погляду металу. Вони здебільшого містять не срібні денарії, як абсолютна більшість інших монетних знахідок на черняхівських землях, а золоті (Кирилени, Рублівка) або мідні (Оболонь, Лукашівка), тобто такі, що не відігравали серйозної ролі у торгівлі, здійснюваній черняхівськими племенами.

По-друге, в цих кладах часто трапляються монети провінціального карбування, загалом рідкісні в інших знахідках. Так, Оболонський клад містить монети, карбовані в Антіохії Писидійській, клад з Орґеєва — монети, карбовані в Константинополі, Сірмії та Антіохії, клад з Рублівки — монети константинопольського карбування, клад з Лукашівки — монети, карбовані в Фессалоніці, Аквілеї, Сісції, Сірмії. Іноді це дає можливість визначити напрямки воєнних акцій східноєвропейських племен і зв'язати походження того чи іншого кладу з конкретними подіями, відомими з писемних джерел (наприклад, Оболонського кладу — з походами в Малу Азію в 60-ті роки III ст. н. е. [68]).

По-третє, розташування цих знахідок на периферії черняхівських земель — на крайньому сході (Рублівка), на північному кордоні (Оболонь), на рубежах з степовим, кочівницьким світом (молдавські знахідки) — здається цілком природним, коли погодитися з тезою, що вони потрапляли в землю в хвилину воєнної небезпеки.

Тому висновок щодо особливих умов розвитку торговельних відносин стародавнього населення Молдавії з Римською імперією поки що був би передчасним, хоча, само собою зрозуміло, цей район, розташований близько від рубежів імперії, і в III—IV ст. міг одержувати більше монет, ніж інші райони, розташовані далі на північ. Взагалі територія Дністровського Правобережжя і Прикарпаття справді дає більше знахідок римських монет III—IV ст., ніж райони Середньої Наддніпряниці, Поділля, Волині і т. д. [79, с. 14, карта 26].

**Причини
поширення
римських монет**

Причини потрапляння римських монет на територію черняхівських племен слід шукати в сфері діяльності останніх. В літературі з цього питання висловлювалися дуже різні точки зору. Так, ще Матвій Меховський — автор XVI ст. — зв'язував появу римських монет на позаримських землях Східної Європи з подіями великого переселення народів, вважаючи, що вони були занесені туди аланами під час їх руху на захід [218 с. 75].

Д. Я. Самоквасов висунув оригінальну концепцію, згідно з якою римські монети були занесені на позаримські землі слов'янами при їх розселенні з Придунайської прабатьківщини під тиском римських завойовників [285; 286]. Деякі автори вважали, що основна маса римських монет, знаходжувана на позаримських землях, потрапила сюди як військова здобич [196, с. 316; 121, с. 285—286] і т. д.

Всі ці гіпотези є недостатніми і самі по собі не можуть пояснити процес поширення римських монет. Звичайно, не можна взагалі відкидати політичного (чи воєнно-політичного) фактора в цьому процесі або таких явищ, як переселення окремих племен і народів, розселення і т. п. Але всі ці моменти логічно передбачають знайомство тих суспільств, що виступають дійовими особами (в нашому випадку — суспільства, яке залишило пам'ятки черняхівської культури), з монетою і її вартістю. Само собою очевидно, що «варвари» не стали б брати як контрибуцію або як військову здобич непотрібні їм речі. Отже, якщо ця здобич виступає у вигляді монет, значить ті, хто їх бере, добре знайомі з цими монетами і знають їх економічну силу.

Те ж саме слід сказати і щодо переселень: гіпотези, подібні до вищезазначених, в кращому разі можуть пояснити переміщення певних мас монетного металу у просторі, але вони безсилі пояснити, як ці монети потрапляли до рук «варварів». Цікаво, що Д. Я. Самоквасов, говорячи про поширення римських монет у Східній Європі переселенцями з Дакії, доповнював свою теорію гіпотезою про те, що ці переселенці змушені були продати римлянам нерухоме майно, за що і одержали срібні монети. Отже, і в даному випадку справа не обходиться без комерційної операції.

Таким чином, політичні моменти можуть бути лише додатковим другорядним фактором поширення римських монет, тоді як суть явища слід шукати в сфері економіки.

Тому переважна більшість дослідників вважає знахідки римських монет на позаримських землях безпосередніми слідами торгівлі населення цих земель з Римською імперією. Такої точки зору дотримувалися ще автори XVIII ст. — Байер, Крузе та ін. В новій археологічній літературі цей погляд поділяє більшість дослідників — як радянських [270; 271, с. 42—43; 362, с. 243; 65; 72; 78; 79; 392; 143, с. 49, та ін.], так

і в інших країнах — в Польщі, Чехословаччині, Румунії і т. д. [528; 529; 823; 418, с. 163; 625; 795, с. 485; 810, с. 211—247; 811; 640; 648; 647; 624; 530; 481; 723; 722; 661; 662; 663 та ін.]

Речі римського виробництва

Знахідки римських монет не можна розглядати окремо від інших залишків римського імпорту, які трапляються на тих же землях і ілюструють розвиток торговельних відносин населення цих земель з Римською імперією.

Речі римського виробництва в пам'ятках черняхівської культури становлять один з важливих компонентів, так що навіть у деяких дослідників викликають враження деякого римського забарвлення всієї культури. Звичайно, цей погляд є неправильним по суті: римські вироби в комплексі культури становлять чужорідне вкраплення, яке не можна розглядати, як органічну частину культури. Отож значення їх не варто перебільшувати.

В свій час висловлювалась думка про те, що римське походження мають трохи не всі металеві речі черняхівської культури — знаряддя виробництва, зброя, прикраси тощо, але в світлі реальних даних щодо розвитку ремесла у черняхівських племен такий погляд являє собою історіографічний пережиток. Речі римського виробництва дійсно трапляються в пам'ятках культури, але не так часто, як здавалося колись.

Кераміка У книзі «Римська монета на території України» (1959 р.) наведено список 124 знахідок римських речей на території України [79, с. 221—223]. Цей список не претендував на вичерпність і зараз може бути суттєво доповнений.

Найчастіше в пам'ятках черняхівської культури трапляються уламки амфор — глиняної тари для перевезення і зберігання рідини, — представлених в основному двома типами: ранніми амфорами конічної форми світлого кольору і пізніми округлобокими амфорами червоного кольору. Зараз на Україні можна налічити більш ніж 70 таких знахідок, що трапилися в різних районах республіки. На території Молдавії відомо понад 30 пунктів із знахідками амфор або їх уламків. В той же час дуже рідкими є знахідки амфор у західних районах поширення культури — на території Польщі. Там відомо лише кілька знахідок в Малій Польщі і жодного випадку — в Сілезії.

Це наводить на думку про подекуди однобічний характер географічного поширення цієї категорії імпорту, що підтверджується розміщенням знахідок у східній частині черняхівської території. Дійсно, переважна більшість знахідок амфор на Україні концентрується у Наддніпрянщині (понад 50 знахідок), причому значний процент (більше 25%) — на території Надпоріжжя і Нижньої Наддніпрянщини, де пам'яток черняхівської культури відомо значно менше, ніж на території лісостепової смуги. Тут справді такі знахідки трапляються

майже на кожному поселенні. Характерно, що пам'ятки Нижньої Наддніпрянщини, які були піддані розкопкам, показали дуже високий процент амфорного матеріалу (поселення в Грушівці — 13% від усіх керамічних знахідок, поселення в Куті — 27%) [209, с. 20].

Так само в області Наддністрянини більшість знахідок амфор зосереджується в Молдавії, в нижній течії Дністра (понад 30 фактів) [385, с. 157, 250, 251, 258, 271, 272, 273 та ін.], тоді як на території

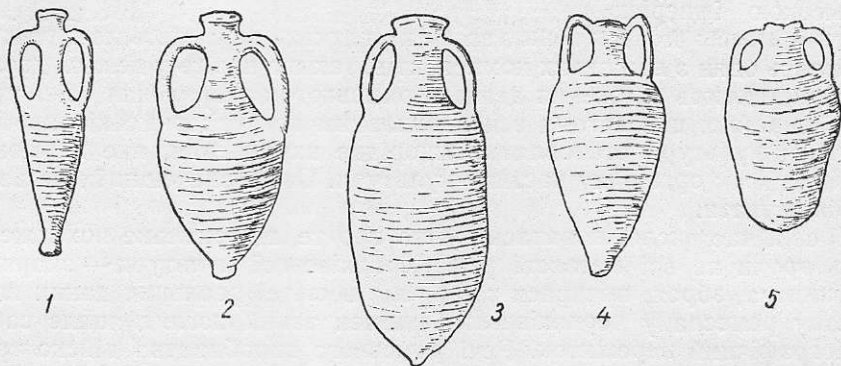

Рис. 62. Амфори:

1 — хут. Холодний (Сумська обл.), 2 — Беседівка (Сумська обл.), 3 — Північне Причорномор'я, 4 — Кам'янка (Івано-Франківська обл.), 5 — Ярмолиці (Сумська обл.).

Поділля (в тому числі і Бузького) відомо лише 13 знахідок, а у Верхній Наддністрянині — тільки 8. Зовсім не характерні знахідки амфор для Волині (2 знахідки) і басейну Західного Бугу (1 знахідка).

Картина, гадаємо, цілком ясна. Довіз амфор (чи, точніше, тих продуктів, які перевозилися в амфорах) здійснювався з південного сходу, тобто з області Причорномор'я. А. Т. Брайчевська висловила припущення, що головним центром імпорту одного з найбільш поширених типів амфор — світлоглиняних конічних, з високою шийкою — був Крим [48, с. 111—114]. Ця гіпотеза здається цілком правдоподібною, оскільки Крим в I тисячолітті н. е. був одним з найважливіших районів виноробства у Східній Європі [89].

Іншу картину бачимо у розміщенні знахідок червонолакового посуду, так званої terra sigillata. На Україні відомо лише 9 знахідок, з числа яких в області Надпоріжжя трапилися дві, в Середній Наддніпрянщині — 4 і дві — на території західних областей УРСР. Декілька знахідок зафіксовано в Молдавії [385, с. 156—157]. А на території Польщі посуд типу сигілята представлений значно виразніш, особливо — в центральній Польщі [759; 758]. На території Малої Польщі відомо 12 пунктів, відзначених знахідками сигіляти, на території Сі-

лезії — 10. Загальна ж кількість посудин, знайдених в цих пунктах, становить близько 70.

Основним районом концентрації цієї категорії імпорту є центральнопольська група пам'яток в районі Лодзі, частково — у Великій Польщі — до Познані, в Куявах — до Торуня. Тут відомо ще понад 40 пунктів із знахідками сигіляти. Між іншим, в цьому районі трапляється і гончарний посуд черняхівського типу.

Концентрований характер знахідок римської кераміки типу сигілята взагалі заслуговує бути відзначеним. На Україні, як бачимо, знахідки такої кераміки трапляються порівняно рідко, але в деяких випадках кількість посудин в них значна. Так, в с. Звенигород (Львівська обл.) знайдено 18 уламків, з яких 8 великих дають можливість повної реставрації [239, с. 1—17; 254, с. 20; 571, с. 6—7; 313, с. 58—60]. Друга велика партія сигіляти виявлена в Ромашках (Київська обл.) [48, с. 114—120]. Тут знайдено дев'ять посудин (6 мисок, 1 глечик і 2 чашки). Кілька фрагментів трапилося також на поселенні в с. Черепин (Львівська обл.) [29, с. 62—63].

Так само групами трапляється сигілята і на території Польщі, де близько 70 посудин було знайдено в 20 пунктах. Наприклад, в одному лише могильнику в Опатові (повіт Клобуцьк) знайдено уламки від 28 червонолакових посудин [517, с. 141]. На могильнику в с. Кетш (повіт Глубчиці) знайдено фрагменти 9 посудин [602, с. 117; 759, с. 59—69] і т. д. Звідси можна вивести, що ця кераміка довозилася партіями.

Розміщення знахідок terra sigillata на території черняхівської культури наводить на думку, що її поширення здійснювалося в напрямку, протилежному поширенню амфор: якщо знахідки останніх трапляються дуже часто в південно-східній частині черняхівських земель і поступово зменшуються в напрямку до північного заходу, то знахідки червонолакового посуду, навпаки, зосереджуються на північному заході і поступово зменшуються на південний схід.

Цей висновок знаходить безперечне підтвердження у визначенні місця виробництва посудин, знайдених на території черняхівських земель, можливому завдяки наявності гончарних клейм. За підрахунками польських археологів [810, с. 227], понад 80% посудин, знайдених у південній Польщі, походить з Рейнської області або Східної Галії. Найбільше представлені майстерні з Рейнцаберна (65 посудин) і Вестерндорфа (28 посудин). Сигілята з Звенигорода і з Черепина (а мабуть, і з Комарова) теж походить з Галії (Іттенвейлер, Рейнцаберн та ін.).

Знахідки з Ромашок мають аналогії в матеріалах античного Криму, у зв'язку з чим можна думати, що саме звідти була доставлена вся партія [48, с. 114—120]. Так само причорноморське походження, оче-

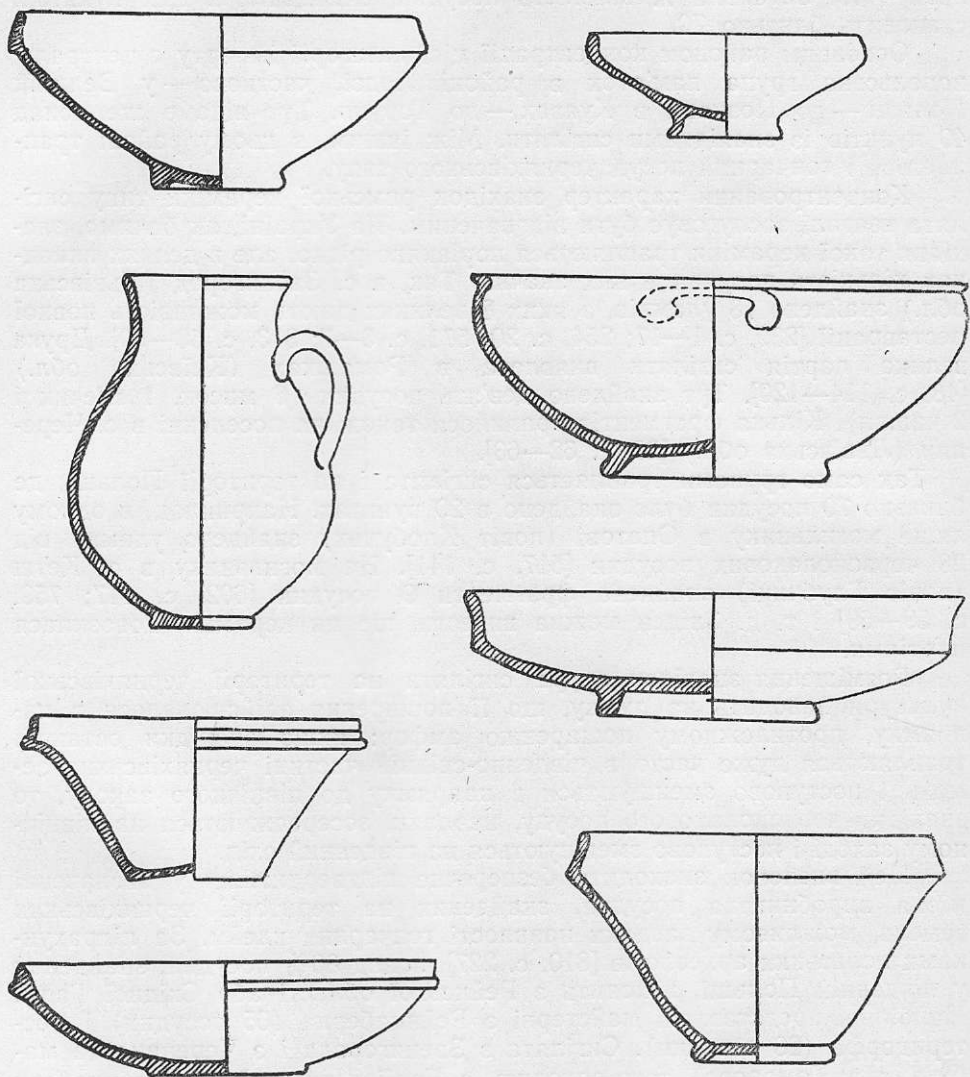

Рис. 63. Сигіята з Ромашок.

видно, мають поодинокі посудини з Черняхова, Турії та інші знахідки Наддніпрянщини.

Отже, можемо говорити про два потоки посуду типу terra sigillata — один більш сильний з заходу, з рейнських провінцій і з Галії, який поширився переважно на західні землі черняхівських племен, і другий — значно слабший, з Північного Причорномор'я.

Можна відзначити ще знахідки посуду типу terra nigra (з чорним покриттям поверхні), який, однак, трапляється дуже рідко: одна знахідка на Україні [79, с. 222], одна — в Малій Польщі (Малиці, повіт Сандомир) [810, с. 228] і одна в Сілезії (Лігота Олеська, повіт Тарнов Опольський) [810, с. 337].

Скло Характерну групу римського імпорту в пам'ятках черняхівської культури становить скляний посуд, представлений переважно кубками трьох основних типів. Це: а) кубки напівсферичної форми з шліфованими овалами; б) кубки тюльпаноподібної форми, прикрашені узорами з рельєфної емалі; в) пізні кубки конічної форми, гладкі або з шліфованими овалами.

Знахідки скляних кубків більшменш рівномірно представлені по всій території культури. На Україні знайдено 15 цілих кубків і в 16 випадках виявлені уламки. В Молдавії при розкопках Малаештського могильника знайдено 4 цілі кубки [384, рис. 11, 12] і ряд фрагментів; в Боканському могильнику знайдений скляний флакон [385, с. 156]. Крім того, фрагменти знайдені ще в 11 пунктах. З території Малої Польщі маємо 8 скляних посудин і на 14 пунктах відзначено знахідки фрагментів; в Сілезії знайдено 13 цілих посудин і стільки ж зафіксовано знахідок уламків.

Римське скло, незважаючи на великий матеріал, нагромаджений наукою (маємо на увазі не лише знахідки, зв'язані з черняхівською культурою), і неодноразові спроби дослідження [596; 415], досі стано-

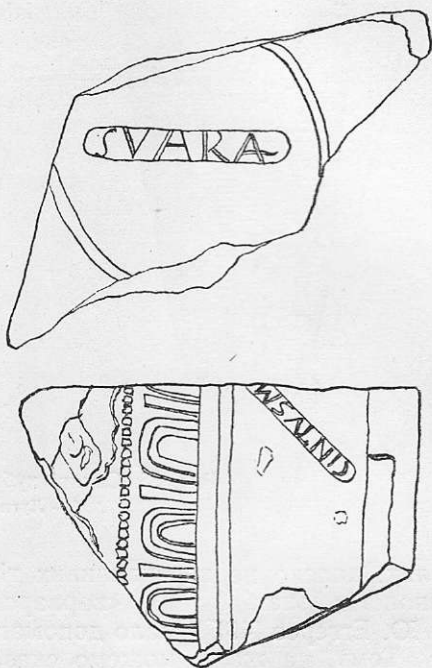

Рис. 64. Сигіляга з клеймами (Звенигород Львівської обл.).

вить одну з найгірше розроблених категорій матеріальної культури першої половини I тисячоліття н. е. Пояснюється це, мабуть, тим, що, крім типології самих речей, немає інших критеріїв для визначення як місця, так і часу виробництва. Все, що робилося досі, має характер

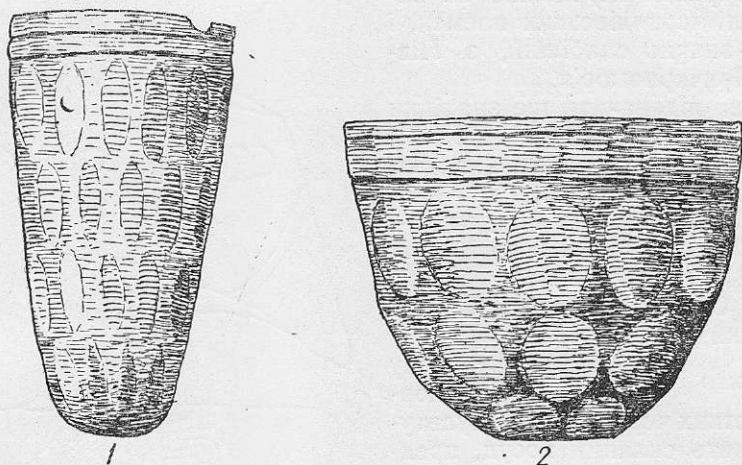

Рис. 65. Скляні кубки з овалами з Сілезії:
1 — Луги, 2 — Закшів.

голих, далеко не переконливих гіпотез. І навіть детально розроблена типологія знахідок на «варварських» землях (в працях, скажімо, Х. Ю. Еггерса [495]) мало допомагає справі.

Тому, на жаль, можемо сказати дуже мало певного і про умови потрапляння на землі черняхівських племен переважної більшості римських скляних посудин, виявлених тут.

Трохи певніше, здається, стоїть справа з двома мисочками, виконаними в техніці *milliafiora* (з багатобарвного скла) з Закшова [525, 648]. Вони, напевно, походять з кельнських майстерень IV ст. н. е. З більшою чи меншою підставою можна також пізнім часом (не раніше V ст.) датувати конічні кубки того типу, що виявлені в Гаврилівці, Данилівій Балці та ін. [311], однак місце їх виготовлення точно не встановлено.

Металевий посуд

Останню більш-менш значну групу римського імпорту на черняхівських землях становлять бронзові посудини та металевий посуд взагалі. Це — відра (сігули), каструлі, черпаки (патери), глеки тощо.

В їх розміщенні теж помічаємо своєрідну закономірність: переважна більшість знахідок сконцентрована в західних землях — на терито-

рії Польщі (26 знахідок в Малій Польщі і 48 — в Сілезії). Для території України вони не характерні: тут, правда, можемо назвати 13 знахідок, але з них п'ять непевних [79, с. 223], а з числа інших восьми три зв'язуються з пам'ятками сарматської, а не черняхівської культури.

Залишаються лише п'ять знахідок:

Кам'янка-Бузька (Львівська обл.). Бронзовий глек досить рідкісної форми [313, с. 66].

Рудка (Тернопільська обл.). Бронзова миска і казанчик з багатого поховання [467].

Неслухів (Львівська обл.). Бронзова патера [311, с. 66].

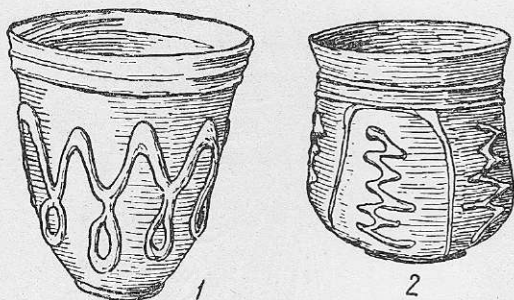

Рис. 66. Скляні кубки з емаллю з Наддністрянщини:

1 — Більче-Золоте, 2 — Струтинь Нижній.

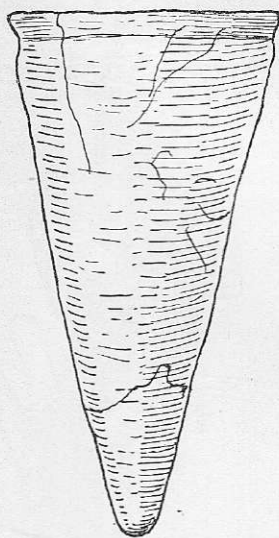

Рис. 67. Гладкий кубок (Малаешти, Молдавія).

Чижиків (Львівська обл.). Бронзовий глек, добре орнаментований, бронзова миска та ручка патери з багатого поховання [318; 651].

Колоколин (Львівська обл.). В похованні знайдено ручку від бронзової римської посудини, прикрашену маскою Пана, та уламки срібної посудини пізньокельтського типу [771; 646].

Як бачимо, всі п'ять знахідок трапилися на території західних областей сучасної УРСР.

Інші види імпорту

Всі інші групи знахідок мають рідкісний або й унікальний характер. Значне місце серед них належить вотивним предметам, зокрема бронзовим фігуркам античних божеств.

Велика Кам'янка (Івано-Франківська обл.). Фігурка Гора [313, с. 67].

Жабинці (Тернопільська обл.). Фігурка Ізиди та Гора [418, с. 173; 313, с. 67].

Могильниця (Тернопільська обл.). Фігурка Ізиди та Гора [313, с. 67].

Рис. 68. Статуетка Ізиди з Гором (Малахів, Центральна Польща).

Рис. 69. Статуетка Мінерви (Брунари Великі).

Синьків (Тернопільська обл.). Фігурка Ізиди та Гора [313, с. 67].

Ровно (Ровенська обл.). Фігурка Ізиди та Гора [313, с. 67].

Брунари Великі (повіт Грибів, Польща). Фігурка Мінерви (?) [647, с. 8, 68; 495, т. I, с. 150; 810, с. 232].

Павлів (повіт Рацібож, Польща). Фігурка Марса [559, с. 113; 647, с. 68; 495, т. I, с. 109; 602, с. 157—158].

Зебжидова (повіт Болеславець, Польща). Фігурка Юпітера [796; 789, с. 60; 647, с. 69; 495, т. I, с. 109; 602, с. 226—227].

До числа вотивних предметів належать також вотивні ручки, які відомі з двох знахідок на території України.

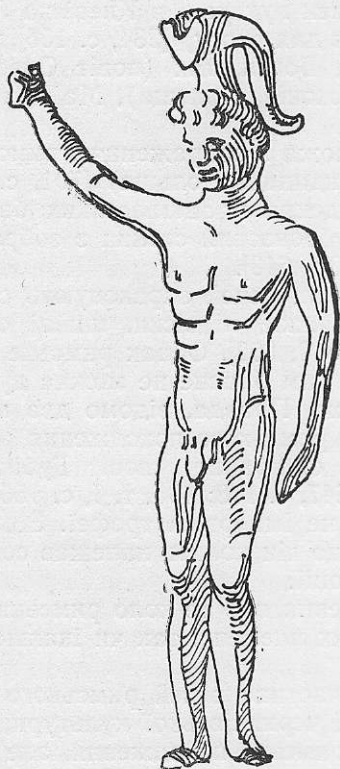

Рис. 70. Статуетка Марса (Павлів).

Мишків (Тернопільська обл.). Вотивна ручка в формі людської руки, що двома пальцями тримає кульку [642]. Напис зроблений командиром I когорти Іспанського легіону.

Колишня Катеринославська губ. (без точного позначення місця знахідки). Вотивна ручка

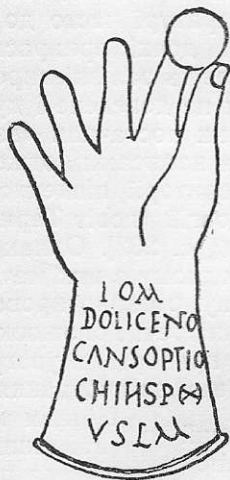

Рис. 71. Вотивна ручка з Мишкова.

в формі людської руки з двома зігнутими пальцями [376, с. 118—121]. Дуже імовірно, що обидві ці ручки не є імпортом у власному розумінні слова (тобто, предметом торгівлі), а потрапили на наші землі як трофеї.

В ряді пунктів знайдені геми — в перстнях і просто так.

Київ, територія Старокиївської гори. Знайдена гема чи каменя з зображенням Венери [151, с. 248; 150, с. 79—80].

Новгород-Сіверський (Чернігівська обл.). Гема з зображенням воїна [376, с. 114—118].

Цілий ряд таких знахідок трапився і у Польщі: в Стараховицях (повіт Ілжа), Добрій (повіт Олесниця), Глубчицях (повіт Глубчиці), Жерники (повіт Вроцлав), Закшові (повіт Олесниця), Вроцлаві-Щитниках, Присицях (повіт Міліч) [647, с. 102; 810, с. 231].

Глиняні світильники трапилися в п'яти пунктах: в Києві на Лук'янівці (рідкісний варіант з 14-ма ріжками для гноту) [284, с. 156], в Товстому (Тернопільська обл.) [313, с. 61], Богушицях (повіт Олесниця, Польща), Вількові Великому (повіт Дзежонів, Польща), Майдані (повіт Колбушова, Польща) [810, с. 228].

Можна відзначити також знахідку ножа з зображенням римського воїна на ручці в с. Гранична (повіт Свидниця, Польща) [701, с. 390], а також кілька унікальних речей, знайдених в Закшовських багатих похованнях: дві срібні ложки, складний бронзовий столик з зображенням амурів на ніжках тощо [524; 525; 602; 648].

В літературі часто до числа імпортих речей зараховують скляні намистини, деякі прикраси (фібули, пряжки, підвіски, шийні обручі тощо) і навіть залізні вироби [647, 648, 810, 602]. Однак римське походження їх не доведене і дуже сумнівне. Тим більше не можна думати, що римляни постачали «варварам» зброю. Правда, відомо два мечі з римськими написами (отже, безсумнівно римського походження), знайдені на території південної Польщі — в с. Грабиці (повіт Губін) і в Жечиці Довгій (повіт Тарнобжег) [572; 647, с. 178; 495, т. I, с. 155; 602, с. 103; 810, с. 232]. Однак це, напевне, не імпорт, а трофеї. Зокрема, напис на одному з цих мечів засвідчує, що він колись належав солдату XIV легіону, розквартированому в Паннонії.

Названі речі доповнюють наші уявлення про те коло римських виробів, які привертали увагу черняхівських племен і так чи інакше знаходили у них застосування.

**Активний
баланс
зовнішньої
торгівлі
черняхівських
племен**

Цілком можливо, що частина речей римського часу, знайдених на території черняхівської культури, дійсно має провінціально-римське походження, але твердити це напевно неможливо, тому обережність вимагає утримуватися від поспішності в їх оцінці. Але якщо навіть погодитися з тим, що реальна кількість імпортих виробів, знайдених тут, більша, ніж наведена вище, загальна картина принципово не зміниться.

Висновок, який здається безсумнівним: серед римського імпорту, знаходжуваного на черняхівських землях, перше місце належить монетам. Отже, торгівля черняхівських племен з Римською імперією мала активний баланс — вони давали римлянам товарів більше, ніж одержували від них. Ніякі заперечення не можуть похитнути справедливості цього висновку: ті десятки (а в дійсності, мабуть, і сотні) тисяч срібних денаріїв, які трапилися на території, що нас цікавить,

є матеріальним виразом сальдо цієї торгівлі, різниці між вивозом і ввозом.

Проти тези щодо активного балансу торгівлі черняхівських племен з Римом в останній час гаряче виступає В. В. Кропоткін⁵ [160, с. 282], який твердить, що кількість знахідок римських речей на території Східної Європи значно більша, ніж це показано, зокрема, в наших роботах. Але це заперечення нічого не варте по суті. Якою б великою не виявилася кількість цих знахідок, вона не може відкинути той факт, що величезна кількість монет, що залишалася в руках представників черняхівського суспільства, була одержана ними не даром. І поки що не бачимо жодної іншої категорії імпорту, яка в кількісному відношенні могла б бути поставлена поруч.

Що стосується інших статей ввозу, то головне місце серед них належить тим рідким продуктам, які перевозилися в амфорах, тобто вино і олії. Далі йде скляний і в деяких районах керамічний посуд, деякі металеві вироби (посуд, прикраси), сакральні предмети і т. д., хоча серед останніх речей часто маємо справу не з імпортом, а з трофеями.

Значно труднішим є питання про склад вивозу з черняхівських земель. Воно теж є предметом дискусії в літературі. Очевидно, найбільш важливою статтею вивозу було збіжжя, оскільки римляни відчували велику потребу в хлібі, а черняхівські племена, як землеробські, мали його своїм головним багатством. Про те, що римляни, здійснюючи свою експансію на північний схід, в напрямку черняхівських земель, вивозили звідти зерно, свідчить напис-епітафія полководця епохи Нерона Плавтія Сільвана Еліана, де як одна з найбільших заслуг останнього згадується те, що він був «першим намісником Мезії, який знизив ціну печеного хліба в Римі шляхом вивозу туди великої кількості хліба у збіжжі» [СІЛ, XIV, 3608]. Якщо він був першим, то, треба думати, були і наступники. Іншими словами, римляни хліб з придунайських і причорноморських країн вивозили, в тому числі — і товарний. І якщо черняхівські племена могли запропонувати їм значні маси збіжжя, то було б просто нелогічно заперечувати реальність хлібної торгівлі⁶.

⁵ В. В. Кропоткін [162, с. 11] пише, що він вже зараз може нарахувати на території УРСР та Молдавської РСР до 500 знахідок римських речей. На жаль, він не вказує, що переважна більшість цих речей походить з безпосередньої периферії античних міст. Вірний своєму хибному методу недиференційованого підходу до розгляду матеріалу, Кропоткін розглядає разом знахідки на території поширення черняхівської культури, в області степової сарматської культури і навіть самих античних міст! Ясно, що при такому підході кількість знахідок буде нараховуватися сотнями. Справа тільки в тому, що в цих сотнях буде потоплена суть проблеми.

⁶ На доказ наявності у черняхівських племен торгівлі хлібом Б. О. Рибakov наводить факт однакової величини основних древньоруських і римських мір сипких тіл:

Аргумент, який іноді висувається проти цієї думки, має чисто умовлядний характер: по суті єдиним доводом проти торгівлі хлібом черняхівцями є те, що римські джерела не донесли до нас повідомлень про неї [167, с. 144]. Але ж письмові джерела взагалі не містять ніяких повідомлень про торгівлю римлян з Причорномор'ям; отже, на цій же підставі можна заперечувати і всі інші статті вивозу.

Торгівля між черняхівськими племенами і римлянами була реальністю, і черняхівські племена повинні були щось давати римлянам за ті монети і речі, які ми зараз знаходимо на території їх проживання. Що ж саме, коли виключити хліб? Адже не можемо серйозно думати, що головною статтею вивозу були продукти лісових промислів [162, с. 34]. Правда, значне місце могла займати торгівля рабами, як це у відношенні германців відзначає Ф. Енгельс⁷. Але ніяких даних щодо цього теж в джерелах не знаходимо. Отже, коли бути послідовним, то й цю статтю можна взяти під сумнів.

Нам здається, що при неможливості розв'язати це питання на підставі достовірних джерел залишається керуватися просто логікою історичного дослідження і тими побічними даними, які дозволяють принаймні намітити правдоподібну гіпотезу. І, правду кажучи, іншої можливої гіпотези крім торгівлі хлібом і, може, рабами не бачимо. Що ж до продуктів тваринництва і промислів, то коли вони й були об'єктом обміну, то в усякому разі навряд чи могли відігравати суттєву роль.

Етапи розвитку торгівлі Розвиток торгівлі черняхівських племен з римлянами пройшов кілька етапів, з'ясувати які допомагає хронологія монет і речей (останніх, правда, в мінімальній мірі, бо переважна більшість їх датується дуже і дуже приблизно).

Можна твердити з більшою або меншою підставою, що початок активних торговельних відносин припадає на кінець I і самий початок II ст., саме в цей час відбувається проникнення римлян на лівий берег Дунаю і встановлення їх панування в Дакії. Включення останньої до складу імперії означало безпосереднє наближення кордонів імперії до території черняхівських племен, що, звичайно, не могло не сприяти встановленню контактів, в тому числі й економічних. Як відомо, римляни, здійснюючи військову експансію, разом з тим чимало робили і для розвитку економіки підкорюваних країн. Слідом за солдатом ішов ку-

---

четверика і квадрантала (26, 26 л); півосмини і медимна (52, 52 л) [270, с. 75; 271; с. 43]. Цей збіг міг з'явитися лише внаслідок реальної торгівлі древніх слов'ян з римлянами і саме сипкими продуктами (тобто зерном). Точку зору Б. О. Рибаківа підтримало багато дослідників: [362, с. 170; 115, с. 11; 128, с. 10—11; 208, с. 75—76; 148, с. 83 та ін.].

⁷ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 19, стор. 472.

пець. Так було і в Дакії: там виникали нові міста і торговельні факторії, прокладалися шляхи і т. д.

То ж не дивно, що саме II ст. було тим часом, коли помічається масовий приплив римських монет на черняхівські землі. Зрештою, до I—II ст. н. е. відноситься і переважна більшість сигіляти, виробів з металу, прикрас, які трапляються на цих землях. Отже, це був період особливо активної торгівлі, який закінчився на рубежі II і III ст.

Згортання торговельних відносин, в свою чергу, відображено у хронології римських монет, знаходжуваних на території черняхівської культури, оскільки саме на початку III ст. припиняється їх масовий приплив на цю територію. Причини припинення припливу монет вбачалися в знеціненні римського денарія у зв'язку з початком кризи III ст. [671]. Однак не лише в цьому полягає справа.

Ф. Енгельс з повною підставою підкреслює важливість політичної обстановки для розвитку торговельних відносин римлян з «варварами»⁸. Саме на рубежі II і III ст. починається бурхливий наступ східноєвропейських племен проти імперії, відомий в джерелах під назвою «готських» або «скіфських» війн [263]. Цей наступ, що кінець кінцем спричинився до падіння римського панування в Дакії, докорінним чином змінив ситуацію в Східній Європі і, зокрема, негативно вплинув на розвиток торгівлі, а тим самим на процес надходження римських монет на територію лісостепової смуги.

Звідси випливає, що торговельні шляхи зв'язували племена черняхівської культури не стільки з Північним Причорномор'ям, скільки з придунайськими провінціями і насамперед з Дакією. На рубежі II і III ст. значення причорноморських міст як ремісничо-торговельних центрів взагалі підупадає. Це підтверджується майже повною відсутністю на всій території черняхівської культури монет, карбованих в причорноморських містах. Так, монети Херсонеса і Ольвії взагалі не знайдені жодного разу, монети Тіраса трапилися лише два рази (обидві знахідки — в степовій смузі), босфорські монети — дев'ять разів, причому їх хронологія відмінна від хронології римських монет (з їх числа п'ять монет відносяться до рубежу нової ери, а чотири — до III — IV ст. н. е.).

Напрямок торгівлі Однак в дійсності черняхівсько-римська торгівля становила надто складне явище, яке важко звести до однієї загальної схеми. Як ми вже бачили на підставі географічного розміщення окремих категорій знахідок (амфор і сигіляти), існувало кілька напрямків цієї торгівлі, кожний з яких

⁸ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 19, стор. 475—476.

зумовлений конкретними історичними обставинами і укладався в конкретні хронологічні рамки. Проблема торговельних шляхів зовсім не розроблена⁹, тому зараз можемо подати лише деякі попередні зауваження.

1. Торговельні зв'язки з Північним Причорномор'ям, зокрема з Кримом, які охоплювали переважно східну частину черняхівських земель. Ці зв'язки являли собою дуже давню традицію, що своїм корінням сягає в скіфську епоху і навіть ще глибше, і існували до епохи так званого великого переселення народів, незважаючи на зміни політичної обстановки. Основним предметом вивозу з цього району були вино і олія, слідами чого є уламки амфор, які трапляються головним чином в межах України і Молдавії і хронологічно охоплюють час від II—III до V—VI ст. Можливо, цим же шляхом потрапляла до лісостепової смуги частина скляного посуду і ряд інших предметів (зокрема, ромашківська сигілята, яка датується IV—V ст. н. е. і, очевидно, має кримське походження).

2. Торговельні зв'язки з середньодунайськими і західними провінціями (Паннонія, Норик, Галія та ін.). Цими зв'язками охоплена переважно західна частина черняхівської території. Виникнення їх припадає десь на початок нової ери, і розвивалися вони переважно на протязі перших двох століть, хоча, очевидно, існували і пізніше. Цим шляхом надходила переважна більшість посуду типу сигіляти, частина скляного посуду (зокрема, вазочки, виконані технікою мілліафіора), більшість культових фігурок і т. д.

3. Торговельні зв'язки з Дакією, які виникли на рубежі I і II ст. і існували протягом одного століття, мали дуже інтенсивний, можна сказати, бурхливий характер і охоплювали всю територію черняхівської культури більш-менш рівномірно. Основним (а по суті єдиним) видом імпорту тут були монети. Можливо, що ця торгівля була зв'язана з державними закупками хліба та інших продуктів для військ, розквартированих на території щойно завойованої провінції, а особливо на її кордонах. Але пасивний характер мала торгівля римлян з усіма країнами, що спеціально відзначено сучасниками¹⁰.

---

⁹ Багато дослідників (зокрема, польські і німецькі) воліють краще ставити питання про конкретні торговельні шляхи, які вони зв'язують з конкретними річками,—напрямок, з нашої точки зору, безперспективний. В древності всі ріки служили комунікаціями і виділити з них магістральні на підставі конкретних знахідок імпортованих речей неможливо. Замість цього правильним було б визначення головних напрямків торгівлі на підставі синтетичного дослідження всього наявного матеріалу.

¹⁰ Пліній Старший писав, що тільки на схід римляни щорічно вивозили більш як 100 млн. сестерцій [NH. XII, 18, 84].

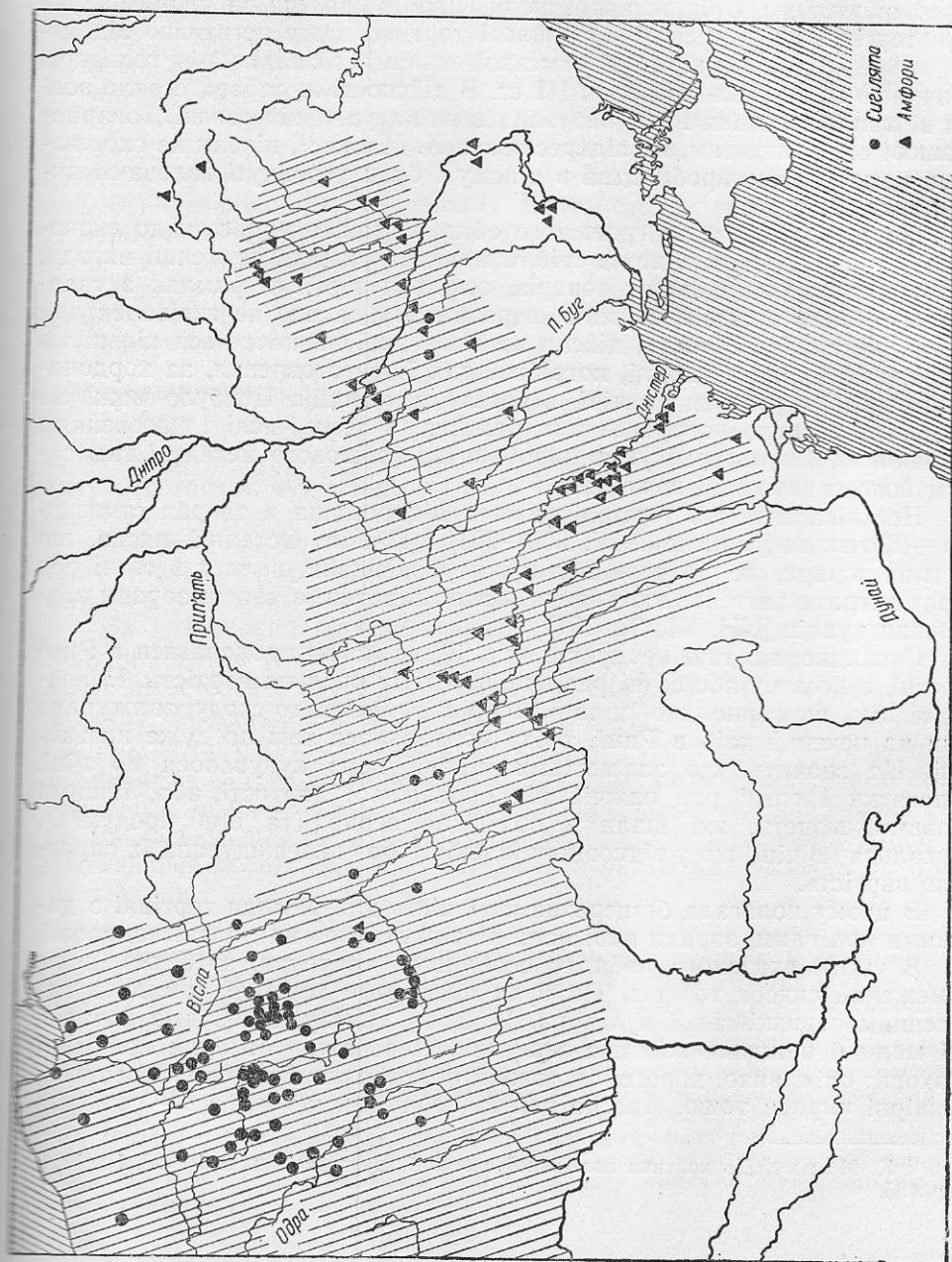

Рис. 72. Карта знахідок римської кераміки (заштриховано області масового поширення римських монет).

Характер торгівлі

В буржуазній науці існує думка, що пасивний баланс римської зовнішньої торгівлі дуже негативно відбився на стані римської економіки і навіть був головною причиною господарської кризи III ст. В дійсності ж справа стояла зовсім не так. Економіка Риму базувалася на натуральній основі. Товарно-грошові відносини там, як підкреслював К. Маркс¹¹, ніколи не охоплювали весь процес виробництва в цілому і були розвинуті головним чином в армії.

Тому дезорганізація грошового обігу не могла привести до економічної кризи. Навпаки, вивіз срібла мав для римлян не менші вигоди, ніж вивіз будь-яких інших товарів, оскільки торгівля римлян з «варварами», само собою зрозуміло, передбачала далеко не еквівалентний обмін [98, с. 194]. Монета, дійсна вартість якої визначається кількістю суспільно необхідної праці, потрібної для її виготовлення, за кордонами імперії котувалася по ціні, в багато раз вищій. Це було можливе завдяки незнанню контрагентами римлян (в тому числі і населенням черняхівської культури) умов виробництва грошового металу і тим самим його справжньої вартості.

Нееквівалентність торгівлі римлян підкреслена в творах сучасників — Ювенала [Saturnae, XIV, 200—203] і Плінія. Останній писав, що ціни на товари, які привозилися в імперію, підвищувалися в сотні раз через витрати на транспортування, митні податки, а також заради збагачення купців [NH, VI, 23, 101].

Очевидно, що такі продукти, як хліб, не могли продаватися в Римі по ціні, в десятки або сотні раз вищій, ніж їх реальна вартість. Навпаки, відомо, що зерно, яке йшло в імперію з північного сходу, знижувало ціни на печений хліб в Римі, тобто продавалося там по дуже низькій ціні. Це значить, що за межами імперії воно купувалося по ціні, в десятки і сотні раз нижчій від справжньої вартості, або, іншими словами, монети, які йшли в обмін на зерно (та інші продукти), збувалися по ціні, що у відповідну кількість раз перевищувала їх справжню вартість.

В цьому полягала безперечна вигідність для римлян торгівлі з далекими країнами, заради якої вони відважувалися на далекі подорожі.

В світлі сказаного набирає особливого значення, зрештою, дуже обмежений список товарів, які були предметом торгівлі римлян з населенням черняхівської культури. В цьому списку не бачимо товарів, які мали б важливе життєве значення. Переважно це були предмети розкоші: олія, вино, дорогий художній посуд, скляні вироби, торевтика, ювелірні вироби тощо. Але не важко побачити, що все це — речі, які

¹¹ К. Маркс, До критики політичної економії, Держполітвидав УРСР, К., 1954, стор. 195.

племена черняхівської культури самі не виробляли, і в цьому розгадка проблеми: контрагенти римлян відмовлялися брати у них ті товари, з умовами виробництва яких вони були знайомі, по ціні, що набагато перевищувала їх вартість.

Характерний приклад. Антична кераміка бідно представлена в матеріалах черняхівської культури. Її місце зайняв гончарний посуд місцевого виробництва, що за якістю не набагато поступався довізному, але був незрівнянно дешевшим. Натомість в області центральної Польщі, де місцевий гончарний посуд займає дуже скромне місце, знахідки римської сигіляти трапляються значно частіше¹².

Отже, розвиток місцевого ремесла скорочував можливості грабіжницької торгівлі римських купців, яких дехто прагне виставити трохи не благодійниками і культуртрегерами для «варварських» народів.

Міжплеменний обмін Ми докладно розглянули один розділ зовнішньої торгівлі черняхівських племен — торгівлю з античним світом. Цей розділ, безперечно, мав найбільше значення для розвитку суспільства, яке залишило пам'ятки черняхівського типу. До того ж тут маємо багатий і яскравий матеріал, що виступає свідченням наявності і розвитку цієї торгівлі.

Але не може бути сумніву, що черняхівські племена підтримували торговельні зв'язки і з іншими сусідами — на сході, на півночі і на заході, тобто з іншими групами «варварських» племен Європи.

На превеликий жаль, безпосередніх матеріальних слідів цієї торгівлі практично немає. Порівняно легше простежуються зв'язки населення лісостепової смуги з племенами більш північних, лісових районів Верхньої Наддніпрянини, а також басейнів Оки та верхньої Волги. На цих землях трапляються речі, що мають безперечно південне походження, — фібули, прикраси тощо, так само як на півдні — речі більш північного походження. Ці знахідки є свідченням того, що зв'язки східнослов'янських племен в межах всієї території їх розселення в цей час розвивалися досить активно. Саме в результаті цих зв'язків на північ потрапляли і римські монети.

---

¹² Користуючись нагодою ліквідувати прикре непорозуміння. В книзі «Римська монета на території України» ми відзначали менший ступінь розвитку ремесла, характерний для пшеворської культури (зокрема, відсутність там розвиненого гончарства), пояснюючи цим порівняно більшу кількість римського імпорту, знаходжуваного в пам'ятках названої культури (стор. 105). Проти цього виступив Є. Веловецький (в рецензії, опублікованій в IX томі «Археології»), посилаючись на матеріали Іголомі та інших подібних пам'яток з високорозвиненим гончарним ремеслом. Але, говорячи про пшеворську культуру, автор мав на увазі не пам'ятки південної Польщі, які зв'язуються з ареалом черняхівського типу, а ті пам'ятки центральної і північної Польщі, які протягом всієї першої половини I тисячоліття н. е. зберігали пшеворський характер. В той час, коли там поширювалася римська сигілята, місцевого ремісничого виробництва кераміки там не існувало.

Як відзначалося вище, границя поширення римських монет в межах східної половини черняхівських земель простежується більш чітко, ніж західної. В основному вона збігається з межею лісостепової смуги. Однак це не означає, що на північ від цього рубежу римські монети не трапляються зовсім. Навпаки, на території лісової смуги відомі окремі знахідки римських монет, в тому числі і кілька кладів. Археологічні пам'ятки цієї території в першій половині I тисячоліття н. е. відбивають подекуди більш архаїчний суспільний уклад, зокрема, тут, очевидно, ще не існували умови для виникнення грошової торгівлі, тому римські монети трапляються порівняно рідко.

Натомість на території середньої і північної Польщі знахідки римських монет, як вже знаємо, трапляються дуже часто, що зумовлено не стільки розвитком міжплеменної торгівлі, скільки безпосередніми зв'язками з імперією вздовж Бурштинового шляху.

Але найбільш важливим є питання про розвиток внутрішньої торгівлі у черняхівських племен, який на початку нової ери приводить до виникнення грошового обігу.

ВИНИКНЕННЯ
ГРОШОВОГО ОБІГУ

Ф. Енгельс підкреслював, що разом з другим великим суспільним поділом праці і виникненням товарного виробництва з'являються гроші¹. Початок — нехай і в дуже обмеженому масштабі — товарного виробництва неминуче передбачає наявність засобу обміну, тобто грошей. Інакше продукт, перетворюваний на товар, при умові безперервного зростання кількості і різноманітності товарів, не завжди знаходив би собі споживача². Історія переконливо підтверджує хронологічний збіг початку виділення ремесла в самостійну галузь господарства, з одного боку, і виникнення більш-менш регулярного внутрішнього обміну, що супроводжується поширенням металевих грошей, — з другого. Так було в античному суспільстві, у кельтів, так було у германців і слов'ян і т. д. [79, с. 112].

Говорячи про економічний розвиток черняхівських племен, констатуємо справедливості цієї тези і для них: поширення римських монет у цих племен відбиває процес зародження і розвитку грошового господарства, яке саме в цей час складається як наслідок суспільного поділу праці.

¹ «... благородні метали починають ставати переважаючим і загальним товаром — грошми, але метал ще не карбують, а обмінюють просто на вагу» (Ф. Енгельс, Походження сім'ї ..., стор. 150).

² Суть процесу прекрасно схарактеризована К. Марксом: «У безпосередньому обміні продуктів кожний товар є безпосередньо засобом обміну для свого власника і еквівалентом для свого невластника, — однак лише остільки, оскільки товар цей становить для останнього споживчу вартість. Отже, обмінюваний предмет ще не дістає ніякої форми вартості, не залежної від його власної споживчої вартості, або від індивідуальних потреб тих осіб, які обмінюються між собою. Але необхідність такої форми розвивається в міру того, як зростає число і різноманітність товарів, що вступають у процес обміну. Завдання виникає одночасно із засобами його розв'язання. Обороти товарів, в якому товаровласники обмінюють свої власні вироби на різні інші вироби і прирівнюють їх один до одного, ніколи не відбувається без того, щоб при цьому різні товари різних товаровласників у межах їх оборотів не обмінювались на один і той самий третій товар і не прирівнювались до нього як вартості. Такий третій товар, стаючи еквівалентом для інших різних товарів, безпосередньо прибирає загальну, або суспільну, форму еквіваленту, хоч і у вузьких межах». (К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 23, стор. 95—96).

Роль римських монет у черняхівських племен Питання про роль римських монет в суспільстві, яке залишило пам'ятки черняхівської культури, було об'єктом активного обговорення в науці. Само собою зрозуміло, що непотрібні речі носії черняхівської культури не стали б брати у римлян і заносити на свої землі. Коли знаходимо на їх землях таку велику кількість монет, то доводиться визнати, що вони відігравали досить серйозну роль.

Дехто з дослідників вважав, що ці монети придбавалися переважно як метал, як сировина для ювелірного виробництва. Зокрема, такі погляди висловлювали деякі польські археологи [617, с. 212; 614, с. 318; 616, с. 191]. У вітчизняній літературі Д. Я. Самоквасов писав, що слов'яни, кидаючи свою придунайську прабатьківщину, змушені були продати своє нерухоме майно за гроші. Опинившись на нових землях і не маючи іншого застосування для монет, частково утилізували їх як метал, а частково закопали в землю [286; 285; 167].

Гіпотеза щодо використання римських монет як сировини для ювелірного виробництва заслуговує на увагу в тому розумінні, що може пояснити спосіб забезпечення цієї галузі виробництва одним з основних видів сировини (про це вже була мова вище). Адже покладів срібла на території черняхівської культури не існує, і населення цих земель завжди було змушене одержувати його з сторони. Тому немає нічого дивного в тому, що частина монет, одержана від римлян, справді була перелита на прикраси (очевидно, для цього використовувалися зношені, потерті і тим самим знецінені екземпляри). Але абсолютно неправильно думати, що це було основною причиною поширення римських монет на позаримських землях і що саме такою була тут основна роль цих монет.

Зрештою, і самі прихильники цього погляду не заперечують зовсім ролі римських монет як засобу обігу в процесі обміну.

Одним з аргументів на користь своєї думки про використання римських монет як сировини Ю. Костшевський вважає те, що від часу появи римських монет на території Східної Європи тут нібито з'являється велика кількість срібних виробів. Вище вже говорилося, що це невірно: саме срібні вироби в комплексах черняхівського типу трапляються дуже рідко; переважна більшість ювелірних виробів цього часу виготовлена з бронзи; частіше можна зустріти навіть залізну фібулу або пряжку, ніж срібну.

До того ж знайдені вироби з срібла мають, як правило, значно нижчу пробу, ніж римські денарії кінця I—II ст. н. е. Отже, срібло як сировина цінилося високо і в процесі виробництва змішувалося з іншими металами. В той же час величезна кількість монет залишилася неутілізованою. Це значить, що місцеві майстри уникали переплавля-

ти монети, волюючи краще компенсувати недостачу сировини зниженням проби.

Серед десятків і тисяч монет, знайдених на території черняхівської культури, зовсім не трапляються монети з слідами переробки: розрубані, обламані, оплавлені екземпляри тощо. На території України, наприклад, з 30 тис. монет відомі лише дві поламані, знайдені на Лівобережжі Дніпра — в Анисові біля Чернігова (отже, за межами території черняхівської культури) [406, с. 247; 79, с. 202] і в с. Лихачівка (Полтавська обл.) [117, с. 390]. Так само в пам'ятках перших століть нової ери на черняхівських землях (в тому числі і в кладах) ніколи не трапляються злитки срібла, які повинні були б цінитися не менше самих монет. Тим часом, є відомості про знахідки золотих злитків (Машів на Волині, Брестів на Закарпатті [1, с. 160; 232, с. 30; 498, с. 24; 575, с. 33]).

Втім головним аргументом проти розглядуваної гіпотези є велике поширення римських монет на всій території Східної Європи. Вона свідчить, що ці монети придбавалися не лише ювелірами, яким срібло потрібне було як сировина, а значно ширшими верствами населення. Зрештою, знахідки монет трапляються на поселеннях і в комплексах, де немає ніяких слідів ювелірного виробництва. Отже, не може бути сумніву, що в переважній більшості випадків вони були не бовванками металу, а виконували якісь інші функції.

Так само не можна думати, що римські монети цінувалися населенням черняхівської культури як прикраси, самі по собі. Правда, знахідки окремих монет, оброблених як підвіски, геми для перстнів або ще якимсь способом, загалом відомі на черняхівських землях, однак у такій мізерній кількості, що не може бути й мови, ніби то була їх головна функція. На території України можна нарахувати ледве 40 демонетизованих монет, які знайдені в шістнадцяти випадках. Так само рідко виступають вони і на території Польщі та інших країн.

В похованнях або у речових кладах разом з іншими типами прикрас римські монети трапляються дуже рідко. Ця обставина теж не дозволяє розглядати їх як оздобу. Цікаво, що єдиний клад, в якому представлено демонетизовані монети у більш-менш значній кількості (13 екземплярів з 25) — Брестівський — не був чисто грошовим: крім монет до його складу входили золоті злитки і ланцюжки. В похованнях монети трапляються дуже нечасто: на Україні, наприклад, відомо лише 19 таких випадків [79, с. 21], на території Молдавії — один [79, с. 21], на території Польщі — 11 [810, с. 216]. При цьому їх положення відносно кістяка (в тих випадках, коли це зафіксовано дослідниками) аж ніяк не вказує на використання їх як прикрас, а то й прямо його заперечує.

Не можна не врахувати і майже повну відсутність на території черняхівських племен справжніх прикрас римського походження. Важко уявити собі, щоб саме монети були таким популярним видом прикрас, що жодний інший тип не знаходив собі попиту у «варварському» обиході. Чи не ясно, що коли б носії черняхівської культури справді прагнули одержати від римлян таку величезну кількість прикрас, то наслідком цього був би потік на черняхівські землі не монет, а ювелірних виробів — підвісок, сережок, перстнів, браслетів тощо.

Звичайно, якась частина римських монет (кількісно незначна) могла бути і реально була утилізована як прикраси, але це могло мати місце лише при умові, що монети тут знаходилися в якомусь іншому значенні, виконуючи зовсім інші функції. Цікаво відзначити, що більшість демонетизованих монет, які піддаються хронологічному визначенню, виявилися пізніми і датуються III—IV ст. або ж знайдені в комплексах (кладах), датованих цим часом. На території України і Молдавії, наприклад, понад 20 монет III—IV ст. проти 5 монет I—II ст. Отже, використання римських монет як прикрас не було у носіїв черняхівської культури не тільки основним, але й початковим їх призначенням. Утилізація їх в такій ролі з'явилася як наслідок виникнення грошового обігу і появи великої кількості монет, що потрапили до рук найширших кіл населення.

Гроші

Як відомо, Ф. Енгельс вказував, що римські монети, одержувані «варварським» населенням Європи у римлян в процесі торгівлі, служили тут за їх прямим призначенням, саме як гроші у повному розумінні цього слова³. В радянській літературі, крім автора цих рядків, такої точки зору дотримуються П. М. Третьяков, П. П. Єфіменко, О. В. Фенін, М. І. Артамонов, В. Л. Янін, І. Г. Спаський та ін. [65; 72; 79; 392; 271; 362; 143; 14; 411; 412; 331]. В польській літературі — М. Гумовський, В. Антоневич, Л. Козловський, К. Тименецький, Є. Веловецький, М. Гайсіг, А. Гейштор та ін. [528; 529; 418; 625; 795; 811; 810; 539; 788], в чеській — Й. Піч, Е. Похітонов [718, 722] і т. д. Ця точка зору набуває все більшого визнання.

Ті ж дослідники, що заперечують цю тезу (М. О. Тиханова [348, с. 19], В. В. Кропоткін [161; 165; 160]), так і не спромоглися навести хоч би якісь аргументи на користь своєї концепції і проти позиції своїх противників. Єдине їх твердження на свій захист, що визнання грошового характеру торгівлі у черняхівських племен було б «модернізацією»

³ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 19, стор. 468—481.

В останніх своїх роботах В. В. Кропоткін вже не наважується взагалі заперечувати факт виконання римським денарієм функції грошей у суспільстві черняхівської культури, і, не бажаючи визнати себе неправим по суті, закидає своїм противникам «перебільшення» значення товарного виробництва в перші віки нової ери [166, с. 303].

історичного розвитку, — тим більше дивне, що воно знаходиться у рішучому протиріччі з марксистською концепцією історичного процесу. Вище наводилися висловлювання Ф. Енгельса щодо закономірності (і необхідності) виникнення товарного виробництва, внутрішньої торгівлі і грошового обігу в період вищого ступеня варварства, тобто саме на тому етапі історичного розвитку, який закінчували черняхівські племена. Отже, з марксистської точки зору не визнання грошового обігу у цих племен означає «модернізацію» історичного розвитку, а заперечення його є безумовною архаїзацією.

Реальна історія підтверджує правоту Ф. Енгельса і неправоту М. О. Тиханової і В. В. Кропоткіна. Всі народи, що пережили період вищого ступеня варварства, — греки, римляни, кельти, германці, народи Азії та Африки, відомі етнографічно, і т. д. — знали грошовий обіг. І абсолютно неясно, чому племена черняхівської культури повинні становити виняток. Зрештою, Тацит ще в II ст. підкреслював, що племена тієї частини Германії, що прилягала до рубежів імперії (в їх числі була, мабуть, і західна частина майбутніх черняхівських племен), знали грошовий обіг⁴. Як не дивно, це повідомлення Тацита, незважаючи на його зрозумілість, викликає різні тлумачення у дослідників, його навіть намагаються використати... як аргумент проти визнання внутрішньої грошової торгівлі у північних сусідів Риму [165, с. 155]. Посилаються при цьому на те, що, за Тацитом, жителі віддалених від кордонів імперії районів користуються більше обмінною торгівлею, не замислюючись над питанням, які саме племена наш автор мав на увазі.

Ареал поширення римських монет на території Східної Європи може показати нам географічне розмежування обох названих Тацитом груп племен.

Тацит жив в кінці I — на початку II ст. «Германія» була ним закінчена в 98 р. н. е., тобто в той час, коли приплив римських монет на черняхівські землі тільки починався. Відомості, які знайшли відображення в цьому творі, мабуть, стосуються ще ранішого часу; отже, і повідомлення, яке тут наведено, відбиває етап, що передує утворенню черняхівської культури.

Тацит відбив лише самий початок процесу знайомства населення Германії з римською монетою, і відобразив його дуже точно. Результатом цього процесу було засвоєння грошової системи, і іншого значення, крім ролі грошей, римські монети тут не мали і мати не могли.

⁴ «...найближчі (до Рейну, Дунаю.— М. Б.) племена цінують золото і срібло для використання в торгівлі; вони цінують деякі типи наших монет і віддають перевагу їм; ті ж, які живуть всередині країни, користуються більш простою і давньою формою торгівлі, а саме обмінною. З монет вони найбільше схвалюють старовинні і давно відомі — сераті і бігаті, взагалі ж вони прагнуть більше срібла, ніж золота, не через любов до нього, а тому, що при торгівлі звичайними і дешевими речами зручніше мати запас срібних монет» (TG, V).

Нарешті маємо повідомлення (правда, дещо пізніше) про наявність грошового обігу у слов'ян — антів і склавів. Прокопій Кесарійський (VI ст.) пише про плату антом грошей за купленого ним раба (BG, III, 14, 1—20), а в іншому місці — про винагороду монетами, яку слов'яни давали гепідам за переправу їхнього війська через ріку (BG, IV, 25, 5—6). Коментуючи останнє повідомлення, Б. Т. Горянов писав, що воно свідчить про значний розвиток товарно-грошових відносин у давніх слов'ян [107, с. 316].

Отже, скептицизм відносно використання черняхівськими племенами римських монет для потреб торгівлі є безпідставним. Ці монети, безперечно, були тут знаряддям торгівлі, і про це свідчить ряд даних: широке розповсюдження римських монет серед населення черняхівської культури, їх величезна кількість, цілість і непошкодженість переважної більшості екземплярів, потертість багатьох з них, що могла з'явитися лише внаслідок дуже тривалого обертання, чисто грошовий склад скарбів і т. д. Про це ж незаперечно свідчить і положення монет у похованнях: в обох випадках, коли воно було точно зафіксоване в процесі дослідження — в 160-му похованні Черняхівського могильника і в 71-му похованні Маслівського поля — монети виявилися загорнутими в ганчірку і підкладеними під бік небіжчику. Це положення — свого роду гаманець — свідчить, що з монетами поступали саме як з грошовими знаками.

Отже, немає сумніву, що римські монети служили у населення черняхівської культури грішми в прямому розумінні цього слова і використовувалися насамперед для потреб торгівлі і для нагромадження багатства. Звідси зовсім не випливає, що в окремих випадках могли бути і специфічні відхилення, які стосуються як способу одержання монет, так і способу їх використання. Твердячи, що монети були знаряддям торгівлі і потрапляли на територію черняхівської культури внаслідок насамперед торговельних відносин населення цієї території з римськими провінціями, не можна заперечувати і того, що частина монет могла потрапляти сюди як військова здобич, контрибуції, плата за участь у військових походах на боці римлян і т. д. Справа полягає в ступені характерності цих явищ.

Значення політичного фактора

Цей ступінь піддається більш-менш точному визначенню. Оцінюючи реальне значення різних способів одержання монет, слід враховувати ту обставину, що торговельні відносини з Дакією, внаслідок яких римські монети широким потоком лилися на черняхівські землі, існували лише протягом II ст., а на початку III ст. різко скоротилися. Про причини цього факту говорилося в попередньому розділі: вони в першу чергу полягали в загостренні політичної обстановки, початку широкого руху «варварських» племен проти імперії.

Отож, в цей час воєнно-політичний фактор повинен був діяти особливо активно. Саме тепер створювалися умови для захоплення цінностей (зокрема і монет) у римлян і перенесення їх на «варварські» землі. Однак насправді в цей час приплив римських монет на територію черняхівської культури різко скорочується. Співвідношення монет II ст., з одного боку, і III—IV, з другого, і може, на наш погляд, показати співвідношення торгівлі і воєнно-політичних факторів в процесі надходження монет. Немає підстав допустити, що в II ст. носії черняхівської культури захоплювали більше військової здобичі або одержували більше військової платні, ніж у III—IV ст.

Для території України відношення монет II ст. до монет III—IV ст. буде виражене приблизно цифрою 1/900, тобто дорівнюватиме близько 1‰; для території Польщі 1/25, тобто дорівнюватиме близько 4%. Різниця досить відчутна і, мабуть, пояснюється менш сприятливим географічним розташуванням Польщі для торгівлі збіжжям — основним продуктом, який черняхівські племена збували римлянам.

Справді, великі річки, що течуть на південь, у Чорне море, такі, як Дніпро з його притоками, Південний Буг, а особливо Дністер, надзвичайно полегшували транспортування габаритних товарів (і насамперед зерна) у античні центри. Тим часом територія Польщі відгороджена від римських провінцій гірськими системами, а її ріки течуть на північ, в сторону Балтійського моря. На цю обставину звертали увагу польські археологи, які, визнаючи правдоподібність широкого розмаху хлібної торгівлі у населення України, висловлювали сумніви щодо можливостей для неї у населення південної Польщі [641, с. 251; 810, с. 214]. В цьому є певна рація, хоча взагалі заперечувати хлібну торгівлю тут було б неправильно⁵, а що вона мала тут значно менші масштаби, то це й могло обумовити порівняно меншу кількість монет II ст., що потрапила на територію, про яку йдеться.

Таким чином, визнаючи можливість і реальність потрапляння певної кількості римських монет на територію черняхівської культури внаслідок воєнно-політичних взаємин населення цієї території з римськими провінціями, не можна значення цього фактора переоцінювати. Він не може йти в жодне порівняння з економічним фактором.

Функції римських монет Визнавши, що римські монети в середовищі черняхівських племен відігравали передусім роль грошей, мусимо підкреслити, що це стосується всіх тих функцій, які притаманні грошам як економічному явищу, а саме: а) функції засобу обігу, б) функції міри вартості, в) функції платіжного засобу, г) функції скарбів, д) функції світових грошей.

⁵ Пор. цікаву здогадку К. Маєвського про те, що тут транспортним засобом могли бути раби, яких римляни купували у північних «варварів».

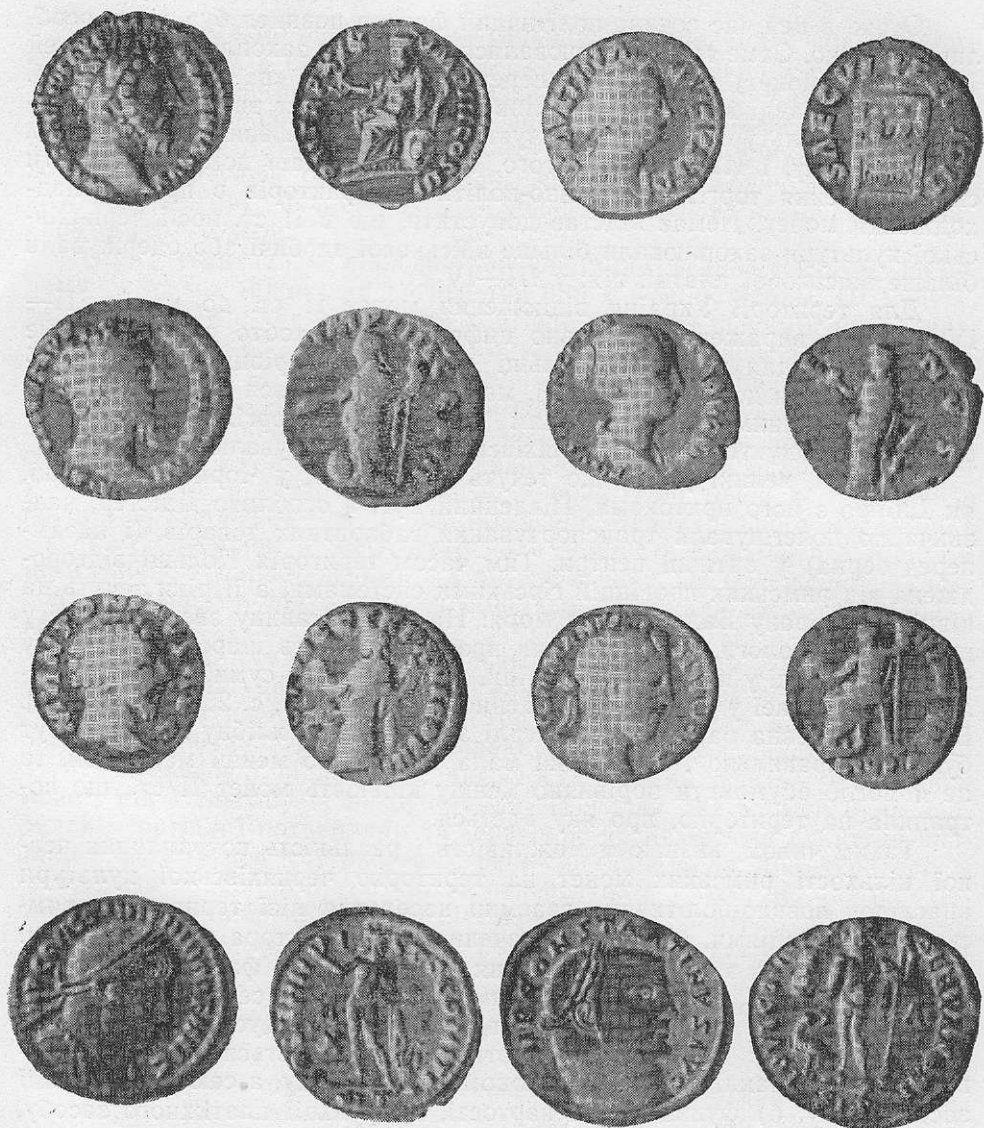

Рис. 73. Римські монети II—IV ст., знайдені на Україні.

Це підкреслення необхідне, аби уникнути прикрих непорозумінь, які іноді знаходимо в літературі. Маємо на увазі міркування про те, що римські монети відігравали у черняхівських племен роль не стільки засобу обігу, скільки засобу нагромадження скарбів [165, с. 155]. Ця точка зору є хибною з погляду теоретичного в тому, що друга функція без першої взагалі неможлива; отже, неправильним є передусім протиставлення їх одна одній. Вони не тільки не виключають одна одну, але навпаки, не можуть розвиватися ізольовано. Тому, якщо римські монети служили головним засобом нагромадження скарбів, то це є одночасно і свідченням їх відповідної ролі в функції засобу обігу. К. Маркс підкреслював, що функція монети служити засобом обміну є головною і визначальною для грошей, вона обумовлює всі інші⁶.

Римські монети у населення черняхівської культури в цьому відношенні не були винятком. І той факт, що багатства тут набирали саме монетної форми, є переконливим свідченням, що ці монети відігравали тут велику роль і в функції засобу обігу.

Зовсім інша справа, що панування натурального господарства значно обмежувало обсяг і питому вагу товарного виробництва, а тим самим і масштаби торгівлі. У зв'язку з цим в кожний даний момент великі маси монетного металу нерухомо лежали у скарбах. Однак потрапляння монети у скарб аж ніяк не означало остаточну втрату нею ролі засобу обігу. В кожний момент, при першій потребі вона могла повернутися до сфери обертання (практично так і траплялося).

Функція засобу обігу була головною і в нашому випадку; вона визначала саме виникнення грошей і грошового обігу. Всі інші функції прийшли як наслідок, як відповідь на цілком назрілу у зв'язку з розвитком суспільного поділу праці потребу у загальному еквіваленті, без якого нормальний обмін продуктів праці не міг здійснюватися.

Функція міри вартості, на жаль, безпосередньо не відбилася в пам'ятках матеріальної культури, але оскільки саме римська монета прийняла на себе функцію загального еквівалента, не може бути сумніву, що вона виступала і універсальним мірилом вартості, яке прикладалося до кожного конкретного товару. Необхідність цієї функції грошей обумовлюється тим, що при появі на ринку різних товарів, виробництво яких відбувається в різних умовах, і які, отже, мають різну вартість, виникає потреба в спільній одиниці виміру, за допомогою якої можна було б порівнювати ці товари один з одним. Цією одиницею в нашому випадку і став римський срібний денарій — та монетна одиниця, яка найбільше була поширена на території черняхівської культури. Про масштаб цін можна лише догадуватися, бо він значно відрізнявся

⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 23, стор. 92—100.

від масштабу цін, прийнятого в самому Римі, який визначався реальною вартістю срібла.

Ось приклади цін в імперії: в II—III ст. міра пшениці коштувала 5 сестерціїв, фунт м'яса — 8 денаріїв, пара взуття — 72 денарії, кусок полотна — до 10 000 денаріїв, фунт полотняного прядива (найдешевшого) — 72 денарія і т. д. [640, с. 10; 292, с. 659—662].

«Варварам» римляни збували денарії по ціні, набагато вищій від справжньої їх вартості; отож, і масштаб цін був зовсім іншим. Звичайно вартість монети визначається вартістю того шматка металу, з якого складається її фізичне тіло (тобто суспільно необхідним часом, потрібним для її виготовлення). Але черняхівські племена самі срібло не добували і про його справжню вартість не мали й найменшого уявлення. Та закони вартості діяли в їхньому суспільстві так, як і в кожному іншому, хоча форма їх виявлення була подекуди іншою. Вартість монети тут визначалася тим суспільно необхідним часом, який був потрібний на виробництво продуктів, що йшли в обмін на неї.

Так само, тільки в теоретичному плані, можемо говорити про функцію римської монети як платіжного засобу. Ступінь реальності цієї функції визначається тим, в якій мірі взагалі в черняхівському суспільстві існували платежі. Очевидно, ступінь цей в силу зародкового стану грошового господарства був досить низьким. Але в тому, що платежі в тій або іншій мірі тут існували, сумніватися не доводиться.

В комплексах черняхівської культури (особливо в багатих похованнях) трапляються гральні кістки та шашки. Такі знахідки відомі в різних районах поширення культури. На Україні, наприклад, шашки були знайдені при розкопках могильника в Переяслав-Хмельницькому на Київщині, на поселенні в Августинівці на Надпоріжжі та ін. [101 с. 39; 58, с. 180].

На території Польщі шашки були знайдені в похованні могильника у Ленгу-Пекарському (повіт Турек) [648, с. 72], в Опатові [520, рис. 4], а також в багатих похованнях, розкопаних в Закшові поблизу Вроцлава [524, с. 15; 525, с. 9]. В Словаччині така знахідка трапилася в багатих похованнях в Стражах (округ Піщана) і т. д. [691, с. 164—165]. В Закшові разом з шашками була знайдена і табличка, розкреслена на 81 (9×9) клітку.

Тацит повідомляє, що жителі Германії дуже захоплювалися азартною грою, яку вели на гроші і на все що завгодно — аж до власної свободи включно [TG, XXIV]. Сплата програшу — одна з конкретних форм платежів, і не може бути сумніву, що головним засобом їх були саме римські монети. Але поруч з цим були і інші види платежів, зв'язаних з боржництвом, з зароджуваними формами податків, а можливо, і з оплатою тих чи інших послуг (може навіть за виконання певних робіт). Говорити про це конкретно не можемо за відсутністю джерел.

Питання про функцію світових грошей в нашому випадку зв'язуються з проблемою міжплементної торгівлі. Деякі дослідники надають цій торгівлі в епоху, про яку йдеться, особливо великого значення, — більшого, ніж внутрішній торгівлі, що була обмежена пануванням натурального господарства. Поняття міжплементної торгівлі розуміємо широко — вона передбачає не лише обмін між окремими племенами черняхівської культури, але й з іншими групами племен.

Ця торгівля, безперечно, існувала, і римські монети так чи інакше були її об'єктом (цим, очевидно, в значній мірі пояснюється проникнення римських монет у найвіддаленіші кутки Східної Європи — аж до Поволжя і Приуралля включно). Але поза межами черняхівської території, зокрема в українському Поліссі, Білорусії, центральній і північній Росії і т. д. знахідки римських монет трапляються дуже рідко, говорить про розвиток там грошової торгівлі в перші століття нової ери, мабуть, ще рано. В цей час суспільний поділ праці тут ще не відбувся або, в кращому випадку, тільки-тільки починався і ще не міг обумовити початок постійної внутрішньої торгівлі. Очевидно, ті окремі монети, які потрапляли до рук населення цих районів, не мали для нього значення грошей, отже, функція їх зводилася до функції простого товару, який ще не набув значення загального еквівалента.

Тому можна говорити про грошовий характер міжплементної торгівлі лише в масштабах самої черняхівської культури (тобто торгівлі між окремими племенами чи групами племен, що були носіями цієї культури), а частково з «варварськими» племенами Прибалтики, Германії, придунайських земель, а може й Кавказу, які теж користувалися римською монетою як засобом обміну, не говорячи вже про римських купців, з якими, правда, обмін мав, очевидно, однобокий характер: вони збували монети «варварам», але дуже неохоче брали їх назад⁷.

Внутрішня грошова торгівля

З цього випливає, що висловлена в літературі думка, нібито римська монета розгортала повністю своє значення грошового знака лише у зовнішньоторговельних відносинах, головним чином з римськими купцями, тоді як внутрішня торгівля мала переважно характер натурального обміну, невірна [161, с. 250; 162, с. 32; 649]. Ця думка не лише

⁷ Останній висновок логічно випливає з нееквівалентності торгівлі римлян з «варварами». Якщо денарій мав за межами імперії (коли довіряти Плінію) курс, в десятки і сотні раз вищий за його дійсну вартість, то й приймати його у «варварів» доводилось по цьому новому курсу, і тоді нееквівалентність оберталася проти римських «культуртрегерів». Щоб одержати від продажу «варварам» товарів за гроші такий же прибуток, як від купівлі їхніх товарів, треба було свої товари збути по ціні, яка перевищувала їхню вартість у кратності, рівній квадратів кратності курсу денарія. Якщо, скажімо, денарій курсував на північних кордонах імперії по ціні, вищій від його справжньої вартості в 10 раз, а товар, який римлянин мав продати, коштував в імперії один денарій, то, продавши його по ціні, вдсятеро вищій, купець одержав би за нього 1 дена-

не підтверджується фактичним матеріалом, а й суперечить історичній і економічній логіці.

В свій час наводилися деякі аргументи, що, безперечно, свідчать про використання населенням черняхівської культури монет для потреб торгівлі не лише з римськими купцями [79, с. 58—70]. Про це свідчить і територіальне поширення монет, що трапляються в районах, населення яких не могло мати безпосередніх контактів з римлянами і, отже, одержувало монети через посередництво черняхівських племен; і тривалий час обігу монет, які вживалися тут ще довго після припинення торговельних відносин з римлянами; і знахідки монет місцевого карбування, що наслідують римські зразки і які не могли вживатися у торговельних стосунках з римлянами; і метрологічний зв'язок римського денарія з пізнішою монетною системою Русі, встановлений В. Л. Яніним [411, с. 15—16; 412, с. 190—202], і т. д.

Виникнення грошового обігу завжди визначається внутрішнім розвитком суспільства, саме суспільним поділом праці. Ніякі сторонні впливи до цього спричинитися не можуть. Так, населення східноєвропейського лісостепу у попередню скіфську епоху підтримувало дуже жваві і постійні торговельні зв'язки з греками, у яких було добре налагоджене монетне господарство. Однак їх монети, які у великій кількості трапляються при розкопках античних міст Причорномор'я, зовсім не проникали на територію лісостепу. Вони були там просто не потрібні, оскільки другий великий суспільний поділ праці там ще не відбувся. Початок його зразу ж докорінно змінює справу: римські монети широко рікою течуть на всі ті землі, які були охоплені цим процесом.

Причина поширення римських монет тільки одна: саме в цей час, завдяки розвитку товарного виробництва і внутрішньої торгівлі, виникає потреба у загальному еквіваленті як засобі обігу. В цьому бачимо підтвердження тези К. Маркса про те, що саме функція засобу обігу є основною і вирішальною для грошей і що саме вона обумовлює всі інші, в тому числі і функцію світових грошей.

Взагалі не може бути такого становища, щоб грошовий обіг охопив якусь одну ділянку торгівлі і не поширився на всі інші, коли обидва контрагенти готові для цього. Навіть просто з точки зору звичайного здорового глузду не можна уявити собі таке становище, щоб конкретний представник черняхівського суспільства жваво торгував з римським купцем за гроші (підкреслимо ще раз, йдеться не про якісь виняткові випадки, зв'язані з окремими екземплярами монет, а з масовим явищем, що охопило все суспільство), але чомусь, з абсолютно незрозумілих причин, відмовлявся робити це з своїм собратом-одноплемін-

---

рій, тобто ту саму ціну, яку мав би дома. Щоб одержати рівноцінний прибуток, доводилось продавати цей товар по ціні, в $10 \times 10 = 100$ разів вищій від його реальної вартості.

ником. Уперте відмовлення визнати без застережень грошовий характер торгівлі у черняхівських племен з боку кількох дослідників не можна пояснити нічим іншим, як надмірною несміливістю думки і схильністю до консерватизму.

Те ж саме доводиться сказати і відносно думки, іноді висловлюваної в літературі (і тими ж авторами) [162, с. 32] про те, що грошово-торговецькі відносини у населення черняхівської культури охоплювали не все суспільство, а якусь його частину — племінну верхівку.

Те, що не все населення в рівній мірі брало участь в торгівлі, — цілком природно (це справедливо у відношенні до всіх суспільств, в тому числі і значно розвинутіших). Але не може бути нічого більш помилкового, ніж думка про те, що одна частина суспільства веде грошову торгівлю, а друга — виключно натуральний обмін. Якщо автор в 1959 р. писав про те, що римські монети концентрувалися переважно в руках племінної верхівки і саме вона в першу чергу вела торгівлю (зокрема, і з Римом), то при цьому малася на увазі різна участь в торгівлі взагалі. Рядові члени суспільства в меншій мірі мали справу з монетами тому, що вони взагалі в меншій мірі займалися торговельними операціями, а не тому, що їх торгівля мала натуральний характер. Якщо торговельні відносини втягували їх до своєї орбіти, то вони ставали такими ж учасниками грошового обігу, як і будь-хто інший.

Отже, коли торгівля в черняхівському суспільстві набула грошового характеру, то це стосується усього суспільства в цілому⁸. Заперечення цієї тези позбавляє нас всякої можливості до кінця пояснити явище поширення римських монет на «варварських» землях, яке в такому разі стає просто незрозумілим.

Думаємо, немає потреби знову підкреслити, що висновок про виникнення грошового обігу у черняхівських племен в II ст. н. е., навіть сформульований без фігового листка непотрібних і нелогічних застережень, аж ніяк не означає твердження про товарну основу господарства цих племен⁹.

Час обігу римських монет З'явившись на території черняхівської культури в перші віки нової ери, римські монети утримувалися тут в обігу досить довго. На це теж зверталася увага в літературі [84; 79, с. 63]. Свідченням цього є досить велика кількість кладів III—VI ст., в яких були знайдені і монети I—II ст., а іноді вони в таких кладах навіть переважали.

⁸ Абсолютно правий Є. Веловейський, коли пише, що «грошова функція монет мусила бути знайома не лише племінній старшині, але й широким масам суспільства» [810, с. 244].

⁹ Цього можна було б не повторювати, коли б в літературі не робилися закиди в «перебільшенні» розвитку товарного виробництва, торгівлі і т. д. [166, с. 303]. Але про ступінь розвитку цих явищ ніде і ніколи не писалося; для нас важлива констатація самого факту виникнення грошового обігу.

Борочиці (Волинська обл.). Клад, що мав кілька тисяч монет I—II ст. та золотий медальйон Йовіана (363—364 pp.) [717; 349].

Берегове (Закарпатська обл.). Монети від Доміціана до Константина I (81—337 pp.) [498, с. 23].

Брестів (Закарпатська обл.). Золоті речі і монети від Сабіни (дружини імператора Адріана) до Валента (перша половина II ст. — 378 pp.) [498, с. 24; 695, с. 186].

Мукачеве (Закарпатська обл.). Монети від Антоніна Пія до Гонорія (138—423 pp.) [498, с. 28—29].

Городище Пустоварівське (Київська обл.). 386 монет I—II ст. н. е. та речі, в тому числі перстень з монетою Констанція II (337—361 pp.) замість геми [79, с. 140—141].

Кринос (Івано-Франківська обл.). Монети від Веспасіана до Граціана (69—303 pp.) [450, с. 124].

Заболотів (Івано-Франківська обл.). Монети від Фаустіни Молодшої (дружини М. Аврелія) до Валентиніана (II ст.—375 pp.) [79, с. 168].

Черніїв (Івано-Франківська обл.). Монети від Августа до Валентиніана I (27 р. до н. е.—375 p.), а також монети грецькі (елліністичної доби), єврейські і арабські [589, с. 1—17; 578, с. 214].

Снятин (Івано-Франківська обл.). Монети від Марка Аврелія до Констанція II (161—361 pp.) [79, с. 169].

Курилівка (Чернігівська обл.). Монети від Доміціана до Проба (81—282 pp.) [79, с. 201].

Воля Бухацька (повіт Ярославець, Польща). Монети від Нерона до Констанція II (54—361 pp.) [742].

Блотниця Стшелецька (повіт Стшельці Опольські, Польща). Монети від Клавдія до Граціана (41—383 pp.) [529, с. 123].

Рогожани (повіт Глубчиці, Польща). Монети від Траяна до Константина II (98—340 pp.) [810, с. 367].

Воляни (повіт Клодзько). Монети від Адріана до Константина Великого (117—337 pp.) [529, с. 132].

Особовиці (повіт Вроцлав, Польща). Монети від Антоніна Пія до Константина II (138—340 pp.) [810, с. 392].

Бельсько (повіт Бельсько, Польща). Монети від Веспасіана до Юстиніана I (69—565 pp.) [426, с. 18].

Гдичина (пов. Бжозів, Польща). Римські монети Тіберія, Доміціана і Траяна знайдені в кладі з монетами арабськими і візантійськими [810, с. 310].

Коньчиці Малі (повіт Гешин, Польща). Монети від Вітелія до Юстиніана (69—565 pp.) [426, с. 14; 810, с. 329].

Ковалі (повіт Тшебниця, Польща). Денарій Траяна знайдений в кладі початку XI ст. [529, с. 133].

Нова Цереквя (повіт Глубчиці, Польща). Монети від Цезаря до Констанція II (48 р. до н. е.—361 р. н. е.) [810, с. 348].

Радзіків (повіт Дзежонів, Польща). Денарій Фаустіни Старшої (половинка) знайдений в кладі з монетами X—XI ст. [529, с. 131].

Гаврони (повіт Сиців, Польща). Монети від Августа до Галієна (49 р. до н. е.—268 р.) [529, с. 133].

Тшебель (повіт Жари, Польща). Монети від Марка Аврелія до Галієна (161—268 рр.) [529, с. 135].

Сучава (р-н Сучава, Румунія). Монети від Юлія Цезаря до Констанція II (49 р. до н. е.—361 р.) [79, с. 63].

До цього слід додати ще клад з Пашківки під Ніжином, який складався з 1312 монет часів від Нерона до Пертінакса (54—193 рр.), а також з двох фібул IV—V ст., прикрашених інкрустацією з грантів [202].

В похованні № 160 Черняхівського могильника були знайдені дві різночасні монети: Фаустіни Молодшої (II ст. н. е.) і «варварське» наслідування ауреуса Гордіана III, виконане не раніше середини III ст., а також фібули IV ст. [399]. В похованні, виявленому в с. Талалаївка (Чернігівська обл.), були знайдені три монети II ст. (Антоніна Пія, Марка Аврелія і Фаустіни) і одна монета Авреліана (270—275 рр.) [287].

**Період
«безгрошів'я»
в Східній
Європі**

Названі факти не залишають сумніву, що монети I—II ст., тобто періоду масового припливу римських монет на черняхівські землі, продовжували обертатися принаймні ще в VI ст. н. е., а в IV ст., як можна судити на підставі таких знахідок, як Борочицька, Пустоварівська, Пашківська, їх кількість була ще дуже великою (тут на одну пізню монету чи річ припадає кілька сот або тисяч ранніх монет).

Деякі дослідники думають, що хронологічний діапазон кожного конкретного кладу збігається з діапазоном його нагромадження. Якщо, скажімо, скарб складається з монет починаючи від часів Нерона, то це, мовляв, означає, що процес його формування почався саме в часи правління названого імператора і продовжувався кілька століть, протягом яких скарб переходив у спадщину від однієї особи до другої. Але такий погляд був би надто наївним.

Не можна думати, що монета потрапляла до складу скарбу лише раз і назавжди. Навпаки, вона могла бути взятою звідти, як тільки в ній з'являлася потреба. Скарб — явище дуже рухоме, динамічне; він весь час змінює свій склад відповідно до економічної кон'юнктури. Отже, якщо той чи інший скарб остаточно потрапив до землі і був загублений, скажімо, в середині IV ст., то його склад більш-менш адек-

ватно відбиває склад монет, які в той момент знаходилися в обігу. Винятки завжди можливі, але вони не характерні.

І якщо клади IV—V ст. переважно складаються з монет I—II ст., то це означає, що саме монети цього періоду продовжували в той час забезпечувати потреби ринку в грошах.

Само собою зрозуміло, вся та величезна маса монет, яка потрапила до рук населення черняхівської культури і так чи інакше оберталася там на внутрішньому ринку, не могла зникнути одразу, раптом, як за помахом чарівної палички. Для цього був потрібний деякий час. І хоча можна припускати, що певна натуралізація економіки населення лісостепової смуги Східної Європи у післячерняхівський час спричинилася до деякого згортання торгівлі, основні причини, які викликали до життя появу грошей, не були ліквідовані, і монети продовжували зберігати своє значення. Але кількість їх безперервно зменшувалася внаслідок діяння цілком природних причин: зношування окремих екземплярів, їх утилізації як металеві сировини, втрати деякими власниками своїх скарбів, відпливу монет на сторону і т. д. Ці процеси необхідно вимагали тривалого часу, що вимірювався століттями.

Період VI—VII ст. в історії Східної Європи іноді називають періодом «безгрошів'я» або «безмонетним періодом». Після припинення притоку римських монет на рубежі V ст. і до початку припливу арабських монет у VIII ст. сюди ніякі інші монети не проникали. Поодинокі знахідки візантійських і іранських монет не змінюють загальної картини. Внутрішній сенс цієї «безмонетності» полягає лише у відсутності припливу *нових мас* грошового металу, але аж ніяк не у відсутності всякої монети у обігу. Очевидно, срібла, нагромадженого населенням лісостепової смуги в перші віки нової ери у вигляді римських монет, було досить, щоб забезпечити зрештою не таку вже велику потребу внутрішнього ринку у загальному еквіваленті.

Можна думати, що римські монети продовжували обертатися не лише в VI ст. (як це незаперечно доводять клади з Бельська і Малих Коньчиць), але й у VII ст. і ще пізніше. Знахідки окремих екземплярів у кладах IX—XI ст. на території майже всієї Європи [204], в тому числі на території черняхівської культури (Черніїв, Радзів, Ковалі, Гдичина) [392, с. 98], роблять таке припущення цілком можливим.

Цікавий факт з'ясований В. Л. Яніним [411, с. 15—16; 412, с. 190—202]. Він встановив, що найдавніша древньоруська гривня вагою 68,22 г, яка до IX ст. була в основі древньоруської грошової системи, за своєю вагою кратна денарію часів від Нерона до Септимія Севера, тобто саме того часу, який найкраще представлений в наших знахідках. Вага денарія відноситься до ваги гривні, як 1 : 20, а в деяких найдавніших злитках, як 1 : 40. Тут бачимо вияв дуже давнього в

слов'янському світі рахунку на сорок, що ще раз підкреслює закономірність збігу.

Отже, традиція денарія як основної монетної одиниці справді дожила до IX ст., хоча самих денаріїв до цього часу в обігу залишилось дуже мало: вкладах IX—XI ст. трапляються лише поодинокі екземпляри, та й то досить рідко.

«Варварське карбування» Поступове випадіння римських монет з сфери обігу і різке скорочення, а надалі і повне припинення надходження нових мас срібла на черняхівські землі, очевидно, спонукали населення цих земель до перших спроб місцевого карбування монет за римськими зразками.

Це питання поки що далеке від остаточного розв'язання, хоча знахідки «варварських» монет являють собою одну з найцікавіших груп східноєвропейських старожитностей. На жаль, ні типологія¹⁰, ні хронологія, ні місце карбування їх поки що не з'ясовані. Частково це обумовлюється порівняно невеликою кількістю таких знахідок, але треба визнати, дослідники поки що не знайшли правильних методів до розв'язання цих питань.

Можемо назвати такі знахідки монет — наслідувань римських зразків:

Черняхів (Київська обл.). Наслідування золотої монети (ауреуса) Гордіана III [79, с. 85].

Ромашки (Київська обл.). Наслідування золотої монети (ауреуса) Гордіана III [79, с. 85].

Кашперівка (Київська обл.). Три наслідування квінаріїв Антонінів [2, с. 77].

Антонівка (Черкаська обл.). Наслідування монети Марка Аврелія знайдено в кладі римських монет¹¹.

Гришинці (Черкаська обл.). Наслідування (?) монети Фаустини Молодшої [46, с. 103].

Бронниця (Вінницька обл.). Наслідування римської монети (денарія) знайдено разом з монетою Траяна Деція [294, с. 287].

Городок (Львівська обл.). Наслідування фасозької тетрадрахми римської доби знайдено в кладі римських монет [578, с. 108; 450, с. 123].

Стольне (Чернігівська обл.). Наслідування римського денарія знайдено в кладі римських монет [7, в. III, с. 317].

Хортиця (нині м. Запоріжжя). Два наслідування — одне рим-

¹⁰ В. В. Кропоткін встановлює для Східної Європи два основні типи «варварських» наслідувань римських монет: а) наслідування денаріїв Августа і б) монети з фігурою Марса, що йде [166, 304]. Обидва ці типи властиві для Кавказу і не мають жодного відношення до черняхівської культури і тих наслідувань, які трапляються на її території.

¹¹ Не опубліковано. Рукописні замітки С. В. Коршенко.

ського денарія Адріана, друге — бактрійської монети Евтидема [377, с. 285].

Малі Копані (Херсонська обл.). Два наслідування римських монет — II та IV ст. [79, с. 183].

Тернівка (Миколаївська обл.). «Підробка» (наслідування?) римської монети [79, с. 154].

Погоріле (Вінницька обл.). Наслідування римської монети знайдено в кладі римських монет [162, с. 51].

Соснове (Ровенська обл.). Наслідування римського денарія Марка Аврелія знайдено в кладі римських монет [162, с. 74].

Домниця (Одеська обл.). Наслідування монети Констанція Хлора знайдено разом з римськими монетами [162, с. 70].

Ставище (Хмельницька обл.). Наслідування (?) римських монет Антоніна Пія та Фаустини Старшої [162, с. 85].

Точно не визначений пункт на Волині. Наслідування денарія Антонінів [79, с. 85—86].

На території Молдавії трапилася лише одна знахідка — в складі Оргеївського кладу (наслідування монети Констанція II) [229, с. 143—147].

Дивною є майже повна відсутність таких монет на території південної Польщі: тут можна назвати теж тільки одну знахідку — в с. Бабиці (повіт Жешів), та й то непевну [414, с. 55; 810, с. 291]. Але цілий ряд знахідок відомо в Центральній Польщі і в Помор'ї. М. Гумовський нараховує 20 знахідок, що трапилися в різних районах і дали 21 монету [529, с. 106]. Отже, можна думати, що бідність на такі знахідки південної Польщі має випадковий характер.

Але загалом треба визнати, що кількість монет «варварського» карбування, знайдених на території черняхівської культури, дуже невелика, особливо коли порівняти її з кількістю знайдених тут римських монет. Ця обставина і примушує замислитися над питанням про їх походження. Гіпотеза щодо довізного характеру цих монет не має ніяких підстав. Спроба В. В. Кропоткіна обґрунтувати її [162, с. 16—17] зазнала повної невдачі: жодного аргументу, крім того, що «думка про їх місцеве походження є малоімовірною», навести він не зміг. Але важливо, що тут же він змушений визнати, що ніде в інших місцях жодних аналогій черняхівським наслідуванням немає. Так, мимо власного бажання, він подає дуже серйозний аргумент на користь нашої тези про наявність місцевого карбування наслідувань.

Характерною рисою наслідувань римських монет є їх пізня дата. З числа монет, що піддаються визначенню, дві виявилися наслідуванням ауреусів Гордіана III (отже, карбовані не раніше другої половини III ст. н. е.), три — наслідуванням монет IV ст., одна знайдена разом з монетою Траяна Деція (III ст. н. е.). Звідси можна вивести, що кар-

бування таких монет припадає в основному на час після припинення масового припливу монет на територію черняхівської культури. Цьому не суперечить і те, що знахідки з Грицинець, Кашперівки, Соснового, Ставища та з Волині являють собою наслідування монет Антонінів, бо останні утримувалися в обігу ще принаймні в V—VI ст.

Те ж саме і на території Польщі: більше половини знайдених там монет наслідувало зразки III—IV ст. У зв'язку з цим М. Гумовський висловив сумнів щодо місцевого походження пізніх наслідувань, оскільки у населення цих земель було, мовляв, мало матеріалу для порівняння [529, с. 101].

Але може саме в цьому і полягає відповідь на питання: монети ці стали карбуватися в той час, коли припинився приплив нових мас монетного металу і, оскільки нових монет було мало, за взірць наслідування часто-густо ставали не лише монети III—IV ст., а й більш ранні. Звичайно, серйозного значення ці емісії мати не могли, і тому саме явище не набрало широких масштабів. Час для виникнення власного монетного карбування у носіїв черняхівської культури ще не настав.

В усякому разі, якщо вважати монети-наслідування місцевими (що, повторюємо, цілком можливо) [79, с. 84—91], їх роль в економіці черняхівських племен переоцінювати не слід. Було б зовсім неправильно вважати їх за початок власного карбування у цих племен, вони були тільки наслідуваннями римських зразків і випускалися не від імені місцевої влади, яка ще тільки зароджувалася, а, як показує приклад ромашківської та черняхівської знахідок, фактично від імені римського імператора.

Зрештою, ці монети не мали продовження в пізнішій традиції¹². Але вони мають значення як дуже своєрідна група пам'яток, що допомагає розумінню загальної економічної ситуації середини I тисячоліття н. е., і як така становить безперечний науковий інтерес.

---

¹² Ю. Костшевський навіть припускає, що ці наслідування (зокрема, знайдені у Великій Польщі) могли взагалі не мати значення грошового знаку, а служили простими болванками металу, оформленими у вигляді монети лише заради забезпечення їх повноцінності і потрібної проби [617, с. 212—213].

МАЙНОВЕ РОЗШАРУВАННЯ

Вже скіфська доба знає досить відчутну майнову диференціацію, яка, правда, більш яскраво виступає в пам'ятках скотарської, степової Скіфії, що вже в IV—II ст. до н. е. досягла початкової стадії класового суспільства і державної організації [228, с. 148—159]. Однак і в пам'ятках лісостепової Скіфії помітний поділ поховань на багаті і бідні.

Інвентарі поховань

Черняхівська культура на перший погляд справляє враження більш нівельованої: тут немає такої великої різниці в складі погребальних інвентарів, але і про повну їх однорідність теж говорити не доводиться, оскільки і тут бачимо поховання багаті і бідні.

Для прикладу візьмемо Черняхівський могильник — пам'ятку, що дала назву всій культурі¹. Тут розкопано 251 поховання, інвентар яких далеко не однаковий. 69 поховань взагалі були безінвентарними. Більшість інших мала загалом небагатий інвентар, що складався з двох-трьох посудин, фібул, пряжок, кістяних гребінців, дрібних металевих виробів, що не мали особливої цінності,— теж поодинокими екземплярами.

24 поховання мали відносно багатші інвентарі, що відрізнялися в більшості випадків кількістю речей (5—7 або навіть 12—14 посудин, більша кількість і більша різноманітність інших предметів). Наприклад, в похованні № 103 (з тілоспаленням) було знайдено 8 посудин, 3 бронзові фібули, бронзові злитки від якихось виробів, знищених вогнем, шматки розплавленого скла — теж поза сумнівом від якихось виробів [399, с. 176].

В окремих випадках, однак, траплялися монети, вироби з дорогоцінних металів, дорогий довізний посуд. Прикладом може бути поховання № 160 (з тілопокладенням), в якому знайдено багато намистин з янтаря, сердолика, скла, пасти, дві срібні пластинчасті фібули, посудину з гранчастого скла, біля пояса — намистини, нашиті на тканину, кістяне кільце-пряжку, дві монети — одну срібну римську (Фаустіни

¹ С. В. Коршенко, Черняховский могильник (Рукопис в ІА АН УРСР).

Молодшої), другу — «варварське» золоте наслідування ауреуса Гордіана III [399, с. 178].

При похованні № 225 (з тілопокладенням) знайдено п'ять посудин, срібну пряжку, дві срібні пластинки, скляний посуд, кістяний гребінець, а також кістки вівці, що є залишками погребального приношення їжі [399, с. 176].

Два поховання (№ 146 та 147) відрізнялися своєю конструкцією. Небіжчика було поховано в дерев'яних склепах. Оскільки обидва скле-

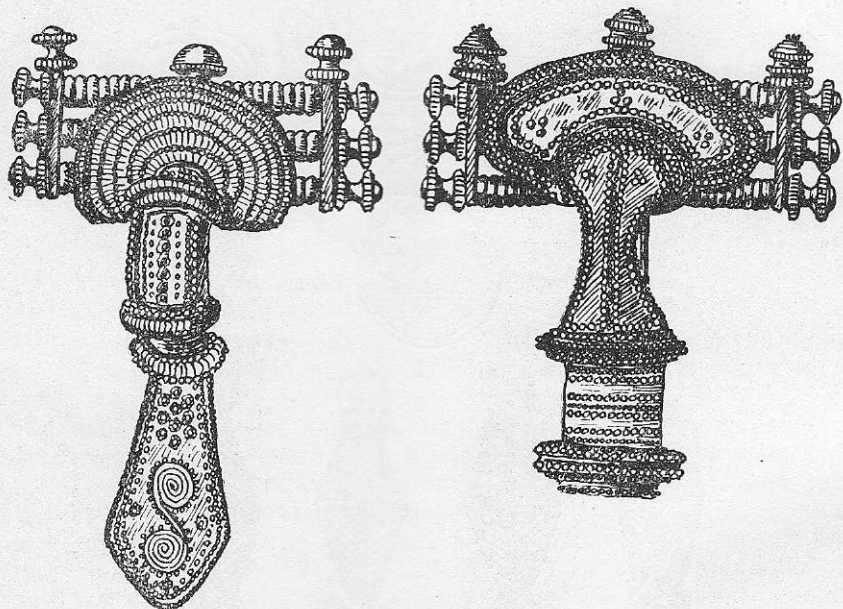

Рис. 74. Срібні позолочені фібули з Закшова (Сілезія).

пи були пограбовані ще в древності, а також на підставі знахідки в них уламків скляних посудин, які в той час дуже цінувалися, можна вважати, що ці поховання належали до числа найбагатших [399, с. 181].

Таким чином, різниця в складі інвентаря очевидна. Тим часом весь Черняхівський могильник являє собою пам'ятку рядового, селянського населення. Це підтверджується повною відсутністю зброї в похованнях. Оже, серед поховань, розкопаних тут, відсутні комплекси, що належали представникам суспільної верхівки (подібні дослідженням в с. Рудка на Волині або в Закшові в Сілезії²), і у зв'язку з цим по-

² Про них докладніше див. розділ XV.

мітна різниця у розмірах і цінності погребальних інвентарів набуває особливого значення.

В останній час соціальний склад кладовищ латенської та «римської» доби на території Польщі дослідив К. Годловський. Зокрема, велику увагу звернув він на майнову характеристику поховань під кутом зору якості та кількості інвентаря. Він розрізняє п'ять основних

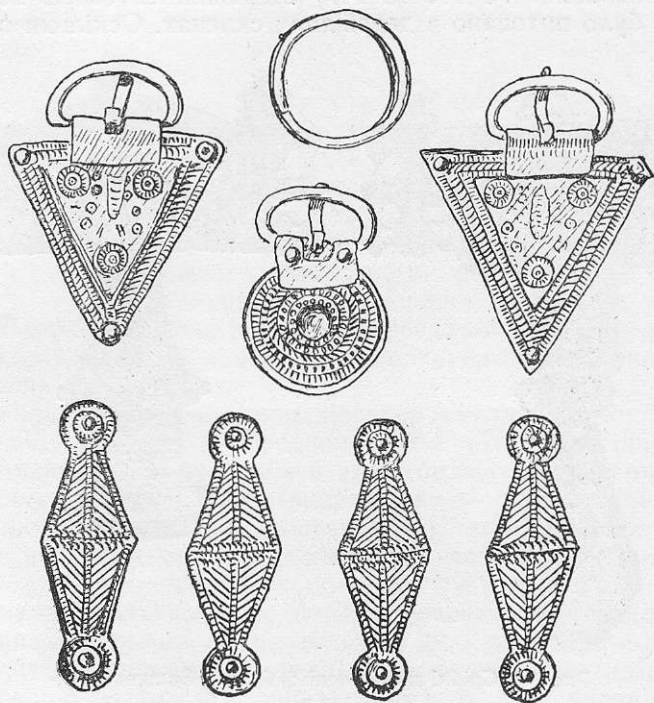

Рис. 75. Золоті бляшки з Закшова.

груп поховань: 1) дуже багаті (так звані «князівські»), 2) просто багаті, 3) середнього рівня, 4) бідні та 5) найбідніші.

При статистичному дослідженні довелося ввести умовні критерії. Так, першу групу, за К. Годловським, становлять поховання, чий інвентарі мають велику кількість дорогих імпортованих предметів, металевий посуд, скло, срібні прикраси, деяку кількість золотих прикрас (понад дві), понад десять інших прикрас, понад п'ять предметів щоденного вжитку чи знарядь праці і т. д. До другої групи включені поховання, у яких не менше п'яти оздоб, стільки ж предметів щоденного вжитку, не менше

двох срібних предметів, предмети імпорту в невеликій кількості (металевий посуд, скло, сигілята тощо).

Третя група об'єднує поховання, в яких знайдено не менш як три — п'ять оздоб чи предметів одягу, три — п'ять знарядь виробництва, предмети озброєння (крім меча) і т. п. Група четверта — поховання з однією-двома прикрасами, окремими побутовими предметами, керамі-

Рис. 76. Срібні позолочені підвіски з Зашкова.

кою та іншими рядовими знахідками. Нарешті, п'ята група включає в себе поховання зовсім без речей або з кількома посудинами [522, с. 52—53].

Кількісні підрахунки виявили надзвичайно яскраву картину. Для пізньоримського часу, який нас цікавить, поховання останньої, найбіднішої групи становили 49,1%, тобто майже половину. Понад третину (34,8%) становили поховання четвертої, теж досить бідної групи. На третю групу припадало 14,7%, тоді як на обидві найбагатші (першу та другу) — лише 1,3% [522, с. 61]. Ступінь і характер майнової диференціації тут виступає дуже яскраво: порівняно невелика купка заможних (разом три вищі групи становлять ледве 16%) поряд з зубожілою величезною більшістю населення.

Якщо порівнювати погребальні інвентарі черняхівської культури, скажімо, з інвентарями скіфської епохи, то в розумінні пишності і багатства порівняння буде не на користь першої. Однак робити звідси висновок, що її суспільство було біднішим від скіфського, не можна, бо він був би оснований на поверхневому, зовнішньому сприйнятті фактів. Покладання багатства в поховання практично означало його знищення. Тому в літературі давно уже відзначено (зокрема, М. І. Артамоновим [16]), що величезні багатства у вигляді золота і срібла, художніх виробів, гекатомб худоби і т. п. в скіфських так званих «царських» курганах є свідченням не стільки високого, скільки, навпаки, слабого розвитку інституту приватної власності.

Скарби   Щодо майна черняхівське суспільство являє собою більш високий етап суспільного розвитку. Це суспільство не було біднішим від скіфського, але його багатство в археологічному відношенні перекочувало з поховань у скарби, які для скіфської епохи, до речі, зовсім не характерні.

Скарби стародавніх часів археологічно виступають у формі кладів, тобто у вигляді майна, закопаного в землю і з тих чи інших причин втраченого власником. Зариваючи скарб, його власник мав на увазі колись його відкопати і аж ніяк не збирався розставатися з ним на-завжди.

Клади на території лісостепової смуги Східної Європи відомі з глибокої давнини — від епохи неоліту, але соціальний зміст цієї категорії археологічних пам'яток в різний час був різним.

Клади епохи неоліту та бронзи, а також дуже нечисленні кладви доби раннього заліза (наприклад, відомий Михалківський клад, знайдений у Наддністрянщині [538; 814; 514]) являли собою випадкове явище, викликане до життя особливими обставинами. Всі вони були зариті в якихось виняткових умовах, треба думати, в хвилину небезпеки, що загрожувала їх власникам. Склад їх у зв'язку з цим буває досить випадковим: в них знаходимо прикраси чи дорогоцінності, знаряддя виробництва і хатній скарб, зброю, а іноді напівфабрикати, сировину для виробництва, формочки для відливки бронзових речей.

Кілька грошових кладів епохи латен, відомі у пониззі Дунаю (як-от клад македонських монет, знайдений в с. Анодол на Одещині [257; 259]) або в Прикарпатті (Скоморохи [770, с. 129]), очевидно, не мають прямого відношення до діяльності корінного населення лісостепової смуги Східної Європи.

Вперше явище масового закопування кладів як вираз процесу нагромадження скарбів в руках окремих представників населення на території черняхівських земель відзначено не раніше II ст. н. е., а першим масовим типом таких кладів є кладви римських монет.

Як уже відзначалося вище, на території сучасної Молдавської та Української РСР відомо 140 кладів, що налічують від кількох десятків до кількох тисяч римських монет [79, с. 71 і далі]. З їх числа 21 клад налічував менше сотні монет; 34 кладви — від сотні до тисячі екземплярів і 15 кладів — понад тисячу монет. Склад 70 знахідок залишився кількісно не визначеним (навіть приблизно).

Правда, з числа цих 140 кладів безпосередньо на території черняхівської культури (тобто в лісостепу) знайдено лише 135: два кладви трапилися в степовій зоні і три — в лісовій. Але ця поправка не вносить суттєвих коректив у загальну картину: так чи інакше абсолютна більшість знахідок зв'язана з черняхівською культурою і може бути повно-

цінним матеріалом, що ілюструє майнові відносини в середовищі черняхівських племен.

На території південної Польщі, за даними Є. Веловецького, відомо 83 клади римських монет, які теж налічують від кількох одиниць до кількох тисяч екземплярів [810, с. 216—217]. З їх числа менше сотні мали 15 знахідок, від сотні до тисячі — 16; тисячу і більше — 4. Всі інші клади, на жаль, залишаються в кількісному відношенні не визначеними.

Абсолютна більшість цих кладів — чисто грошові. Речі в них трапляються дуже рідко: це дрібні ювелірні вироби — кільця і перстні (клади з Черниці та Пłosкої на Житомирщині, городища Пустоварівського на Київщині, Турії на Черкащині, Пашківки на Чернігівщині) [ОАК, 1880, с. XXIV; 164; 169; 202; 79, с. 133, 134, 140—141, 198, 201], фібули (клади з Ласкова на Волині, Великої Вільшанки на Київщині, Пашківки) [АЛЮР, 1899, июль, с. 80; 352; 202], браслети (клади з городища Пустоварівського, Рублівки на Полтавщині [ЗРАО, т. V, с. 409—410], ланцюжки (клад з Брестова на Закарпатті) [498, с. 24; 695, с. 186], діадеми, гривні та бляшки (клад з Домбрової в Малій Польщі) [647; с. 113; 810, с. 305—306], намисто (клади з городища Пустоварівського, Турії) [79, с. 140—141, 192; 169], невідомі речі (клади з Малковки та Стараховиць в Малій Польщі) [647, с. 103; 810, с. 341, 375].

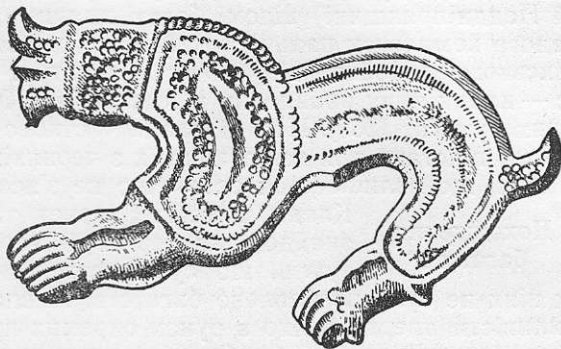

Рис. 77. Декоративна бляшка, знайдена в Фесалії.

В двох кладах (вже згадуваних вище — Машівському та Брестівському) були знайдені золоті злитки.

Від IV ст. відомо кілька кладів, які поряд з римськими монетами містили дорогоцінний посуд та інші побутові речі візантійського та причорноморського походження. Такі клади знайдені в Ласкові (Волинська обл.) та в Борочичах (Волинська обл.) [352; 717; 349].

В північній частині Лівобережжя Дніпра в V ст. з'являються і чисто речові клади, які містять в основному довізні речі. Це — клади типу Суджанського та Обоянського [216]. Їх зв'язок з черняхівською культурою залишається проблематичним.

До часу близько V—VI ст. у Середній Наддніпрянщині відносяться кілька кладів з речами, прикрашеними виїмчастою емаллю — фібулами,

підвісками, ажурними пластинками, браслетами, а також з речами, які звичайно входять до комплексу виїмчастих емалей. В числі цих кладів слід назвати передусім відомий Межигірський клад, знайдений недалеко від Києва, що дав серію характерних речей з емаллю [400], клад з с. Жукин, Чернігівської обл. [138, табл. XXXI—XXXII], Борзенську знахідку [201].

Від VI ст. у лісостеповій смузі Східної Європи (особливо в Середній Наддніпрянщині) відомі багаті клади, що складаються з речей так званого комплексу пальчастих фібул і довізних речей візантійського та іранського виробництва, які в літературі мають назву «антських». Це — клади типу знайдених в Мартинівці, Малому Ржавці, Хацках та інших пунктах [265]. Про ці клади частково йшлося вище. Хоча є безперечні підстави для пов'язання їх з черняхівською культурою, питання це поки що залишається остаточно не з'ясованим.

Походження багатств

Клади римських монет та ранні речові клади, які знайдені на території черняхівської культури, показують, що суспільство, яке залишило цю культуру, аж ніяк не було позбавлено багатств. Навпаки, можна з повною переконливістю твердити, що в руках окремих представників його нагромаджувалися значні скарби. Останні є виразом майнового розшарування, що зайшло досить далеко. В усякому разі про майнову однорідність суспільства, властиву первіснообщинному ладові, говорити не доводиться.

У зв'язку з переліченимикладами виникає питання про походження тих багатств, які ці клади відображають.

Що стосується речей візантійського та причорноморського походження, знаходжуваних вкладах IV—VIII ст. (і пізніших), то вони (принаймні якась частина їх) можуть розглядатися як військова здобич, захоплена під час сутичок з порубіжними форпостами пізньоантичного світу.

Але було б абсолютно неправильно думати, що взагалі все багатство черняхівських племен має військове походження. Переважна більшість кладів складається з римських монет, які потрапили на черняхівські землі в результаті торгівлі, або ж речей місцевого ювелірного виробництва. Отже, головне джерело цих багатств слід шукати в області місцевої економіки черняхівських племен.

Земельні відносини

У зв'язку з цим велику увагу привертає питання про земельні відносини, що існували у черняхівських племен в першій половині і середині I тисячоліття н. е. Це питання становить для свого розв'язання великі труднощі, однак деякі побіжні дані проливають на нього досить яскраве світло.

Однією з особливостей розвитку хліборобського господарства (у порівнянні, наприклад, з господарством скотарським) є те, що між ко-

лективною власністю общини і приватною власністю на основний засіб виробництва — землю — лежить тривалий період, протягом якого земля, юридично залишаючись в колективній власності общини, зазнає розподілу між окремими сім'ями і переходить в їх фактичне індивідуальне володіння. Саме такими були, зокрема, земельні відносини у германських племен епохи Цезаря і Таціта [СВГ, VI, 22, ТГ, XXVI].

У осілого населення лісостепової смуги Східної Європи перехід від колективного землекористування до індивідуального починається ще десь близько рубежу між середнім і вищим ступенем варварства, тобто на тому етапі, до якого його відносить Ф. Енгельс³. Хронологічно це припадає на першу половину I тисячоліття до н. е.

М. І. Артамонов на підставі текста Геродота, де йдеться про священне скіфське золото, довів, що для хліборобської Скіфії V ст. до н. е. індивідуальне господарство, основане на індивідуальному землекористуванні, вже було добре відоме [17]. Нагадаємо коротко зміст скіфської легенди, викладеної Геродотом [Нер., IV, 5—7]. Колись, в глибокій древності з неба упали дари: золотий плуг, ярмо, сокира і чаша (речі, що вказують на хліборобський побут). Це золото зберігається скіфами, як велика святиня. Хто «засне з ним весною» (М. І. Артамонов вважає, що тут йдеться про ритуальний, обрядовий сон, зв'язаний з весняним хліборобським святом), той, за віруваннями скіфів, не проживе і року. Тому йому дають на цей рік землі «стільки, скільки він за день об'їде на коні».

Не торкаємось зараз головного змісту легенди — нас цікавить лише те, як в ній відбилися земельні відносини, що лежали в основі виробничих відносин скіфського суспільства. З розповіді Геродота можна зробити принаймні три важливі висновки: 1) орна земля у скіфів-хліборобів поділялася між окремими господарствами; 2) розмір наділу обмежувався; 3) щорічно між господарствами провадився перерозподіл землі.

В цьому повідомленні бачимо дуже точне відображення тієї стадії аграрних відносин, про яку пише Ф. Енгельс щодо «вищого ступеня варварства»⁴ — етапу, який саме репрезентований скіфською епохою. Отже, вже в часи Геродота в Середній Наддніпрянщині панувало індивідуальне господарство.

Тим більш справедливо це у відношенні до більш пізньої черняхів-

³ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч. т. 21, стор. 164.

⁴ Ф. Енгельс писав: «...Рілля і луки, що були до того в спільному володінні, почали за відомим уже способом ділити між виниклими тепер окремими домогосподарствами, спершу на якийсь час, пізніше — раз назавжди, тоді як ліси, вигони і води лишалися спільними.

Для Росії такий хід розвитку є історично цілком доведеним» (Ф. Енгельс, Походження сім'ї ..., стор. 130).

ської епохи, яка загалом характеризується більш високим ступенем суспільного розвитку.

Дійсно, характер поселень черняхівської культури свідчить про те, що їх жителі вели індивідуальне господарство, основане на індивідуальному землекористуванні. Звичайно поселення цієї культури складаються з кількох рядів житлових будівель, витягнутих вздовж пологих схилів річок або польових балок. Характерний приклад — поселення в Жуківцях, яке складається з багатьох десятків (близько 70) жител, розташованих двома чи трьома рядами. Кожне з конкретних жител являє собою індивідуальне домогосподарство. Воно, як правило, буває оточене різного роду господарськими об'єктами: льохами, зерновими ямами, а в деяких випадках і спеціальними господарськими спорудами.

Так, наприклад, на поселенні черняхівської культури в с. Іванківцях (Хмельницька обл.) в 1952 р. було розкопане житло, поруч з яким знаходилася зернова яма, з ним безпосередньо зв'язана⁵. На поселенні в Луці-Врублівецькій також були виявлені житла, з якими були зв'язані господарські будівлі і ями-льохи [354, с. 46]. Складний комплекс жител і зв'язаних з ними господарських об'єктів був розкопаний на поселенні в Неселухові на Львівщині [323].

Дуже цікавий приклад індивідуального домогосподарства черняхівської доби представлений поселенням в с. Леськи на Черкащині [59].

Це поселення було виявлене в 1955 р. і розкопувалося в 1956 р. Розкопками, як уже згадувалось вище, пощастило повністю розкрити залишки господарського двору, який існував тут в IV ст. н. е. і пізніше. Цей двір складався з таких дев'яти об'єктів: великого будинку (понад 60 м²), поділеного внутрішніми перегородками на чотири кімнати, льоха, трьох приміщень для худоби, з яких одне було досить великим і, очевидно, призначалося для коней чи для великої рогатої худоби, а два — маленькими, двох будівель виробничого призначення (в одній з них, в спеціальній ямі, був виявлений запас глини), господарської ями і великої клуні. Всі ці дев'ять об'єктів були орієнтовані цілком однаково і розташовувалися дуже продумано по периметру складної фігури, описуючи нібито два простори: чистий двір, до якого виходили житловий будинок, клуня, льох; і внутрішній двір, навколо якого розташовувалися приміщення для худоби, виробничі споруди і яма, що, мабуть, служила місцем звалища покидьків. Подібний принцип планування в Середній Наддніпрянщині зберігся до наших днів.

Знайдені при розкопках предмети: кераміка, уламки амфор, фрагмент скляної посудини з шліфованими овалами, дрібні побутові предмети (серед яких маємо унікальні, як наприклад, уже згадуване калатало, дерев'яні ночви, що збереглися в обгорілому вигляді) — до-

⁵ Розкопки 1952 р. (не опубліковано).

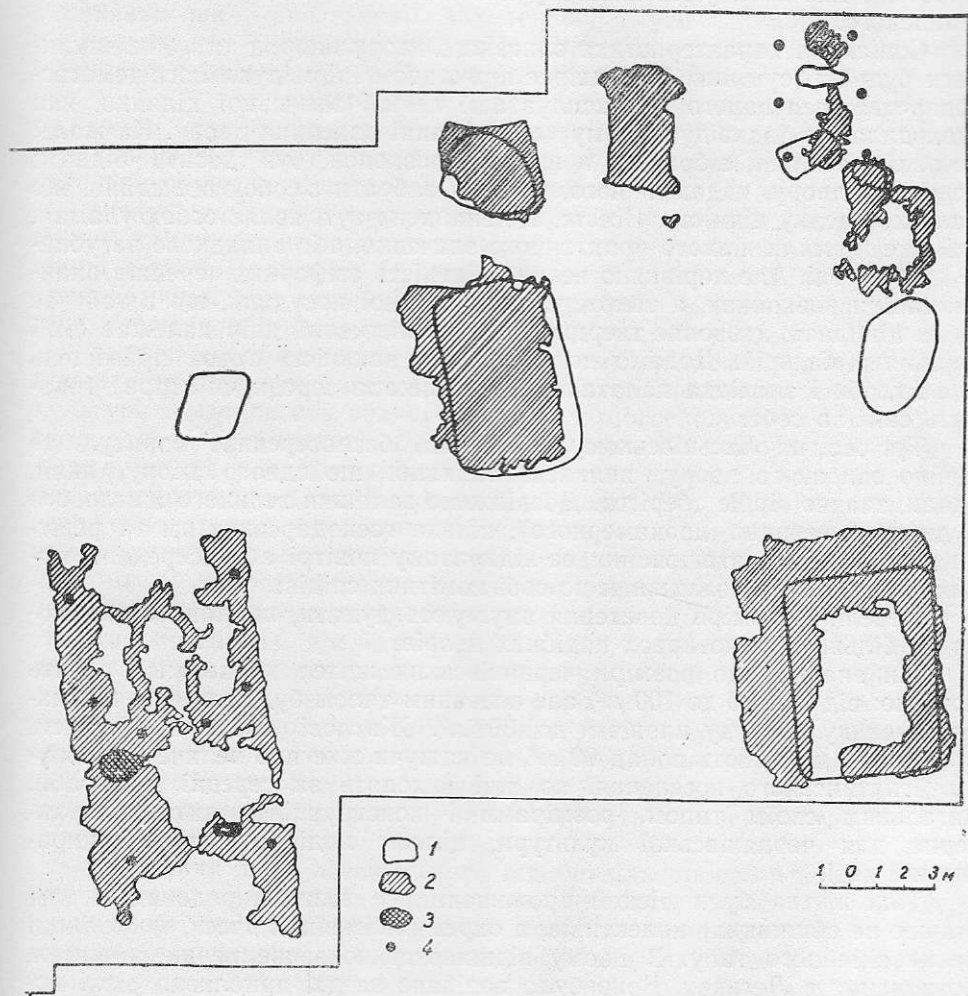

Рис. 78. План двору в с. Леськи:
 1 — яма, 2 — розвал обмазки, 3 — піч, 4 — ямки від стовпів.

зволюють віднести комплекс до пізнього етапу черняхівської культури і разом з тим показують відносну заможність господарства, ним представлено.

Соціальна характеристика описаного двору навряд чи може викликати будь-які сумніви. Цей двір є прикладом індивідуального домогосподарства, оснований на експлуатації певної земельної ділянки, яка знаходилась в індивідуальному користуванні власника двору. На жаль, речовий матеріал, зібраний в процесі розкопок, був досить бідним; мешканці двору, кидаючи його, встигли забрати з собою все майно, що мало хоч деяку цінність. Все те, що знайдено тут, являє собою уламки, які вже не мали ніякого практичного значення, або випадково загублені дрібні речі. Але порівняно велика кількість амфорних черепків, знайдених при розкопках, а також уламок скляної посудини, що в той час дуже цінилася, дозволяє твердити, що досліджений двір належав сім'ї порівняно багатій. Додамо до цього, що наявність трьох приміщень для худоби і знахідка калатала (знак вожака череди чи отари) говорять самі за себе.

Тут же, на Леськівському поселенні, безпосередньо впритул до щойно описаного двору, виявлені залишки ще одного двору, який, однак, значно гірше зберігся. Досліджено залишки великого житлового будинку (очевидно, двокамерного), кілька господарських ям та рештки двох печей, розташованих на відкритому повітрі або всередині легких споруд, що не залишили по собі помітних слідів.

Невеликі розміри поселення змушують думати, що воно складалося не більш як з чотирьох подібних дворів.

Ми знаємо, що розміри черняхівських жител коливалися досить помітно: від 25—30 до 100 м², але основним типом будівель слід вважати невелику споруду площею до 30 м². Житлові будинки, виявлені в Леськах, що мають понад 60 м², не кажучи вже про величезні споруди Ягнятинського поселення, по суті виходять за середні масштаби. Загальним своїм типом, розмірами і конструкцією житло, характерне для черняхівської культури, цілком подібне сучасній українській хаті.

Такі житла були місцем проживання не великих родових (і тим більше не общинних) колективів, а окремих сімейних ячеек, може іноді великосімейного типу. В цьому відношенні показове перше з жител, розкопаних в Леськах. Воно було поділене на дві приблизно рівні половини, з яких одна, в свою чергу, — ще на три невеликі кімнатки площею близько 9—10 м² кожна. Треба думати, що це житло належало великій сім'ї, що складалася з трьох шлюбних пар (власника будинка і двох його синів з сім'ями), кожна з яких займала одну з відзначених кімнаток. Невеликі ж однокамерні будинки, очевидно, належали окремим парним сім'ям, що вели своє господарство кожна окремо.

**Початок
виникнення
приватного
землеволодіння**

Можливість ведення індивідуального господарства населенням лісостепової смуги Східної Європи, починаючи від скіфського часу, визначалася пануванням тут орного хліборобства. Більш архаїчні форми землеробського виробництва (наприклад, вирубне⁶) були надто трудомісткими і необхідно вимагали зусиль великих трудових колективів. Тому вони були можливі лише при умові безроздільного панування колективних форм господарства.

Різке підвищення продуктивності праці у зв'язку з переходом до орного хліборобства робило виникнення індивідуального землекористування цілком можливим і закономірним. Відзначимо у зв'язку з цим хронологічний збіг появи орного землеробства в ранньоскіфський період з початком індивідуального господарства в ту ж епоху.

Уважні спостереження над наявним матеріалом приводять до ще більш відповідальних висновків. Як правило, поселення черняхівської культури мали досить значні розміри: домогосподарств, з яких вони склалися, здебільшого бувало не менш як півтора-два десятки (згадаємо ще раз Неслухівське поселення, що нараховувало 18 домогосподарств, тоді як Жуківецьке — понад 70). Кожна сім'я вела своє господарство, а в сукупності всі склали сільську общину — власника тих земель, які розподілялися для обробки між її окремими членами. В літературі панує думка, що соціальним еквівалентом кожного конкретного поселення була така община.

Але поселення, досліджене в Леськах, мало не більше чотирьох дворів. Отже, розглядатися як еквівалент общини воно не може: це був виселок з общини, тобто оселя кількох сімей, що в силу тих чи інших причин відкололися від общини. Коли ж до цього додати, що сім'ї, які тут жили, належали до числа порівняно заможних, а двори за своїми масштабами перевищували середній розмір домогосподарств черняхівської культури, закономірність виселення стане ще очевиднішою.

Поселення типу леськівського відображає процес розпаду общинних відносин, зв'язаний з розвитком інституту власності. Справді, виникнення подібного висілка було можливе лише при умові тривалого володіння певною ділянкою тими сім'ями, які відходили від села. Тільки в цьому випадку окремі сім'ї могли переселитися з общинного поселення на нове місце — ближче до своєї індивідуальної ділянки.

Але це значить, що періодичні перерозподіли оброблюваних земель, коли й існували в принципі, на практиці відбувалися далеко не завжди⁷, внаслідок чого володіння окремими ділянками закріплюва-

⁶ За підрахунками П. М. Третьякова [368], в умовах вирубного землеробства для обробки однієї десятини землі потрібно було 45 людино-днів.

⁷ Можливо, з перерозподілу спочатку випадали землі, менш вигідні з точки зору

лося за конкретними родинами на більш-менш тривалий термін. В цьому бачимо певне підтвердження цікавої гіпотези академіка Б. Д. Грекова про початок виникнення приватного землеволодіння у слов'ян вже в VI—VII ст. н. е. [112, с. 37]. Пам'ятки, подібні до Леськівського поселення або поселення в Хорулі, що теж складалося з трьох або чотирьох дворів [779; 780; розкопки 1957 р., не опубл.], свідчать про наявність передумов цього процесу в середині I тисячоліття н. е.

Ліквідація фонду

вільних земель

Аналіз скіфської легенди про священне золото приводить до висновку, що хліборобські племена Скіфії вже в V ст. до н. е. змушені були обмежувати розмір наділів, які перебували в індивідуальному користуванні окремих сімей. Звідси випливає, що вже в той час вільний фонд орних земель був практично вичерпаний. Навряд чи можна сподіватися, що в черняхівську добу вільних земель, придатних для обробки, було більше. Навпаки, густина розташування поселень черняхівської культури, принаймні в межах основної території їх поширення, змушує скоріше припустити, що вільних земель в цей час було менше.

Вище густина населення черняхівської культури для найбільш залюднених районів була визначена нами близько 10 чоловік на 1 км². Це означає, що на одного чоловіка припадало близько 10 га, а коли рахувати тільки працездатне населення, яке звичайно становить близько половини загальної чисельності населення, то приблизно 20 га на особу. В цю площу включаються не тільки орні землі, а й землі, не придатні для обробки: яри, долини річок, круті схили, горби, болота, солончаки, піскові пустощі тощо. Сюди ж входять всі угіддя, які залишалися в колективному володінні общини,— ліси, площа яких в ту епоху була дуже значною і займала, мабуть, не менше половини всієї площі, луки, пасовиська і т. п., а також площа, безпосередньо зайнята під поселення. Це зменшує розмір земельної площі, яка могла бути відведена під рілля, в кілька разів (мабуть, не менш як втричі). До того ж, при двопільній чи трипільній системі землеробства половина чи третина землі в кожний даний момент залишалася під паром. З урахуванням сказаного виходить, що на сім'ю з двома працездатними членами⁸ припадало десь близько 8—10 га орної землі на кожний сезон.

їх експлуатації. Описане поселення в Леськах за своєю топографією відрізняється від звичайних поселень черняхівської культури: воно розташоване не на чорноземних схилах, а на пісковій терасі Дніпра, дійсно незручній для обробки під посіви. Цим, очевидно, пояснюється і подекуди тваринницький «ухил» господарства, представленого дослідженим двором.

⁸ В даному випадку розглядається простий випадок вільного господарства — без

Приблизно таку кількість землі і могла обробити сім'я за допомогою одного знаряддя (плуга чи сохи) — тими засобами, які були в розпорядженні селянства черняхівської доби. Пізніше, в часи раннього середньовіччя, наділ в 8 десятин орної землі (при двопіллі — 16 десятин, при трипіллі — 12) становив основну одиницю для виміру ріллі — плуг⁹.

Це означає, що в досліджуваній час розвиток і розширення сільськогосподарського виробництва, треба думати, могли здійснюватися не за рахунок введення в експлуатацію нових земельних масивів, а шляхом інтенсифікації хліборобського виробництва, за рахунок більш ретельної обробки землі.

Сказане приводить до несподіваного з точки зору поширеного погляду на суспільний лад східноєвропейських племен I тисячоліття н. е. висновку, який, однак, здається необхідним. Вже в першій половині і середині I тисячоліття н. е. (принаймні в деяких районах) ліквідується фонд вільних орних земель, що не могло не вплинути суттєво на дальший розвиток населення цих районів. Мабуть, безпосереднім наслідком і проявом цього впливу було прагнення до розселення, до засвоєння нових земель за межами основної території черняхівських племен, яке останні виявляють десь від III—IV ст. н. е., тобто від того часу, коли в Східній Європі з'являється залізне рало.

Нагромадження багатств При індивідуальному землекористуванні продукт праці, одержаний в результаті експлуатації земельної ділянки певною сім'єю, становить вже власність цієї сім'ї і може служити джерелом особистого збагачення. Приватну власність становили і ті надлишки вироблюваного продукту над безпосередньо вживаним, які були можливі при тодішньому стані продуктивних сил. По суті ще в надрах первіснообщинного ладу створюються передумови для початку майнової диференціації, нагромадження більш або менш значних багатств в руках окремих сімей.

Тут криється розгадка походження тих багатств, які представлені розглянутими вищекладами початку і середини I тисячоліття н. е. Ці клади — переважно грошові — являють собою скарби в тому розумінні слова, яке вкладав в нього К. Маркс¹⁰, тобто додатковий продукт, що не вживається безпосередньо і не вкладається в розширене

застосування рабської праці. Ясно, що сім'я, яка експлуатувала примусову працю рабів, могла освоїти ще більшу площу орної землі.

⁹ Статистичні розрахунки для доби раннього середньовіччя наведені В. Й. Довженком [130, с. 181—186]. Технічний рівень тодішнього орного хліборобства не відрізнявся принципово від технічного рівня черняхівської доби (конструкція плуга).

¹⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 23, стор. 133—137.

відтворення, якого черняхівське суспільство, природно, ще не знало. Суть цього процесу полягає в розриві безперервної черги метаморфоз — постійної зміни актів куплі-продажу¹¹.

Цей процес був цілком закономірним і необхідним в умовах суспільства, яке залишило пам'ятки черняхівської культури. Обмеженість ринку, відносно слабкий розвиток внутрішньої торгівлі, невисокі, кінець кінцем, потреби представників східнослов'янського суспільства приводили до того, що велика кількість срібла, яка потрапляла до черняхівських племен в результаті зовнішньої торгівлі, випадала з обігу і в кожний даний момент лежала нерухомо у вигляді скарбів, а багатство окремих осіб, що визначалося кількістю продукту, який був приватною власністю цих осіб, набирало грошової форми. К. Маркс підкреслює характерність цього явища для ранніх етапів розвитку товарного господарства¹².

Найпоширенішим способом переховування скарбів в той час було закопування їх в землю¹³. Цей спосіб був властивий всім народам на різних ступенях розвитку, особливо ж на ранніх. Зокрема, і в Київській Русі, незважаючи на існування сильної феодальної держави, яка прагнула забезпечити недоторканність майна, закопування скарбів мало місце¹⁴.

Процес збирання скарбів виконує певні функції в грошовому обігу, зокрема регулює кількість грошового металу, що є в кожний даний момент в русі. В умовах самого початку грошового обігу, коли останній ще не регулюється державною владою, ця функція скарбів виступає найбільш очевидно. Закопування скарбів в землю, природно, не означає їх знищення. В разі потреби необхідна кількість монет могла бути вилучена з них і повернута до сфери обертання. Разом з тим при певних умовах кожний скарб міг поповнюватися новими масами грошового металу.

Цим пояснюється механізм перетворення конкретних багатств у грошові скарби. Справді, в переважній більшості випадків надлишки

---

¹¹ «Безперервний круговорот двох протилежних товарних метаморфоз, або постійна зміна актів продажу і купівлі, проявляється в безустанному обігу грошей, або в їх функції *regretium mobile* [безперервно діючого механізму], обігу. Гроші іммобілізуються або перетворюються, як говорить Буагільбер, з *meuble* [рухомого] в *immeuble* [в нерухоме], з монети в гроші, тільки-но переривається ряд метаморфоз, і продаж уже не доповнюється купівлею, яка безпосередньо настає за ним». (К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 23, стор. 33).

¹² К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 23, стор. 133.

¹³ «Вилучення грошей з потоку обігу і охорона від суспільного обміну речовин проявляється також зовнішньо в закопуванні грошей в землю...» (К. Маркс, До критики політичної економії, стор. 115).

¹⁴ Про нього, зокрема, згадує Володимир Мономах. Див. «Поученіє» в кн.: [23], с. 137, а також с. 53].

сільськогосподарської продукції, які виникали в процесі виробництва (і становили приватну власність), не могли зберігатися в своєму безпосередньому вигляді необмежено довгий строк: вони просто почали б псуватися і втрачати свою вартість. Отже, вони підлягали обміну протягом більш-менш точно обмеженого часу. На що саме? В умовах економіки, яка знає металеві гроші, останні є найбільш доцільною і бажаною формою перетвореного багатства: в кожний момент монета може бути обмінена на який завгодно продукт з числа тих, які виробляються в даному суспільстві. Багатство грошима є багатством продуктами, перетвореними на гроші.

Отже, поява кладів римських монет на території черняхівської культури була безпосередньо зв'язана з двома важливими економічними процесами: по-перше, з розвитком приватної власності на продукт виробництва, а по-друге, з розвитком грошового обігу.

В середині I тисячоліття н. е. з'являються речові кладки, які можна розглядати як свого роду вияв процесу утворення «естетичних скарбів»¹⁵. Можливо, їх поява була зв'язана з припиненням надходження на наші землі нових мас грошового металу внаслідок краху античного світу і ліквідації торговельних відносин з ним. В цих умовах багатства, які продовжували зростати, вже не могли набирати грошової форми, а персоніфікувалися в дорогоцінних речах.

Знахідки ключів Розвиток майнових відносин в середовищі черняхівських племен і нагромадження багатств в руках окремих представників цього суспільства породжували проблему охорони цих багатств (і взагалі майна). У зв'язку з цим цікаву групу пам'яток становлять знахідки ключів від дверних запорів і засувок в комплексах черняхівської культури.

Такі ключі трапляються ще в пам'ятках попередньої епохи, зокрема липицької культури (Верхня Липиця, Гринів) [768, с. 12—13, 33]. В пам'ятках черняхівського типу вони становлять досить поширений вид знахідок. Ключі бувають в основному двох типів: у вигляді гачка і у вигляді масивної штабки з двома гаками на кінці, так званого якірцевого типу.

Так, на поселенні, розташованому між селами Синіцівкою та Сабатинівкою на Південному Бузі, знайдено ключ з двома плоскими гачками на кінцях [299, с. 103]. Ключі якірцевої форми знайдені на поселеннях в Криничках на Одещині, в Костянці на південній Волині, в Черепині на Львівщині, в одному з поховань могильника в с. Ізі на Закарпатті та в інших місцях [303, рис. 2, 7; 322, с. 372—373; 29, с. 65—66; 320, с. 322].

Більш простими є ключі гачкового типу. Вони являють собою круг-

¹⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 23, стор. 136.

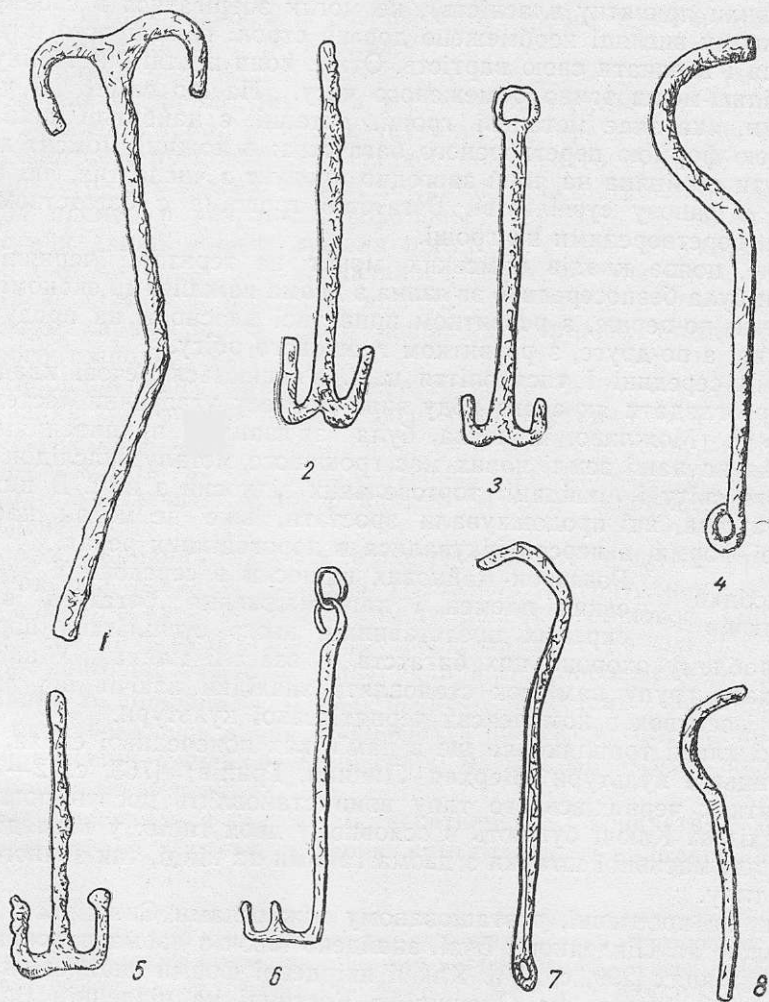

Рис. 79. Ключі:

1, 8 — Кринички, 2, 5 — Черепин (Львівська обл.), 3 — Костянець, 4 — Леськи,
6 — Дзєславиці (Польща), 7 — Неслухів.

дий або плоский в перерізі стержень, на одному кінці загнутий у вигляді гачка. Такі ключі знайдені на поселеннях черняхівського типу в Леськах на Черкащині, в Криничках на Одещині, в Неслухові на Львівщині і т. д. [59, с. 52; 303, рис. 3, 6; 321, табл. III, рис. 15].

Дуже часто трапляються знахідки ключів обох типів в пам'ятках південної Польщі. Відзначимо, що моделі обох цих типів бачимо на одній з ланок ланцюга з Сіладь-Шомліо.

За думкою дослідників, запори з такими ключами могли вживатися не лише для замикання дверей, але й для скринь чи шкатулок, оковки яких іноді трапляються в похованнях [781].

Особливо слід відзначити рідкісні знахідки висячих замків трубчастого типу. Як відомо, такі замки дуже характерні для епохи раннього середньовіччя, зокрема, для поселень Київської Русі це один з найхарактерніших видів знахідок [див., наприклад, 102].

Виникнення таких замків відноситься до значно древнішого часу. Найранішою знахідкою поки що є дужка від трубчастого замка IV — II ст. до н. е., знайдена на поселеннях Галіш-Ловачки на Закарпатті [63, с. 118]. Але і в часи черняхівської культури такі замки були у вжитку. Зокрема, відзначимо характерну дужку від замка цього типу, знайдену на поселенні в с. Пивониці поблизу Каліша (Середня Польща) в 1953 р. [477, с. 185, табл. LXXXIV, 3].

Знахідки ключів становлять інтерес як зовнішній вираз розвитку інституту приватної власності, що породжувала такі явища, як злодійство та грабунки. Вони ж зумовлювали і те, що скарби закопувалися в землю, аби уберегти їх від сторонніх очей. Грабували навіть небіжчиків: у Черняхівському могильнику, наприклад, пограбованими виявилися обидва склепи, які напевне представляли найбільш багаті поховання.

Таким чином, наявний матеріал досить певно свідчить, що розвиток майнових відносин в середовищі черняхівських племен ішов вперед досить швидкими кроками. Наслідком цього процесу був початок майнової нерівності, корені якої лежали в сфері виробництва. Зовнішні моменти, як-от військові походи, що супроводжувалися захопленням військової здобичі, контрибуціями і тому подібними явищами, лише сприяли поглибленню цього процесу, але не були його головною причиною.

Розвиток інституту приватної власності обумовлював початок виділення суспільної верхівки, яка не лише зосереджувала в своїх руках значні багатства, а й починала відігравати серйозну роль в суспільному житті країни.

Община Черняхівська група племен переживала останній етап первіснообщинного ладу і початок переходу до класового суспільства. В цей час закладалися передумови того процесу, який особливо активно йшов в другій половині I тисячоліття н. е., а на кінець тисячоліття (десь в IX ст.) закінчився утворенням феодальних суспільств Східної Європи.

Головною ячею суспільної організації в черняхівську епоху виступала сільська община, виявом якої були великі відкриті поселення черняхівської культури [234, с. 842]. Общину як суспільну організацію, що охоплювала всі сторони громадського життя (виробництво, військову справу, юридичні відносини тощо), не можна плутати з організаціями сімейними, які могли мати різний характер.

До виникнення сільської общини проблеми такого протиставлення не могло існувати: рід (як матріархальний, так і патріархальний) являв собою організацію універсальну — і сімейну, і громадську. Сільська община перетасувала родові колективи, руйнуючи їх зсередини, але не могла привести до повної ліквідації кровноспоріднених зв'язків.

Община ніколи не буває однорідною за своєю структурою. Вона складається з більшої чи меншої кількості елементів, якими є сімейні організації. То ж не дивно, що наявність певного роду осколків патріархальних сімей не тільки не заважає розвитку общини, а й прекрасно уживається з нею протягом дуже і дуже довгого часу. Як відомо, у слов'янських народів патріархальні сімейні організації як пережитки пізньородового ладу дожили майже до наших днів (так звана велика сім'я в Росії або задруга у південних слов'ян). Вони існували не тільки в період панування територіальної общини, але й в класовому суспільстві, пройшовши через всю епоху феодалізму і в значній мірі — капіталізму.

Отже, і в черняхівську епоху пережитки патріархальних родових відносин, очевидно, були ще більш виразними, знаходячи свій вияв насамперед в сфері родинних стосунків всередині територіальної общини (типу германської марки або древньоруської верви).

Очевидно, сімейні організації, з яких складалася черняхівська община, були різними. Деяке уявлення про них дають спостереження над характером і особливо розмірами житлових будинків черняхівського типу. Як ми вже знаємо, ці будинки досить істотно різняться між собою як площею, так і плануванням. Частина з них, безперечно, була індивідуальними житлами парних сімей. Це — однокамерні невеликі будинки площею до 20—25 м². Прикладом таких жител можуть бути житла з Жуківців, які мали площу близько 10, 12, 14, 17, 20 м²; з Луки-Врублівецької — площею близько 11,5 та 18 м²; з Неслухова — 17—18 м², Гаврилівки — 15 м², Кута — 15 м², Іванківців — близько 20 м², Єрківців — близько 17 м², Будешт — 24 м², Лесниці — 7, 9, 15 м², Косцеліск — 12, 14, 16 м² і т. д.

Вже іншої оцінки вимагають однокамерні будинки, що мають більшу площу (до 30 м² і ще більше), та будинки типу мегарона. До їх числа належать велике житло з Жуківців (30 м²), житла з Кантемирівки (28 м²), Будешт (36 м²) та ін. Можна думати, що більша площа цих будинків не випадкова і визначалася розміром родини, яка в них жила.

Другу групу становлять великі багатокамерні будинки типу досліджених в Леськах (площа їх — близько 60 м² кожний). Такі будинки відомі на багатьох поселеннях, в тому числі і на великих общинних селищах. Можна назвати, зокрема, двокамерний будинок, досліджений в Будештах (32 м²), двокамерні будинки з Іголомі (34—36 м²), Слободишах, Микільському-на-Дніпрі та в інших місцях. Ці будинки, напевно, були житлами сімейних організацій типу великих сімей, що в свою чергу склалися з кількох шлюбних пар.

Нарешті, третя категорія репрезентована величезними спорудами типу Ягнятинських жител, що мали площу 100 і 120 м², Будештського житла № 2 площею 100 м² тощо. Вони теж багатокамерні: ягнятинські мали щонайменше дві камери, будештське — три. Але, напевно, ці великі камери ще поділялися якимись легкими переборками на менші кімнатки, подібно до того, як це бачимо в одному з леськівських жител.

Не можна виключити припущення, що в деяких випадках організації пережиточно-родового типу представлені кількома житлами, об'єднаними в один куш. Зокрема, цілком імовірно, що маленькі поселення типу досліджених в Леськах або в Хорулі були поселеннями споріднених сімейних груп, зв'язаних кровними зв'язками, — типу патронімії.

Характерна картина виявлена, зокрема, в Леськах. Тут крім маленького поселення, про яке щойно була мова, в безпосередній близькості від нього є ще два такі ж (чи може ще менші) виселки, розташовані на відстані 0,25—0,5 км один від одного. Можливо, вони

залишені іншими кровноспорідненими групами сімей, що входили до складу тієї ж сільської общини.

Взагалі родові зв'язки завжди виявляються дуже міцними і продовжують в окремих випадках існувати тоді, коли родовий лад вже зжив себе. Адже навіть середньовічне древньоруське законодавство («Руська Правда») зафіксувало деякі пережиточні інститути родового устрою (кровна помста тощо)¹, що довгий час були головною причиною суперечок щодо природи древньоруської верви.

Таким чином, черняхівська община була досить складною організацією, що мала у своєму складі сімейні організації різного характеру і різного масштабу: індивідуальні сім'ї, великі патріархальні сім'ї типу задруг, патронімії тощо. Складність ця пояснюється досить сильними пережитками родового ладу.

Але поруч з цим черняхівська община виявляє і безпосередні ознаки розкладу, які приводили її до розшарування, а далі й до виділення суспільної верхівки, що не тільки починає зосереджувати в своїх руках матеріальні багатства, але й виявляє тенденцію до встановлення влади над іншими членами общини.

Основу цього процесу, безперечно, становив процес майнової диференціації, обумовлений, з одного боку, прогресом техніки, що підносила продуктивність праці (насамперед — землеробської), забезпечуючи можливість одержання гарантованого додаткового продукту, а з другого — переходом землі — цього основного засобу виробництва хліборобських племен — в індивідуальне користування (а почасти і в приватне володіння), завдяки чому цей додатковий продукт ставав приватною власністю окремих сімей.

Община розшаровується, серед її членів з'являються багаті і бідні. Разом з цим виникає і тенденція до експлуатації других першими. Так створюються передумови для утворення класового суспільства.

**Початок
експлуатації
людини
людиною**

Початок експлуатації людини людиною являє собою такий же необхідний наслідок економічного (а ще глибше — технічного) прогресу, як і майнова диференціація.

Основною передумовою початку експлуатації людини людиною (а далі — розпаду суспільства на антагоністичні класи) є така продуктивність праці, яка дозволяє конкретному виробникові одержувати продуктів більше, ніж це необхідно для відтворення його робочої сили. Іншими словами, рівень виробництва повинен бути таким, щоб воно могло давати гарантований додатковий продукт. Без цього утримання, скажімо, раба було б просто недоцільним: він з'їдав

¹ Перша стаття так званої «Короткої редакції», яка вважається найдавнішою.

би стільки ж, скільки виробляв. Тому на ранніх етапах суспільного розвитку рабство і не могло виникнути, захоплених полонених просто убивали, а то й з'їдали².

У Східній Європі перші зародки експлуатації людини людиною у формі патріархального рабства виникають ще, мабуть, в епоху пізньої бронзи. В епоху, що відповідає (за періодизацією Ф. Енгельса) середньому ступеню «варварства», відбувається перший великий суспільний поділ праці: відокремлення кочових племен від хліборобських. В той же час спостерігаємо і інші явища, про які Ф. Енгельс говорить у зв'язку з виникненням рабовласництва, — обробку металів, ткацтво тощо³. В середині I тисячоліття до н. е. рабство у скіфських племен засвідчено писемними джерелами (Геродот [Нег., IV, 1—4]). Зокрема, в легенді про повстання нащадків скіфських рабів при поверненні скіфів з походу в Мідію [Нег., IV, 1—4] бачимо досить цікаве свідчення розвитку рабовласницьких відносин у скіфів-степовиків.

Трохи пізніше, в IV ст. до н. е. розвиток рабовласництва у кочових скіфів досяг такого рівня, що дослідники вважають можливим говорити про утворення тут рабовласницької формації і держави [228, с. 153—159, 208—214]. І якщо царство Атея може викликати деякі сумніви щодо своєї соціальної природи, то рабовласницький характер скіфського царства в Криму здається безсумнівним.

Але все це стосується степової Скіфії, яка не має прямого відношення до черняхівської культури. Розвиток лісостепових осілих племен Східної Європи протягом I тисячоліття до н. е. відбувався більш стриманими темпами, хоча і тут, безперечно, існували якись зародки рабовласницьких відносин — хоча б в найбільш примітивній, патріархальній формі [228, с. 196].

Щодо існування рабовласництва у черняхівських племен прямих даних не маємо через специфічність археологічних джерел, але складна суспільна структура цих племен залишається поза сумнівом. Зрештою, всі античні джерела одностайно свідчать про наявність рабства у «варварських» народів, які населяли землі на північ і північний схід від імперії. Багато таких відомостей стосується фракійців і скіфо-сарматських племен. Про рабство у германців на початку нового літочислення пише Тацит [TG, XXV]. Особливої уваги заслуговують повідомлення візантійських письменників середини I тисячоліття н. е. про рабство у слов'ян (антів і склавів). Згідно з їх даними, слов'яни під час руху на південь, в межі Візантійської імперії, захоплювали велику кількість полонених з метою перетворення їх на рабів. Такі відомості знаходимо у Прокопія [BG, III, 13, 29, 38, 40; IV, 25 і т. д.], Менандра

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 20, стор. 185.

³ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 21, стор. 163.

[Мен., с. 248], Теофілакта Сімокатти [TS, I, 75; VII, 2, 2—3], у анонімного автора «Чудес св. Димитрія Солунського» [288, с. 100—101] і т. д.

Не можна думати, які такі повідомлення не стосуються носіїв черняхівської культури, які щодо соціально-економічних відносин належали до числа найбільш розвинених «варварських» племен Східної Європи.

Само собою зрозуміло, що не всі полонені, захоплені і забрані в рабство черняхівськими племенами, залишалися у них назавжди; певна частина їх поверталася за викуп додому. Але не менш безсумнівним є й те, що чимало їх лишалося в рабстві до самої смерті, не маючи змоги сплатити викуп, та й треба думати, не дуже поспішаючи повертатися до імперії, де на них чекало рабство ще гірше і жорстокіше.

Рис. 80. Бляшка, що зображує воїна (Фесалія).

Загальний розвиток черняхівських племен (зокрема, виробництва) змушує деяких археологів висловити гіпотезу щодо існування в їх середовищі рабовласницького укладу, який, однак, не розвинувся у рабовласницьку формацію. У вітчизняній науці таку точку зору підтримує Б. О. Рибаків [268]; певне визнання вона знаходить і в польській історіографії [649, с. 202—203; 544, с. 59; 513, с. 114; 424, с. 13; 550, с. 106, та ін.], хоча там висловлюються і сумніви в її переконливості [810, с. 120; 835, с. 350].

Деякі побіжні дані, що вказують на використання рабської праці в господарстві черняхівських племен, безперечно, наявні в наших матеріалах. Можна думати, що мають рацію ті дослідники, які вважають, що блискучий розвиток гончарного, а особливо — залізоробоного виробництва в південній Польщі міг бути наслідком лише значного розвитку рабовласницьких відносин. Зокрема, копальні в Рудках (а може і в інших місцях, коли вони існували) працювали насамперед на базі експлуатації примусової праці рабів.

Гончарні майстерні, що мали кілька горнів (наявність таких засвідчена виявленням кількох горнів, з'єднаних спільною передпічною ямою), мабуть, теж не обходилися без допомоги кількох пар додаткових робочих рук, якими в той час могли бути лише руки рабів.

Наявність двох жорнових установок в млині, дослідженому в Іванківцях, свідчить про те ж саме. Ці жорна, мабуть, крутилися за допомогою людських м'язів, що примушує думати, що тут працювало кіль-

ка чоловік. Наявність двох діючих пар жорен напевно свідчить, що працювали вони не від випадку до випадку, а постійно, обслуговуючи не одне господарство (інакше досить було б однієї установки). А коли так, то й кількість робітників, зайнятих тут, була не меншою як три: адже крім тих, що крутили камні, хтось повинен був подавати збіжжя і відгрібати готове борошно у яму-приймач. А найімовірніше кількість працюючих була ще більшою, бо ті, хто крутив жорна, потребували хоч якогось відпочинку і, отже, заміни. Можна думати, що тут дійсно маємо справу з фактом використання рабської праці для виконання важкої фізичної роботи⁴, що взагалі раби використовувалися переважно на найбільш трудомістких видах праці.

Змійові вали Археологічними пам'ятками, що свідчать про використання у черняхівському суспільстві в широких масштабах примусової праці (найімовірніше — рабської), є грандіозні земляні споруди — так звані Змійові, або Траянові, вали. Питання про їх походження досі остаточно не з'ясоване, хоча відношення їх до черняхівської (римської) доби, здається, набуває загального визнання.

Думка про належність цих валів до перших століть нової ери висловлювалася давно [393, с. 30] і головним чином на підставі їх назви «Траянові». Вважалося, що вони створені імператором Траяном в часи завоювання ним Дакії для захисту від північно-східних «варварів» (під якими і доводиться розуміти насамперед носіїв черняхівської культури). Інші дослідники вважали їх справою сарматів (КС, 1884, март, с. 360—361), треті відносили їх спорудження до скіфської епохи [194], четверті — до епохи Київської Русі [4].

Що стосується гіпотез про спорудження цих валів римлянами або сарматами, то їх доводиться відкинути, бо вони не тільки є простими здогадками, нічим не підкріпленими, але й явно спростовуються тією обставиною, що, як відзначав ще В. Б. Антонович [4], вздовж багатьох валів з південної сторони є рови. Отже, захищали вони не південь проти півночі, а навпаки, північ, тобто лісостепові землі, від степового півдня.

В останній час відомий румунський дослідник Р. Вульпе звернув увагу на таку ж обставину у відношенні одного з Молдавських валів. Там теж рів виявився з південної сторони, у зв'язку з чим римське походження його виключається [799; 802]. Але й запропонована названим археологом гіпотеза про насипку Молдавських валів Атанаріхом, вождем візіготів, не витримує критики: по-перше, вал Атанаріха, про який сповіщають писемні джерела [АМ, XXXI, 3, 7—8], насипаний готами в момент гуннської навали, очевидно, був якоюсь локальною

⁴ Така точка зору про застосування рабської праці у іванковецькому млині висловлена Б. О. Рибаківим при обговоренні доповіді І. С. Винокура на засіданні слов'янорусської секції пленуму ІА АН СРСР в квітні 1961 р.

спорудою (найімовірніше — щось на взірець великого городища або хрінга). Спорудити таку грандіозну систему валів в момент чужоземного нашестя готи, звичайно, не могли, та в цьому не було і потреби; по-друге, відзначена Р. Вульпе наявність рову з південної сторони одного з валів так само є аргументом проти готської гіпотези, як і проти римської: гунни загрожували готам не з південного заходу, а з північного сходу.

Скіфська гіпотеза походження Змійових валів заслуговує на більшу увагу і здається більш серйозною, але й вона не може бути прийнята. Ця гіпотеза була б цілком правдоподібною, коли б доводила, що вали захищали степову Скіфію, де в другій половині I тисячоліття до н. е. здійснювався процес утворення класового суспільства і держави. Але ж, як сказано, ці вали захищали лісостеп від більш південних степових районів, а лісостепові племена скіфської епохи ще не досягли такого рівня розвитку, коли спорудження подібних валів стає можливим і доцільним.

Найбільш аргументованою є гіпотеза про спорудження Змійових валів в епоху Київської Русі, бо маємо прямі свідчення і древньоруського літопису і іноземних джерел, що такі вали дійсно використовувалися для захисту південних рубежів Київської держави [4]. Але і ця гіпотеза не може вважатися за цілком задовільну. Можливо, частина валів справді була споруджена в епоху Київської Русі і входила до оборонної системи, збудованої київськими князями Володимиром Святославичем і Ярославом Мудрим. Однак далеко не всі. Наскільки можна судити на підставі наявних даних щодо топографії Змійових валів — це досить складна система, яка навряд чи споруджувалась одночасно. До епохи Київської Русі, напевно, відносяться три лінії валів, з яких одна утворює дугу довкола самого Києва, друга — з району Радомишля на північному заході проходить понад Стугоною до Дніпра, третя — тягнеться над Россю і продовжується на Лівобережжі на південь і південний схід від Переяслава.

Очевидно, останню лінію мав на увазі єпископ Бруно з Магдебурга, який здійснив місіонерську мандрівку до печенігів і розповів про бачену ним в 1008 р. «огорожу», споруджену Володимиром Святославичем на південно-східних рубежах його володінь для захисту від кочовиків [МРН, т. I, с. 224—225]. Кордони Русі в той час дійсно проходили в названому єпископом районі (зразу ж за Переяславом), а вал, який має на увазі місіонер, знаходиться за 8 км від стародавнього міста.

Однак лінії Змійових валів проходять і значно південніше Росі — в районі сучасного Чигирини і далі на південний захід — вздовж Синюхи в районі Первомайська і т. д. — аж до Наддністрянщини, тобто по границі між зонами лісостепу і степу. Ці вали, безумовно, віднося-

ться до часів, значно древніших від Київської Русі. Але відсувати їх надто глибоко у стародавні часи теж не можна.

Зміюві вали являють собою пам'ятку суспільства, знайомого з застосуванням примусової праці у досить широких масштабах, а також з суспільною організацією, здатною забезпечити і спрямувати цю працю на досягнення певної, точно визначеної мети. Спорудження таких валів вимагало величезних затрат праці. Разом з тим воно було необхідним чи корисним не окремим общинам, а всьому суспільству в цілому. Так само і захищати їх можна було не окремими озброєними общинами, існування яких характерне для кінця первіснообщинного ладу, а з'єднаними військовими силами великого масштабу, що представляли все суспільство в цілому.

Подібні вали відомі в багатьох країнах: їх будували римляни (першими в Європі), стародавні германці, авари, західні слов'яни; зведенням таких споруд займався Карл Великий в 812 р., датський король Готфрид в 808 р. і т. д. і т. п. Але ніде подібні споруди не виникали раніше, ніж суспільство досягало порога класового устрою і держави. Тому-то і не можна прийняти гіпотезу про належність Зміювих валів до скіфської епохи, бо тоді довелося б вважати хліборобську Скіфію суспільством, значно складнішим за своїм соціальним устроєм, ніж це було в дійсності.

Найбільш імовірно зв'язувати найдавнішу частину Зміювих валів саме з черняхівською епохою. Ця гіпотеза підтверджується загальним збігом напрямку південної лінії валів з південною границею території поширення черняхівської культури; наявністю валів у Наддністрянщині, насипаних, очевидно, для захисту черняхівських земель від римської експансії, а також упертою народною традицією, що зв'язує з цими валами ім'я Траяна — завойовника Дакії.

Дуже цікаві дані дало обстеження найпівденніших з східноєвропейських валів — у Молдавії, проведене під керівництвом Г. Б. Федорова [385, с. 71—80]. Виявилось, що в ряді пунктів в безпосередній близькості від валів знаходяться поселення черняхівської культури (оз. Китой та ін.). Найважливіші матеріали дала зачистка Південного вала на ділянці між Прутом і оз. Ялпук [385, с. 72—73]. В цьому місці добре видно, що вал має рови з обох боків — південного і північного — явище незвичайне, що вимагає спеціального пояснення. В обох рових знайдено кераміку черняхівського типу, яка справді підтверджує належність вала до епохи названої культури. Але Г. Б. Федоров звернув увагу на різницю в характері матеріалу, що походить з обох ровів: в північному рові траплялася переважно кераміка, що нагадує античний посуд I—II ст. н. е., тоді як в південному — характерна кераміка розвинутої чи пізньої черняхівської культури з грубими домішками в тісті (в тому числі — уламки пізніх зерновиків). Тут же були знайдені

дев'ять римських монет IV ст. н. е., карбованих в Константинополі, Гераклеї, Сісції, Кізіку та Фесалоніках.

Це дає підставу досліднику висунути інтересну і дуже правдоподібну гіпотезу, що Нижній молдавський вал був, очевидно, насипаний римлянами на рубежі I і II ст. (тобто в часи завоювання Дакії); пізніше, в III—IV ст., в змінений політичній обстановці, після втрати римлянами Дакії, він був використаний «варварами» проти Риму. Для цього був ліквідований північний рів і натомість виритий південний.

Зв'язок Змійових валів з епохою першої половини I тисячоліття н. е. підтверджується і іншими даними. Так, в с. Перекоп (Харківська обл.) в насипу вала був знайдений клад срібних римських монет [79, с. 182]. Ця знахідка свідчить, що в час зариття кладу вал уже існував.

Таким чином, віднесення принаймні частини Змійових валів до часу існування черняхівської культури цілком обгрунтоване. Якщо ж це так, Змійові вали виступають важливою пам'яткою широкого застосування примусової праці, а тим самим пам'яткою, що відбиває розвиток експлуатації людини людиною у черняхівських племен.

Зародки майбутніх феодальних відносин

Джерелом рабства на тій стадії суспільного розвитку, на якій стояли племена черняхівської культури, були переважно війни — зовнішні та міжплемінні. Вважаємо це цілком закономірним явищем⁵. Але разом з тим вже Тацит у II ст. н. е. відзначає наявність перших зародків боргового рабства у населення Германії (серед якого, повторюємо, були і предки західної частини черняхівської культури); він пише, зокрема, що пристрасть до гри в кості приводила до того, що той, хто не мав чим платити, часто-густо потрапляв у рабство [TG, XXIV].

Становище раба у носіїв черняхівської культури, напевно, докорінно відрізнялося від становища рабів в античному світі і було порівняно м'яким. З приводу цього теж знаходимо деякі важливі повідомлення писемних джерел, які треба взяти до уваги.

Той же Тацит відзначає суттєві відмінності у становищі рабів у населення Германії порівняно з Римом: «Іншими рабами вони користуються не так, як у нас, з поділом службових обов'язків між ними як дворовою челяддю; кожний з рабів розпоряджається в своєму господарстві. Пан лише накладає на нього як на колона певну кількість хліба або дрібної худоби, або одягу (у вигляді оброку) і лише в цьому виявляється його обов'язок як раба» [TG, XXV]. Тут бачимо ту форму відносин, з якої пізніше розвинулися феодальні відносини.

⁵ З історії Хільбудія, розказаної Прокопієм [BG, III, 13], правда, видно, що у антів співвітчизника ще не можна перетворити на раба: полонений — раб, повернувшись на батьківщину, одержував свободу без всякого викупу.

Мабуть, щось подібне має на увазі автор «Стратегікону», описуючи побут і соціальний лад антів і склавів: «Тих, що знаходяться у них в полоні, вони не тримають в рабстві, як інші племена, протягом необмеженого часу, але, обмежуючи [строк рабства] певним часом, пропонують їм на вибір: чи не бажать вони за якийсь викуп повернутися до себе або залишитися там на становищі вільних і друзів» [PS, XI, 5]. Вираз «становище вільних і друзів» привертає особливу увагу. Цілком очевидно, що йдеться не про повну свободу: адже для того, щоб повернутися на батьківщину, треба було заплатити викуп. Залишається думати, що раб, який потрапляв до антів чи склавів, через деякий час переходив з рабського стану в іншу форму залежності, більш м'яку. Ця форма залежності не виключала деякої особистої та економічної самостійності, і у зв'язку з цим представнику візантійського суспільства, знайомого з найжорстокішими формами класового гноблення, здавалася «становищем вільних і друзів»⁶. Очевидно, йдеться про щось подібне до описаного Тацитом.

Основна різниця між становищем раба у Візантії та Римі, з одного боку, і у германців і слов'ян — з другого, полягала в тому, що при особистій залежності «раби» в останньому випадку володіли знаряддями і засобами виробництва і вели своє господарство. Це — відносини, подібні до колонатних у Римській імперії, що тонко підмічено Тацитом. Справді, становище «раба» у германців і слов'ян в першій половині і середині I тисячоліття н. е. принципово не відрізнялось від становища колона в Римі або георга чи енапографа у Візантії (хіба що ступенем експлуатації). Ці відносини були більш прогресивними і обумовили, зрештою, той загальновідомий факт, що «варварські» народи Європи, в тому числі і черняхівські племена, минули рабовласницьку формацію.

Причини такого явища лежали в області загального соціально-економічного розвитку і були спільними для всіх народів Європи.

Перехід цих народів від первіснообщинного ладу до класового суспільства здійснювався в епоху, коли рабовласницька формація вже зживала себе у всесвітньому масштабі, коли рабовласницькі відносини уже знаходилися в рішучій суперечності з розвитком продуктивних сил. Відносини рабовласництва в ту епоху вже ставали тормозом дальшого розвитку виробництва, продуктивних сил і тому повинні були зникнути з світової арени, поступившись місцем іншим відносинам, більш прогресивним.

Швидкий прогрес виробництва в першій половині і середині I ти-

⁶ За свідченням Таціта, залежність раба у германців полягала в оброці, тобто у відчуженні експлуататором якоїсь частини вироблюваного продукту. Але і в Римі, і у Візантії вільні громадяни сплачували податки, тому такого роду обов'язок не вважався там ознакою особистої неповноправності.

сячоліття н. е. у «варварських» народів Європи (в тому числі і у черняхівських племен) обумовлював на час початку рішучої ломки общинної системи такий стан продуктивних сил, який характерний не для ранньоробовласницького, а для ранньофеодального ладу (розвиток техніки орного хліборобства і, зокрема, застосування плуга з залізним наконечником, розвиток металургії, поява млинів тощо). Тому робовласницькі відносини у цих народів вже від самого свого виникнення не відповідали загальному розвитку суспільства і у зв'язку з цим, природно, не могли стати пануючими. Вони зразу ж почали замінюватися більш прогресивними відносинами, що пізніше привело до виникнення не рабовласницької, а феодальної формації.

Повідомлення Таціта та Псевдомаврикія про повинності «рабів» у германців та слов'ян дуже близько нагадує данину у східних слов'ян, зафіксовану джерелами для епохи ранньої Русі, де вона виступає як перша, початкова форма феодального прибутку [75]. Цим підтверджується думка Б. Д. Грекова, що характеризував період середини I тисячоліття н. е. (VI—VII ст.) як «напівпатріархальний — напівфеодальний» [113, с. 533], тобто перехідний від патріархального до феодального, який поєднує в собі ознаки як одного, так і другого.

Шляхи виникнення класового устрою

Так підходимо до розуміння суті того процесу, який кінець кінцем привів до розкладу общини і ліквідації общинного ладу як основної форми суспільної організації, до узурпації общинною верхівкою прав самої общини і тим самим перетворення основної маси общинників на підлеглих, зобов'язаних виконувати на користь цієї верхівки певні повинності.

Суть питання в загальнотеоретичному плані полягає в такому. Після виникнення індивідуального господарства і переходу орних земель в руки конкретних сімей була порушена попередня гармонія громадських і особистих інтересів, характерна для первіснообщинного ладу. Весь вироблюваний в індивідуальних господарствах продукт тепер становив приватну власність і служив особистому збагаченню конкретних осіб чи сімей. Тим часом община крім індивідуальних потреб своїх членів мала задовольняти ще спільні, загальнообщинні, які вимагали певних витрат (запаси на випадок війни, неврожаю, витрати на утримання непрацездатних і осіб, зайнятих нематеріальним виробництвом, з релігійними цілями тощо).

Задоволення загальнообщинних потреб йшло двома основними шляхами. У одних народів проблема розв'язувалася таким чином, що орні землі поділялися на дві великі частини: одна з них розподілялася для обробки між окремими членами общини і служила забезпеченню їх індивідуальних потреб, а друга — *ager publicus* — залишалася у спільному володінні всієї общини і оброблялася спільно. Продукт,

одержаний внаслідок цієї спільної праці, йшов на покриття загально-общинних потреб.

К. Маркс, говорячи про таку форму відносин, наводив приклад румунських провінцій⁷, підкреслюючи при цьому, що такий шлях розвитку не характерний для індійської, а особливо для слов'янської общини. Там проблема вирішувалася в інший спосіб. Община поділяла між окремими своїми членами всю орну землю; *ager publicus* тут був відсутній. Характеризуючи цей шлях розвитку, Ф. Енгельс підкреслює, що для Росії він може вважатися цілком доведеним⁸. Замість спільної обробки якогось земельного масиву, тут, треба думати, практикувалися більш-менш точно визначені внески всіх членів общини на покриття загальнообщинних витрат. Кожна родина, що користувалася наділом землі, була зобов'язана віддавати частину врожаю в загальнообщинний фонд.

В обох випадках цим загальнообщинним фондом, утвореним за рахунок продукту, виробленого в результаті експлуатації громадського поля або за рахунок внесків членів общини, розпоряджався общинний ватажок, який одночасно виконував роль воєначальника та жерця. Зрештою він зник дивитися на цей фонд, як на свою власність, якою він міг розпоряджатися на власний розсуд. З часом общинна верхівка узурпувала разом з общинними землями право експлуатації спільної праці своїх співобщинників або збирати з них податки; вільні члени общини поступово почали перетворюватися на підлеглих, зобов'язаних своєму «ватажку» певними трудовими чи натуральними повинностями. В одному випадку наслідком було виникнення відробітків, в другому — натуральної, або продуктової ренти — основного виду феодалної експлуатації.

Аналогічний процес відбувався в масштабі племені і всього народу. Очевидно, наша культура відбила самий початок цього процесу.

Утворення соціальної верхівки

Виділення і формування общинної, племенної і між-племенної верхівки можна простежити на деяких археологічних фактах.

Насамперед йдеться про поховання представників цієї знаті, що відзначаються своїм багатством і відомі в літературі під назвою «князівських» (термін цей має умовне значення), а також про поховання, що мали у своїх інвентарях зброю і, отже, теж належали особам з кола суспільної верхівки.

Польські дослідники (К. Годловський) [522] розрізняють кілька груп поховань щодо соціального стану осіб, яких було в них поховано.

⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 23, стор. 231.

⁸ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 21, стор. 140.

Крім п'яти майнових категорій, про які була вже мова вище, тут вирізняються ще такі групи: 1) поховання рядового населення, позбавленого зброї, 2) поховання воїнів зі зброєю (тут ще можна розрізнити дві підгрупи: з мечем і без меча), 3) поховання з острогами, що можуть розглядатися як поховання воєнних ватажків — вершників, пред-

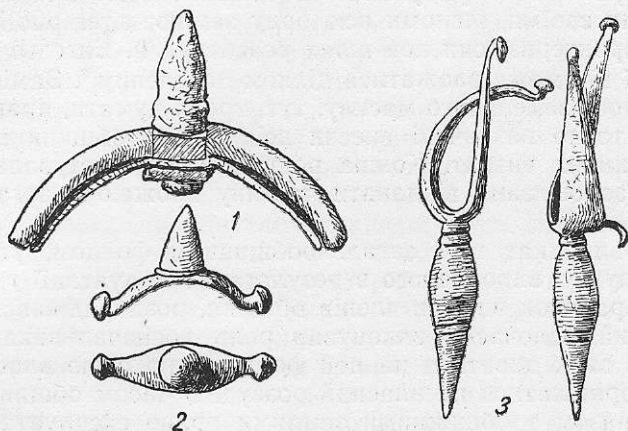

Рис. 81. Остроги з польських знахідок:
1 — Ольштин (Ченстохівський повіт), 2, 3 — Хмелів Пясковий.
(Опатівський повіт).

ставників народжуваного лицарства, 4) «князівські» поховання — найбільш багаті, що належали представникам вищої правлячої верхівки (I та II майнові категорії).

Дослідники підкреслюють кількісне збільшення поховань 3-ї групи (вершників) в пізньоримську епоху [522, с. 82—83], що, безперечно, є прямим відображенням процесу поглиблення соціальної диференціації. Так само відображенням певної «аристократизації» дружини в пізньоримський (черняхівський) період, на думку тих же дослідників [522, с. 83—84], є більш високий процент поховань з мечами (41,6% в IV—V ст. проти 14% в I—II ст.).

Очевидно, висновки, зроблені на підставі польських матеріалів, так чи інакше можуть бути поширені і на більш широку територію, оскільки йдеться про процес універсальний, спільний для різних груп черняхівських племен.

Найбільший же інтерес становлять так звані «князівські» поховання. На території черняхівської культури такі поховання відомі в трьох районах: на Волині, в Сілезії та в Словаччині.

Рудка В 1935 р. в с. Рудка (Тернопільська обл.) при випадкових обставинах було виявлено поховання багатого дружинника [ZOW, 10—11, 1936, с. 143; 467]. Воно містило рештки тілопокладення: кістяк лежав на глибині 2,10 м, на спині, у витягнутому положенні. При небіжчику були виявлені досить різноманітні предмети, які, на жаль, збереглися не повністю (треба думати, забрані були найбільш цінні речі з срібла, а може, й з золота). Тому судити про багатство поховання можна лише приблизно. Уціліли такі предмети: дві срібні шпори (які в той час, мабуть, вже набирали значення символу лицарської приналежності), срібний ніж, кілька бронзових посудин римського походження, срібна фібула (арбалетна, з підігнутою ніжкою), скляний кубок римської роботи, кілька гончарних посудин черняхівського типу, в тому числі чотири миски з сірою або чорною поверхнею, глибока тривуха миска або ваза, глек з чорною лисковою поверхнею, шашки для гри з емалевої маси.

Датується пам'ятка на підставі імпортних предметів і фібули часом близько IV ст. н. е.

Поховання становить для нас інтерес багатством інвентаря. Навіть збережена частина останнього значно переважає найбагатші інвентарі рядових могильників черняхівського типу (таких, як Черняхів, Маслово, Будешти та ін.). Цікавими є срібні шпори, що виступають, мабуть, як соціальна емблема, а також римський імпорт, який становив на той час чималу цінність.

Отже, в Рудці бачимо поховання коли не князя, то в усякому разі особи, що належала до суспільної верхівки (може, навіть не до вищих її верств); особи не тільки багатшої від основної маси рядового населення, але й приналежної до тієї соціальної групи, яка вже в той час починала претендувати на панівне становище в суспільстві.

Закшів У Сілезії поховання представників знаті, що утворювалась, виявлені в с. Закшів (повіт Олесниця), біля Вроцлава [524; 525; 602; 648]. Всього тут виявлено три поховання з тілопокладенням, при яких знайдено багатий інвентар. Крім звичайних предметів: глиняного посуду, дерев'яних посудин тощо — привертають увагу ювелірні вироби, що відзначаються своєю витонченістю, та довізні предмети римського виробництва. На жаль, речі, знайдені при розкопках, проведених ще в 80-ті роки минулого століття, збереглися не повністю⁹.

В похованні № 1 були знайдені: бронзовий складний столик, прикрашений скульптурними деталями, срібна римська посудина (казанок), п'ять бронзових посудин римського виробництва, срібна ложка,

⁹ Частина речей загинула під час війни; решта зберігається у Вроцлавському археологічному музеї.

золота маленька ложечка туалетного призначення, срібні ножиці, срібний ніж, золотий пінцет, золоті та срібні предмети поясного набору (пряжки, декоративні бляшки, наконечник пояса), два срібні і одне золоте колечка, бронзові і срібні оковки від шкатулки, п'ять скляних посудин, шашки для гри і глиняна табличка для них (цікаво, що вона має не 64 і не 100 клітин, як зараз, а 81), кілька намистин з скла і бурштину, чотири глиняні посудини, золота римська монета (час її не визначено).

В похованні № 2 знайдено: кілька срібних і позолочених фібул (арбалетні та пластинчасті, багато прикрашені зерню і сканню), чотири срібні колечка, срібні і золоті бляшки від шкатулки, дві бронзові посудини римського виробництва, золоте намисто з фігурних бляшок лунницеподібної форми, скляна чарка, намистини з бурштину та бурштинова пластинка, що являла собою деталь якогось виробу (може шкатулки), чотири глиняні посудини та чимало уламків, дерев'яне відро з металевими деталями та дерев'яний черпак.

В похованні № 3 трапилися: кілька срібних та золотих фібул, срібна ложка, срібні ножиці, срібний ніж, два срібні колечка, золоті та срібні предмети поясного набору (пряжки, декоративні бляшки, наконечник тощо), бронзова миска римського виробництва, срібні оковки від шкатулки (серед них одна, прикрашена римськими монетами), золота гривня, скляна чарка, шашки для гри, римська монета (ауреус Клавдія Готського), сім цілих і кілька уламків глиняних посудин.

Зақшівські поховання дають більш повне уявлення про багатство суспільної верхівки, яка складається в пізньочерняхівський час.

Стражі Загалом так звані «князівські поховання» відомі і в інших областях периферії Римської імперії, засвідчуючи, що аналогічні процеси відбуваються в середовищі всіх «варварських» народів, що досягли останньої стадії розкладу первісно-общинного ладу.

На території Словащини поховання, дуже подібні до зақшівських та рудківського, виявлені в с. Стражах поблизу м. Піщаного, над р. Вагом [691, с. 81—199]. Всього тут розкрито теж три поховання (два з тілопокладенням і одне з тілоспаленням) з інвентарем того ж типу, як в сілезьких та волинській знахідках.

В похованні № 1 (жіночому) знайдено п'ять срібних і одну золоту фібулу, три срібні остроги, чотири бронзові посудини римського походження (два черпаки, відро, миска), бронзовий ніж, ножиці, бронзову пряжку, кістяний гребінець черняхівського типу і одну глиняну та сім скляних посудин (два флакони та п'ять кубків).

В похованні № 2 знайдено 12 фібул, чотири срібні шпори, п'ять бронзових посудин (два глеки, одна патера, миска, черпак), срібну посудину та черпак, триножник, два дерев'яні відра, срібний ніж,

дві срібні ложки, дві ручки, прикраси пояса з срібла та золота, червонолакове блюдо типу сигілята, кістяний гребінець черняхівського типу, шашки для гри, залишки кінської збруї, чотири наконечники стріл (три бронзові та один срібний).

В похованні № 3 знайдено лише одну бронзову посудину римського виробництва. Це поховання було з тілоспаленням.

Привертає спеціальну увагу знахідка срібних острог в жіночому похованні. Отже, тут символічне значення їх не може викликати сумніву: тлумачення цієї знахідки як частини спорядження кінного воїна в цьому випадку виключається.

Порівнюючи склад і характер інвентаря «князівських» поховань, виявлених на території черняхівської культури, не можемо не підкреслити його подібність, майже тотожність. В усіх трьох районах, досить віддалених один від одного, бачимо, зрештою, одні й ті самі категорії речей: велику кількість металевого посуду (причому тих самих форм), срібні (рідше золоті) фібули, багато прикрашені складними типами орнаменту, срібні остроги, ложки, ножиці, ножі, скляні посудини, шашки для гри і т. д.

Все це об'єднує описані знахідки в одну групу, незалежно від їх географічного розташування.

Іх оцінка Разом з тим склад інвентаря відрізняє поховання типу Рудки, Закшова, Страж від інших багатих поховань, відомих в Східній Європі, які, мабуть, не мають до черняхівської культури прямого відношення. Серед них одне виявлене на території нашої культури — в с. Концешти в Молдавії [657]. Це поховання знаходилося в земляному склепі, розташованому безпосередньо на березі р. Подрига (притока Прута), і було виявлено внаслідок розмивання берега рікою. До складу інвентаря входили предмети особистого обиходу (діадема, прикрашена вставками кольорового каміння, орнаментовані бляшки, переважно теж орнаментовані інкрустацією); золоті прикраси зовсім іншого типу, ніж в Закшові чи Стражах, а також дорогоцінний посуд ранньовізантійського виробництва (срібний глек, ситула тощо), прикрашений скульптурними зображеннями. Сама обстановка поховання і його інвентар (велика кількість речей з інкрустацією, характер імпорту) викликає сумнів щодо приналежності пам'ятки до черняхівської культури. Шкідливіше можна думати, що це поховання належало ватажку гуннів або одного з причорноморських племен, втягнутих в орбіту гуннської навали.

Поховання, аналогічні концештському, відомі на території Курської області (Обоянь, Суджа) [216] — на протилежній периферії черняхівської території.

Поховання, подібні до Закшова, Рудки, Страж, відомі і в раніший час (II—III ст. н. е.) в Ленгу-Пекарському (Польща) та в інших міс-

цях. Щодо їх соціального змісту висловлювалися різні думки, хоча загалом не може бути сумніву, що йдеться про поховання представників суспільної верхівки. А. Кетлінська [595] відзначає їх характерні риси: 1) як правило, вони розташовуються за межами обцинних могильників, що складаються з рядових поховань, 2) деякі особливості ритуалу (тілопокладення в дерев'яних камерах, здебільшого під насипами), 3) характер інвентаря (велика кількість імпорту, прикрас тощо при майже повній відсутності знарядь праці та озброєння).

Дослідниця вважає, що ці поховання належали особам, зв'язаним з культовими відправами, і трактує їх як захоронення жерців.

Але, як відомо, в період, перехідний від первіснообщинного ладу до державного, племінні та міжплемінні ватажки — князі чи королі — зосереджували в своїх руках як політичну і воєнну владу, так і функції верховного жерця. Те, що топографічно «князівські» поховання не зв'язуються з рядовими могильниками, справедливо лише у відношенні до найбагатших з них (таких, як Стражі або Закшів). Тим часом знаємо випадки, коли досить багаті поховання (II та III категорії за К. Годловським) були виявлені при дослідженні звичайних рядових кладовищ черняхівського типу. Так, наприклад, при розкопках могильника III—IV ст. в Переяславі-Хмельницькому на Київщині було досліджено поховання № 5, що вирізнялося своїм відносним багатством. Це було поховання з тілопокладенням, орієнтоване головою на північ. При ньому виявлено п'ять глиняних посудин (велика тривуха ваза, дві миски, кубок та уламки посудини, яку не вдалося реставрувати), скляний кубок римського виробництва, кістяний гребінець, фібула, янтарний гудзик, залізний наконечник стріли, острога, ніж, шашки для гри, виготовлені з скляної маси. Останні знаходилися в шкатулці, від якої збереглися бронзові оковки та срібна застібка. Виявлено також залишки золотой парчі від одягу. В одній з мисок знаходилися кістки вівці та двох курей. За класифікацією К. Годловського, це поховання відноситься до III майнової категорії, але в ньому знайдено острогу, яка вказує на приналежність небіжчика до зароджуваного стану військової аристократії — вершників.

До цієї ж категорії, очевидно, слід віднести і два поховання в дерев'яних камерах, досліджені на Черняхівському могильнику. Ці поховання належали до числа найбагатших, бо були пограбовані ще в давні часи.

Отже, процес соціальної диференціації черняхівського суспільства, як можна судити про нього з археологічних матеріалів, здається досить складним. І коли в одних випадках він уже привів до протиставлення щойно утвореної суспільної верхівки обцині, то в інших — зв'язки цієї верхівки з обциною залишив ще досить міцними.

Знахідки медальйонів

Цікавою групою пам'яток, зв'язаних з політичною діяльністю суспільної верхівки черняхівських племен, є знахідки римських медальйонів на території черняхівської культури.

Медальйони — монетні знаки великого номіналу — використовувалися в Римі як коммеморативні медалі для пожалування окремим особам на знак імператорського благовоління. У зв'язку з цим вони

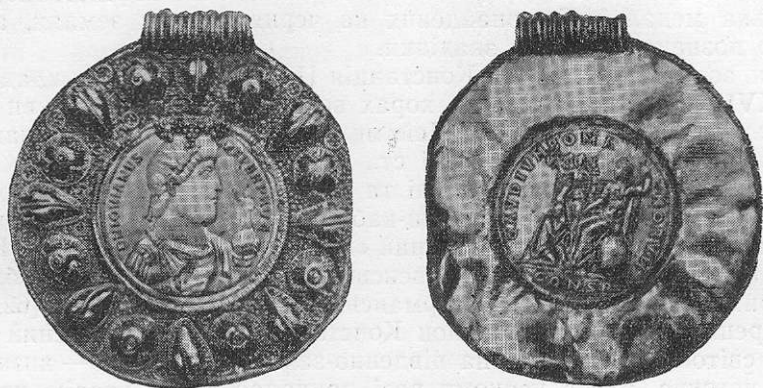

Рис. 82. Медальйон Йовіана з Борочицького скарбу.

майже завжди мають вушка для привішування, а то й вставлені в спеціальні, розкішно прикрашені обрамлення [422, с. 656—657]. Оскільки переважну більшість відомих нам нині медальйонів знайдено на позаримських землях, в літературі поширена думка, що вони здебільшого карбувалися з метою жалування князям і воєначальникам «варварських» племен, пограничних з імперією, які визнавали номінальну владу імператора, як заохочення і винагорода за союз чи принаймні нейтралітет [638, с. 171—174].

На території черняхівських земель римські медальйони знайдені в таких місцях:

Л а с к і в (Волинська обл.). В 1610 р. був знайдений клад, в якому (як пощастило з'ясувати В. А. Шугаєвському) були 7 золотих медальйонів IV ст. н. е. (Константина Великого чи його синів), що мали різний номінал (3, 6, 9 солідів) [352].

Б о р о ч и ц і (Волинська обл.). В кладі римських монет (близько 1600 екз.) знайдений золотий медальйон імператора Йовіана, вставлений в багате обрамлення [717; 349; 652].

Б р а н и (Волинська обл.). В кладі римських монет знайдені два золоті медальйони Траяна [647, с. 109].

Київ (Львівська площа). У великому кладі римських монет (понад 4000 екз.) знайдено кілька римських медальйонів [197, с. 31—33].

Перемишль (Польща). Золотий медальйон Константа — вюраний поблизу міста [414, с. 58].

Тшебицько (повіт Міліч, Польща). Золотий медальйон Константина II з вушком для привішування [647, с. 15, 110; 529, с. 132].

Крім цих знахідок, місце виявлення яких точно зафіксовано, маємо ще кілька медальйонів, знайдених на черняхівських землях, але без точного позначення місця знахідки.

Так, золотий медальйон Констанція II був знайдений у кладі монет XVI—XVIII ст., захованого на хорах великої лаврської церкви Києво-Печерського монастиря [249]. Цей медальйон є вторинною знахідкою: він був знайдений в XVI—XVIII ст., мабуть, десь у володіннях Лаври або ж в іншому місці на Україні та пожертвований монастирю.

У 1928 р. Берлінський мюнц-кабінет придбав золотий медальйон Валентиніана I і Валента, знайдений «поблизу границі Польщі з Росією» (отже, на території сучасної Ровенської або Тернопільської обл.), разом з римськими монетами і германськими (?) брактеатами [62, с. 50].

Нарешті, золотий медальйон Константина I був знайдений в часи першої світової війни десь на південно-західному фронті — визначення досить неточне, але в усякому разі припадає на територію черняхівської культури (Волинь, Західне Поділля, Галичина, Прикарпаття, Бессарабія) [258].

Ці медальйони потрапили на територію черняхівських земель внаслідок тих же причин, що й на інші «варварські» землі: вони були пожалувані місцевим князькам чи воєначальникам римською адміністрацією (більшість з них пристосована до носіння як ордени чи медалі). Тому вони можуть розглядатися як джерело для вивчення історії політичних взаємин черняхівських племен з Римом в IV ст., а разом з тим і соціального розвитку цих племен у зазначений час.

У зв'язку з цим відзначимо, що більшість відомих нам медальйонів знайдена в кладах (Борочиці, Ласків, Брани, Київ, знахідка на границі Польщі і СРСР), умови трьох знахідок взагалі невідомі. Розміри кладів, де були знайдені медальйони, виявляються дуже великими. Так, клад з Борочиць налічував понад тисячу срібних монет, а крім того, срібний посуд римського виробництва. Клад, знайдений на Львівській площі в Києві, мав близько 4000 монет. У Ласківському кладі монет, правда, не було, та зате він складався з дорожочіних срібних речей — посуду, прикрас (в тому числі прикрашених кольоровим камінням). Розміри інших кладів з медальйонами нам невідомі.

Таким чином, умови знахідок медальйонів на черняхівських землях свідчать, що вони дійсно належали представникам вищої соціаль-

ної верхівки черняхівського суспільства, тобто найімовірніше саме тим князям і воєначальникам, які реально могли вступати у воєнно-політичні взаємини з римською адміністрацією у Подунав'ї. Цікаво, що деякі кладі містили по кілька медальйонів: Ласківський — сім екземплярів, Бранський — два, Київський — кілька. Можна твердити, що особа, яка зарила Ласківський клад, відігравала суттєву роль у воєнно-політичних подіях на дунайському кордоні імперії.

Таким чином, і ці знахідки підтверджують уявлення про досить складну соціальну організацію черняхівського суспільства, відбиваючи утворення в його надрах міцної верхівки, що починає зосереджувати в своїх руках політичну владу.

Розклад общинної системи і початок розшарування суспільства на класи має одним з своїх наслідків виникнення держави, як форми соціальної організації, що відповідає новій системі відносин.

**Передумови
утворення
держави**

Хронологічно процес формування перших феодальних держав в Східній Європі припадає, як відомо, на другу половину I тисячоліття н. е. (VI—IX ст.). Саме в цей час виникають Русь, Болгарське царство, польська держава, чеська і т. д. Але необхідні передумови цього процесу почали складатися в попередню добу, тобто в часи існування черняхівської культури.

Основні закономірності процесу утворення держави ґрунтовно з'ясовані класиками марксизму-ленінізму.

Марксистська наука розглядає державу як знаряддя панування однієї частини населення над іншою, одного класу над іншим. Держава виступає тим інструментом, який дозволяє гнобителям держати пригноблених в покорі. Разом з тим держава здійснює зовнішньополітичну функцію, забезпечуючи інтереси панівних верств суспільства за межами країни та захист останньої від зазіхань з боку зовнішніх ворогів. Процес виникнення держави починається тоді, коли починається поділ суспільства на антагоністичні класи, коли з'являються багаті і бідні, визискувачі і визискувані, пани і підлеглі.

В суспільстві черняхівської культури маємо досить виразні ознаки всіх тих явищ, в яких бачимо головні передумови для виникнення перших політичних міжплеменних об'єднань, що в дальшому можуть розглядатися як зародки майбутньої держави. Можна твердити, що в черняхівську епоху складаються ті необхідні умови, якими визначаються початки процесу виникнення державності у населення нашої культури.

Перший крок на шляху створення держави був зроблений разом з переходом від родової організації до сільської територіальної общини. Як відомо, територіальний принцип організації суспільства є однією з характерних ознак держави. Разом з сільською общиною з'являється індивідуальне землекористування, яке обумовлює швидкий

розвиток інституту приватної власності (спочатку на продукцію виробництва, а далі й на його засоби), майнове розшарування всередині общини і початок експлуатації людини людиною. Виникає безпосередня потреба в силі, яка може забезпечити розвиток суспільства в напрямку дальшого ускладнення соціальної системи, тобто панування одних над іншими. Знать, яка утворюється саме в цей час, узурпує владу, поступово перетворюючи її на спадкову. Вона перестає бути виразником загальнообщинних чи загальноплемінних інтересів, протиставляє себе общині чи племені, розглядаючи своїх співобщинників та співплемінників як підлеглих, як знаряддя для досягнення своїх цілей.

Відбувається консолідація населення на великих просторах; союзи племен, які до того виникали тимчасово, під тиском зовнішніх обставин (для боротьби з тим або іншим конкретним ворогом), тепер набирають характеру тривалих і міцних об'єднань, здатних не лише проводити епізодичні військові дії, але й проявляти серйозну політичну творчість і активність. Як підкреслює Ф. Енгельс, виникнення таких міжплемінних об'єднань характерне саме для епохи «вищого ступеня варварства»¹.

На жаль, процес утворення міжплемінних об'єднань політичного характеру (зародків майбутньої держави) безпосередньо не простежується в тих джерелах, які є у нашому розпорядженні, тобто в археологічному матеріалі. Лише деякі побіжні дані, зокрема, вивчення військової справи у носіїв черняхівської культури, допомагають дослідженню поставленого питання.

Військова справа

Розклад общини і формування суспільної верхівки в середовищі черняхівських племен одним з своїх наслідків мали утворення військового стану, тобто виділення осіб, для яких військова справа стає головним заняттям, а разом з тим прерогативою. Суспільна верхівка оточує себе озброєними дружинами, збройна сила яких протиставляється вже не тільки зовнішньому ворогу, але в якійсь мірі і нижчим шарам того ж суспільства, яке породжує саму верхівку. Соціальна роль цих дружин виявляється дуже ве-

¹ «Зростаюча густина населення змушує до більш тісного згуртування як всередині, так і у відношенні до зовнішнього світу. Союз споріднених племен стає всюди необхідною, а незабаром стає необхідним навіть і злиття їх і тим самим злиття окремих територій племен в одну спільну територію всього народу. Військовий вождь народу — *rex*, *basileus*, *thiudans* — стає необхідною, постійною службовою особою. З'являються народні збори там, де їх ще не було... Грабіжницькі війни посилюють владу верховного воєначальника, так само як і підлеглих начальників; відповідне до звичаю обрання їх наступників з одних і тих самих сімей потроху, особливо з часу встановлення батьківського права, переходить в спадкову владу, яку спершу терплять, потім вимагають і, нарешті, узурпують; закладаються основи спадкової королівської влади і спадкової знаті». (Ф. Енгельс, Походження сім'ї..., стор. 150—151).

ликою: вони стають основним засобом, здатним забезпечити сталість тих відносин, які складаються; тримати в покорі як численних рабів з числа полонених, так і широкі маси вільних общинників, що поступово перетворюються у підлеглих.

Загальний характер черняхівської культури справляє враження, що основна частина її населення не мала зброї. В таких кладовищах культури, як Черняхівське, Маслівське, Будештське та ін., зброї або зовсім немає, або вона представлена буквально поодинокими речами. Так само дуже рідко трапляються предмети озброєння і на поселеннях. Це враження «беззбройності» підсилюється повною відсутністю городищ черняхівської культури: на всьому величезному просторі її поширення серед тисяч відомих на сьогодні поселень єдиним винятком є згадуване вже городище в Башмачці, викликане до життя специфічною обстановкою Надпоріжжя.

Звичайні ж поселення черняхівського типу не тільки позбавлені штучних укріплень, але й розташовані в таких місцях, що абсолютно не вигідні з точки зору оборони: як правило, вони займають пологі, відкриті з усіх боків схили річкових долин і балок, і ніколи не розташовуються на високих кручах, захищених стрімкими схилами і урвищами. З цього випливає, що при виборі місць для поселення носії черняхівської культури інтереси оборони не брали до уваги.

Звичайно, ця особливість культури повинна знайти своє обґрунтування і пояснення в історичних умовах епохи. Абсолютно неможливо пояснювати її непотрібністю зброї для черняхівських племен або їх насильницьким роззброєнням. З одного боку, черняхівська культура відображає суспільство, яке переживає певний підйом усіх сторін суспільного життя; отже, розглядати його як жертву насильництва неможливо. З другого боку, бурхлива обстановка «великого переселення народів» вимагала від кожного народу військової потенціальності, без чого саме існування його ставилось під загрозу.

Але насправді думка про повну відсутність черняхівської зброї є фікцією, обумовленою не зовсім правильним розумінням наявних фактів. В дійсності предмети озброєння в комплексах черняхівської культури траплялися неодноразово і в своїй сукупності дають досить значний матеріал для дослідження.

Знахідки зброї

Кам'янка (Кіровоградська обл.). Наконечники списів знайдені на поселенні черняхівської культури².
Ягнятин (Житомирська обл.). Меч з широким і коротким клинком (довжина 0,43 м) та бойовий ніж (сакс) знайдені на поселенні пізньої черняхівської культури [213, табл. I, 8, 9].

² Не опубліковано. Див. С. В. Коршенко, Матеріали для складання карти розповсюдження культури полів погребених на території УССР. Рукопис в ІА АН УРСР.

Жуківці (Київська обл.). Наконечник списа знайдений на поселенні черняхівської культури (віднесення його до шару цієї культури, правда, є безперечним з огляду на наявність тут же шару епохи Київської Русі) [210, с. 164].

Ромашки (Київська обл.). Предмети озброєння знайдені в кількох похованнях розташованого тут могильника. В похованні № 1 знайдено наконечник стріли, в похованні № 3 — три наконечники стріл (два бронзові і один залізний); в курганному похованні — наконечник стріли ромбовидної форми, черешкового типу та наконечник дротика з довгою втулкою (довжина близько 7 см) [81, с. 107—108, 117].

Переяслав - Хмельницький (Київська обл.). Наконечник стріли листовидної форми і маленька шпора знайдені в похованні № 5 (найбагатшому). В тому ж могильнику знайдені залізні вудила, які повинні розглядатися як частина спорядження вершника [104, с. 134].

Завадівка (Черкаська обл.). Наконечник стріли знайдений в одному з поховань розташованого тут могильника [87, с. 157].

Волоське (Дніпропетровська обл.). Два залізні наконечники стріл знайдені на поселенні черняхівської культури [209, с. 20].

Бердичів (Житомирська обл.). Наконечник стріли ромбовидної форми з черешком знайдений на поселенні черняхівської культури [209, с. 23].

Лепесівка (Хмельницька обл.). Наконечник списа та вудила знайдені на поселенні черняхівської культури [350, с. 95].

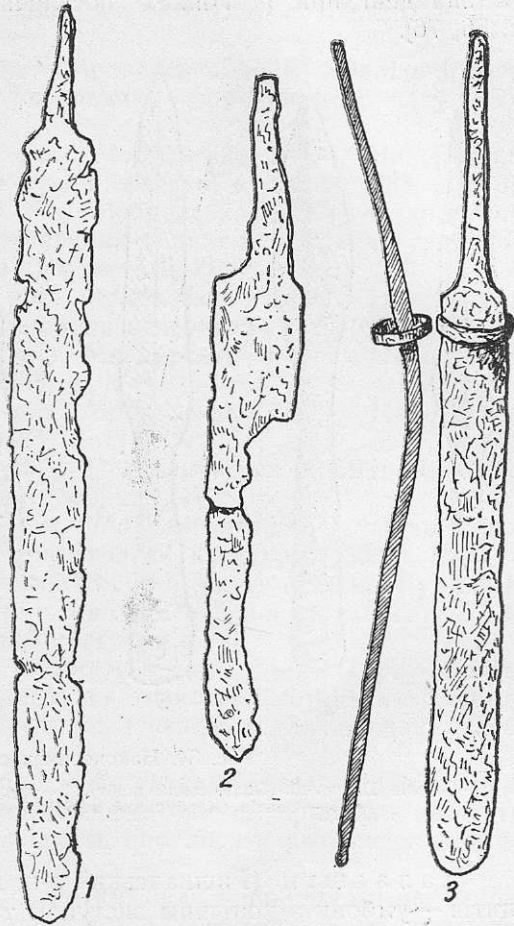

Рис. 83. Мечі та сакс:
1 — Будешти, 2, 3 — Ягнятин.

Костянець (Ровенська обл.). Залізний кинджал знайдено на поселенні черняхівської культури [209, с. 43].

Черепин (Львівська обл.). Залізна оковка ратища та три остроги знайдені при розкопках поселення черняхівської культури [29, с. 56, 76].

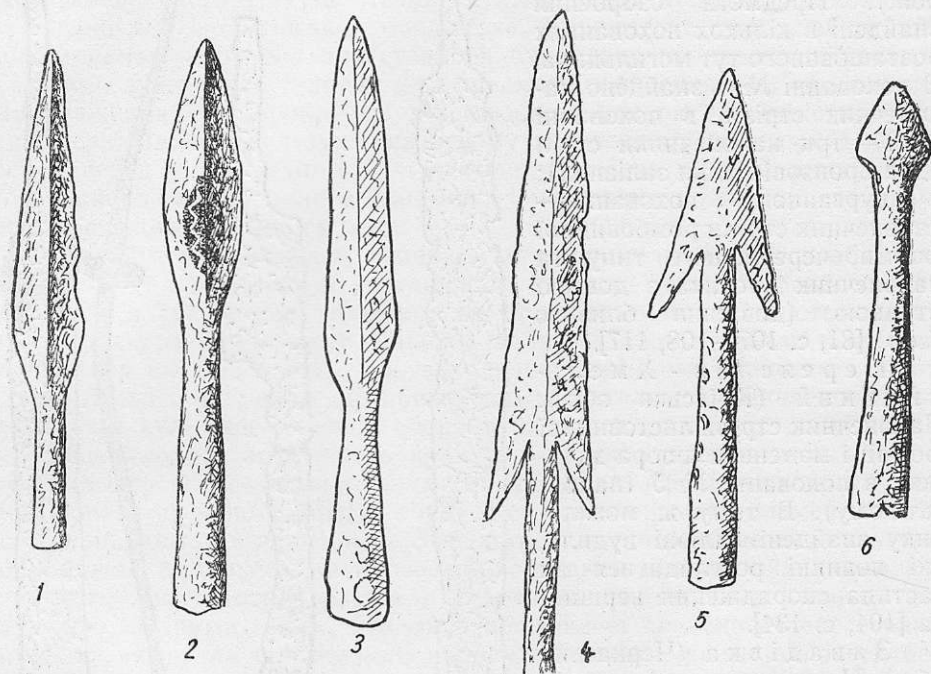

Рис. 84. Наконечники списів та стріл:

1 — Хмельів Пясковий (Опатівський повіт), 2 — Буско, 3 — Ольштин (Ченстоховський повіт), 4, 5 — Опатів (Клобуцький повіт), 6 — Ромашки (Київська обл.).

Малаешти (Ришканський р-н, Молдавська РСР). Рештки двох щитів — умбони з конічним виступом та залізний держак — знайдені в похованнях могильника черняхівської культури [384, с. 258, 270—272].

Вішоара (Глодянський р-н, Молдавська РСР). Залізний меч знайдено на могильнику черняхівської культури [385, с. 114, 277].

Бокани (Фалештський р-н, Молдавська РСР). Два залізні мечі довжиною 0,75—0,80 м знайдені в могильнику черняхівської епохи [383; 385, с. 114, 277].

Маркауци (Єдинецький р-н, Молдавська РСР). Уламок заліз-

ного меча знайдений на могильнику черняхівської культури [385, с. 114, 277].

Михайлівське (Рибницький р-н, Молдавська РСР). Залізний меч знайдений в похованні черняхівського типу [153, с. 152; 292, с. 363; 353, с. 156; 385, с. 114, 277].

Копани (Бендерський р-н, Молдавська РСР). Залізний меч довжиною 1,65 м знайдений в могильнику черняхівського часу [385, с. 114, 274].

Балцати (Кріулянський р-н, Молдавська РСР). Наконечник списа знайдено в могильнику № 1 черняхівської культури [385, с. 275].

Будешти (Кріулянський р-н, Молдавська РСР). Наконечник списа знайдений в похованні могильника черняхівської культури [385, с. 115, 275] та меч — на поселенні [272, рис. 19, 2].

Лопатна (Оргейвський р-н, Молдавська РСР). Наконечник стріли знайдений на поселенні черняхівського типу [385, с. 114].

Жаврени (Кріулянський р-н, Молдавська РСР). Наконечник стріли знайдений на поселенні [385, с. 114].

Делакеу (Бульбоцький р-н, Молдавська РСР). Наконечник стріли знайдений на поселенні [385, с. 114].

Крокмази (Олонештський р-н, Молдавська РСР). Наконечник стріли знайдений на поселенні [385, с. 114].

Єкімауци (Резинський р-н, Молдавська РСР). Наконечник стріли знайдений на поселенні черняхівської культури [385, с. 114].

Тиргу-Муреш (Марошвасаргель, р-н Тиргу-Муреш, Румунія). Залізні наконечники списів і стріл знайдені в похованнях розташованого тут могильника черняхівської культури [622].

Синтанна-де-Муреш (Марошсентанна, р-н Тиргу-Муреш, Румунія). Залізний меч знайдений на території могильника черняхівської культури; має широкий клинок і черешок для держака. Довжина — близько 0,50 м [621].

Отже, знахідки предметів зброї в пам'ятках східної половини черняхівської культури не такі вже злиденні, як це прийнято вважати іноді. В своїй сукупності вони свідчать про досить розвинену техніку військової справи.

Племенам, що залишили ці пам'ятки, були добре відомі всі основні види тодішньої зброї: мечі двох типів (короткі — типу римських гладіїв та довгі — типу спати), бойові ножі (сакси) та кинджали; списи з втулчастими наконечниками та залізними оковками тупих кінців, стріли з наконечниками обох основних різновидностей (черешковими та втулчастими), дротики. З оборонної зброї вживалися щити з залізними умбонами та держакми. Особливо слід відзначити появу в цей час кольчуги (уривки кольчужної тканини знайдено при дослідженні кладовища в Очкові в Словаччині [601, с. 238, 252]). Як відомо,

появу кольчуги в перші століття нової ери у «варварського» населення Германії відзначав Ф. Енгельс³. Само собою зрозуміло, на випадок необхідності зброєю ставали сокири і деякі інші знаряддя.

Трохи іншу картину бачимо в західних районах поширення черняхівської культури — в південних районах Польщі. Як відомо, для пшеворської культури дуже характерна наявність різного роду зброї в могильниках, де вона трапляється майже в кожному чоловічому похованні.

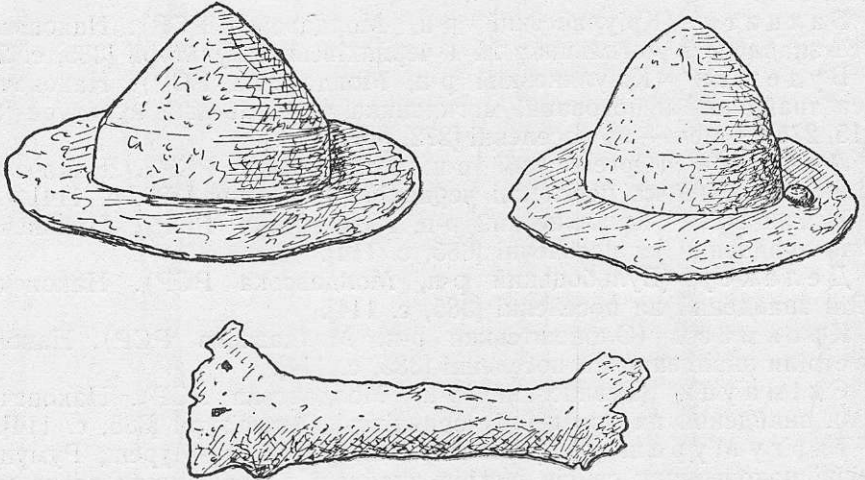

Рис. 85. Умбони та держак щитів (Малаешти, Молдавія).

ванні. Ця зброя представлена тими ж основними видами (мечі, кинджали, наконечники списів та стріл, умбони і держакі від щитів). В цьому бачимо одну з рис, що виразно відрізняє пшеворську культуру від липицької і зарубинецької. Однак ця картина виявляється характерною лише для ранніх пам'яток (I—III ст. н. е.). Як показують підрахунки Є. Веловейського, в епоху черняхівської культури зброя в похованнях і там трапляється не так вже й часто. З 297 досліджених в різних місцях поховань цього часу зброю мало лише 31 (тобто близько 10%), тоді як для II—III ст. з 482 поховань — 163 (тобто, понад $\frac{1}{3}$) [810, с. 255]. Ці цифри здаються тим більш красномовними, що в липицькій культурі, яка виступає попередником черняхівської культури у Наддністрянщині, знахідки зброї, зрештою, теж не такі

³ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 19, стор. 477.

вже рідкі. Можна назвати понад десяток могильників чи окремих поховань, в яких була представлена зброя⁴.

Професіональ-на дружина З сказаного випливає цілком закономірний висновок, що на III—IV ст. у черняхівських племен відбувається певна метаморфоза в організації збройних сил. В цей час, очевидно, основна частина населення була позбавлена зброї, менша ж становила військовий стан, воїнів. Отже, замість поголового озброєння усього чоловічого населення тут починає формуватися професіональна дружина, для якої військова справа стає головною функцією

Цей висновок пояснює всі ті неясні питання, що виникають у зв'язку з «беззбройним характером» черняхівської культури. Оскільки переважна більшість поселень була заселена мирним селянським та ремісничим людом, що вже не брав безпосередньої участі у військовій діяльності, знахідки зброї на них трапляються справді рідко. Зрозумілим стає і відсутність укріплень довкола поселень: коли жителі їх були позбавлені зброї, то і укріплення втрачали всякий сенс.

Кладовища типу Черняхова, Маслової, Будешт були пам'ятками неозброєної, селянської (чи селянсько-ремісничої) частини суспільства, тоді як поховання із зброєю в Ромашках, Переяславі-Хмельницькому, Завадівці, Малаештах і т. д. належали воїнам-професіоналам.

Оборона в суспільстві черняхівської культури, отже, здійснювалася в масштабах коли не всієї країни в цілому, то в межах великих областей, яким відповідали великі міжплемінні об'єднання. В цих умовах і стало можливим і доцільним будівництво таких грандіозних оборонних споруд, як Змійові вали. Останні могли мати практичне значення лише при умові, що оборона здійснювалася не окремими общинами чи навіть племенами, а всім суспільством, яке жило на території, яка захищалась цими валами.

Природно, для такої оборони потрібна була певного роду організація, яка об'єднала б окремі общини і племена і змогла реально здійснити нові завдання, поставлені епохою в галузі військової справи. Такою організацією могли бути лише широкі міжплемінні об'єднання в масштабах великих територій і лише при тій умові, що вони існували тривалий час. В усякому разі йдеться про суспільні організми, значно складніші, ніж тимчасові союзи племен, характерні для пізньородового суспільства, які виникали під впливом зовнішньої обстановки для досягнення конкретних, тимчасових цілей.

---

⁴ Можемо назвати такі пункти, в яких виявлено поховання липицької культури з озброєнням: Слобідка, Репужинці, Олешів, Петрилів, Хотимир, Кам'янка-Велика Івано-Франківської обл.; Капустинці, Іване-Золоте Тернопільської обл.; Звенигород (ур. Загуминки та Гоева Гора), Рудки, Гринів Львівської обл. [768, с. 4—25; 289; 290].

**«Варварські
держави»**

Перша половина і середина I тисячоліття н. е.— час виникнення так званих «варварських держав» у народів Європи, які не входили до складу Римської імперії. Це ще не були держави у власному розумінні слова, оскільки процес утворення класів у цих народів ще тільки відбувався. Це були досить широкі і міцні об'єднання племен, викликані до життя тим ступенем соціального розшарування, яким характеризувався розвиток народів, що до них входили.

Такі об'єднання виникали у германців, слов'ян, аланів, гунно-болгарів та інших етнічних груп, що безпосередньо стикались з Римською імперією. Такі об'єднання, як «королівства» готів, лангобардів, бургундів, як антський і склавінський «союзи племен» і т. п., відігравали серйозну роль в історії тих часів. Соціальна природа їх корінилася в процесі глибокого розкладу общинних відносин і початку утворення класів в середовищі тих племен, які були соціальним субстратом «варварських держав». Виникнення останніх було прямою і необхідною відповіддю на ті глибинні процеси, що розвивалися в надрах соціальної організації «варварських» народів.

Матеріали черняхівської культури показують, що її носії з погляду соціально-економічного знаходилися в числі найбільш розвинених племінних груп Східної Європи в розглядуваний час. Тому не може бути сумніву, що процес виникнення міжплемінних об'єднань не міг не зачепити і їх у повній мірі.

Дивовижна єдність культури на величезній території від Сілезії до Наддніпрянщини засвідчує відповідно єдність суспільного життя. Можна думати, що населення, яке залишило пам'ятки черняхівської культури, було єдиним не лише в етнічному розумінні, але й в соціально-політичному відношенні становило певну спільність. Остання могла знайти свій вираз у великому міжплемінному об'єднанні (чи, може, кількох об'єднаннях) типу «варварських держав». На жаль, археологічний матеріал в силу своєї специфіки мало дає для розв'язання поставленої проблеми.

Внутрішня територіальна структура черняхівської культури поки що не розроблена і взагалі піддається розробці з великими труднощами. Але так чи інакше, культура, що займала площу в кілька сот тисяч квадратних кілометрів, повинна бути розчленована на локальні вияви чи варіанти, які відповідали б тим реальним компонентам, що утворювали субстрат об'єднання. Однак визначити надійні критерії, за допомогою яких можна здійснити це розчленування, практично на наявному матеріалі поки що не вдалося, хоча деякі кроки в цьому відношенні зроблені [353].

Насамперед, думається, можна говорити про те, що вся черняхівська культура (підкреслюємо ще раз, що цей термін вживається в

широкому розумінні) розділяється на два великі масиви: східний (переважно територія України і Молдавії) та західний (південна Польща та Словаччина). Читач мав можливість звернути увагу, що при розгляді конкретного матеріалу неодноразово відзначалася характерність тієї чи іншої ознаки, деталі для східної або для західної половини культури.

Серед цих моментів деякі заслуговують, з нашої точки зору, на спеціальну увагу. Так, відзначалася різниця у складі римського імпорту, знаходжуваного на території східних та західних земель, і у зв'язку з цим різний напрямок торговельних зв'язків. Східна частина черняхівських племен підтримувала стосунки переважно з Причорномор'ям і Дакією, тоді як західна — з центральноєвропейськими провінціями. Ця відмінність важлива в тому відношенні, що не зачіпає безпосередньої характеристики самої культури і, отже, стосується не етнографії. Йдеться про різницю в умовах історичного розвитку, мабуть, обумовлену належністю чи тяжінням племен обох названих районів до різних акумулюючих центрів. Втім кожна з цих двох великих груп теж не була абсолютно однорідною.

Цікавим здається спостереження над територіальним розміщенням відомих науці пам'яток. Якщо подивитися на карту поширення черняхівської культури в межах східного району, складену Є. В. Махно [209, карта], не важко переконатися, що пам'ятки на ній розташовуються досить нерівномірно. Виразно виділяються групи або скупчення їх в районах: а) Середньої Наддніпрянщини, б) Побужжя, в) Середньої Наддністрянщини, г) дві групи в області Волині (вони, мабуть, в дійсності складають одну групу, бо між ними знаходиться північна частина Хмельницької області дуже слабо обстежена археологічно). До цього слід додати не показані на карті молдавську групу пам'яток та групу так званих підкарпатських курганів. Не беремо до уваги групу пам'яток в Надпоріжжі, оскільки вона є наслідком розселення черняхівських племен і, отже, — безпосереднім осколком інших груп.

Очевидно, картина, змальована картою, не є випадковою і в тій або іншій мірі справді відбиває племінну структуру того суспільства, що залишило пам'ятки черняхівського типу.

Цей висновок підтверджується локальними виявами нашої культури. М. О. Тиханова [353], наприклад, виділяє на Україні волинський, середньодніпровський і наддністрянський варіанти⁵, які добре збігаються з трьома відзначеними скупченнями пам'яток.

---

⁵ Крім того, М. О. Тиханова виділяє ще два варіанти: надпорізький та трансільванський. Але обидва ці варіанти утворилися внаслідок просунення частини населення корінних черняхівських земель, тобто за рахунок інших варіантів.

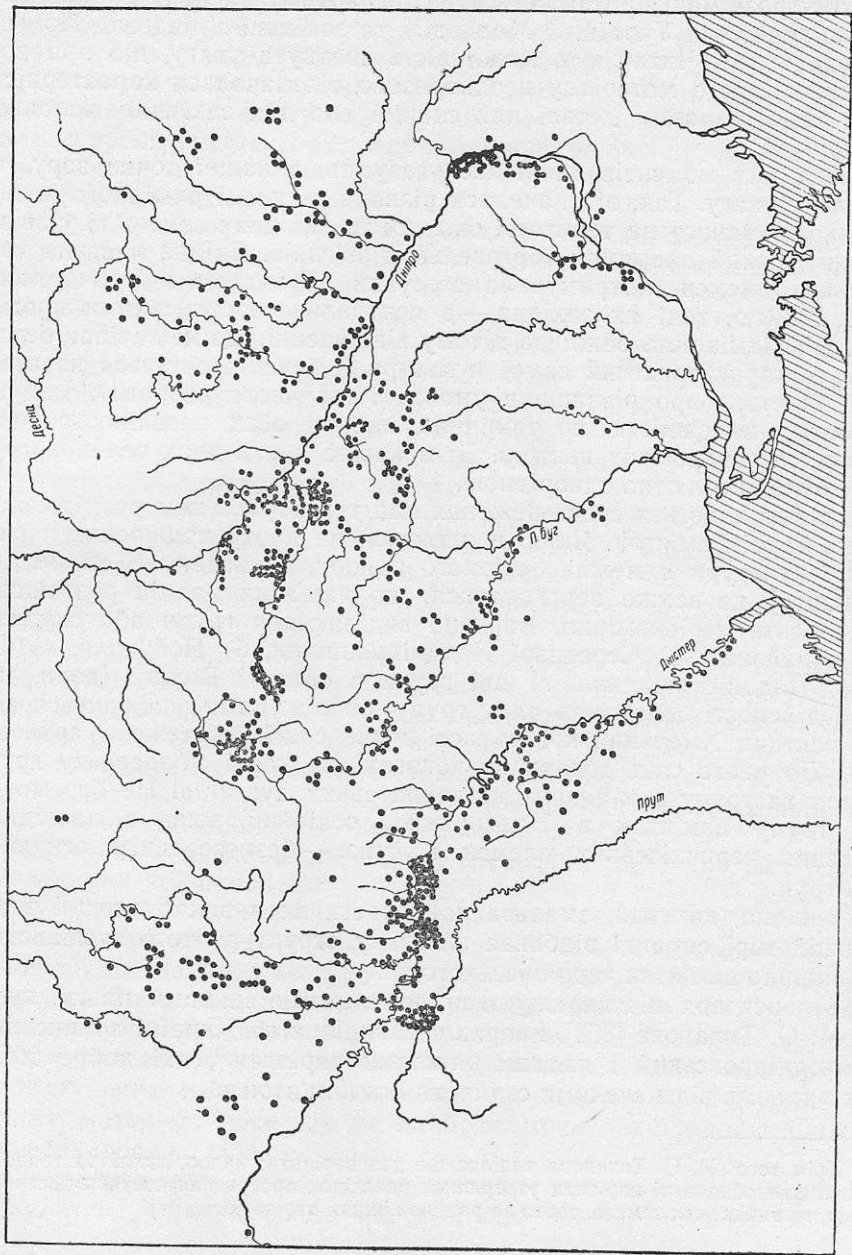

Рис. 86. Карта розташування пам'яток черняхівського типу на Україні (за С. В. Махно).

Найкраще поки що окреслений волинський варіант [168; 93], локальний характер якого виступає в кількох специфічних рисах. Вище вже говорилося, що одним з можливих критеріїв розчленування черняхівської культури може бути ліплений вільноруч посуд, який довго зберігає локальні традиції. Для південної Волині справді характерний специфічний тип ліпного посуду, зокрема горщик з підкреслено хро-

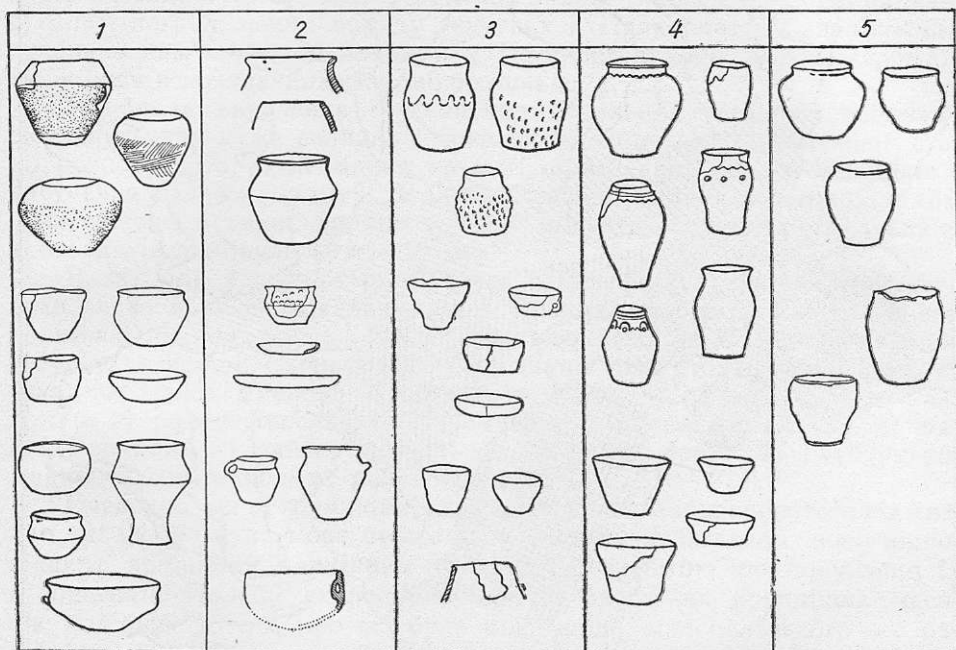

Рис. 87. Локальні типи ліпної кераміки:

1 — Волинь, 2 — Наддніпрянина, 3 — Наддністріянщина, 4 — Прикарпаття, 5 — Молдавія.

поватою поверхнею досить оригінальної форми (з загнутим досередини краєм вінця). Для пам'яток цього ж райсну дуже характерні деякі пережиточні типи черно- чи коричневолискованого посуду пшеворського типу тощо.

Так само більш-менш виразно виділяється середньодніпровський варіант культури, для якого характерні грубі ліпні посудини специфічної банкоподібної форми (часто червоноглиняні) з біконічним перегином тулуба, а також пережиточні форми лискованого ліпного посуду зарубинецького типу. Для Наддністріянщини характерний ліпний посуд, який зберігає деякі липицькі форми: конічні площки з вухком

чи без нього, високі тюльпаноподібні посудини, банкоподібні горшечки з ямками або відтисками штампа по тулубу і т. д.

Цілком очевидну локальну групу пам'яток становлять підкарпатські кургани, беззастережне віднесення яких до числа пам'яток черняхівської культури взагалі викликає заперечення частини дослідників

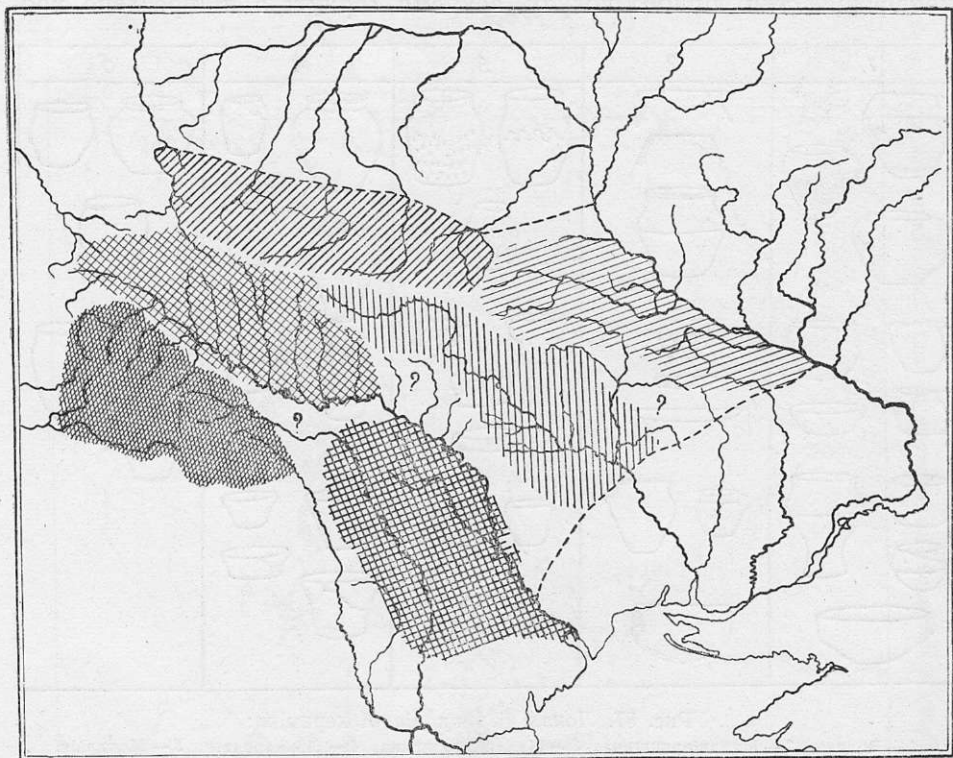

Рис. 88. Карта локальних виявів черняхівської культури на Україні та Молдавії.

[324; пор. 214, с. 156]. Особливості цієї групи пам'яток особливо яскраво виступають у погребальному обряді (наявність над похованнями невисоких насипів, звідки походить і назва самої культурної групи). Специфічні риси бачимо і в речовому інвентарі (в тому числі і в ліпному посуді, представленому досить різноманітними варіантами горщикота банкоподібних форм, прикрашених оригінальним карбованим чи наліпним орнаментом).

Менш ясним залишається питання щодо пам'яток Молдавії та По-

бужжя. Ступінь їх дослідження поки що не дає можливості точно визначити їх місце на карті культури в цілому. Втім деякі особливості виявляються і тут. Відзначимо, наприклад, специфічний тип зерновиків, прикрашених наліпними валиками, іноді з насічкою, властивий для Побужжя.

Особливості окремих територіальних варіантів черняхівської культури, очевидно, виявляться і при порівнянні інших ознак, наприклад, в галузі погребального обряду (кургани в Прикарпатті, наявність поховань з кам'яними обкладками у Наддністрянщині, деякі «сарматські» риси в похованнях Наддніпрянщині і т. д.).

Проблема виявлення і уточнення локальних варіантів черняхівської культури дуже складна і поки що знаходиться в початковій стадії розробки. Зараз не маємо на меті підведення якихось підсумків і висунення певних гіпотез⁶. В даному випадку для нас важливий сам факт наявності таких варіантів, зовні закритих монолітністю і єдністю черняхівської культури в цілому.

В західній частині території черняхівської культури теж можуть бути виявлені певні локальні групи. Правда, проблема їх виділення в польській літературі поки що не поставлена. Проте Є. Веловейський в результаті спостережень над розміщенням пам'яток виділяє такі їх групи: а) район Кракова; б) долина р. Ниди, в) район Опатів — Сандомир, г) район Ярослава — Перемишля, д) басейн р. Хучви, е) район Вроцлава, є) район Глогова, ж) басейн р. Бобра, з) Глубчицько-Рацибожський район; и) район Ополе [810, с. 270—274].

Очевидно, всі ці групи пам'яток за масштабом відрізняються від тих, про які щойно була мова стосовно до України і Молдавії: вони відповідають дрібнішим племінним групам. Та, зрештою, розташування їх в південній Польщі схиляє скоріше до виділення крупніших масивів, подібних до тих, про які була мова вище: малопольського — в басейні верхньої Вісли, верхньосілезького — вздовж верхньої течії Одри, нижньосілезького — в середній течії Одри. Але це аж ніяк не виключає можливості існування більш дрібних суспільних організацій, з яких, очевидно, склалися крупніші. Це, в свою чергу, ще раз підкреслює загальну складність організації суспільства, яке залишило пам'ятки черняхівської культури.

До цього слід додати ще пам'ятки Словаччини, які теж, напевно, склали особливу групу.

---

⁶ Деякі міркування з цього питання були викладені автором у вже згадуваній доповіді, прочитаній на Міжнародному семінарі археологів-славістів в Москві в грудні 1958 р. В цій доповіді виділено шість варіантів черняхівської культури (східної її половини): 1) волинський, 2) середньодніпровський, 3) наддністрянський, 4) підкарпатський, 5) південнобузький та 6) молдавський.

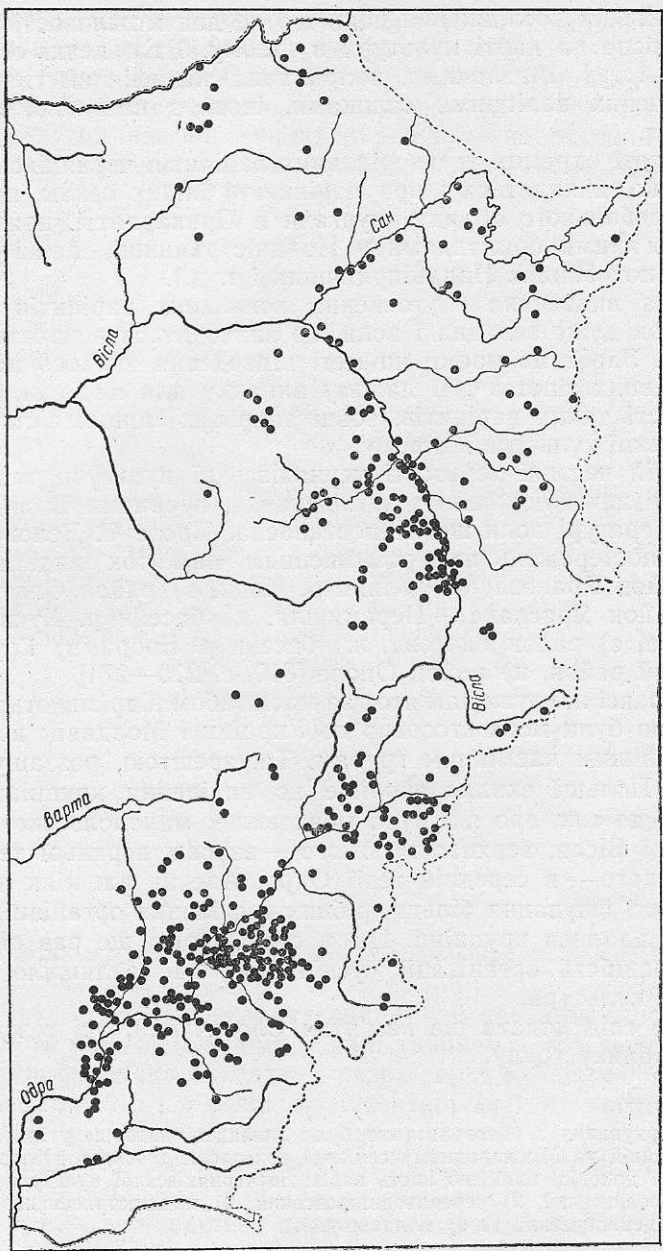

Рис. 89. Карта розташування пам'яток черняхівського типу в південній Польщі (за Є. Веловецьким).

**Утворення
міжпле́мнних
об'єднань**

Територіально-типологічна структура черняхівської культури, безперечно, має глибокі генетичні корені. Складність цієї структури відбиває складність генетичної основи культури, яка виникла внаслідок консолідації, об'єднання різних за походженням пле́мнних груп.

Ми не будемо розглядати питання про генезис культури у повній мірі, оскільки це не є завданням нашої роботи. Зазначимо лише, що цей процес, напевно, виявиться однією з сторін процесу утворення тих міжпле́мнних об'єднань, які справді стоять за черняхівською культурою. Питання це далеко не таке просте, як здавалося дослідникам до недавнього часу. Вивести черняхівську культуру (в широкому її розумінні) з якогось одного культурного типу попередньої епохи (зарубинецької, пшеворської, липицької культури і т. д.) неможливо. В її створенні брали участь різні культури, отже, і різні групи племен.

Так, в Середній Наддніпрянщині місцевий варіант черняхівської культури справді генетично виводиться з коренів зарубинецького типу (як це стверджував ще В. В. Хвойка [399; 397]). Але разом з тим в цьому процесі, безперечно, брали участь і сарматські племена. Очевидно, зарубинецьку підоснову мають черняхівські пам'ятки Побужжя.

Натомість вся Наддністрянщина, що виходить за межі поширення зарубинецької культури, повинна показати генетичні корені зовсім іншого типу. Вони досить відчутно представлені липицькою культурою (Молдавія, Середня і Верхня Наддністрянщина).

Черняхівські пам'ятки південної Волині мають генетичну основу в особливому, південно-волинському варіанті пшеворської культури, на жаль, поки що археологічно слабо дослідженому. Відповідні варіанти пшеворської культури репрезентують корені варіантів черняхівського типу в Малій Польщі і Сілезії. Особливості словацького варіанта, очевидно, знайдуть своє пояснення в особливостях пухівської культури, яка на цій території передре виявам черняхівського типу і т. д.

Не маючи змоги розглянути цю проблему докладно (вона може стати темою спеціального великого дослідження), підкреслимо лише складність шляху формування черняхівської групи племен — процесу, до якого були втягнуті різні групи східноєвропейського (переважно, слов'янського) населення. За нашими уявленнями (які, правда, поки що є об'єктом дискусії), це був процес формування антського і склавінського об'єднань, що в основному завершився близько III—IV ст. н. е.⁷

⁷ В літературі висловлюються заперечення проти зіставлення черняхівської культури з антами на тій підставі, що відомості про антів, наявні в писемних джерелах, стосуються переважно VI ст., тоді як існування черняхівської культури припадає на більш ранній час [14, с. 49]. Це фактично невірно. Не торкаючись дискусійного питання

Зараз ця проблема цікавить нас не стільки з погляду етнічних, скільки соціально-економічних і політичних питань. Великі союзи, які в археологічному відношенні представлені черняхівською культурою (якими б вони не були і як їх не називати), являють собою характерний приклад широких міжплемінних об'єднань політичного типу, що безпосередньо передували утворенню перших ранньофеодальних держав, і можуть розглядатися як зародки останніх. Вони, безперечно, мали складну соціальну структуру і організацію, на чолі якої стояла молода суспільна верхівка, про яку мова була вище і утворення якої припадає саме на черняхівську епоху.

Два союзи племен

Особливий інтерес становлять дані про географічне розміщення пам'яток, безпосередньо зв'язаних з представниками суспільної верхівки — тієї знаті, яка вже в той час починала концентрувати владу в своїх руках. Вони, ці пам'ятки, зосереджені переважно в двох районах⁸, які, мабуть, були тими акумулюючими центрами, навколо яких здійснювався процес об'єднання племен. Це, по-перше, Волинь — район сучасного міста Кременця — і землі на захід від нього.

Тут виявлено «князівське» поховання в Рудці; тут же знайдено ряд кладів з медальйонами: в Борочицях, Ласкові, Бранах. З цим же районом імовірно зв'язуються ще дві знахідки медальйонів, точне місце виявлення яких нам, на жаль, невідоме (медальйони знайдені «біля кордонів Польщі і СРСР» в 1928 р. та на південно-західному фронті під час першої світової війни).

Другий район — Нижня Сілезія (район міста Вроцлава), де виявлено три найбагатші «князівські» поховання (Закшів), де знаходиться особливо інтенсивне скупчення пам'яток, зокрема знахідок римських монет і імпортих речей. В цьому ж районі знаходиться відома гора Сленжа (від назви якої, очевидно, походить і назва країни), де знаходиться велике святилище першої половини I тисячоліття н. е.

Очевидно, в цих районах справді маємо центри великих міжплемінних об'єднань — Волинського для східної частини черняхівських племен, Вроцлавського — для західної.

Не претендуючи на остаточне розв'язання проблеми, не можемо, однак, не звернути уваги на те, що ці два об'єднання повністю відповідали б двом великим об'єднанням слов'янських племен, відомим з писемних джерел середини I тисячоліття н. е., — антському і склавінському союзам племен.

про верхню хронологічну межу черняхівської культури відзначимо, що Йорнанд згадує антів в IV ст. Існування черняхівської культури в IV ст. не викликає сумніву.

⁸ Поховання в Стражах припадають на порубіжний з імперією район, в якому умови в IV—V ст. повинні були мати специфічний характер. Тому в даному випадку не беремо їх до уваги.

Перші відомості про антів і склавів відносяться до середини IV ст. н. е.— часів їх боротьби з готським об'єднанням Германаріха [Iord., 119]. Дуже важливі дані щодо антського політичного об'єднання стосуються другої половини IV ст. Маємо на увазі повідомлення Йорнанди про антського царя Божа, страченого разом з його синами і 70 найбільшими вельможами в 385 р. готським королем Вінітаром (Вітіміром) [Iord., 247]. Тут маємо повідомлення писемного джерела про ту суспільну верхівку антського суспільства, яка зосередила в своїх руках політичну владу і археологічним еквівалентом якої виступають багаті, «князівські» поховання.

Час цей дуже точно відповідає хронології відомих нам «князівських» поховань, про які уже була мова. Саме кінцем IV ст. датується поховання в Рудці, на цей же час припадає і закопування кладів з медальйонами та й дата самих медальйонів.

На територію Волині давно вже вказувалося, як на найбільш імовірний центр раннього об'єднання східних слов'ян (Валіана арабського письменника Масуді) [228, с. 345; 60, с. 31—38; 38—40]. Навряд чи всі ці збіги можуть бути випадковими.

Закшовські поховання датуються V ст. н. е. Це знову-таки саме той час, коли на історичну арену виступає склавінський союз племен, що охоплював південну частину західнослов'янських земель. Спорідненість і культурно-історична близькість антів і склавів неодноразово підкреслюється джерелами [BG, III, 14, 22—23; PS, с. 253].

Але як би остаточно не було розв'язане питання про етнічну атрибуцію черняхівської культури і тих великих міжплемінних об'єднань, які стоять за нею, не може бути сумніву, що йдеться про дуже значне явище в культурно-історичному розвитку Східної Європи на грані стародавньої епохи та середньовіччя. Матеріали пізнього періоду черняхівської культури, очевидно, відбивають дуже важливий, поворотний етап у розвитку тієї частини давньослов'янських земель, які в середині I тисячоліття н. е. стають відомі візантійським авторам як територія антів і склавів.

Період черняхівської культури відбиває собою останній момент первіснообщинного ладу — етап його остаточного розкладу, коли в надрах суспільства визрівають передумови для утворення класів і держави. Наступний етап історичного розвитку (друга половина I тисячоліття н. е.) був періодом формування феодальної системи відносин, феодальної формації, який на IX ст. увінчався виникненням перших феодальних держав — Русі, Болгарії, Моравії, Польщі, Сербії та Хорватії. Отож, перехід від первіснообщинного ладу до феодалізму у племен Східної Європи, і насамперед у слов'ян, пройшов ті ж етапи і в тих же точно хронологічних рамках, що й у народів Західної Європи.

1. В. Б. Антонович, Археологическая карта Волынской губернии, Труды XI АС, т. I, М., 1901.
2. В. Б. Антонович, Археологическая карта Киевской губернии, М., 1895.
3. В. Б. Антонович, Археологические находки и раскопки в Киеве и Киевской губернии в течение 1876 г., ЧОНЛ, кн. I, К., 1879.
4. В. Б. Антонович, Змиевые валы в пределах Киевской земли, КСт., 1884, март.
5. В. Б. Антонович, О древнем кладбище у Иорданской церкви в Киеве, Труды VI АС, т. I, Казань, 1884.
6. В. Б. Антонович, Описание Киевского клада, содержащего римские монеты III и IV ст., Древности, т. VII, 1878.
7. В. Б. Антонович, Описание монет и медалей, хранящихся в нумизматическом музее Университета св. Владимира, вып. I, К., 1896; вып. III, К., 1906.
8. К. Антонович-Мельник, Археологічні досліді на Кременчужчині, Кор. звід ВУАК'у за 1925 рік, К., 1926.
9. Н. Я. Аристов, Промышленность древней Руси, СПб., 1866.
10. П. Я. Армашевский и В. Б. Антонович, Публичные лекции по геологии и истории Киева, К., 1897.
11. М. И. Артамонов, Археологические исследования в Подолии (1947), Вестник ЛГУ, 1947, № 12.
12. М. А[ртамонов], Археологические исследования в Южной Подолии (Винницкая обл.) в 1948 г., Вестник ЛГУ, 1948, № 11.
13. М. И. Артамонов, Археологические исследования в Южной Подолии в 1952—1953 гг., КС ИИМК, в. 59, М., 1955.
14. М. И. Артамонов, История хазар, Л., 1962.
15. М. И. Артамонов, Некоторые итоги пятилетних исследований Юго-Подольской археологической экспедиции, КС ИА АН УССР, в. 4, К., 1955.
16. М. И. Артамонов, Общественный строй скифов, Вестник ЛГУ, 1947, № 9.
17. М. И. Артамонов, О землевладении и земледельческом празднике у скифов, УЗ ЛГУ (серия исторических наук), в. 15, Л., 1947.
18. М. Артамонов, Південноподільська експедиція (попередні звідомлення), АП УРСР, т. I, К., 1949.
19. М. И. Артамонов, Славяне и Русь, Тезисы докладов научной сессии ЛГУ 1955—1956 гг., Л., 1956.
20. М. И. Артамонов, Спорные вопросы древней истории славян и Руси, КС ИИМК, в. VI, М.—Л., 1940.
21. М. И. Артамонов, Средневековые поселения на Нижнем Дону, ИГАИМК, в. 131, Л., 1929.
22. М. И. Артамонов, Югоподольская экспедиция, КС ИИМК, в. XXI, М.—Л., 1947.

23. М. А [ртамонов], Южноподольская археологическая экспедиция (1946), Вестник ЛГУ, 1946, № 4-5.
24. А. В. Арциховский, Археологические данные о возникновении феодализма в Суздальской и Смоленской землях, ПИДО, 1934, № 11-12.
25. Атлас готических древностей. Приложение к дневнику раскопок, М., 1915.
26. В. В. Ауліх, Основні результати археологічного дослідження древньоруського селища в с. Ріпнів Львівської обл., Дисертаційний збірник, К., 1958.
27. Д. И. Багалеи, Археологическая карта Харьковской губ., Труды XII АС, т. I, М., 1905.
28. В. Д. Баран, Поселение первых веков н. э. в с. Черепин Львовской обл., КС ИА АН УССР, в. 7, К., 1957.
29. В. Д. Баран, Поселення перших століть н. е. біля села Черепина, К., 1961.
30. В. Д. Баран, Ранньослов'янські пам'ятки правобережжя Середнього Дністра, АП УРСР, т. V, К., 1955.
31. В. Д. Баран, Результати вивчення матеріалів розкопок на поселенні першої половини I тисячоліття н. е. у с. Черепині, Дисертаційний збірник, К., 1958.
32. В. Д. Баран, Розкопки на поселенні I тисячоліття н. е. в с. Ріпневі (Ріпнів II) Львівської обл. в 1957 р., МДАПВ, в. 2, К., 1959.
33. М. А. Безбородов, Стеклоделие в древней Руси, Минск, 1956.
34. Н. Ф. Беляшевский, Монетные клады Киевской губ., К., 1889.
35. Н. Ф. Беляшевский, Погребальные поля в Киевской губ., АЛЮР, т. II, К., 1900.
36. Н. Беляшевский, Поля погребальных урн, АЛЮР, т. I, 1904.
37. Н. Ф. Беляшевский, Раскопки в Ромашках Васильковского уезда Киевской губернии, АЛЮР, т. I, 1899.
38. Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., К., 1892.
39. Д. Т. Березовець, Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949—1950 рр., АП УРСР, т. V, К., 1955.
40. Д. Т. Березовець, Лохвицкий могильник, КС ИА АН УССР, в. 7, К., 1957.
41. Д. Т. Березовець, Плуг з Токарівського торфовища, Археологія, т. VIII, К., 1952.
42. Д. Т. Березовець, Славянские поселения в устье Тясмина, КС ИА АН УССР, в. 8, К., 1959.
43. Д. Т. Березовець, В. П. Петров, Лохвицкий могильник, МИА СССР, № 82, М., 1960.
44. С. Н. Бибииков, Поселение Лука-Врублевецкая и его значение для истории раннеземледельческих племен юга СССР, СА, т. XI, М.—Л., 1949.
45. С. С. Бибииков, Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре, МИА СССР, № 38, М.—Л., 1953.
46. А. А. Бобринский, Отчет о раскопках в Киевской губернии в 1912 г., ИАК, в. 54, СПб., 1914.
47. М. М. Бондар, Римська монета на території України, Доповіді АН УРСР, 1960, № 2.
48. А. Т. Брайчевська, Деякі археологічні дані про торгівлю древніх слов'ян з Кримськими містами, Археологія, т. X, К., 1957.
49. А. Т. Брайчевська, До вивчення ювелірного ремесла у населення Середнього Подніпров'я в перші століття н. е., Археологія, т. XIV, К., 1962.
50. А. Т. Брайчевская, Изучение славянских памятников Надпорожья, КС ИА АН УССР, в. 4, К., 1955.
51. А. Т. Брайчевская, К вопросу о ремесле культуры полей погребений, КС ИА АН УССР, в. 2, К., 1953.
52. А. Т. Брайчевская, Кузница на Пастырском городище, КС ИА АН УССР, в. 9, К., 1959.

53. А. Т. Брайчевская, Отделение ремесла от земледелия и развитие торговли в раннеантском обществе (автореферат диссертации), К., 1952.
54. А. Т. Брайчевская, Отделение ремесла от земледелия и развитие торговли в раннеантском обществе, КС ИА АН УССР, в. 3, К., 1954.
55. А. Т. Брайчевська, Південна межа черняхівської культури на Дніпрі, Археологія, т. XI, К., 1957.
56. А. Т. Брайчевська, Поселення черняхівського типу в с. Микільське-на-Дніпрі, АП УРСР, т. V, К., 1955.
57. А. Т. Брайчевская, Раскопки в с. Дудчаны в 1954 г., КС ИА АН УССР, в. 5, К., 1955.
58. А. Т. Брайчевская, Черняховские памятники Надпорожья, МИА СССР, № 82, М., 1960.
59. А. Т. Брайчевская, М. Ю. Брайчевский, Раскопки в с. Леськах близ Черкасс, КС ИА АН УССР, в. 8, К., 1959.
60. М. Ю. Брайчевський, Антський період в історії східних слов'ян, Археологія, т. VII, К., 1952.
61. М. Ю. Брайчевський, Археологічні матеріали до вивчення культури східнослов'янських племен VI—VIII ст., Археологія, т. IV, К., 1950.
62. М. Ю. Брайчевський, Археологічні свідчення участі східних слов'ян у політичних подіях римської історії III—IV ст. н. е., Археологія, т. VIII, К., 1953.
63. М. Ю. Брайчевський, До історії обробки заліза населенням Східної Європи в кінці I тисячоліття до н. е., Нариси з історії техніки, в. 2, К., 1955.
64. М. Ю. Брайчевський, Древнеславянское святилище в селе Иванковцы на Днестре, КС ИИМК, в. 52, М., 1953.
65. М. Ю. Брайчевський, Знахідки римських монет на території УРСР, Археологія, т. III, К., 1950.
66. М. Ю. Брайчевський, Зображення коня з с. Черепин в Середньому Пороссі, Археологія, т. XII, К., 1961.
67. М. Ю. Брайчевський, Исследование Пастырского городища в 1955 г., КС ИА АН УССР, в. 7, К., 1957.
68. М. Ю. Брайчевський, К вопросу о происхождении Оболонского клада, КС ИИМК, в. 66, М., 1956.
69. М. Ю. Брайчевський, К истории лесостепной полосы Восточной Европы в I тысячелетии н. э., СА, № 3, 1957.
70. М. Брайчевський, Неопубліковані речі часів переселення народів у Львівському історичному музеї, Труды Канівського біогеографічного заповідника, № 10, К., 1952.
71. М. Ю. Брайчевський, Новый клад римских монет из села Турии, ВДИ, 1956, № 4.
72. М. Ю. Брайчевський, О распространении римских монет у древних восточных славян, ВДИ, 1954, № 1.
73. М. Ю. Брайчевський, Основные вопросы археологического изучения антов, Доклады VI научной конференции ИА АН УССР, К., 1953.
74. М. Ю. Брайчевський, Про етнічну приналежність черняхівської культури, Археологія, т. X, К., 1957.
75. М. Ю. Брайчевський, Про початкову форму феодальної експлуатації в Київській Русі, ВАН УРСР, № 4, 1959.
76. М. Ю. Брайчевський, Про час появи проушної сокири у древніх східних слов'ян, Нариси з історії техніки, в. 6, К., 1960.
77. М. Ю. Брайчевський, Работы на Пастырском городище в 1949 г., КС ИИМК, в. XXXVI, М.—Л., 1951.
78. М. Ю. Брайчевський, Римская монета на территории УССР (автореферат диссертации), М., 1954.
79. М. Ю. Брайчевський, Римська монета на території України, К., 1959.

80. М. Ю. Брайчевський, Розвідка слов'янських пам'яток на Волино-Подільському прикордонні, АП УРСР, т. III, К., 1952.
81. М. Ю. Брайчевський, Ромашки, МИА СССР, № 82, М., 1960.
82. М. Ю. Брайчевський, Слов'янські пам'ятки Середнього Поросся, АП УРСР, т. III, К., 1952.
83. М. Ю. Брайчевський, Стан і завдання вивчення культури древніх слов'ян, УІЖ, 1958, № 6.
84. М. Ю. Брайчевський, Час обігу римської монети в антському суспільстві, Археологія, т. VI, К., 1952.
85. М. Ю. Брайчевський, Д. Т. Березовец, К истории древнеславянского ювелирного ремесла, КС ИИМК, в. 53, М., 1954.
86. М. Ю. Брайчевський, В. И. Довженко, Древнеславянское святилище в с. Иванковцы на Поднестровье, КС ИА АН УССР, в. 2, К., 1953.
87. М. Ю. Брайчевський, Н. М. Кравченко, Дослідження ранньослов'янської культури на Україні, УІЖ, 1961, № 3.
88. П. П. Будников, Керамическая технология, Харьков, 1927.
89. Е. В. Веймарн, О виноградарстве и виноделии в древнем и средневековом Крыму, КС ИА АН УССР, в. 10, К., 1960.
90. Е. В. Веймарн, С. Ф. Стржелецкий, К вопросу о славянах в Крыму, ВИ, 1952, № 4.
91. И. С. Винокур, Древности Восточной Волини, КС ИА, в. 81, М., 1960.
92. И. С. Винокур, Римська монета на Україні, УІЖ, 1961, № 5.
93. И. С. Винокур, Старожитності Східної Волині першої половини I тисячоліття н. е., Старожитності Східної Волині, Чернівці, 1960.
94. А. Ф. Вишнякова, Славянская колония VII в. в Вифинии, ВДИ, 1940, № 1.
95. Н. Н. Воронин, Древнее Гродно, МИА СССР, № 41, М., 1954.
96. Н. Н. Воронин, Ред.: В. К. Гончаров, Райковецкое городище, ВИ, 1951, № 7.
97. В. Ф. Гайдукевич, Античные керамические обжигательные печи, ИГАИМК, в. 85, М.—Л., 1934.
98. В. Ф. Гайдукевич, Ред.: К. Majewski, Importy rzymskie na ziemiach słowiańskich, ВДИ, 1951, № 2.
99. А. Гильденштедт, Описание некоторых в Малой России употребляемых плугов, Технический журнал, 1804, т. I, ч. II.
100. В. К. Гончаров, Археологічна розвідка по р. Роставиці в 1946 р., АП УРСР, т. I, К., 1949.
101. В. К. Гончаров, Могилиник культуры полей погребений у г. Переяслава-Хмельницького, КС ИА АН УССР, в. 4, К., 1955.
102. В. К. Гончаров, Райковецкое городище, К., 1950.
103. В. К. Гончаров, Роботи Волинської експедиції 1948 р., АП УРСР, т. III, К., 1952.
104. В. К. Гончаров, Є. В. Махно, Могилиник черняхівського типу біля Переяслава-Хмельницького, Археологія, т. XI, К., 1957.
105. В. А. Городцов, Результаты археологических исследований в Изюмском уезде, Труды XII АС, т. I, М., 1905.
106. Б. Т. Горянов, Славяне и Византия в V—VI вв. н. э., ИЖ, 1939, № 10.
107. Б. Т. Горянов, Славянские поселения VI в. и их общественный строй, ВДИ, 1939, № 1.
108. Ю. В. Готье, Железный век в Восточной Европе, М.—Л., 1930.
109. В. И. Гошкевич, Древние городища по берегам Низового Днепра, ИАК, в. 47, СПб., 1913.
110. В. И. Гошкевич, Клады и древности Херсонской губернии, Херсон, 1903.

111. Б. Н. Граков, Каменское городище на Днепре, МИА СССР, № 36, М., 1954.
112. Б. Д. Греков, Генезис феодализма в России, ВИ, 1952, № 5.
113. Б. Д. Греков, Генезис феодализма в России, в кн.: «Киевская Русь», Госполитиздат, 1953.
114. Б. Д. Греков, Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII в., М.—Л., 1946.
115. Б. Д. Греков, Культура Киевской Руси, М.—Л., 1944.
116. В. Данилевич, Археологічна минувшина Київщини, К., 1925.
117. В. Е. Данилевич, Карта монетных кладов и находок единичных монет Харьковской губернии, Труды XII АС, т. I, М., 1905.
118. В. Е. Данилевич, Монетные клады, принадлежащие мюнц-кабинету Университета св. Владимира, вып. 1, К., 1892.
119. В. М. Даниленко, А. Д. Столяр, Переяславська маршрутна експедиція, АП УРСР, т. III, К., 1952.
120. Де-Витте, Археологическая находка в с. Ласкове Владимир-Волынского уезда в 1610 г., ЧОНЛ, кн. 14, вып. II, К., 1900.
121. Н. С. Державин, Об этногенезе древнейших народов Днепровско-Дунайского бассейна, ВДИ, 1939, № 1.
122. Н. С. Державин, Происхождение русского народа, М.—Л., 1944.
123. Дневник раскопок в окрестностях с. Гочева, Обоянского уезда, Курской губ., произведенных Д. Я. Самоквасовым, М., 1915.
124. А. В. Добровольский, Древние земледельческие поселения по берегам Ингульца, ВОКК, ч. 2-3, Одесса, 1925.
125. А. В. Добровольський, Землеробське поселення перших століть н. е. на р. Інгулець, Археологія, т. III, К., 1950.
126. А. В. Добровольський, Матеріали до археологічної карти Дніпровського Надпоріжжя в межах Запорізької обл., Археологія, т. VII, К., 1952.
127. В. И. Довженок, Археологічні матеріали до історії хліборобства у древніх східних слов'ян на території УРСР, ВАН УРСР, 1949, № 2.
128. В. И. Довженок, До питання про техніку орного землеробства на півдні древньої Русі, Археологія, т. IV, К., 1950.
129. В. И. Довженок, Древнеславянские языческие идолы из с. Иванковцы в Поднестровье, КС ИИМК, в. XLVIII, М., 1952.
130. В. И. Довженок, Землеробство древньої Русі, К., 1961.
131. В. И. Довженок, К истории земледелия у восточных славян в I тысячелетии н. э. и в эпоху Киевской Руси, Материалы по истории земледелия СССР, т. I, М., 1952.
132. В. И. Довженок, Прогрес землеробства в древній Русі, ВАН УРСР, 1952, № 4.
133. В. И. Довженок, Про дофеодалний період в історії Русі, Археологія, т. VI, К., 1952.
134. В. И. Довженок, М. Ю. Брайчевський, О времени сложения феодализма в древней Руси, ВИ, 1950, № 8.
135. В. И. Довженок и Н. В. Линка, Раскопки раннеславянских поселений в нижнем течении р. Рось, МИА СССР, № 70, М.—Л., 1959.
136. М. В. Довнар-Запольский, История русского народного хозяйства, К., 1911.
137. Древности Приднепровья, вып. II, К., 1899.
138. Древности Приднепровья, вып. VI, К., 1907.
139. П. В. Дундулене, Земледелие в дофеодалной Литве, КС ИЭ, в. XII, М.—Л., 1950.
140. А. Дьяконов, Известия Иоанна Эфесского и сирийских хроник о славянах VI—VII вв., ВДИ, 1946, № 1.

141. А. Дьяконов, Известия Псевдо-Захарии о древних славянах, ВДИ, 1939, № 4.
142. П. П. Ефименко, К истории западного Поволжья в I тысячелетии н. э. по археологическим источникам, СА, т. II, М.—Л., 1937.
143. П. П. Ефименко, Підсумки роботи і завдання Інституту археології АН УРСР, ВАН УРСР, 1952, № 7.
144. П. П. Ефименко, Рязанские могильники, Материалы по этнографии, т. III, в. 1, 1926.
145. Збірник Полтавського музею ім. В. Г. Короленка, т. I, Полтава, 1928.
146. Д. Зеленин, Русская соха, ее история и виды, Вятка, 1907.
147. Известия Аль-Бекри и других авторов о Руси и славянах, часть I.
148. А. П. Каждан, О некоторых спорных вопросах истории становления феодальных отношений в Римской империи, ВДИ, 1953, № 3.
149. Л. Н. Казаманова, Клад римских денариев I—III вв. н. э. из с. Турия Златопольского р-на Черкасской обл., СА, 1958, № 1.
150. М. К. Каргер, Древний Киев, т. I, М.—Л., 1958.
151. М. К. Каргер, К вопросу о древнейшей истории Киева, СА, т. X, М.—Л., 1949.
152. П. О. Карышковский, Находка римских монет в бассейне р. Кодымы, СА, 1957, № 2.
153. Каталог выставки XI АС в Киеве, К., 1899.
154. Дж.-Г.-Д. Кларк, Доисторическая Европа, М., 1953.
155. В. О. Ключевский, Боярская дума древней Руси, Петроград, 1919.
156. В. О. Ключевский, Курс русской истории, ч. I, Соч., т. I, М., 1956.
157. В. Є. Козловська, Новіші археологічні досліді на терені Білоцерківщини, ХРАМ, ч. 2, К., 1930.
158. Б. А. Колчин, Черная металлургия и металлообработка в древней Руси, МИА СССР, № 32, М., 1953.
159. С. В. Коршенко, Пряжка с головою варвара, Археология, т. II, К., 1948.
160. В. В. Кропоткин, Из истории денежного обращения в Восточной Европе, СА, 1958, № 1.
161. В. В. Кропоткин, Клады римских монет в Восточной Европе, ВДИ, 1951, № 4.
162. В. В. Кропоткин, Клады римских монет на территории СССР, САИ СССР, вып. Г-4-4, М., 1961.
163. В. В. Кропоткин, Лукашевский клад бронзовых римских монет IV века, Нумизматика и эпиграфика, т. I, М., 1960.
164. В. В. Кропоткин, О некоторых кладах римских монет, найденных в России, КС ИИМК, в. 66, М., 1956.
165. В. В. Кропоткин, Топография римских и ранневизантийских монет на территории СССР, ВДИ, 1954, № 3.
166. В. В. Кропоткин, Рец.: М. Ю. Брайчевський, Римська монета на території України, СА, 1961, № 1.
167. В. В. Кропоткин, Н. Я. Мерперт, Рец.: Археология, т. V, К., 1951, ВДИ, 1952, № 2.
168. Ю. В. Кухаренко, Волинская группа полей погребений, СА, 1958, № 4.
169. Ю. В. Кухаренко, Клад из села Турии, КС ИИМК, в. XLIX, М., 1953.
170. Ю. В. Кухаренко, Поселение и могильник полей погребений в с. Привольном, СА, т. XXII, М., 1955.
171. Ю. В. Кухаренко, Раскопки на городище и селище Хотомель, КС ИИМК, в. 68, М., 1957.
172. М. П. Кучера, Гончарная керамика дофеодального времени из раскопок древнего Плиснеска, СА, 1962, № 1.

173. М. П. Кучера, Основні етапи розвитку стародавнього Плісеська, МДАПВ, в. 2, К., 1959.
174. П. И. Кушнер, Этнические территории и этнические границы, М., 1951.
175. В. П. Левашева, Сельское хозяйство, Очерки по истории русской деревни X—XIII ст., Труды ГИМ, в. 32, М., 1956.
176. М. В. Левченко, Византия и славяне в VI—VII вв., ВДИ, 1938, № 4.
177. П. Д. Либеров, К истории земледелия у скифских племен Поднепровья эпохи раннего железа в VI—II вв. до н. э., Материалы по истории земледелия СССР, т. I, М., 1952.
178. Н. В. Лінка, Розвідка в Канівському районі, АП УРСР, т. III, К., 1952.
179. Е. Э. Липшиц, Византийское крестьянство и славянская колонизация, Византийский сборник, М.—Л., 1945.
180. Е. Э. Липшиц, Восстание Фомы Славянина и византийское крестьянство на грани VIII—IX вв., ВДИ, 1939, № 1.
181. І. Луцкевич, Матеріали до карти поширення пам'яток культури полів поховань на території Харківської обл., Археологія, т. II, К., 1948.
182. І. М. Луцкевич, Сарматські кургани у с. Нещеретове Ворошиловградської обл., Археологія, т. VII, К., 1952.
183. И. И. Ляпушкин, Археологические памятники в бассейне реки Ворсклы, КС ИИМК, в. XIX, М.—Л., 1948.
184. И. И. Ляпушкин, Археологические памятники эпохи железа в бассейне среднего течения р. Ворсклы, КС ИИМК, в. XVII, М.—Л., 1947.
185. И. И. Ляпушкин, Городище Новотроицкое, МИА СССР, № 74, М.—Л., 1958.
186. И. И. Ляпушкин, Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа, МИА СССР, № 104, М.—Л., 1961.
187. І. І. Ляпушкін, Дослідження Дніпровської лівобережної експедиції 1947—1948 рр., АП УРСР, т. III, К., 1952.
188. И. И. Ляпушкин, Из истории левобережной Украины в эпоху железа, СА, т. XI, М.—Л., 1949.
189. И. И. Ляпушкин, Итоги полевых изысканий 1945 г. в бассейне р. Ворсклы и некоторые выводы из них, СА, т. XV, М.—Л., 1951.
190. И. И. Ляпушкин, Место роменско-боршевских памятников среди славянских древностей, Вестник ЛГУ, № 20, Л., 1956.
191. И. И. Ляпушкин, Памятники культуры полей погребений Левобережья Днестра, КС ИИМК, в. XXXIII, М.—Л., 1950.
192. И. И. Ляпушкин, Памятники культуры полей погребений первой половины I тысячелетия н. э. Днепровского лесостепного Левобережья, СА, т. XIII, М.—Л., 1950.
193. И. И. Ляпушкин, Раскопки Правобережного Цымлянского городища, КС ИИМК, в. IV, М.—Л., 1940.
194. В. Г. Ляскоронский, Змиевые валы в пределах Южной России, их соотношение к курганам-майданам и приблизительная эпоха их возникновения, Труды XIII АС, т. I, М., 1907.
195. В. Г. Ляскоронский, История Переяславской земли, К., 1897.
196. В. Г. Ляскоронский, Находки римских монет в области Среднего Приднепровья, Труды XI АС, т. I, 1901.
197. В. Г. Ляскоронський, Римські монети, які знайдено на території Києва, Український музей, т. I, К., 1927.
198. А. Н. Ляўданскі, К. М. Палікарповіч, Да гісторыі жалезнай прамысловасці на Беларусі па даных археалогіі, Савецка краіна, 1932, № 5.
199. П. И. Лященко, История народного хозяйства СССР, т. I, изд. 3-е.
200. М. Макаренко, Археологічні дослідження та розшуки на Прилуччині, КЗ ВУАК за 1926, К., 1927.

201. М. Макаренко, Борзенські емалі і старі емалі України взагалі, Чернігів та Північне Лівобережжя, К., 1928.
202. М. Макаренко, Ніжинська фібула, Ювілейний збірник на пошану М. С. Грушевського, т. I, К., 1928.
203. В. С. Мамонов, Старинные орудия для обработки почвы из с. Староселье на Днепре, СЭ, 1952, № 4.
204. А. А. Марков, Топография кладов восточных монет, сасанидских и куфических, СПб., 1910.
205. Є. Махно, Вивчення «культури полів поховань», Археологія, т. I, К., 1947.
206. Є. В. Махно, Кантемирівське поселення та могильник культури полів поховань, АП УРСР, т. III, К., 1952.
207. Є. В. Махно, К вопросу о памятниках черняховского типа и пронезных выемчатых эмалях, КС ИИМК, в. 62, М., 1956.
208. Є. В. Махно, Памятки культури полів поховань черняхівського типу, Археологія, т. IV, К., 1950.
209. Є. В. Махно, Памятники черняховской культуры на территории УССР (Материалы к составлению археологической карты), МИА СССР, № 82, М., 1960.
210. Є. В. Махно, Поселення культури «полів поховань» на північно-західному Правобережжі, АП УРСР, т. I, К., 1949.
211. Є. В. Махно, Раскопки Бериславского поселения и могильника в 1952—1953 гг., КС ИА, АН УССР, в. 4, К., 1955.
212. Є. В. Махно, Розкопки на поселеннях першої половини I тисячоліття н. е. в верхній течії Сули, АП УРСР, т. V, К., 1955.
213. Є. В. Махно, Ягнятинська археологічна експедиція, АП УРСР, т. III, К., 1952.
214. Є. В. Махно, Рец.: М. Ю. Смішко, Карпатські кургани першої половини I тисячоліття н. е., Археологія, т. XIII, К., 1961.
215. Є. В. Махно, В. А. Мізин, Бериславське поселення та могильник перших століть нашої ери, АП УРСР, т. X, К., 1961.
216. Л. А. Мацулевич, Погребение варварского князя в Восточной Европе, ИГАИМ, в. 112, М.—Л., 1934.
217. Л. А. Мацулевич, Серебряная чаша из Керчи, Л., 1926.
218. М. Меховский, Трактат о двух Сарматиях, М.—Л., 1936.
219. Ф. И. Михалевский, Очерки истории денег и денежного обращения, т. I, Госфиниздат, 1948.
220. [А. В. Мишулин], Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э., ВДИ, 1941, № 1.
221. А. В. Мишулин, Древние славяне и крушение Восточноримской империи, ИЖ, 1941, № 10-11.
222. А. В. Мишулин, Древние славяне и судьбы Восточноримской империи, ВДИ, 1939, № 1.
223. А. В. Мишулин, Материалы к истории древних славян, ВДИ, 1941, № 1.
224. Ф. Н. Молчановский, Обработка металла на Украине в XII—XIII вв. по материалам Райковецкого городища, ПИДО, 1934, № 5.
225. Х. А. Моора, Археологические памятники I—IV вв. в Прибалтике, КС ИИМК, в. 53, М., 1954.
226. П. Н. Надинский, Очерки истории Крыма, в. I, Симферополь, 1951.
227. Д. В. Найдич-Москаленко, О принципах классификации русских пахотных орудий, СА, 1959, № 1.
228. Нариси стародавньої історії Української РСР, К., 1957.
229. А. А. Нудельман и Э. А. Рикман, Два клада и находки отдельных монет (римских и ранневизантийских) из Молдавии, МФ АН СССР, 1956, № 4.
230. Об итогах дискуссии о периодизации истории СССР, ВИ, 1951, № 3.
231. А. С. Орлов, Владимир Мономах, М.—Л., 1946.

232. Н. А. Орлов, Исследования о кладах Волынской губернии, Житомир, 1885.
233. С. Н. Орлов, Остатки сельскохозяйственного инвентаря VII—X вв. из Старой Ладоги, СА, т. XXI, М.—Л., 1954.
234. Очерки по истории СССР, III—IX вв., М., 1958.
235. Т. С. Пассек, Некоторые итоги раскопок в Молдавии в 1955 г., КС ИИМК, в. 70, М., 1957.
236. Т. С. Пассек, Новые открытия на территории СССР и вопросы позднелитических культур Дунайско-Днестровского междуречья, СА, 1958, № 1.
237. Т. С. Пассек, Периодизация трипольских поселений, МИА СССР, № 10, М.—Л., 1949.
238. Т. Пассек, Трипільська культура, К., 1941.
239. Я. Пастернак, Нові археологічні набутки музею при НТШ у Львові за час 1933—1936 рр., ЗНТШ, т. 154, Львів, 1937.
240. Я. Пастернак, Готи чи гети?, «Діло», Львів, 11/XII 1933 р.
241. Я. Пастернак, Коротка археологія західноукраїнських земель, Львів, 1932.
242. Я. Пастернак, Нововідкриті римські пам'ятки в Галичині і Волині, ЗНТШ, т. 151, Львів, 1930.
243. В. Пашуто, Л. Черепнин, О периодизации истории России эпохи феодализма, ВИ, 1951, № 2.
244. В. П. Петров, Давні слов'яни та їх походження, УІЖ, 1963, № 4.
245. В. П. Петров, Зарубинецкий могильник, МИА СССР, № 70, М.—Л., 1957.
246. В. П. Петров, Раскопки на Гавриловском и Знаменском городищах, КС ИА АН УССР, в. 4, К., 1955.
247. В. П. Петров, Н. М. Кравченко, Тигли черняховской культуры, КС ИА АН УССР, в. 1, К., 1961.
248. В. С. Петров, Харчові рештки з Пастирського городища, Археологія, т. II, К., 1948.
249. Н. И. Петров, Археологическая находка на хорах в Великой Лаврской церкви Киево-Печерской лавры, ЧЦАО, в. III, К., 1899.
250. І. Г. Підоплічко, Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР, в. 2, К., 1956.
251. Н. Н. Погребова, Позднескифские городища на нижнем Днепре (городища Знаменское и Гавриловское), МИА СССР, № 64, М., 1958.
252. Е. Покровська, Розкопки коло с. Мокіївки, АП УРСР, т. II, К., 1949.
253. Е. Ф. Покровская, Г. Т. Ковпаненко, Раскопки около сел Калантаева и Стецовки на Тясмине в 1956 г., КС ИА АН УССР, в. 8, К., 1959.
254. Ю. Полянський, Нові археологічні знахідки в Галичині, ЗНТШ, т. 149, Львів, 1928.
255. О. І. Попов, До найдавнішої історії слов'янства, Археологія, т. IX, К., 1954.
256. Л. И. Похилевич, Сказания о населенных местностях Киевской губернии, К., 1864.
257. Е. М. Придик, Анадольский клад золотых статов 1895 г., ИАК, в. 3, СПб., 1902.
258. Е. М. Придик, Неизданный золотой медальон Константина Великого в Государственном Эрмитаже, ДАН СССР, I, 1930.
259. Е. М. Придик, Поправки к описанию Анадольского клада, ИАК, в. 7, СПб., 1903.
260. М. В. Птуха, Очерки по истории статистики в СССР, т. I, М., 1955.
261. Путешествие в Малороссию акад. Гильденштедта, КСт., 1893, март.
262. К. А. Раевский, Наземные сооружения земледельцев междуречья Днепра — Днестра в I тысячелетии н. э., СА, т. XXIII, М., 1955.

263. А. М. Ременников, Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III в. н. э., М., 1954.
264. Б. А. Рыбаков, Анты и Киевская Русь, ВДИ, 1939, № 1.
265. Б. А. Рыбаков, Древние русы, СА, т. XVII, М., 1953.
266. Б. А. Рыбаков, Жернова Вщижского городища, КС ИИМК, в. XI, М.—Л., 1945.
267. Б. А. Рыбаков, Календарь IV в. из земли полян, СА, 1962, № 4.
268. Б. А. Рыбаков, К вопросу об образовании древнерусской народности, Тезисы докладов и выступлений сотрудников ИИМК АН СССР, подготовленных к совещанию по методологии этногенетических исследований, М., 1951.
269. Б. А. Рыбаков, Новый Суджанский клад антского времени, КС ИИМК, в. XXVII, М.—Л., 1949.
270. Б. А. Рыбаков, Ранняя культура восточных славян, ИЖ, 1943, № 11-12.
271. Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, М., 1948.
272. Э. А. Рикман, Жилища Будештского селища, МИА СССР, № 82, М., 1960.
273. Э. А. Рикман, Могильник первых столетий н. э. у с. Будешты в Молдавии, СА, 1958, № 1.
274. Э. А. Рикман, Находки сельскохозяйственных орудий и зерен злаков на селищах черняховского типа, КС ИИМК, в. 77, М., 1959.
275. Э. А. Рикман, Раскопки у с. Будешты и проблема этнического состава населения Молдавии в первых столетиях н. э., Тезисы докладов юбилейной научной сессии Совета МФ АН СССР, Кишинев, 1957.
276. Э. А. Рикман, Рец.: J. Vulpe, Izvoare, СА, 1959, № 4.
277. Н. А. Рожков, Русская история в сравнительно-историческом освещении, М.—Л., 1930.
278. Н. Рожков, Сельское хозяйство Московской Руси в XVI в., Ученые записки Московского университета, в. 26, М., 1899.
279. М. Рудинський, Археологічні збірки Полтавського музею, Збірник, присв. 35-річчю Полтавського музею, Полтава, 1928.
280. М. Рудинський, Досліди на Кам'янецьчині, КЗ ВУАК за 1926 р., К., 1927.
281. М. Рудинський, Кантемирівські могили римської доби, Зап. ВУАК, т. I, К., 1931.
282. В. П. Савич, Нові пам'ятки доби полів поховань на території Львівської і Тернопільської обл., МДАПВ, в. 2, К., 1959.
283. Ю. Самарин, Подольские гончары, М., 1929.
284. І. М. Самойловський, Пам'ятки культури полів поховань у Києві, Археологія, т. VII, К., 1952.
285. Д. Я. Самоквасов, История русского права, вып. II, Варшава, 1884.
286. Д. Я. Самоквасов, О происхождении русских и польских славян и причине появления кладов римских монет в земле древних руссов и ляхов, Труды VIII АС, т. III, М., 1897.
287. Д. Я. Самоквасов и П. С. Уварова, О находках денежных кладов и других древностей, Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV АС, в. I, М., 1906.
288. Сборник документов по социально-экономической истории Византии, М., 1951.
289. И. К. Свешников, Исследование в Звенигороде Львовской обл., КС ИА АН УССР, в. 4, К., 1955.
290. И. К. Свешников, Могильники липицкой культуры в Львовской области, КС ИИМК, в. 68, М., 1957.
291. М. Семенчик, Випадкові археологічні знахідки на Роменщині, ХрАМ, ч. I, К., 1930.
292. В. С. Сергеев, Очерки по истории древнего Рима, т. II, М., 1938.

293. М. Е. Сергеенко, Очерки по сельскому хозяйству древней Италии, М.—Л., 1958.
294. Е. Сецинский, Археологическая карта Подольской губернии, Труды XI АС, т. I, М., 1901.
295. Э. А. Сымонович, Глиняная тара для хранения запасов на поселениях черняховской культуры, СА, т. XXVI, М., 1956.
296. Э. А. Сымонович, Две статуэтки коня из Побужья, КС ИИМК, в. 72, М., 1958.
297. Э. А. Сымонович, К вопросу о раннечерняховских поселениях культуры полей погребений, СА, 1958, № 1.
298. Э. А. Сымонович, Магия и обряд погребения в черняховскую эпоху, СА, 1963, № 1.
299. Е. О. Симонович, Млинове спорудження перших століть н. е. на Південному Бузі, Археологія, т. VI, К., 1952.
300. Э. А. Сымонович, Об единстве и различиях памятников черняховской культуры, СА, т. XXIX—XXX, М., 1959.
301. Э. А. Сымонович, О датировке поселения первых веков н. э. в Луке-Врублевской, КС ИИМК, в. 57, М., 1955.
302. Е. О. Симонович, Памятки черняхівської культури Нижнього Побужжя, Археологія, т. X, К., 1957.
303. Э. А. Сымонович, Памятники черняховской культуры в с. Кринички, МИА СССР, № 82, М., 1960.
304. Э. А. Сымонович, Памятники черняховской культуры на нижнем Днепре, КС ИА АН УССР, в. 4, К., 1955.
305. Э. А. Сымонович, Памятники черняховской культуры степного Поднепровья, СА, т. XXIV, М., 1955.
306. Э. А. Сымонович, Погребения V—VI вв. н. э. у с. Данилова Балка, КС ИИМК, в. XLVIII, М., 1952.
307. Е. О. Симонович, Про культуру полів поховань на Поділлі, Археологія, т. V, К., 1951.
308. Э. А. Сымонович, Раннеславянские поселения у сс. Грушевка и Кут, Апостоловского р-на, Днепропетровской обл., КС ИА АН УССР, в. 2, К., 1953.
309. Э. А. Сымонович, Раннечерняховское поселение у с. Ломоватого возле Черкасс, КС ИА АН УССР, в. 8, К., 1959.
310. Э. А. Сымонович, Раскопки могильника у овчарни совхоза Приднепровского на Нижнем Днепре, МИА СССР, № 82, М., 1960.
311. Э. А. Сымонович, Стеклянная посуда середины I тысячелетия н. э. с нижнего Днепра, КС ИИМК, в. 69, М., 1957.
312. Л. М. Славин, Поселения первых веков н. э. на среднем и нижнем Ингульце, КС ИА АН УССР, в. 3, К., 1954.
313. А. Т. Сміленко, Про деякі датуючі речі в культурі полів поховань, Археологія, т. VI, К., 1952.
314. А. П. Смирнов, Волжские булгары, М., 1951.
315. А. П. Смирнов, К вопросу об истоках Приазовской Руси, СА, 1958, № 2.
316. А. П. Смирнов, К вопросу о славянах в Крыму, ВДИ, 1953, № 3.
317. Г. І. Смирнова, Підсумки досліджень верхніх шарів Незвиського поселення, МДАПВ, в. 2, К., 1959.
318. М. Ю. Смишко, Богатое погребение начала н. э. в Львовской области, СА, 1957, № 1.
319. М. Ю. Смишко, Відносно концепції про германську належність культури полів поховань, МДАПВ, в. 3, К., 1961.
320. М. Ю. Смишко, Два курганні могильники в околицях с. Изі, Закарпатської обл., АП УРСР, т. III, К., 1952.

321. М. Смішко, Доба полів поховань в західних областях УРСР, Археологія, т. II, К., 1948.
322. М. Ю. Смішко, Дослідження пам'яток культури полів поховань в західних областях УРСР у 1947 р., АП УРСР, т. III, К., 1952.
323. М. Смішко, Звіт про дослідження селища періоду «полів поховань» в Неслухові в 1946 р., АП УРСР, т. I, К., 1949.
324. М. Ю. Смішко, Карпатські кургани першої половини I тисячоліття н. е., К., 1960.
325. М. Ю. Смішко, Раннеславянская культура Поднестровья в свете новых археологических данных, КС ИИМК, в. XXIV, М., 1952.
326. М. Ю. Смішко, Раннеславянские памятники на территории западных областей Украинской ССР, Доклады VI научной конференции ИА АН УССР, К., 1953.
327. М. Ю. Смішко, Ранньослов'янська культура Карпатського Підгір'я, Наукові записки ІСН АН УРСР, № 1, К., 1953.
328. М. Смішко, Селище доби полів поховань у Вікнинах Великих, Археологія, т. I, К., 1947.
329. П. Смолічев, Археологічні досліді в околицях м-ка Златополя на Черкащині р. 1926, КЗ ВУАК за 1926 р., К., 1927.
330. А. Советов, О системах земледелия, СПб., 1867.
331. И. Г. Спасский, Русская монетная система, Л., 1962.
332. А. А. Спицын, Древности антов, Сборник в честь А. Соболевского, Л., 1928.
333. А. А. Спицын, Курганы С.-Петербургской губ. в раскопках Иваницкого, СПб., 1896.
334. А. А. Спицын, Поля погребальных урн, СА, т. X, М.—Л., 1948.
335. А. А. Спицын, Предметы с выемчатой эмалью, ЗОРСА, т. V, в. 1, СПб., 1903.
336. А. А. Спицын, Расселение древнерусских племен по археологическим данным, ЖМНП, т. XII, 1899.
337. І. Д. Старчук, Розкопки городища Плісеська в 1947—1948 рр., АП УРСР, т. III, К., 1952.
338. П. Д. Степанов, К вопросу о земледелии у древней Мордвы, СЭ, 1950, № 3.
339. К. Страшкевич, Клады, рассмотренные в мюнц-кабинете Университета св. Владимира с 1838 по 1866 гг., К., 1866.
340. А. И. Тереножкин, К вопросу об этнической принадлежности лесостепных племен Северного Причерноморья в скифское время, СА, т. XXIV, М., 1955.
341. А. И. Тереножкин, Некоторые актуальные вопросы скифоведения, Доклады VI научной конференции ИА АН УССР, К., 1953.
342. О. І. Тереножкін, Розвідки і розкопки 1949 р. в північній частині Кіровоградської області, Археологія, т. VII, К., 1952.
343. Б. О. Тимошук, Археологічні дослідження Чернівецького музею в 1949—1951 рр., АП УРСР, т. VI, К., 1956.
344. Б. А. Тимошук, Подкарпатские курганы III—IV вв. н. э. КС ИИМК, в. 52, М., 1953.
345. Б. О. Тимошук, Розвідка в басейні р. Пруту, АП УРСР, т. III, К., 1952.
346. Б. О. Тимошук, Розвідки Чернівецького історико-краєзнавчого музею в 1947 р., АП УРСР, т. IV, К., 1952.
347. Г. Т. Тітенко, Розкопки пам'яток скіфського часу на Пастирському городищі, АП УРСР, т. IV, К., 1956.
348. М. А. Тиханова, Археологические памятники Среднего Поднестровья в первой половине I тысячелетия н. э., КС ИА АН УССР, в. 2, К., 1953.
349. М. А. Тиханова, Борочницкий клад, СА, т. XXV, М., 1956.

350. М. А. Тиханова, Днестровско-волинский отряд Галицко-Волинской экспедиции, КС ИИМК, в. 79, М., 1960.
351. М. А. Тиханова, Культура западных областей Украины в первые века н. э., МИА СССР, № 6, М.—Л., 1941.
352. М. А. Тиханова, Ласковский клад, СА, 1960, № 1.
353. М. А. Тиханова, О локальных вариантах черняховской культуры, СА, 1957, № 4.
354. М. А. Тиханова, Поселение культуры полей погребений в Луке-Врублевской Хмельницкой области, КС ИА АН УССР, в. 4, К., 1955.
355. М. А. Тиханова, Раскопки поселения первых веков н. э. в Луке-Врублевской (Днестр), КС ИИМК, в. XXVII, М.—Л., 1949.
356. М. Тиханова, Розкопки верхніх горизонтів поселення в с. Лука-Врублівська, АП УРСР, т. I, К., 1949.
357. М. А. Тиханова, Роль западного Причерноморья в сложении культуры Поднестровья и Поднепровья первых веков н. э., КС ИИМК, в. VIII, М.—Л., 1940.
358. И. И. Толстой, Клад византийских и римских монет IV и V вв., ЗРАО, н. с., т. V, в. 3—4, СПб., 1892.
359. В. О. Топачевський, Фауна Ольвії, Збірник праць зоологічного музею АН УРСР, К., 1956.
360. П. Н. Третьяков, Археологические памятники восточнославянских племен в связи с проблемой этногенеза, КС ИИМК, в. II, М.—Л., 1939.
361. П. Н. Третьяков, Археологические памятники древнерусских племен, УЗ ЛГУ (серия исторических наук), в. 13, Л., 1949.
362. П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, М., 1948; 2-е изд. М., 1953.
363. П. М. Третьяков, Звіт про археологічні дослідження 1946 р. в басейні р. Росі і Тясмину, АП УРСР, т. I, К., 1949.
364. П. Н. Третьяков, Итоги археологического изучения восточнославянских племен, М., 1958.
365. П. Н. Третьяков, Итоги археологического изучения восточнославянских племен, Исследования по славянскому языкознанию, М., 1961.
366. П. Н. Третьяков, К истории племен Верхнего Поволжья в I тысячелетии н. э., МИА СССР, № 5, М.—Л., 1941.
367. П. Н. Третьяков, Некоторые вопросы этногонии восточного славянства, КС ИИМК, в. V, М.—Л., 1940.
368. П. Н. Третьяков, Подсечное земледелие в Восточной Европе, ИГАИМК, т. XIV, в. 1, Л., 1932.
369. П. Н. Третьяков, Раннеславянская культура в Верхнем Поднепровье, КС ИИМК, в. 55, М., 1954.
370. П. Н. Третьяков, Раннеславянские поселения и могильники на территории Белоруссии, КС ИА АН УССР, в. 4, К., 1955.
371. П. Н. Третьяков, Славянская (Днепровская) экспедиция 1940 года, КС ИИМК, в. X, М.—Л., 1941.
372. П. Н. Третьяков, Спорные вопросы этнического развития восточных славян, Тезисы докладов на сессии ОИИ и пленуме ИИМК, посвященном итогам археологических исследований 1955 г., М.—Л., 1956.
373. П. Н. Третьяков, У истоков древней Руси, По следам древних культур, Древняя Русь, М., 1953.
374. И. В. Фабрициус, Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР, К., 1951.
375. А. С. Фаминцын, Божества древних славян, СПб., 1884.
376. Б. В. Фармаковский, Памятники античной культуры, найденные в России, ИАК, в. 3, СПб., 1902.
377. Р. Р. Фасмер, Список монетных находок, II, СГАИМК, т. II, Л., 1929.

378. Г. Б. Федоров, Два черняховских могильника в Молдавии, Материалы и исследования по археологии юго-запада СССР и РНР, Кишинев, 1960.
379. Г. Б. Федоров, Древние славяне в Молдавии (к итогам работ Молдавской археологической экспедиции в 1953—1954 гг.), ВАН СССР, 1954, № 12.
380. Г. Б. Федоров, Древние славяне и их соседи в Молдавии, Ученые записки Института истории, языка и литературы МФ АН СССР, т. 6, Кишинев, 1957.
381. Г. Б. Федоров, Из итогов работ Славяно-Днестровской археологической экспедиции, ИМФ АН СССР, 1953, № 3—4.
382. Г. Б. Федоров, Итоги трехлетних работ в Молдавии в области славяно-русской археологии, КС ИИМК, в. 56, М., 1954.
383. Г. Б. Федоров, К вопросу о сарматской культуре в Молдавии, ИМФ АН СССР, 1956, № 4/31.
384. Г. Б. Федоров, Малаештский могильник, МИА СССР, № 82, М., 1960.
385. Г. Б. Федоров, Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетии н. э., МИА СССР, № 89, М., 1960.
386. Г. Б. Федоров, О двух обрядах погребения в черняховской культуре, СА, 1958, № 3.
387. Г. Б. Федоров, Славяне на Днестре, Вокруг света, 1953, № 9.
388. Г. Б. Федоров, Славяне Поднестровья, По следам древних культур, Древняя Русь, М., 1953.
389. Г. Б. Федоров, Славяне Поднестровья (К итогам работ Славяно-Днестровской археологической экспедиции в 1951 г.), ВАН СССР, 1952, № 2.
390. Г. Б. Федоров, Тиверцы, ВДИ, 1952, № 2.
391. О. Федоровський, Археологічні розкопки в околицях Харкова, ХрАМ, ч. 1, К., 1930.
392. О. В. Фенін, Знахідки римських монет у Прикарпатті, Археологія, т. V, К., 1951.
393. И. И. Фундуклей, Обзорение могил, валов и городищ Киевской губ., К., 1848.
394. П. И. Хавлюк, Материалы к археологической карте бассейна р. Соб, КС ИА АН УССР, в. 6, К., 1956.
395. П. И. Хавлюк, Раннеславянские поселения в средней части Южного Побужья, СА, 1961, № 3.
396. В. В. Хвойка, Городища Среднего Приднепровья, Труды XII АС, т. I, М., 1905.
397. В. В. Хвойка, Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена, К., 1913.
398. В. В. Хвойка, Начало земледелия и бронзовый век в Среднем Приднепровье, Труды XIII АС, т. I, М., 1907.
399. В. В. Хвойка, Поля погребений в Среднем Приднепровье, ЗРАО, н. с., т. XII, в. 1—2, СПб., 1901.
400. И. Хойновский, Археологические сведения о предках славян и Руси, К., 1896.
401. Г. Е. Храбан, Клад римских денариев из с. Погорелого, СА, 1958, № 2.
402. В. И. Цалкин, Домашние и дикие животные Северного Причерноморья в эпоху раннего железа, МИА СССР, № 53, М., 1960.
403. В. И. Цалкин, Животноводство и охота в лесной полосе Восточной Европы в раннем железном веке, МИА СССР, № 107, М., 1962.
404. Г. Ф. Чеботаренко, Археологические раскопки на территории Молдавии в 1955 г., ИМФ АН СССР, 1956, 4/31.
405. И. Г. Шовкопляс, Итоги и задачи археологических исследований на территории новостроек юга Украинской ССР, Доклады VI научной конференции ИА АН УССР, К., 1953.

406. В. А. Шугаевский, «Татарская горка» близ Чернигова, Труды Московского предварительного комитета по устройству XV АС, М., 1911.
407. Д. Щербаківський, Знахідки біля Могилева-Подільського, КЗ ВУАК за 1926 р., К., 1927.
408. А. Югов, Родина Ахиллеса, Альманах «Крым», № 3, Симферополь, 1949.
409. А. Л. Якобсон, Гончарные печи средневекового Херсонеса, КС ИИМК, в. X, М.—Л., 1941.
410. М. М. Якубцинер, О составе зерновых культур из Старой Ладogi, КС ИИМК, в. 57, М., 1955.
411. В. Л. Янин, Денежно-весовые системы домонгольской Руси (автореферат диссертации), М., 1954.
412. В. Л. Янин, Денежно-весовые системы русского средневековья, М., 1956.
413. Я. Яроцкий, Некоторые памятники древности близ с. Лепесовки Кременецкого уезда, ИАК, в. 29, СПб., 1908.
414. M. Aleksiewicz, Zarys osadnictwa w okresie lateńskim i rzymskim oraz wpływów kultury prowincjonalno-rzymskiej na ziemiach woj. Rzeszowskiego, Rocznik wojewódstwa Rzeszowskiego, R. I, z. I, 1958.
415. O. Almgren, Die Funde antiker Gläser in Skandinavien, Leipzig, 1908.
416. J. Andrieşescu, Piscul Craşani, Mem. Sec. Ist. Acad. Rom., seria III, vol. III, Bucureşti, 1924.
417. N. Angheliescu, Cercetări şi descoperiri arheologice în raioanele Călăraşi şi Slobozia, SCIV, 1955, nr. 1—2.
418. W. Antoniewicz, Archeologia Polski, Warszawa, 1928.
419. W. Antoniewicz, Problem rozkładu wspólnoty pierwotnej na ziemiach Polski, PSA IHKM, Warszawa — Wrocław, 1957.
420. W. Antoniewicz, Śady kultury gockiej na ziemiach słowiańskich do najazdu Hunów, SSS, Warszawa, 1934.
421. W. Antoniewicz, Zagadnienie Gotów i Gepidów na ziemiach Polski, PZach., t. VII, z. 5—6.
422. E. Babelon, Traité des monnaies grecques et romaines, 1 partie, t. I, Paris, 1901.
423. B. Barankiewicz, Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Grodzisku Mazowieckim, MS, t. V, 1959.
424. J. Bardach, Historia państwa i prawa polskiego, cz. I, Łódź — Warszawa, 1955.
425. G.-S. Bayer, De nummis Romanis in agro Prussico repertis, Leipzig, 1722.
426. W. Bender, Znaleźiska monet rzymskich z terenu Śląska Cieszyńskiego, Spr. PMA, t. V, z. 3—4, 1953.
427. E. Beninger, Der westgotisch-alanische Zug nach Mitteleuropa, Mannus, B. 51, Leipzig, 1931.
428. E. Beninger, Die germanische Bodenfunde in der Slowakei, Reichenberg—Leipzig, 1937.
429. E. Beninger u. H. Freisig, Die germanische Bodenfunde in Mähren, Reichenberg, 1933.
430. M. Beranova, Počatek pluhu na československem uzemi, AR, 1958, nr. 3.
431. J. Berciu, Descoperiri arheologice în Apulum, «Apulum», Bul. III (1946—1948).
432. K. Bielenin, Badania nad starożytnym hutnictwem w Górach Świętokrzyskich w r. 1960, Spr. A, t. XI, 1960.
433. K. Bielenin, Dotychczasowe wyniki badań nad żużlem starożytnym w rejonie Gór Świętokrzyskich, WA, t. XXIV, z. 1—2, Warszawa, 1957.
434. K. Bielenin, Dotychczasowe wyniki badań na starożytnych stanowiskach hutniczych w rejonie Gór Świętokrzyskich w r. 1956, Spr. A, t. V, 1959.

435. K. Bielenin, Dotychczasowe wyniki badań w Pleszowie, pow. Kraków, WA, t. XX, z. 4, Warszawa, 1954.
436. K. Bielenin, Sprawozdanie z badań nad starożytnym hutnictwem i górnictwem świętokrzyskim przeprowadzonych w 1959 r, Spr. A, t. XIII, 1961.
437. K. Bielenin, Sprawozdanie z badań na starożytnych stanowiskach hutniczych w rejonie Gór Świętokrzyskich w r. 1957, Spr. A, t. VIII, 1959.
438. K. Bielenin, Stanowisko 4 w Jeleniowie, pow. Opatów, KHKM, 1960, z. 4.
439. K. Bielenin, Staropolskie Zagłębie żelazne, cz. II, DK, 1956, nr. 3.
440. K. Bielenin, Starożytne mielerze świętokrzyskiego hutnictwa żelaza, KHKM, 1959, nr. 3.
441. K. Bielenin, Starożytne piece hutnicze w Zagłębiu Staropolskim, ZOW, 1958, z. 2.
442. K. Bielenin, Z badań nad starożytną, produkcją żelaza w Małopolsce, Spr. A, t. III, 1957.
443. K. Bielenin, J. Piaskowski, Radliczka z Igołomi, Spr. A, t. V, 1959.
444. B. Biliński, Dwa świadectwa antyczne: Kalisia Ptolemeusza i Halisii Tacyta Ośmnaście wieków Kalisza, t. I, Kalisz, 1961.
445. E. Blume, Die germanischen Stämme und die Kulturen zwischen Oder und Passarge zur römischen Kaiserzeit, Würzburg, 1912.
446. W. Boege, Die germanische Mahlsteinmachersiedlung am Siling, AB, 1937, nr. 1—2.
447. W. Boege, Ein Beitrag zum Formenkreis der vandalischen Irdenware aus der Völkerwanderungszeit, A. B. VII, Breslau, 1938.
448. D. Bohnsack, Die Burgunden, VDS, B. III, Leipzig, 1940.
449. S. Bolin, Die Funde römischer Münzen in freien Germanien, Bericht der RGK, nr. 19, Frankfurt/Main, 1930.
450. S. Bolin, Fynden av romerska mynt i det fria Germanien, Lund, 1926.
451. B. Bratanič, Nešto o starosti pluga kod Slavena, Uspomeni L. Niderla, Zbornik radova filozovskog fakulteta, t. II, 1954.
452. E. Brenner, Die Stand der Forschung über die Kultur der Merowingerzeit, Bericht der RGK, nr. 7, Frankfurt/Main, 1912.
453. A. Brückner, Słownik etymologiczny języka polskiego, Kraków, 1927.
454. V. Budinský-Krička, Staroslovanský mohylník v Kráľovskom Chlmci na vychodnom Slovensku, AR, 1950, nr. 1—2.
455. S. Buratyński, Działalność oddziału w Nowej Hucie Muzeum Archeologicznego w Krakowie w r. 1955, WA, t. XXIII, z. 4, Warszawa, 1956.
456. S. Buratyński, Tereny Nowej Huty w świetle badań archeologicznych. Z dziejów starożytnej metalurgii na ziemiach Polski południowej, Kraków—Nowa Huta, 1956.
457. S. Buratyński, Tymczasowe sprawozdanie z prac ratowniczo-badawczych na terenie Nowej Huty w latach 1950—1952, ZOW, 1953, z. 3.
458. S. Buratyński, Wyniki badań wykopaliskowych na terenie gminy Igołomia w pow. miechowskim w latach 1948 i 1949, Spr. PAU, t. L, Kraków, 1950.
459. S. Buratyński, Zespół narzędzi żelaznych z okresu lateńskiego (I w. p. n. e.) znalezionych w miejscowości Wyciąże, pow. Krakowski, PA, t. IX, z. 2—3, Poznań, 1953.
460. S. Buratyński, Ziemiarki-spichlerze z okresów lateńskiego i rzymskiego odkryte na terenach budowy Nowej Huty, PA, t. XI, Poznań, 1959.
461. H. Burchardówna, Rośliny uprawne w pradziejach Polski PA, t. IX, z. 2—3, Poznań, 1953.
462. H. Cehak-Hołubowiczowa, Próbné wykopaliska w powiecie zbarskim, WA, t. XIV, Warszawa, 1936.
463. Chișwasi-Comșa, Slavii de răsarit pe teritoriul RPR și pătrunderea elementului romanic în Moldova pe baza datelor arheologice, SCIV, 1958, nr. 1.

464. Chişvasi-Comşa, Unele concluzii istorice pe baza ceramicii din sec. VI—XII, SCIV, 1957, nr. 1—4.
465. C. Cihodaru, R. Vulpe, R. Petre, St. Kiss, Cercetarile arheologice dela Şuletea şi Bârlăşti (rn. Murgeni), SCIV, 1951, nr. 1.
466. J. Cisek-Kramarek, Wyniki badań wykopaliskowych na terenie osady z okresu wpływów rzymskich w Słupie, pow. Środa Śląska, w 1959 r., Sil. An., t. III, Wrocław, 1961.
467. A. Cynkałowski, Grób gocki z epoki cesarstwa rzymskiego ze wsi Rudka, pow. krzemienieckiego, Życie krzemienieckie, R. V, 1936.
468. T. Czacki, O rzeczy miennicznej w Polsce i Litwie, Dzieła, t. III, Poznań, 1845.
469. B. Czapkiewicz, Osada z późnego okresu rzymskiego pod Tarnowem, WA, t. XIV, Warszawa, 1936.
470. J. Czekanowski, Wstęp do historii Słowian, Poznań, 1957.
471. C. Daicovicu (ra in.), Şantierul arheologic Grădiştea Muncelului — Blidaru, SCIV, 1955, nr. 1—2.
472. K. Dąbrowski, Badania archeologiczne we wsi Piwonice w pow. kaliskim, w r. 1954, Spr. A, t. I, 1955.
473. K. Dąbrowski, Bilans badań archeologicznych osady w Piwonicach pod Kaliszem, ZOW, 1958, z. 3.
474. K. Dąbrowski, Osadnictwo z okresów późnolateńskiego i rzymskiego na stanowisku I w Piwonicach, pow. Kalisz, MS, t. IV, 1958.
475. K. Dąbrowski, Problem starożytnej Kalisii, DK, 1954, nr. 2.
476. K. Dąbrowski, Sprawozdanie z badań terenowych stacji archeologicznej IHKM PAN w Kaliszu przeprowadzonych w 1956 r., Spr. A, t. VI, 1961.
477. K. Dąbrowski, Sprawozdanie z prac wykopaliskowych we wsi Piwonice, pow. Kalisz, w r. 1953 (separata).
478. K. Dąbrowski i R. Kozłowska, Dwie osady z okresów późnolateńskiego i rzymskiego we wsi Piwonice, pow. Kalisz, MS, t. V, 1959.
479. K. Dąbrowski, R. Kozłowska, I. Dąbrowska, Badania wykopaliskowe stacji archeologicznej w Kaliszu w 1957 r., Spr. A, t. VIII, 1959.
480. K. Dąbrowski, R. Kozłowska, I. Ślaska, Badania wykopaliskowe stacji archeologicznej IHKM w Kaliszu w r. 1955, Spr. A, t. III, 1957.
481. K. Dąbrowski, A. Krzyżanowska, Odrzycia denarów w osadzie z okresu rzymskiego w Piwonicach, pow. Kalisz, WA, t. XXII, z. 2, Warszawa, 1955.
482. K. Dąbrowski i I. Ślaska, Łyżka odlewnicza ze wsi Piwonice, pow. Kalisz, WA, t. XXIII, z. 2, Warszawa, 1956.
483. I. i K. Dąbrowscy, W. Szenicowa, Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Piwonicach w latach 1959—1960, Spr. A, t. XIV, 1962.
484. K. Dąbrowski, T. Uzdowska, M. Młynarska, Kalisz w starożytności i w średniowieczu, Wrocław, 1956.
485. Baron De-Baye, La bijoterie des Goths en Russie, Memoires de la Societe Nationale des Antiquaires de France, Paris, 1898.
486. W. Demetrykiewicz, Poszukiwania archeologiczne w powiecie trembowskim, MAAE, t. IV, Kraków, 1900.
487. W. Demetrykiewicz, Sprawozdanie drugie z wyieczki paleoetnologicznej po Galicyi w r. 1890, ZWAK, t. XV, Kraków, 1891.
488. C. Diculescu, Die Gepiden, Halle, 1922.
489. D. P. şi Vl. D., Săpăturile arheologice din R. P. Romîna în anul 1956, SCIV, 1957, nr. 1—4.
490. M. Drewko, Wcze sñośredniowieczne kurhany ciałopalne we wsi Lipsko, pow. Zamość, Spr. PMA, t. V, Warszawa, 1953.
491. M. Ebert, Ausgrabungen auf Gute Maritzyn, PZ, B. V, H. 1/2, Berlin, 1913.

492. M. Ebert, Ausgrabungen bei dem «Gorodok Nikolajewka» am Dnjepr, Gouv. Cherson, PZ, B. V, H. 1/2, Berlin, 1913.
493. M. Ebert, Südrussland, RV, B. XIII, Berlin, 1929.
494. M. Ebert, Südrussland im Altertum, Bonn—Leipzig, 1921.
495. H. J. Eggers, Der römische Import im freien Germanien, B. I—II, Hamburg, 1951.
496. J. Eisner, Devinska Nová Ves, Bratislava, 1952.
497. J. Eisner, Slovensko v pravěku, Bratislava, 1933.
498. J. Eisner, Soupis znalezitých římských mincí na Slovensku a v Podkarpatsky Rusi, Numismatický Časopis Československy, t. II, 1926.
499. A. Ferenczi, Dare de seamă asupra săpăturilor arheologice de la Cristești, Annarul Comis. Monumentelor istorice secția pentru Transsilv., 1926—28, Cluj, 1929.
500. J. Filip, Die keltische Zivilisation und ihr Erbe, Praga, 1961.
501. J. Filip, Keltové ve střední Evropě, Praha, 1956.
502. J. Filip, Pravěk Československo, Praha, 1948.
503. J. Fitzke, Odkrycie osady z wczesnego okresu rzymskiego i cmentarzyska z okresu wędrówek ludów w Oszczywilku, w pow. kaliskim, ZOW, 1932, z. 2.
504. L. Gajewski, Badania nad organizacją produkcji garncarskiej z okresu rzymskiego w Igołomi, AP, t. III, z. I, Warszawa, 1959.
505. L. Gajewski, Importy rzymskie z Igołomi, Arch., t. VII, Warszawa—Wrocław, 1957.
506. L. Gajewski, Sprawozdanie z badań terenowych w rejonie Igołomia—wschód w 1955 r., Spr. A, t. III, 1957.
507. L. Gajewski, Sprawozdanie z badań terenowych w Igołomi za rok 1956, Spr. A, t. V, 1959.
508. L. Gajewski, Sprawozdanie z prac badawczych, prowadzonych w r. 1957 w Igołomi, pow. Proszowice, i okolicy, Spr. A, t. VIII, 1959.
509. L. Gajewski, Starożytna osada w Igołomi, pow. Proszowice, ZOW, 1958, z. I.
510. L. Gajewski, Z badań nad wyspecjalizowanym garncarstwem okresu późnolateńskiego i rzymskiego w dorzeczu górnej Wisły, Spr. A, t. V, 1959.
511. С. Георгиева, Средновековното селище над развалините на античния град Абритус, Изв. на Археолог. Институт, т. XXIV, София, 1961.
512. С.т. Георгиева-Стойкова, Огнището в българския бит, София, 1956.
513. A. Giejsztor, Geneza państwa polskiego w świetle nowych badań, KH, 1954, nr. 1.
514. M. Gimbutas, The Treasure of Michalków, Archeology, 1959, nr. 2.
515. W. Giźbert, Szczątki roślinne na Tyńcu, MS, t. I, 1956.
516. W. Giźbert, Wyniki badań, nad odciskami roślinnymi z Pleszowa koło Nowej Huty, Acta Societatis Botanicorum Poloniae, t. XXVII, 1958, nr. 2.
517. K. Godłowski, Badania cmentarzyska rzymskiego w miejscowości Opatów, pow. Kłobuck, WA, t. XXIV, Warszawa, 1957.
518. K. Godłowski, Kultura przeworska, Pr. Arch., z. 2, Kraków, 1961.
519. K. Godłowski, Materiały z cmentarzyska z późnego okresu wpływów rzymskich w Opatowie, pow. Kłobuck, MA, t. I, Kraków, 1959.
520. K. Godłowski, Sprawozdanie z badań cmentarzyska i osady z okresu rzymskiego w Opatowie, pow. Kłobuck, w r. 1956, A, t. V, 1959.
521. K. Godłowski, Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Opatowie, pow. Kłobuck, w r. 1957, Spr. A, t. IX, 1960.
522. K. Godłowski, Studia nad stosunkami społecznymi w okresach późnolateńskich i rzymskim w dorzeczu Odry i Wisły, Warszawa—Wrocław, 1960.
523. M. Gozdowski, Osada z okresu rzymskiego w Wólce Łasieckiej, pow. Łowicz, w świetle badań w 1952 r., MS, t. I, Warszawa, 1956.
524. W. Grempler, Der Fund von Sackrau, Breslau, 1887.

525. W. Grempler, Der II. und III. Fund von Sackrau, Breslau, 1888.
526. J. Gromnicki, Sprawozdanie z badań osady z okresu latenskiego i rzymskiego w Dalewicach, pow. Proszowice, w latach 1958 i 1960, Spr. A, t. XIV, 1962.
527. J. Gromnicki, Sprawozdanie z badań w Dalewicach, pow. Proszowice, w. r. 1957, Spr. A, t. VII, 1959.
528. M. Gumowski, Handel rzymski na ziemiach polskich w I, II i III wieku, Charisteria Casimiro de Morawski, Cracoviae, 1922.
529. M. Gumowski, Moneta rzymska w Polsce, PA, t. X, Poznań, 1958.
530. A. Gupieniec, Przewodnik po Dziale Numizmatycznym Muzeum Archeologicznego w Łodzi, Łódź, 1954.
531. J. Curba, Nieznany grób kowala z późnego okresu lateńskiego z miejscowości Szaniec, pow. Busko, AR, 1956, nr. 2.
532. Hachulski E., Radlice z późnego okresu rzymskiego z Mohiły, pow. Kraków, WA, t. XX, z. 2, Warszawa, 1954.
533. K. Hadaczek, Cmentarzysko ciałopalne koło Przeworska, TK, t. III, z. 2, Lwów, 1909.
534. K. Hadaczek, Grabarka Niesłuchowska (II), TK, t. II, Lwów, 1900.
535. K. Hadaczek, Grabarka Niesłuchowska (III), TK, t. III, Lwów, 1901.
536. K. Hadaczek, Kultura dorzecza Dniestru w epoce cesarstwa rzymskiego, MAAE, t. XII, Kraków, 1912.
537. K. Hadaczek, Z badań archeologicznych w dorzeczu Bugu (I), TK, t. II, Lwów, 1900.
538. K. Hadaczek, Złote skarby Michałkowskie, Kraków, 1904.
539. M. Heisig, H. Hołubowiczowa, Skarb rzymskich denarów z Chmelowa Piaskowego, pow. Opatów, WA, t. XVIII, Warszawa, 1952.
540. J. Hampel, Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn, B. I—III, Braunschweig, 1905.
541. J. Hampel, Der Goldfund von Nagy Szent Miklos, Budapest, 1885.
542. W. Hensel, Gospodarka rolna i ogrodowa u słowian w okresie wczesnośredniowiecznym, Spr. PMA, t. IV, z. 3—4, Warszawa, 1951.
543. W. Hensel, Polskie tysiąclecie, Spr. PMA, t. III, Warszawa, 1950.
544. W. Hensel, Poznań w starożytności i we wczesnym średniowieczu, PZach, t. IX, z. 6—8, Poznań, 1953.
545. W. Hensel, Próba periodyzacji rozwoju rolnictwa na ziemiach polskich w starożytności i początkach wczesnego średniowiecza, AP, t. I, Warszawa, 1957.
546. W. Hensel, Researches on the Origin of the Polish State, Paleologia, vol. V, No 3/4, 1957.
547. W. Hensel, Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna, Poznań, 1952; wyd. drugie, Warszawa, 1956.
548. Z. Hołowińska, Wczesnośredniowieczne grodzisko w Bonikowie w pow. kosciańskim, Poznań, 1956.
549. S. Hołowiński, Uwagi o procesie redukcji żelaza z rud w kotlinie świętokrzyskiej, KHKM, 1960, nr. 4.
550. W. Hołubowicz, Garncarstwo wiejskie zachodnich terenów Białorusi, Toruń, 1950.
551. W. Hołubowicz, Śląskie ośrodki hutnicze okresu rzymskiego, Z przeszłości Śląska, nr. 5, Wrocław—Warszawa, 1960.
552. W. Hołubowicz, Starożytny ośrodek hutniczy koło Tarchalic na Śląsku, DK, 1956, nr. 3.
553. K. Horedt, Şantierul arheologic Moreşti. SCIV, 1955, nr. 3—4.
554. K. Horedt, Şantierul arheologic Moreşti, MCA, t. IV, Bucureşti, 1957.
555. K. Horedt (raiu.) Şantierul Moresti. SCIV, 1953, nr. 1—2.
556. F. Hufnagel, Eine Siedlung der Guttentager Kultur in Hedwigstein, Kr. Rosenberg, A, B. 9, Breslau, 1940.

557. Igołomia, Warszawa, 1953.
558. M. Jahn, Der Burgwall von Poppschütz, Kr. Freystadt, A, B. VII, Breslau, 1938.
559. M. Jahn, Die oberschlesischen Funde aus der römischer Kaiserzeit, PZ, B. X., Berlin, 1918.
560. M. Jahn, Die oberschlesischen Funde aus der römischen Kaiserzeit, PZ, B. XIII—XIV, Berlin, 1921—1922.
561. M. Jahn, Funde aus dem vierten Jahrhundert n. Chr., A, B. I, Breslau, 1926.
562. M. Jahn, Haus und Hof im Nordischen Raum, Leipzig, 1937.
563. M. Jahn, Neue Funde aus der Kaiserzeit, A, B. I, Breslau, 1926.
564. R. Jakimowicz, Okres wczesnohistoryczny, Prehistoria ziemi polskich, Kraków, 1939 (1948).
565. R. Jamka, Badania archeologiczne na Górnym Śląsku, Katowice, 1961.
566. R. Jamka, Cmentarzisko w Kopkach (pow. niski) na tle odkryć okresu rzymskiego w Małopolsce zachodniej, PA, t. V, Poznań, 1935.
567. R. Jamka, Kultura puchowska i celtycka, Pr. Arch., z. 2, Kraków, 1961.
568. R. Jamka, Materiały kultury przeworskiej z Dobrzykowic Wrocławskich, pow. Wrocław, i z Starego Zabna, pow. Kozuchów, Sil. An., t. I, Wrocław, 1959.
569. R. Jamka, Pradzieje i wczesne średniowiecze Górnego Śląska, Katowice, 1960.
570. R. Jamka, Przedhistoryczne i wczesnodziejowe ośrodki produkcji górniczej i rzemieślniczej na Śląsku, PH, t. LXI, 1950.
571. R. Jamka, Rozmieszczenie naczyń typu terra sigillata na obszarze dzisiejszej i dawnej Polski, PA, t. IV, z. 3, Poznań, 1933.
572. R. Jamka, Rzymski miecz z Rzeczycy Długiej w powiecie tarnobrzeskim, Spr. PAU, t. XLII, nr. 9, Kraków, 1937.
573. R. Jamka, Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Chmielowie Piaskowym, Spr. PAU, t. XLIV, nr. 5, Kraków, 1939.
574. R. Jamka, Tymczasowe sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Błoniu w pow. sandomierskim od r. 1928—1930, ZOW, 1931, z. 2.
575. J. M. Jankovich, Podkarpatská Rus v prehistorii, Mukačevo, 1931.
576. S. Jansak, Hrnčiarška dielňa z neskoreho latenu v Braticlave, SA, t. III, 1955.
577. B. Janusz, Przedhistoryczna pracownia garncarska w Hołyniu pod Kałuszem, Lwów, 1924.
578. B. Janusz, Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej, Lwów, 1918.
579. S. Jasnosz, Cmentarzisko z okresu późnolateńskiego i rzymskiego w Wymysłowie w pow. gostyńskim, FPP, t. II, Poznań, 1951.
580. S. Jasnosz, Cmentarzisko z okresu rzymskiego w Sadowiu, pow. Ostrów Wielkopolski, FAP, t. V, Poznań, 1955.
581. S. Jasnosz, Dom z V w. n. e. w Latkowie w pow. inowrocławskim, PA, t. X, Poznań, 1958.
582. S. Jasnosz, Z badań cmentarzyska w Zadowicach, pow. Kalisz, w czasie drugiej wojny światowej, PMML, nr. 5, Łódź, 1960.
583. Z. Jaworski, Czaszki bydła rogatego i świni domowej z wykopalisk w Igołomi i Tropiszowie, pow. Miechów, z okresu rzymskiego, Spr. PMA, t. V, z. 3—4, Warszawa, 1953.
584. K. Jażdżewski, Das gegenseitige Verhältnis slawischer und germanischer Elemente in Mitteleuropa seit dem Hunneneinfall bis zur awarischen Landnahme an der mittleren Donau, Arch. Pol., t. II, Warszawa, 1959.
585. K. Jażdżewski, Tymczasowe sprawozdanie z poszukiwań na cmentarzysku z późnego okresu rzymskiego w Starachowicach w pow. iłżeckim (woj. kieleckie), ZOW, 1930, z. 5.
586. K. Jażdżewski, Uwagi o chronologii ceramiki zachodniosłowiańskiej z wczesnego średniowiecza, PA, t. X, Poznań, 1958.

587. K. Jażdżewski, Ważniejsze osiągnięcia badawcze Łódzkiego ośrodka archeologicznego w dziesięciolecie 1945—1955, PMML, nr. 1, Łódź, 1956.
588. K. Jażdżewski, Wzajemny stosunek elementów słowiańskich i germańskich w Europie środkowej w czasie od najścia hunów aż do osadzenia się awarów nad środkowym Dunajem, PMML, nr. 5, Łódź, 1960.
589. Katalog wystawy archeologiczno-etnograficznej, Lwów, 1885.
590. J. Kaźmierczyk, Badania archeologiczne na Opolszczyźnie, KO, t. I, z. 2, Opole, 1955.
591. J. Kaźmierczyk, Osada hutnicza w Groszowicach, DK, 1954, nr. 1.
592. R. Kiersnowski, Rośliny uprawne i pożywiene roślinne w Polsce wczesnofeudalnej, KHKM, 1954, nr. 3.
593. K. Kierzkowski, Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Grodku Nadbużnym, pow. Hrubieszów, Spr. A, t. II, 1956.
594. A. Kietlińska, Łyżka odlewnicza znaleziona na Górze Zamkowej w Cieszynie, WA, t. XXII, Warszawa, 1955.
595. A. Kietlińska, Problem tzw. grobów książęcych we wczesnym okresie rzymskim, WA, t. XXVI, z. 3—4, Warszawa, 1959—1960.
596. A. Kisa, Das Glas im Altertum, B. I—III.
597. M. Klichowska, Znaleziska zbóż na terenie ziem Polskich od neolitu do XII w. n. e., KHKM, 1961, nr. 4.
598. J. Kmiecinski, Osadnictwo słowiańskie i ceramika siwa na terenie Kujaw i ziemi Łęczyckiej, DK, 1955, nr. 1.
599. T. Kolnik, Nové pohrebiskové nálezy z doby rímskej na Slovensku, AR, 1961, nr. 6.
600. T. Kolnik, Nové sídliskové nálezy z doby rímskej na Slovensku, AR, 1962, nr. 3.
601. T. Kolnik, Popolnicové pohrebisko z mladšej doby rímskej a počiatku doby sťahovania národov v Očkove pri Piest'anoch, SA, R. IV, nr. 2, 1956.
602. E. Konik, Śląsk starożytny a imperium rzymskie, Warszawa—Wrocław, 1959.
603. J. Kopernicki, Mogiła w Strutyńiu Niżnym, WA, t. VIII, Warszawa, 1923.
604. J. Kopernicki, Poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem w r. 1877, ZWAK, t. II, Kraków, 1878.
605. B. Kostrzewski, Cmentarzyska z okresu rzymskiego w Czaczu i w Kokorzynie w pow. kościańskim i w Pięckowie w pow. średzkim, FAP, t. VII, Poznań, 1956.
606. B. Kostrzewski, Grób z okresu późnorzymskiego w Poznaniu, Przyczynki do pradziejów Polski Zachodniej, Poznań, 1937.
607. B. Kostrzewski, Pradzieje Śląska, Bytom, 1951.
608. J. Kostrzewski, Badania prehistoryczne w powiecie lublinieckim na Śląsku w roku 1936, Badania prehistoryczne w woj. Śląskim w latach 1935—1936, Kraków, 1938.
609. J. Kostrzewski, Badania przedhistoryczne w pow. tarnogorskim, lublinieckim, pszczyńskim i rybnickim w r. 1934, Badania prehistoryczne w woj. Śląskim w latach 1934—1935, Kraków, 1936.
610. J. Kostrzewski, Die ostgermanische Kultur der Spätlaténezeit, Mannus—Bibliothek, Leipzig, 1919.
611. J. Kostrzewski, Kiedy zjawiły się w Polsce krosna poziome?, Lud, t. XLI, 1954, cz. I.
612. J. Kostrzewski, Kultura prapolska, Poznań, 1947.
613. J. Kostrzewski, Nowe materiały do pradziejów Górnego Śląska, PA, t. IV, z. I, Poznań, 1928.
614. J. Kostrzewski, Od mezolitu do okresu wędrówek ludów, Prehistoria ziem polskich, Kraków, 1939 (1948).
615. J. Kostrzewski, O typach domów mieszkalnych w Polsce przedhistorycznej, Spr. PAU, t. XXXI, Kraków, 1927.

616. J. Kostrzewski, Pradzieje Polski, Poznań, 1949.
617. J. Kostrzewski, Wielkopolska w pradziejach, Warszawa, 1955.
618. J. Kostrzewski, Wyniki badań prehistorycznych w pow. tarnogorskim pszczyńskim, świętochłowickim i katowickim na Górnym Śląsku, Prace prehistoryczne, nr. 1, 1935.
619. J. Kostrzewski, Wytwórczość metalurgiczna w Polsce od neolitu do wczesnego okresu żelaznego, PA, t. IX, z. 2—3, Poznań, 1953.
620. J. Kostrzewski, Zagadnienie t. zw. kultury gockiej na ziemiach dawnej Polski, Tydzień o Pomorzu, Poznań, 1934.
621. I. Kovács, A maroszentannai népvándorlasköri temető, Dolgozatok, III, Kolozsvár, 1912.
622. I. Kovács, A marosvásárhelyi őskori telep, skutha- es népvándorlasköri temető, Dolgozatok, VI, Kolozsvár, 1915.
623. I. Kovács, Az Apahidai őskori telep es La—Tene temető, Dolgozatok, II, Kolozsvár, 1911.
624. W. Kowalenko, Przewłoka na szlaku żegludowym Warta—Gopło—Wisła, PZach., t. VIII, z. 5—6, Poznań, 1952.
625. L. Kozłowski, Zarys pradziejów Polski Południowo—Wschodniej, Lwów, 1939.
626. A. Krauss, Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Kurdwanowie koło Krakowa w latach 1954—1955, Spr. A, t. IV, 1957.
627. A. Krupkowski, T. Reymann, Badania metaloznawcze nad przekutym półfabrykatem żelaza z Witowa, pow. Pińczów, i żużlem dymarkowym z Igołomi, pow. Miechów, Spr. PMA, t. V, z. 1—2, Warszawa, 1953.
628. F. Kruze, Budorgis, Breslau, 1819.
629. J. Kuczyński, Chmielów, pow. Opatów, ZOW, 1959, z. 1.
630. J. Kudláček, Kultura pohřebných poli černachovského typu na Ukrajině a antske problematika, SA, R. V, nr. 2, 1957.
631. J. Kudláček, Príspevok k štúdiu vzniku staroslovanského orného poľnohospodárstva, Slovenský Národopis, t. V, nr. 1, 1957.
632. A. Kulczycka, Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Pleszowie, pow. Kraków, w 1957 r., Spr. A, t. X, 1960.
633. A. Kunisz, Nieznane znaleziska monet rzymskich z Kielecczyzny, Arch., t. X, Wrocław—Warszawa, 1960.
634. K. Langenheim, Der frühslawische Burgwall von Gustau, A, B. VIII, Breslau, 1939.
635. K. Langenheim, Ein wichtiger frühslawischer Siedlungsfund vom «Schmiedeberg» bei Gustau, Kreis Glogau, A, B. VII, Breslau, 1938.
636. T. Lehoczký, Adatok hazánk archeológiájá hoz, I—II kt., Munkács, 1892—1912.
637. G. Leńczyk, Wyniki dotychczasowych badań na Tyńcu, pow. Kraków, MS, t. I, 1956.
638. F. Lenormant, Monnaies et medailles, Paris.
639. Z. Leski, Prace archeologiczne na Wołyniu, ZOW, 1936, z. 4—5.
640. W. Łęga, Handel między państwem rzymskim a Pomorzem nadwisłańskim od I w. przed n. e. do VI w. n. e., PA, t. X, Poznań, 1958.
641. H. Łowmiański, Podstawy gospodarcze formowania się państw słowiańskich, Warszawa, 1953.
642. D. Lusthaus, Brązowa rączka wotywna z Myszkowa, Arch., t. I, Wrocław, 1947.
643. J. Machnik, Zagadnienie chronologii najstarszej wczesnośredniowiecznej ceramiki w Igołomi, Spr. A, t. III, 1957.
644. V. Macrea, Les daces à l'époque romain à la lumière des récentes foilles archéologiques, D (n. s.), t. I, București, 1957.

645. K. Majewski, Die neuesten polnischen archäologischen Forschungen über Probleme der Beziehungen zwischen den westslawischen Gebieten und den römischen Provinzen nördlich von der Donau, Limes Romanus Konferenz, Bratislava, 1959.
646. K. Majewski, Imacz naczynia brązowego z Kolokolina, WA, t. XIII, Warszawa, 1935.
647. K. Majewski, Importy rzymskie na ziemiach słowiańskich, Wrocław, 1949.
648. K. Majewski, Importy rzymskie w Polsce, Warszawa—Wrocław, 1960.
649. K. Majewski, Kontakty plemion zamieszkujących ziemie polskie z prowincjami rzymskimi w pierwszych wiekach n. e., PSA IHKM, Warszawa—Wrocław, 1957.
650. K. Majewski, Obszar słowiańszczyzny zachodniej w świetle importów rzymskich, Arch., t. I, Wrocław, 1947.
651. K. Majewski, Résidences des princes de territoires tribaux situés au nord des Carpates et des Sudètes aux temps de l'empire Romain, Arch. Pol., t. V, Warszawa, 1962.
652. K. Majewski, Uwagi do medalionu Jovianusa z Boroczyc na Wołyniu, Arch., t. X, Warszawa—Wrocław, 1960.
653. T. Malinowski, Narzędzia kowalskie okresu późnolateńskiego i rzymskiego w Polsce, PA, t. IX, z. 2—3, Poznań, 1953.
654. J. Marcinjak, Badania archeologiczne w Nowej Hucie, DK, 1955, nr. 4.
655. J. Marcinjak, Przyczynki do zagadnienia ciągłości osadnictwa na ziemiach polskich w świetle badań wykopaliskowych w Złotej w pow. sandomierskim, WA, t. XVI, Warszawa, 1948.
656. J. Marcinjak, Peł.: L. Gajewski, «Z badań nad wyspecjalizowanym garncarstwem...» i «Badania nad organizacją produkcji garncarskiej...», AP, t. VII, z. I, Warszawa, 1962.
657. L. Matzulewitsch, Byzantinische Antiken, Berlin—Leipzig, 1929.
658. M. Miśkiewicz, Groby nalstackie i osada z okresu rzymskiego w Ostrowcu Świętokrzyskim, pow. Opatów, MS, t. III, 1958.
659. M. Miśkiewicz, Osada z okresu rzymskiego w Mierzanowicach, pow. Opatów, MS, t. VII, 1961.
660. M. Miśkiewicz, Wyniki prac wykopaliskowych w Mierzanowicach, pow. Opatów, prowadzonych w r. 1958, WA, t. XXVI, z. 3—4, Warszawa, 1959—1960.
661. B. Mitrea, Contributii numismatice la cunoaşterea problemei luptei împotriva stăpînirii romane în Dacia, SCIV, 1954, nr. 3—4.
662. B. Mitrea, Contribuţii numismatice la istoria triburilor daco-geţice din Moldova în a doua jumătate a secolului al II-lea e. n., SCIV, 1956, nr. 1—2.
663. B. Mitrea, Descoperirile de monede romane din aşezarea geto-daca de la Poiana şi importanţelor istorică, SCIV, 1957, nr. 1—4.
664. B. Mitrea, La migration des goths reflétée par les trésors de monnaies romaines enfouis en Moldavie, D (n. s.), v. I, Bucureşti, 1957.
665. B. Mitrea, Săpăturile de la Satu-Nou, MCA, t. VI, Bucureşti, 1959.
666. B. Mitrea, Şanţierul Spanţov, SCIV, 1953, nr. 1—2.
667. B. Mitrea, Peł.: M. J. Braicevski, Римська монета на території України, Kiev, 1959, SCIV, 1962, nr. 2.
668. B. Mitrea şi C. Preda, Săpăturile de salvare de la Gogoşari şi Cacaleţi SCIV, 1955, nr. 3—4.
669. K. Moldenhawer, Zboża chlebowe, rośliny strączkowe i konopie z okresu lateńskiego i rzymskiego z okolic Krakowa, PA, t. XI, Poznań, 1959.
670. K. Moldenhawer, Znaleziska zbóż chlebowych, roślin strączkowych i konopi z Nowej Huty—Mogily z okresu rzymskiego, PA, t. XI, Poznań, 1959.
671. T. Mommsen, Das römische Münzwesen, Leipzig, 1850.
672. K. Motyková-Snejdrova, Nálezy z doby římské v Pečkách, AR, 1961, nr. 1.

673. K. Myczkowski, Kości zwierząt ssących osad epoki cesarstwa rzymskiego, Przyczynki do poznania epoki cesarstwa rzymskiego południowo-wschodniej Polski, Lwów, 1934.
674. A. Nasz, Żarna wczesnodziejowe, Warszawa—Wrocław, 1950.
675. I. Nestor, Așesarile din societata primitivă și sclavagistă în regiunea Dunărea de jos, SCIV, 1950, nr. 1.
676. I. Nestor (ra ih.), Șantierul Sărata-Monteoru, SCIV, 1953, nr. 1—2.
677. I. Nestor și E. Zaharia, Săpăturile de la Sărata-Monteoru, MCA, t. IV, București, 1957.
678. I. Nestor și E. Zaharia, Săpăturile de la Sărata-Monteoru, MCA, t. VI, București, 1959.
679. I. Nestor și E. Zaharia, Săpăturile de la Sărata-Monteoru, MCA, t. VII, București, 1961.
680. I. Nestor și E. Zaharia, Șantierul arheologic Sărata-Monteoru (1954), SCIV, 1955, nr. 3—4.
681. L. Niederle, Slovanské starožitnosti, t. 1, s. 2, Praha, 1924.
682. A. Niewęłowski, O ceramice obtaczanej i toczonej na kole z okresu rzymskiego, AP, t. VII, z. 1, Warszawa, 1962.
683. S. Nosek, Ciałopalne mogiły z okresu wczesnohistorycznego w Małopolsce zachodniej, WA, t. XVI, Warszawa, 1939.
684. S. Nosek, Igołomia, DK, 1954, nr. 1.
685. S. Nosek, Nowe materiały do poznania kultury wenedzkiej, Swiat., t. XVIII, Warszawa, 1947.
686. S. Nosek, Stacja Archeologiczna IHKM w Igołomi i jej badania w r. 1953, WA, t. XX, z. 2, Warszawa, 1954.
687. S. Nosek, Wyniki badań terenowych w rejonie Igołomia—Wschód prowadzonych w latach 1953 i 1954, Spr. A, t. 1, 1955.
688. S. Nosek, Zarys archeologii Małopolski, Kraków, 1956.
689. W. Nowothenig, Germanische Ackergeräte in Schlesien, A, B. VIII, Breslau, 1939.
690. O. Olshausen, Eisengewinnung in vorgeschichtlicher Zeit, ZfE, B. XLI, Berlin, 1909.
691. V. Ondrouch, Bohaté hroby z doby rímskej na Slovensku, Bratislava, 1957.
692. G. Ossowski, O grobach nieciałopalnych w Myszkowie, ZWAK, t. XV, Kraków, 1891.
693. G. Ossowski, Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w r. 1890, ZWAK, t. XV, Kraków, 1891.
694. V. Parvan, Getica, o protoistorie a Daciei, București, 1926.
695. J. Pasternak, Ruské Karpaty v archeologii, Praha, 1928.
696. J. Pastor, Cmentarzysko we Všechnsvätých, okr. Koszyce, Acta archeologica Carpatica, t. III, Cracoviae, 1961.
697. J. Pastor, Pohrebisko vo Všechnsvätých, AR, 1961, nr. 3.
698. J. Pastor, Sídliisko v Košťanoch, AR, 1962, nr. 5.
699. J. Pazdur, Rzut oka na problematykę i metody badań w Iysogórskim okregu starożytnego hutnictwa, KHKM, 1960, nr. 4.
700. F. E. Peiser, Der Depotfund von Frauenburg, Prussia, B. 23, 1, 1914.
701. Ch. Pescheck, Die Frühwandalische Kultur in Mittelschlesien, Quellen-schriften zur ostdeutschen Vor- und Frühgeschichte, 5, Leipzig, 1939.
702. E. Petersen, Der Burgwall von Kleinitz, Kr. Grünberg, A, B. VII, Breslau, 1938.
703. E. Petersen, Der ostelbische Raum als germanisches Kraftfeld im Lichte der Bodenfunde des 6.—8. Jahrhunderts, Leipzig, 1939.

704. E. Petersen, Germanische Besiedlung zwischen Oder und Weichsel, *Manus*, B. 28, Leipzig, 1936.
705. E. Petersen, Neue wandalische Grabfunde aus dem 2.—4. Jahrhundert n. Chr., A. B. IV, Breslau, 1935.
706. M. Petrescu-Dîmbovița, Les principaux résultats des fouilles de Trușești, *Annele științifice ale Univers. din Iași, Secț. III (Științe Sociale)*, t. III, an. 1957, fasc. 1—2.
707. F. Pfützenreiter, Die vor- und frühgeschichtliche Besiedlung des Kreises Fraustadt, *Landeskunde des oberschlesischen Industriegebietes*, Breslau, 1943.
708. F. Pfützenreiter, Eine neue spätgermanische Kulturgruppe in Oberschlesien, *Nachrichtenblatt für deutsche Vorgeschichte*, B. 17, 1941.
709. F. Pfützenreiter, Eine Siedlung der Guttentager Kultur in Forst Koschentin, Kr. Lublinietz, A. B. IX, Breslau, 1940.
710. F. Pfützenreiter, Eine völkerwanderungszeitliche Siedlung in Friedrichshütte, Kr. Tarnowitz, A. B. X, Breslau, 1941.
711. F. Pfützenreiter, Ein Völkerwanderungszeitliches Gräberfeld im Staatort Guttentag, A. B. VII, Breslau, 1938.
712. J. Piaskowski, Metaloznawcze badania wyrobów żelaznych z okresu późnolatańskiego i rzymskiego znalezionych na Dolnym Śląsku, *Sil. An.*, t. V, Wrocław—Warszawa—Kraków, 1962.
713. J. Piaskowski, Metaloznawcze badania wyrobów żelaznych z osady w Wąsoszu Górny, pow. Kłobuck, WA, t. XXVIII, z. 3, Warszawa, 1962.
714. J. Piaskowski, Metaloznawcze badania dawnych narzędzi rolniczych znalezionych w Krakowie—Nowej Hucie, WA, t. XXVIII, z. 1, Warszawa, 1962.
715. J. Piaskowski, Metalurgia żelaza w okresie lateńskim i rzymskim w dorzeczu górnej Wisły w świetle badań metaloznawczych, *Z dziejów starożytnej metalurgii na ziemiach Polski południowej*, Kraków—Nowa Huta, 1956.
716. J. Piaskowski, Sprawozdanie z badań rudy, żużla i fragmentów łupek z Podchelmia, pow. Lipsko, oraz Jeleniowa i Starej Słupi, pow. Opatów, KHKM, 1960, nr. 4.
717. J. Piotrowski, Skarb Boroczycki, powiat Gorochów na Wołyniu, Lwów, 1929.
718. J. L. Pič, Starožitnosti země České, t. II, Praha, 1905.
719. J. Pleiner, Zákłady slovenskeho železarského hutníctví v českých zemích, *Vyvoj přímé výroby železa z rud od doby halštatské do 12 věku*, Praha, 1958.
720. R. Pleiner, V. Sakař, Poznatelenská železarna v Kostomlatích u Nymburka, AR, 1955, nr. 5.
721. E. Pochitonov, Nálezy antických mincí, *Nálezy mincí v Čechách, na Morave a ve Slezsku*, t. I, Praha, 1955.
722. E. Pochitonov, Nova mapa nálezů antických mincí v českých zemích, NS, t. I, Praha, 1953.
723. E. i J. Pochitonovi, Sloužili římské mince u Germanů jako platidlo?, NL, 1952, nr. 6.
724. Z. Podwińska, Narzędzia uprawy roli w Polsce w okresie wczesnośredniowiecznym, KHKM, 1954, nr. 3.
725. Z. Podwińska, Origines et propagation de la charrue sur les territoires polonais, Ergon, v. II, Warszawa, 1960.
726. Z. Podwińska, Рец.: E. Hachulski, Radlice z późnego okresu rzymskiego z Mogiły, pow. Kraków, KHKM, 1954, nr. 4.
727. Z. Podwińska, Рец.: J. Kudláček, Príspevok k štúdiu vzniku staroslovenskeho orneho celnohospodarstva, KHKM, 1958, nr. 1—2.
728. D. Popescu (та ин.), Săpăturile de la Cristești, SCIV, 1951, nr. 1.
729. J. Poulik, Jižní Morava—země dávných Slovanů, Brno, 1948—1950.
730. J. Poulik, Výsledky výskumu na velkomoravském hradišti «Valy» u Mikulčic, Pam. A, t. XLVIII, s. 2, Praha, 1957.

731. W. Przybysławski, Repertorium zabytków przedhistorycznych na obszarze szesnastu powiatów Galicyi wschodniej, Lwów, 1916.
732. F. Pułaski, Mogiły o nasypie kamiennym w powiecie kamienieckim, Świat., t. IV, Warszawa, 1902.
733. M. Radwan, Interpretacja odsłoniętych mielerzy świętokrzyskich, KHKM, 1959, nr. 3.
734. M. Radwan, Pierwotne hutnictwo żelazne na północnym zboczu Łysogór, Ziemia, t. XXVI, 1936.
735. M. Radwan, Ważne odkrycie, KHKM, 1960, nr. 4.
736. M. Radwan, R. Pleiner, Polnisch-tschechoslowakische Schmelzverzuche in den Rennöfen der römischerzeitlichen Banarten, AR, 1963, nr. 1.
737. G. Raschke-Sage, Der gotische Brunnen von Bolko, Kreis Oppeln, AB, 1944, nr. 2.
738. L. Rauhut, Studia i materiały do historii starożytnego i wczesnośredniowiecznego hutnictwa żelaza w Polsce, Studia z dziejów górnictwa i hutnictwa, t. I, Warszawa, 1957.
739. P. Reinecke, Aus der russischen archäologischen Literatur, Mainzer Zeitschrift, I, Mainz, 1902.
740. T. Reymann, Dwa groby z okresu rzymskiego w Opatowie, pow. Częstochowski, Świat., t. XVIII, Warszawa, 1947.
741. T. Reymann, Igołomia, PZach., R. VIII, Poznań, 1952.
742. T. Reymann, Monety rzymskie znalezione w pow. jarosławskim, Arch., t. VII, Warszawa — Wrocław, 1957.
743. T. Reymann, Nowe odkrycia w Igołomi, Spr. PAU, t. LII, nr. 9, Kraków, 1952.
744. T. Reymann, Odkrycia w Zofipolu, Spr. PAU, t. XLVII, nr. 3, Kraków, 1948.
745. T. Reymann, Piec garncarskie fabrycznej osady w Tropiszowie z okresu późnorzymskiego, ZOW, 1934, z. 3—5.
746. T. Reymann, Problem ceramiki siwej na kole toczonej na tle odkryć w górnym dorzeczu Wisły, WA, t. XIV, Warszawa, 1936.
747. T. Reymann, Sprawozdanie z badań archeologicznych w Pobiedniku i Tropiszowie w pow. miechowskim, Spr. PAU, t. XXXVI, nr. 2, Kraków, 1932.
748. T. Reymann, Wyniki badań wstępnych w Pobiedniku Wk. i Tropiszowie w pow. miechowskim, WA, t. IX, Warszawa, 1924—1925.
749. B. Richthofen, Germanische Krausengefäße des 4. Jahrhunderts n. Chr. aus der Provinz Oberschlesien und ihre weitere Verbreitung, Mannus, Ergänzungsband 6, Leipzig, 1928.
750. B. Richthofen, Neue Ergebnisse der Vorgeschichtsforschung in Oberschlesien, A, B, I, Breslau, 1926.
751. B. Richthofen, Zur Zeitstellung und Verbreitung der Tonkrausen mit Wellenverzierung, AE, v. XLV, Budapest, 1931.
752. J. Rozen-Przeworska, Problem pobytu Celtów w Małopolsce, AP, t. I, Warszawa, 1957.
753. D. V. Rosetti, Siedlungen der Kaiserzeit und Völkerwanderungszeit bei Bukarest, Germ., B. 18, 1934, H. 3.
754. W. Różański, Badania metaloznawcze fragmentów żelaznych pochodzących ze stanowiska 4 w Jeleniowie, pow. Opatów, KHKM, 1960, nr. 4.
755. T. Różycka, Początek znajomości żelaza na Śląsku, ZOW, 1952, z. 1.
756. T. Różycka, Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w 1957 r. w Słupie, pow. Środa Śląska, Sil. An., t. I, Wrocław, 1959.
757. T. Różycka, Z zagadnień obróbki żelaza na Śląsku w okresie halstackim, KO, t. I, z. 3—4, Opole, 1955.
758. B. Rutkowski, Roman pottery found in Poland: Terra sigillata, Rei cretariae romanae factorum Acta, t. III, 1961.

759. B. Rutkowski, Terra sigillata znaleziona w Polsce, Warszawa—Wrocław, 1960.
760. J. N. Sadowski, Drogi handlowe Greków i Rzymian przez porzecza Odry, Wisły, Dniepru i Niemna do wybrzeży morza Bałtyckiego, Kraków, 1876.
761. G. Sage, Gewebereste auf vorgeschichtlichen Eisengeräten in Schlesien, A. B. IV, Breslau, 1932.
762. R. Schindler, Die Besiedlungsgeschichte der Goten und Gepiden im unteren Weichselraum auf dem Grund der Tongefässe, Berlin, 1940.
763. J. Schranil, Die Vorgeschichte Böhmens und Mährens, Berlin—Leipzig, 1928.
764. W. Sedlak i J. Piaskowski, Znalezienie łupki żelaza świętokrzyskiego oraz ich charakterystyka metalograficzna, KHKM, 1961, nr. 1.
765. Seehars, Prähistorische Eisenschmälzöfen in Wicklitz, ZfE, Berlin, 1898.
766. S. Skurczyński, Archeolog na probostwie Pamiętnik Kielecki, Kielce, 1947.
767. M. Śmiszko, Duże naczynia baniaste okresu rzymskiego w Małopolsce wschodniej, WA, t. XVI, Warszawa, 1939.
768. M. Śmiszko, Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej, Lwów, 1932.
769. M. Śmiszko, Osady kultury lipickiej, Przyczynki do poznania epoki cesarstwa rzymskiego południowo-wschodniej Polski, Lwów, 1934.
770. M. Śmiszko, Stan i potrzeby badań nad okresem cesarstwa rzymskiego w południowo-wschodniej Polsce, WA, t. XIV, Warszawa, 1936.
771. M. Śmiszko, Stanowisko wczesnorzymskie w Kołokolinie, pow. rohatyński, WA, t. XIII, Warszawa, 1935.
772. C. Staňa, Nové nalezy na pohřebišti z doby stěhováni národů v Saraticich na Moravě, AR, 1956, nr. 1.
773. M. Strzemski, Przemiany środowiska geograficznego Polski jako tła przyrodniczego rozwoju rolnictwa na ziemiach polskich (od połowy III tys. p. n. e. do naszych czasów), KHKM, 1961, nr. 3.
774. T. Sulimirski, Scytowie na Zachodnim Podolu, Lwów, 1936.
775. T. Sulimirski, Trzy chaty przedhistoryczne, Przyczynki do poznania epoki cesarstwa rzymskiego południowo-wschodniej Polski, Lwów, 1934.
776. B. Svoboda, Poždné římské na kruhu točene nádoby v Cechách, Historia Slovaca, V (Eisnerov Sbornik), Bratislava, 1948.
777. Z. Szajrańska, Dejiny hrnčičského řemesla na území Polska, AR, 1956, nr. 4.
778. J. Szydłowski, Cmentarzysko typu dobrodzieńskiego w Olsztynie, pow. Częstochowa, Katowice, 1956.
779. J. Szydłowski, Sprawozdanie z badań na osadzie VI—VII w. w miejsc. Chorula, pow. Krapkowice, WA, t. XXIV, z. 1—2, Warszawa, 1957.
780. J. Szydłowski, Sprawozdanie z badań w Choruli, pow. Strzelce Opolskie i Zychcicach, pow. Będzin, w. 1955 r., Spr. A, t. VI, 1959.
781. J. Szydłowski, T. Kubiczek, Kilka uwag na temat konstrukcji i dzielenia zamków skrzyż z okresu wpływów rzymskich, AP, t. V, z. 2, Warszawa, 1960.
782. Şantierul aşezării slave în regiunile Mureş şi Cluj, SCIV, An. III, 1952.
783. Şantierul Grădiştea Muncelului, SCIV, An. III, 1952.
784. Şantierul Grădiştea Muncelului, SCIV, 1953, nr. 1—2.
785. K. Šneidrova, Osady starší doby římské po strance stavebni, AR, 1954, nr. 2.
786. Gh. Ştefan, Fouilles de Manastirea, D. v. II, Bucarest, 1925.
787. Gh. Ştefan, Une tombe de l'époque des migrations à Aldeni (Dép. de Buzau), D, v. VII—VIII, Bucureşti, 1941.

788. S. Tabaczyński, *Z dziejów pieniądza na ziemiach Polski w okresie lateńskim i rzymskim*, AP, t. II, z. I, Warszawa, 1958.
789. K. Tackenberg, *Die Wandalen in Niederschlesien*, Berlin, 1925.
790. K. Tackenberg, *Zu den Wanderungen der Ostgermanen*, Mannus, B. 22, Leipzig, 1930.
791. Z. Trnáčková, *Žarove pohřebiště z pozdní doby římské v Saraticích*, Pam. A, t. LI, č. 2, Praha, 1960.
792. Z. Trudzik, *Osada produkcyjna z okresu wpływów rzymskich w Chróścicach, pow. Opole*, AP, t. II, Warszawa, 1958.
793. Z. Trudzik, *Osada z V w n. e. w Kościeliskach, pow. Olesno Śląskie*, Arch. Sl., t. III, Wrocław, 1959.
794. M. Trzeczak, *Sprawozdanie z prac badawczych na terenie przysiółka, Cło, Spr. PAU, t. LI, Kraków, 1950.*
795. K. Tymieniecki, *Ziemie polskie w starożytności*, Poznań, 1951.
796. J. Undset, *Das erste Auftreten des Eisens in Nordeuropa*, Hamburg, 1882.
797. J. Vladar, *Výskum v Branči pri Nitre v r. 1961*, AR, 1962, nr. 3.
798. R. Vulpe, *Activitatea şantierului arheologic Poiana—Tecuci 1950*, SCIV, 1951, nr. I.
799. R. Vulpe, *Despre valul din Moldova de jos ş «zidul» lui Atanarih*, SCIV, 1950, nr. II.
800. R. Vulpe, *Evoluția aşezărilor omenesti in Moldova de jos* SCIV, 1950, nr. I.
801. R. Vulpe, *Izvoare*, Bucureşti, 1957.
802. R. Vulpe, *Le vallum de la Moldavie inférieure et le «mur» d'Atanaric*, Hague, 1957.
803. R. Vulpe, *Săpăturile de la Poienişti din 1949, Materiale arheologice privind istoria veche a RPR, v. I, Bucureşti, 1953.*
804. (R. Vulpe), *Şantierul Poiana*, SCIV, An. III, 1952.
805. R. et E. Vulpe, *Les fouilles de Poiana*, D, v. III—IV, Bucureşti, 1933.
806. R. et E. Vulpe, *Les fouilles de Tinosul*, D, v. I, Bucureşti, 1924.
807. P. Weiershausen, *Vorgeschichtliche Eisenhütten Deutschlands*, Leipzig, 1939.
808. J. Wielowiejski, *Badania nad monetami rzymskimi w Związku Radzieckim*, WN, 1962, z. 2.
809. J. Wielowiejski, *Development of agriculture in Polish territories at the period of contacts with the Celtic and Roman culture*, Ergon, t. II, 1960.
810. J. Wielowiejski, *Przemiany gospodarczo-społeczne ludności południowej Polski w okresie późnolateńskim i rzymskim*, MS, t. VI, Warszawa, 1960.
811. J. Wielowiejski, *Wymiana handlowa między południową Polską a imperium rzymskim*, Arch., t. VIII, z. I, Wrocław, 1958.
812. J. Wielowiejski, *Zagadnienie przelomu w technice uprawy roli w pierwszym tysiącleciu n. e. na ziemiach polskich*, KHKM, 1955, nr. I.
813. J. Wielowiejski, *Рец.: М. Брајцзевски, Римська монета на території України*, Arch., t. IX, Warszawa—Wrocław, 1961.
814. G. Wilke, *Michańkōw*, RV, B. 8, Berlin, 1927.
815. G. Wilke, *Rumänien*, RV, B. 11, Berlin, 1927—28.
816. G. Wilke, *Tinosul*, RV, B. 13, Berlin, 1929.
817. G. Wilke, *Zimnicea*, RV, B. 14, Berlin, 1929.
818. Z. Woźniak, *Sprawozdanie z badań prowadzonych na terenie osady z okresu późnolateńskiego i rzymskiego w Mogile (Nowa Huta), rejon Szpital-centrum*, w 1956, Spr. A, t. VI, 1959.
819. Z. Woźniak, *Sprawozdanie z badań w Mogile (Nowa Huta), rejon Szpital—Wschód*, w 1957 r., Spr. A, t. X, 1960.
820. Z. Woźniak, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Mogile (Nowa Huta) w r. 1955*, Spr. A, t. IV, 1957.

821. N. Zaharia, Cerceţările de suprafaţa efectuate în Moldova în cursul an. 1954, SCIV, 1955, nr. 3—4.
822. N. Zaharia, Recunoaşteri arheologice executate de colectivul Muzeului de anticrităţi din Jaşi în an. 1953, în cuprinsul Moldovei, SCIV, 1953, nr. 1—2.
823. Z. Zakrzewski, Pierwsza moneta w Polsce, Slavia occidentalis, t. XVII, 1938.
824. T. Zawadzki, Pług kolesny w rolnictwie antycznym (Plin., HN, XVII, 172), KHKM, 1954, nr. 4.
825. A. Zbierski, Stan badań nad historią górnictwa i hutnictwa w Polsce wczesnośredniowiecznej, Studia z dziejów górnictwa i hutnictwa, t. I, Warszawa, 1957.
826. D. Zelenin, Russische (ostslawische) Volkskunde, Berlin—Leipzig, 1927.
827. J. Zeman, Dřevěná věderka doby římské a otázka jejich dalšího vyvoje, Pam. A., t. XLVII, c. I, Praha, 1956.
828. B. Zielonka, Cmentarzysko w Bodzanowie w pow. aleksandrowskim, PA, t. X, Poznań, 1958.
829. B. Zielonka, Cmentarzysko z okresu cesarstwa rzymskiego w Lachmirowicach w pow. inowrocławskim, PA, t. IX, Poznań, 1950.
830. B. Zielonka, Groby ludności przeworskiej w Lachmirowicach, ZOW, 1951, z. 7—8.
831. B. Zientara, Dzieje małopolskiego hutnictwa żelaznego XIV—XVII w., Warszawa, 1954.
832. V. Zirra şi M. Tudor, Grăngaşi şantierul arheologice Bucureşti, Studia şi referate privind istoria României, p. I, Bucureşti, 1954.
833. L. Zotz, Die spätgermanische Kultur Schlesiens und das Gräberfeld von Gross-Sürding, Leipzig, 1935.
834. L. Zotz, Ein neues germanische Fürstengrab in Straže in der Slowakei, Nachrichtenblatt f. deutsche Vorzeit, 15, 1939.
835. A. Żaki, Igołomia. Uwagi o małopolskim ośrodku produkcji ceramiki siwej, Arch., t. III, Wrocław, 1952.
836. A. Żaki, Jeszcze o Igołomi, ZOW, 1951.
837. A. Żaki, Piec garncarski i dymarka z Igołomi, pow. Miechów, ZOW, 1951.
838. A. Żaki, Podłęże, ZOW, 1953, z. 3.
839. A. Żaki, Wielki ośrodek ceramiczny na brzegu Prawisły, ZOW, 1947, z. 1.
840. A. Żaki, Z badań nad kulturą celtycką w Małopolsce, AR, 1955, nr. 6.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АЛЮР — Археологическая летопись Южной России.
АН СССР — Академия наук СССР.
АН УРСР — Академія наук УРСР.
АС — Археологический съезд.
АП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР.
ВАН СССР — Вестник АН СССР.
ВАН УРСР — Вісник АН УРСР.
ВДИ — Вестник древней истории.
ВИ — Вопросы истории.
ВОКК — Вісник Одеської комісії краєзнавства.
ВУАК — Всеукраїнський археологічний комітет.
ГАИМК — Государственная академия истории материальной культуры.
ГИМ — Государственный исторический музей (Москва).
ДАН СССР — Доклады АН СССР.
ДАН УРСР — Доповіді АН УРСР.
ЖМНП — Журнал министерства народного просвещения.
Зап. ВУАК — Записки ВУАКу.
ЗНТШ — Записки Наукового товариства ім. Шевченка.
ЗОРСА — Записки Отделения русской и славянской археологии РАО.
ЗРАО — Записки РАО.
ИА АН СССР — Институт археологии АН СССР.
ИАК — Известия Археологической комиссии.
ИГАИМК — Известия ГАИМК.
ИЖ — Исторический журнал.
ИИМК — Институт истории материальной культуры АН СССР.
ИМФ — Известия МФ АН СССР.
ИА АН УРСР (ИА АН УССР) — Институт археології АН УРСР.
ІСН АН УРСР — Институт суспільних наук АН УРСР у Львові.
КЗ ВУАК — Короткі звідомлення ВУАКу.
КС ИА — Краткие сообщения ИА АН СССР.
КС ИА АН УССР — Краткие сообщения ИА АН УССР.
КС ИИМК — Краткие сообщения ИИМК.
КС ИЭ — Краткие сообщения Института этнографии АН СССР.
КСт. — Киевская старина.
ЛГУ — Ленинградский государственный университет.
МДАПВ — Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.
МИА СССР — Материалы и исследования по археологии СССР.
МФ АН СССР — Молдавский филиал АН СССР.
НТШ — Наукове товариство ім. Шевченка.
ПИДО — Проблемы истории докапиталистических обществ.
РАО — Русское археологическое общество.

- СА — Советская археология.
 САИ СССР — Свод археологических источников СССР.
 СГАИМК — Сообщения ГАИМК.
 СЭ — Советская этнография.
 УЗ — Ученые записки.
 УІЖ — Український історичний журнал.
 ХраМ — Хроніка археології та мистецтва.
 ЧОНЛ — Чтения в историческом обществе Нестора-летописца.
 ЧЦАО — Чтения в Церковно-археологическом обществе при Киевской духовной академии.
 A — Altschlesien.
 AB — Altschlesische Blätter.
 AE — Archeologiai Ertesítő.
 AP — Archeologia Polski.
 AR — Archeologické rozhledy.
 Arch. — Archeologia.
 Arch. Pol. — Archeologia Polona.
 Arch. Sl. — Archeologia Śląska.
 D — Dacia.
 D (n. s.) — Dacia (nouvelle série).
 DK — Dawna kultura.
 FPP — Fontes prae-historici Posnaniensis (Fontes archeologici Posnaniensis).
 Germ. — Germania.
 IHKM — Instytut historii kultury materialnej PAN.
 KH — Kwartalnik historyczny.
 KHKM — Kwartalnik historii kultury materialnej.
 KO — Kwartalnik Opolski.
 MA — Materiały archeologiczne.
 MAAE — Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne.
 MCA — Materiale și cercetări arheologice.
 MPH — Monumenta Poloniae Historica.
 MS — Materiały starożytne.
 NL — Numismatische listy.
 NS — Numismatický sborník.
 PA — Przegląd archeologiczny.
 Pam. A — Památky archeologické.
 PAN — Polska Akademia Nauk.
 PAU — Polska Akademia Umiejętności.
 PH — Przegląd historyczny.
 PMA — Państwowe Muzeum archeologiczne.
 PMML — Prace i materiały Muzeum archeologicznego w Łodzi.
 Pr. Arch. — Prace archeologiczne.
 PSA IHKM — Pierwsza sesja archeologiczna IHKM.
 PZ — Prähistorische Zeitschrift.
 PZach. — Przegląd zachodni.
 RGK — Römisch-germanische Kommission.
 RV — Reallexikon der Vorgeschichte.
 SA — Slovenská archeológia.
 SCIV — Studii și cercetări de istorie veche.
 Sil. An. — Silesia antiqua.
 Spr. A — Sprawozdania archeologiczne.
 Spr. PAU — Sprawozdania z czynności i posiedzeń PAU.
 Spr. PMA — Sprawozdania PMA.
 SSS — Słownik starożytności słowiańskich.

Świat.— Światowit.
TK — Teka konserwatorska.
VDS — Vorgeschichte der deutschen Stämme.
WA — Wiadomości archeologiczne.
WN — Wiadomości numizmatyczne.
ZfE — Zeitschrift für Ethnologie.
ZOW — Z otchłani wieków.
ZWAK — Zbiór wiadomości do antropologii krajowej.
AM — Ammiani Marcellini Res gestae.
BG — Procopii De bello gothico.
CBG — Caesaris De bello gallo.
CIL — Corpus inscriptiones latinarum.
Her.— Herodotis Historia.
HG — Prisci Pannonici Historia gothica.
Iord.— Iordanis Getica.
Men.— Menandris Protectoris Fragmentae.
MPH — Monumenta Poloniae Historica.
NH — Plinii Naturalis historia.
NRB — Notarius regis Belae, IX, Historiae Hungaricae Fontes (Ed. Florianus).
PS — Pseudomauricii Strategicum.
Saturae — Juvenalis Saturae.
TG — Taciti Germania.
TS — Theophylacti Simocattae Historiae.

У ИСТОКОВ СЛАВЯНСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

Первая половина I тысячелетия н. э.— важный этап в развитии населения Восточной Европы, среди которого важнейшее место принадлежит славянским племенам. В первые века нашей эры в южной части Восточной Европы складывается яркая культура, называемая нами черняховской. Она отражает наиболее передовые тенденции в историческом развитии «варварских» племен.

Демографическая характеристика черняховской культуры позволяет полагать, что плотность населения в ту эпоху была порядка 10 человек на 1 км², а общее число жителей достигало 3—4 млн. человек.

Основной отраслью хозяйства общества черняховской культуры было пашенное земледелие. Скотоводство и промыслы играли второстепенную роль. Продукция сельского хозяйства находила различное применение и определяла развитие соответствующих форм обрабатывающей промышленности.

Большого развития у племен черняховской культуры достигли ремесла (добыча и обработка металла, гончарство, ювелирное дело и др). Развивалось и строительное дело, преимущественно сооружение глинобитных построек с деревянным каркасом.

Развитие производства обуславливало и определенные сдвиги в области социальной структуры общества. В начале нашей эры происходит второе общественное разделение труда — отделение ремесла от сельского хозяйства.

Это обусловило развитие торговли и как следствие — возникновение денежного обращения. Племена черняховской культуры поддерживали торговые связи с Римской империей.

В среде черняховских племен наблюдается достаточно выраженное имущественное неравенство, корни которого таятся в сфере производства. Основу имущественных отношений составляла общинная собственность на землю и индивидуальное землепользование. При этом весь продукт производства составлял частную собственность и мог служить источником личного обогащения. Община разлагалась изнутри, из ее среды выделялись богатые и бедные. Можно говорить о выделении общественной верхушки, о развитии примитивного рабовладения и о зарождении новых отношений, которые позже оформились как феодальные.

Таким образом, первая половина I тысячелетия н. э.— это эпоха, когда был сделан решительный шаг в сторону создания классового общества и государства.

Племена черняховской культуры были объединены в значительные по масштабу и устойчивые объединения («союзы племен»). Автор считает, что можно говорить о двух таких объединениях — западном и восточном. Очевидно, они соответствуют античному и склавинскому союзам племен, сведения о которых содержатся в трудах византийских писателей середины I тысячелетия н. э.

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ I. Стан дослідження племен черняхівської культури	6
Розділ II. Демографія	17
Розділ III. Землеробство	28
Розділ IV. Скотарство і промисли	61
Розділ V. Переробка сільськогосподарських продуктів	79
Розділ VI. Добування і обробка заліза.	96
Розділ VII. Гончарство	119
Розділ VIII. Ювелірне ремесло	152
Розділ IX. Інші види виробництва	174
Розділ X. Будівельна справа	189
Розділ XI. Суспільний поділ праці	204
Розділ XII. Торгівля	221
Розділ XIII. Виникнення грошового обігу.	247
Розділ XIV. Майнове розшарування	266
Розділ XV. Соціальне розшарування	284
Розділ XVI. Міжплеменні об'єднання	304
Література	322
Список скорочень	351
Резюме російською мовою	354

СОДЕРЖАНИЕ

Вступление	3
Глава I. Состояние исследования племен черняховской культуры.	6
Глава II. Демография	17
Глава III. Земледелие	28
Глава IV. Скотоводство и промыслы	61
Глава V. Переработка сельскохозяйственных продуктов.	79
Глава VI. Добывание и обработка железа	96
Глава VII. Гончарство	119
Глава VIII. Ювелирное ремесло	152
Глава IX. Прочие виды производства	174
Глава X. Строительное дело	189
Глава XI. Общественное разделение труда.	204
Глава XII. Торговля	221
Глава XIII. Возникновение денежного обращения	247
Глава XIV. Имущественное расслоение	266
Глава XV. Социальное расслоение	284
Глава XVI. Межплеменные объединения	304
Литература	322
Список сокращений	351
Резюме на русском языке.	354

МИХАИЛ ЮЛИАНОВИЧ БРАЙЧЕВСКИЙ
У ИСТОКОВ
СЛАВЯНСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ
(На украинском языке)

Друкується за постановою вченої ради
Інституту історії Академії наук УРСР

Редактор Е. А. Лейбзон
Художній редактор С. П. Квітка
Оформлення художника Г. Р. Кохана
Технічний редактор О. М. Лисовець
Коректор Г. М. Столярчук

БФ 04902. Зам. № 545. Вид. № 50. Тираж 1000. Формат паперу 70×90¹/₁₆. Друк.
фіз. аркушів 22,25. Умовн. друк. аркушів 26,03. Обліково-видавн. аркушів 25,01.
Підписано до друку 7.VII 1964 р. Ціна 1 крб. 70 коп.
Т. п., 1964, поз. 32.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Репіна, 3.
Київська книжкова друкарня № 5 Державного комітету Ради Міністрів
УРСР по пресі — Київ, Репіна, 4.